

لیکھتے ہیں پیار دیاں

(تحقیقی و تنقیدی مقالے)

(پہاڑی)

مصنف:

عبدالرشید قریشی

پشاور: جموں و کشمیر سائنس و ادبیات کونسل
پشاور: جموں و کشمیر سائنس و ادبیات کونسل

لکھتاں پیار دیاں

تحقیقی تہ تنقیدی مقالے (پہاڑی)

عبدالرشید قریشی

ناشر: جموں و کشمیر پہاڑی مشاورتی تہ ترقیاتی بورڈ

لکھتاں پیار دیاں

تحقیقی تہ تنقیدی مقالے (پہاڑی)

عبدالرشید قریشی

ناشر: جموں و کشمیر پہاڑی مشاورتی تہ ترقیاتی بورڈ

© جملہ حقوق مصنف دے ناں محفوظ ہیں۔

ناشر:

جموں و کشمیر پہاڑی مشاورتی تہ ترقیاتی بورڈ

کتاب داناں: لکھتاں پیاردیاں

نوعیت: مقالے (تحقیقی تہ تنقیدی) پہاڑی

ترتیب و ترتیب: نعیم کرناہی، سجاد احمد قریشی

سن اشاعت: ۲۰۱۲ء

کمپوزنگ: گورمیت سنگھ، موبائیل: (9906963854)

سرورق: بشیر احمد بصیر

تعداد: پنج سو (۵۰۰)

قیمت: ۳۵۰ روپے (عام ایڈیشن)

۴۵۰ روپے (لابریری ایڈیشن)

مطبع: کاف پرنٹرس، سرینگر

فہرست مضامین

6	پیغام	1
8	پیش لفظ	2
12	اپنی گل	3
20	درس و تدریس پنج ما بولی دی اہمیت..... ہک جائزہ	4
26	پہاڑی لوک ورثے دی سام سمہال..... ہک جائزہ	5
33	پہاڑی شاعری پنج عصری آگہی..... ہک مطالعہ	6
41	پہاڑی ڈرامہ..... منظر پس منظر	7
53	پہاڑی تھیٹر پچھلے ترے دھا کے..... ہک جائزہ	8
69	پہاڑی موسیقی دا ادبی تہ ثقافتی تحریک پنج حصہ	9
77	پہاڑی شعبے دا ثقافتی سفر	10
92	عبدالرشید لون غمگین دا شعری اسلوب	11
99	ڈاکٹر جہانگیر دانش دے افساے..... ہک مطالعہ	12
108	راجہ نذر بونیاری شخصیت تہ ادبی خدمات	13

- 124 14 مجنون پہاڑی.....نور احمد قریشی
- 143 15 عالم قریشی مرحوم ہک مکمل فنکار
- 152 16 نور احمد قریشی.....ہک سوانحی خاکہ
- 168 17 کرناہ دے گمنام شاعر.....ہک جائزہ
- 176 18 کرناہ دیاں بہکاں.....ہک ثقافتی جائزہ
- 210 20 کرناہ دے آبی ذخیرے.....قدرت دا انمول تحفہ
- 241 21 کرناہ ترقی دی راہ تے.....ہک جائزہ
- 291 22 جانے والیاں دی یاد

انتساب

کتاب ناں لائی ہے

انہاں قریشی پہراواں:

مرحوم نور احمد قریشی

مرحوم محمد عالم قریشی

میاں کریم اللہ قریشی

محمد نور اللہ قریشی

جیہڑے نہ کسے کو پہلے نہ پہلے سن۔

مصنف

Kafeel-ur-Rehman
(Hon'ble Cabinet Minister)
Vice-Chairman
State Advisory Board for Development of
Phari Speaking People J&K

پیغام

عبدالرشید قریشی ہک انجمن، ہک تحریک ہو رہی ادارے دانان ہے۔ دنیا دے اندر ہر شخص بچ کوئی نہ کوئی خاص خوبی ضرور ہوندی ہے جس وجہ نال اوہ سماج بچ اپنی شناخت قائم کر دے مگر اس کائنات بچ بچ کھٹ لوک اہجے ہوندے ہین جیہڑے ہمہ وقت بچ ساریاں خوبیاں دے مالک ہوں۔

صاحب موصوف ہمہ وقت ہک نامور گایکار، بے مثال موسیقار، عظیم فنکار تہ قد آور ادیب ہین۔ بلکہ ایہہ آکھنا غلط نہ ہوسی کہ انہاں تمام خوبیاں تھیں بھرپور شخص دادوانان عبدالرشید قریشی ہے۔ میں سمجھداں ہاں کہ کدے ہک نیچھ پہاڑی، مخلص تہ نکھریا دا انسان، مدبر ماہر تعلیم، طنز و مزاج دا سرچشمہ، بے لوث تہ لالچ ہو رہوس تھیں پاک، قناعت پسند ہو رہے نفس کوئی انسان آج دی دنیا بچ ٹھونڈنا ہووے تہ ہک وار عبدالرشید قریشی کو ضرور ملنا چاہیدا۔

پہاڑی مشاورتی بورڈ چونکہ پہاڑی قوم دی ترقی ہو رہی پہاڑی زبان و ادب دی ترویج واسطے کم کر رہیا ہے ہو اس زبان دیاں ادبیاں دیاں چنام کتاباں شائع کرنا بھی اس بورڈ دے فرض منصبی بچ شامل ہے۔ ”لکھتاں پیار دیاں“ عبدالرشید قریشی ہوراں دے تحقیقی تہ تنقیدی مقالیاں دا مجموعہ ہے۔ میں خوشی تہ مسرت نال اپنی پہاڑی قوم کو ایہہ پیغام

دیندا ہاں کہ ایہہ کتاب پہاڑی زبان و ادب دے کوٹھار بچ باہدا کیئے والی کتاب ہو رنویں نسل واسطے نقش پا بھی ہے۔ اس مجموعے بچ پہاڑی قوم دی تواریخ و جغرافیہ دے نال نال اس قوم دے خد و خال تہ قد کاٹھ بھی سیر حاصل تبصرہ کیتا گیا دا ہے۔ پہاڑی شاعری، پہاڑی ڈرامہ تہ پہاڑی موسیقی اُتے بھی قلمی کہوڑے دوڑائے گئے دے ہن۔ پہاڑی لوک ورثے دی سام سمہال تہ درس و تدریس بچ مابولی دی اہمیت تے بھی زور دتا گیا دا ہے۔ امید ہے کہ قارئین حضرات اس کو پسند بھی کرسن ہو ر اس تھیں فائدہ بھی چاے دی کوشش کرسن۔ پہاڑی زبان دے لکھاریاں واسطے اِتھا ایہہ آکھنا ضروری ہے کہ اس مجموعے جے ہو ر کئی مجموعے چھاپن واسطے پہاڑی مشاورتی بورڈ پکاں بچھائے تہ سد منتظر ہے۔

کفیل الرحمن (کابینہ وزیر)

وائس چیئرمین

پہاڑی مشاورتی بورڈ تہ ترقیاتی بورڈ جموں

بتاریخ یکم مارچ ۲۰۱۳ء

جموں

پیش لفظ

میں نویں جماعت دا طالب علم آساں۔ سجری سجری بلوغت دے تہاڑے آسے۔ علاقہ کرناہ پنج صرف ہک ہائی سکول آسا۔ اس کنڈی کرناہ ہائی سکوی دے صدر المدارس ریاست دے مشہور ماہر تعلیم پنڈت ترلوکی ناتھ ٹیکو صاحب آسے۔ علاقے دے مشہور، ذہین، قابل، محنتی تہ چنام اساتذہ کرام اس سکول دی تعلیمی سرگرمیاں دی پیش رفت واسطے کھٹھے کیتے گئے دے آسے۔ ہک دن اچانک سکولی طلباء ہک دوئے نال گوشے کرن لگے۔ افواہ چل پئی کہ علاقے دے عظیم فنکار، گایکار، موسیقار تہ ادیب عبدالرشید قریشی اپنی تعلیم مکمل کرکا کالج دیاں حسین وادیاں کو الوداع آکھ دیاں ہواں بحیثیت مدرس عارضی طور اسدے سکول پنج تعینات ہوئے ہین۔ دوئے تہاڑے حسب دستور غلام قادر چپر اسی سن چار بچے چھٹی دی گھنٹی بجائی۔ تمام طلباء و طالبات سکول گیٹ توں باہر ہو گئے مگر نویں جماعت دے کچھ طلباء اسیں ذرا دیر نال نکلیاں۔ ہیڈ ماسٹر آفس کو لوں گزرکا اسان کو ہار موہیم دی سُریلی دھن سنائی دتی تہ اسیں کھل رہیاں۔ دھن دے نال نال سُریلی آواز پنج ہک فلمی گیت شروع ہویا۔

یہاں بدلہ وفا کا بے وفائی کے سوا کیا ہے

محبت کر کے بھی دیکھا محبت میں بھی دھوکا ہے

اساں ہک دوستیاں اکڑکا طاق بچوں چہا تھی ماری۔ صدر المدارس اپنی گرسی اُٹا

برجمان تہ سکول دے سارے اساتذہ کرام کرسیاں اُتار بیٹھے دے ہو رہک اوپر اجنبیا شخص ایہہ فلمی گیت گارہیا آسا۔ ہولیاں ہولیاں آواز اُچی ہوندی گئی ہو سکول دی ساری فضا اس سُریلی تہ خوبصورت آواز نال گونجن لگی۔ اس گیت توں بعد غزل شروع ہو گئی جس دے بول آسے۔

بجھی ہوئی شمع کا دھواں ہوں اور اپنے مرکز کو جا رہا ہوں
یہ دل کی دنیا تو لٹ چکی ہے اب اپنی دُنیا لٹا رہا ہوں
اسیں ٹہک کا سُندے رہیاں۔ چھٹی توں بعد سکول بچ خاموشی تہ سناٹا آسا۔ ہو
غزل دی خوبصورت لے سن اس خاموشی کو ہک بے ناں جی خلش دے کا اساں تا عجیب
جی کیفیت طاری کر چھوڑی۔ غزل منگی تہ سارا سناٹا صدر المدرس دی سربراہی بچ آفس
تھیں باہر نکلیا۔ اسیں کھسکن لکیاں مگر ہیڈ ماسٹر دی نظر پے گئی۔ انہاں واز ماری تہ کھل
رہیاں۔ انہاں کول ٹاہک کا آکھیا کہ عبدالرشید قریشی تہ عبدالحمید قریشی ایہہ دُوے تُسدے
نویں استاد آئے دے پین۔ اندی فی الحال عارضی تقریری ہوئی دی ہے۔ کل توں ایہہ
تُسدی کلاس کھنسن۔

عبدالرشید قریشی ہوراں دے روبرو ایہہ ماہری پہلی ملاقات آسی۔ اس توں
پہلیاں انہاں نال غایبانہ تعارف ایہہ آسا کہ ریڈیو کشمیر توں گوجری پروگرام بچ اُنڈیاں
غزلاں تہ گیت ہو رلوک گیت سُندے آسیاں۔ اس دور بچ پہاڑی زبان وادب دا کوئی
تعارف نہ آسا۔ اس واسطے لوک گوجری پروگرام کو ہی اپنا پروگرام سمجھدے آسے ہو سارا
علاقہ جوش تہ جذبے نال ایہہ پروگرام سُندا آسا۔ اس پروگرام دی وجہ نال عبدالرشید قریشی
داناں ہر خاص و عام دی زبان اُتار ہندا آسا منگو ذاتی طور اُنڈیاں گیتاں کو سُن کا انہاں نال
غایبانہ پیار ہو گیا اس۔ مگر پہلی وارج میں انہاں کورج کا دکھیا، میانہ قد، سیاہ کالے شاپلیش

بال، چہرے اُتا خوبصورت تہ خوشنما مسکراہٹ، تلوار نماتلی جیٹی مجھ، سڈول جُتہ، خوبصورت سفید برشت تہ بل باٹم پتلون بچ ملبوس ہک نویں نرالے سائل نال قدم چیندا تہ رکھدا ایہہ شخص عبدالرشید قریشی آسا۔

میں جتھا اُندی بے مثال اُستادی دکھی اُتھا کلچرل کلب کرناہ دے بیزرتلہ اُندی سرپرستی بچ فن، موسیقی تہ ادب دیاں منزلاں بھی طے کیتیاں ہور زندگی دے حسین تر ہی سال اُنہاں نال گزارے۔ ماہڑی تہ گل ہی نیہہ وادی دے پہاڑی نھیاں بچ پہاڑی لوکاں جتھا اُندی لوک گیت کوں بھولی، مانیا، ٹھول، ڈوریا تہ سیف الملوک کوں کا اُتھروں کیرے اُتھا ڈرامے دے سٹیج اُتا اُنہاں کو ضعیف العمر بڈھے کریمے دے روپ بچ دی دکھ کا انگلیاں چیاں۔ جتھا اُندیاں پہاڑی غزلاں تہ گیت پچھلے تر ہی سالاں تھیں ہر خاص و عام سن گنگنائے اُتھا ڈرامے دے سٹیج اُتا ہک لوفر کالجیٹ دے روپ بچ ایہہ بولدیاں بھی دکھیا کہ بالو پانیاں کو گئی ہوئی ہے۔ ملن نیہہ دیندے اللہ وس ڈاہڈیاں دے پٹی ہوئی ہے۔ سٹیج اُتا جتھا ہک فوجی دا بے مثال روپ اُندی شناخت بن گیا اُتھا ہک ڈرامے بچ کہیں بیاؤ گدرے دے روپ بچ اُندا ایہہ ڈاہڈیاں بھی صدیاں تکر لوکاں دی زبان اُتا رہی کہ ابا رونو بغیر اللہ گتے کو بھی نہ رکھے۔

اج مکو اس گل دا فخر حاصل ہو رہیا ہے کہ میں اپنے اُستاد ہور پہاڑی زبان و ادب دے مشہور فنکار، موسیقار، گایکار، ادیب دی کتاب ”لکھتاں پیار دیاں“ دا پیش لفظ لکھ رہیاں ہاں۔ عبدالرشید قریشی ہوراں دی ایہہ کتاب تحقیقی تہ تنقیدی مقالیاں دا خوبصورت مجموعہ ہے۔ اس کتاب بچ پہاڑی زبان و ادب دے حوالے نال مختلف موضوعات اُتا مضمون لکھے گئے دے ہن۔ اُنہاں پہاڑی ڈرامہ تہ پہاڑی تھیٹر دا کامیاب منظر تہ پس منظر پیش کیا دا ہے ہور پہاڑی شاعری بچ عصری آگہی اُتا سیر حاصل بحث بھی کیتی دی ہے

۔ درس و تدریس بچ مآ بولی دی اہمیت اُتا بھی مکمل جائزہ کھدا دا ہے ہور پہاڑی ادبی تہ ثقافتی تحریک بچ پہاڑی موسیقی دا حصہ دے موضوع اُتا خوبصورت تہ طویل مقالہ بھی لکھیا گیا دا ہے۔ پہاڑی شعبے دے ثقافتی سفر نال نال پہاڑی لوک ورثے دی سام سمہال جے مضموناں سن بھی اِس کتاب کو پیار دیاں لکھتاں نال سجایا دا ہے۔

میں سمجھدا ہاں کہ ماہڑے جے انسان واسطے اِس کتاب اُتا تبصرہ کرنا دینہ کو دہلی دی نو دسے دے برابر ہے۔ لیکن عام لوکاں، پہاڑی لوک ادب دے ادبیاں تہ طالب علماں واسطے تعارف دے طور اُتا میں اتنا آکھنا اپنا فرض سمجھدا ہاں کہ عبدالرشید قریشی جے چھنڈے پر چھنڈے دے ادیب تہ اُندی کتاب جیاں کتاباں کسے قوم کو نصیب نال ہی میسر ہوسکدیاں ہین۔ کوئی بھی قوم صدیاں بعد اچھے ادیب، گایکار، موسیقار تہ فنکار پیدا کردی ہے۔ اِس کتاب کو پڑھنے توں بعد حوصلے ہور بڑی اُمید نال میں ایہہ گل آکھ سکداں ہاں کہ ایہہ کتاب واقعی پیار دیاں لکھتاں نال پہری دی ہے۔ ہور آن والیاں پہاڑی نسلاں واسطے مشعل راہ بھی ہے۔ مگو ایہہ بھی اُمید ہے کہ اِس کتاب نال پہاڑی زبان و ادب دی کوچھی بچ چھٹاں پھر اضافہ ہوسی ہور پہاڑی زبان دیاں نویاں نسلاں اِس تحقیقی تہ تنقیدی کم تھیں فیضیاب ہوسن۔ گل دوروں شروع ہوکالٹی ہوگئی مگر کتاب دے حوالے سنگ میں آخر اُتا ایہہ دُعا کیتیونہ ٹلساں کہ۔

ہون فیض ہزاراں تائیں ہر پہکھا پھل کھاوے

میر حیدر ندیم

پرائیوٹ سیکریٹری وائس چیرمین

جموں و کشمیر پہاڑی ایڈوایزری بورڈ جموں

۱۲ مارچ ۲۰۱۳ء

نگلو لین تالبتو جموں

اپنی گل

پہاڑی کون ہے؟ نہ صرف پہاڑاں بچ رہن والا، بلکہ پہاڑی زبان بولن والا۔ پہاڑی تہذیب و تمدن نہ لوک ورثے وانگہبان تہ رکھوالا جس دا اپنا گیت سنگیت ہے۔ جس دے سوز تہ ساز بچ ندی ناہلیاں دا شور نکارتہ ماہلیاں دے پھلاں دی خوشبورچی بسی دی ہے۔ جس دے ننگے پیر ہرے بھرے سبزہ زاراں تھیں مانوس ہون۔ جیہڑا اپنی پہاڑی زبان دیاں بلند روایتاں دا امین ہوئے۔ جس دے خمیر بچ اپنی ما بولی دی غیرت تہ عزت گٹ گٹ کا پہری دی ہوئے۔ جیہڑا اپنی آن بان واسطے پہاڑاں نال بلا وجہ سر ٹکرا کا پاش پاش کرن دے بجائے پہاڑاں نال ٹکراں دی قوت تہ جگر رکھدا ہوئے۔ بہادر، جفاکش، غیرتمند، مضبوط تہ بلند ارادیاں دا مالک ہوئے۔ تہ سب تھیں اُچی گل ایہہ کہ ادہ اپنے تہ بگائیاں دے سامنے پہاڑی زبان بچ گل کرن تھیں شرمسار نہ ہوئے۔ ڈوہنگیاں، عکیاں تہ اُچیاں کیراں، مرغزاراں تہ سبزہ زاراں دے درمیان بگنے والے کٹھیاں تہ کیاں دے ٹھنڈے ٹھنڈے پائیاں بچ لڈت محسوس ہوئے۔

مکو فخر ہے کہ میں پہاڑی قوم دا ہک فرد ہاں۔ پہاڑی زبان بولد اہاں تہ اپنے ما بولی (پہاڑی) دا وفادار تہ خدمت گار ہاں۔ میں پہاڑی دے فروغ واسطے ہک جفاکش مزدور دی حیثیت بچ کم کرن بچ فخر تہ اطمینان محسوس کردا ہاں۔ میں اُس عظیم پہاڑی شخصیت دا نکا پھرا ہاں جس پہاڑی زبان بولن والے لوکاں دیاں دروازیاں تہ دستک دے کا انہاں کو خواب

غفلت بچو جگایا۔ جس داتلیاں داماس گلیاں بچ رہیا۔ جس سُن اپنے نفس تے پتھر بدھے مگر اپنا سفر جاری رکھیا۔ اپنے مسفر رفیقاں کو جیہڑے پہاڑی لوکاں کو جگائے واسطے یو ہے یو ہے فر دے آسے کدے حتی الامکان تکلیف نیہہ مہنجائی بلکہ پہاڑی زبان دے خیر خواہاں کولوں اس سفر دی آسائش واسطے چندہ بھی جمع کیتا جس بچ مشتاق بخاری ہوراں دے دس روپے بھی شامل ہین۔ اس ابتدائی قافلے دی اوہ عظیم ہستی مرحوم نور احمد نور آسا جیہڑا ہندوستانی فوج دا ہک چاک وچو بند سپاہی آسا۔ جس دے وجود بچ بجلی دی لہر دوڑ دی آسی۔ اوہ انقلاب پسند طبیعت دامالک آسا جس اپنی پوری زندگی پہاڑی زبان تہ لوکاں واسطے وقف کر چھوڑی دی آسی۔ اپنی موت تھیں اُدھا گھنٹہ پہلیاں انہاں سُن اپنے بیٹے کو حکم دتا کہ مگو شاندعلان واسطے سرینگر روانہ کیتا کیسی۔ تُوں دوڑ کا جُل ہو رہا ہڑے بریف کیس بچو پہاڑی زبان دی اوہ فائل کہن آ جس بچ مختلف قرار داداں مطالبات دی صورت بچ ہین۔ اللہ، اللہ ایہہ جذبہ تہ ایہہ جنون تہ ایہہ دیوانگی میں کسے پہاڑی زبان بولن والے شخص بچ نیہہ دیکھی تہ نہ ہی اسان دے درمیان کوئی ایسا شخص موجود ہے۔

پوری ریاست جموں و کشمیر دے پہاڑی بولن والے افراد اچ کجھ الگ پچھان ہو رہا شناخت کہن کا نہ صرف ریاست یا ملک بلکہ برصغیر بچ بولن گین والیاں زباناں دی قطار بچ شامل ہو گئے۔ ہراؤل دستے دے اوہ جیا لے تہ جاں باز مسافر جہاں ایہہ مُنڈھلا قدم چایا، اوہ پہاڑی زبان دی شناخت دا حصہ بن گئے تہ جہاں لوکاں سُن انہاں دی گل کو کجھیا ہو رہا پہاڑی تحریک دے کارواں بچ شامل ہوئے اوہ مبارک بادی دے مستحق ہین تہ جیہڑے وقت کڈھ کا اس جتھے بچ شامل نیہہ ہو سکے البتہ سُخنے درے مالی معاونت کیتی اوہ بھی ویلے دے قدر داناں بچ شامل ہین۔ پہاڑی زبان دی تحریک دی مضبوطی تہ وسعت بچ جہاں نمایاں رول ادا کیتا اوہ اسان دے لکھاری یا قلم کار حضرات ہین جہاں دے قلم سُن پہاڑی زبان دے ادبی، ثقافتی تہ

تمدنی ورثے کو پھلور پھلور کا باندے آندا۔ انہاں پہاڑی زبان دے ادیبیاں، قلمکاراں تہ ذکاراں کو یکجا کر کے تہ ہک نمایاں پلیٹ فارم مہیا کرنے پنج ریاستی کلچرل اکیڈمی دے پہاڑی شعبے دی خدمات قابل تحسین تہ قابل ستائش ہین۔ اصل گل ایہہ ہے کہ پہاڑی شعبے دے ارکان سُن اپنے آپ کو اکیڈمی دے ملازم کہٹ تہ قوم دے ذمہ دار افراد زیادہ تصور کیتا۔ کریم اللہ قریشی تھیں کہن کا امتیاز خان تک جتنے بھی چھوٹے بڑے پہاڑی شعبے نال وابستہ رہے انہاں اپنے آپ کو پہاڑی ادب و ثقافت دا امین تہ ضامن سمجھیا۔ پہاڑی ادبی ورثے دی سام سمہال دے نال نال پہاڑی زبان دے قلمکاراں دی صلاحیتاں کو بروئے کار آنے واسطے ہک لائحہ عمل مرتب کیتا۔ پہاڑی زبان دے لکھاریاں کو مختلف اصنافِ سخن پنج طبع آزمائی واسطے دعوت دتی گئی تہ پہاڑی سکیشن دی طرفوں مختلف مقامات تہ محفل مشاعرہ، محفل افسانہ، محفل مقالہ ہور محفل موسیقی دا انعقاد کیتا گیا جس دے نتیجے دے طور تے اج پہاڑی زبان دی ادبی دُنیا پنج سوواں دی تعداد پنج شعراء کرام، افسانہ نگار، مقالہ نگار تہ گلوکار وجود پنج آ گئے۔

راقم بنیادی طور تے ہک گلوکار ضرور آسا مگر حکمہ تعلیم پنج ہک اُستاد دی حیثیت نال ادبی سرگرمیاں نال وابستہ رہیاں۔ راقم ۱۹۶۶ء پنج پنجابی ساہتہ سبھا نال منسلک رہیاں جتھا کئی پنجابی پروگراماں پنج بحیثیت گلوکار شرکت کیتی۔ پروفیسر سیوا سنگھ جیسے اعلیٰ پائے دے ادیبیاں دی سنگت پنج ماہرے اندر گجھ لکھنے دا جذبہ پیدا ہوندا گیا۔ فلم بنی، رسالے تہ اخباراں ہور قسم قسم دے ادبی، سماجی، جاسوسی تہ دوئے اصلاحی ناول پڑھنا دا اس قدر شوق آسا کہ مطالعے دی بغیر ماہری نیند حرام آ سی۔ میں سمجھدا ہاں کہ اگر گجھ زیادہ پلے نیہہ پیا تاہم زبان دانی دے حوالے نال تحریر دا سر اپیر جوڑنا دا ہک تصور ہور ہک انداز ضرور ہتھ لگا۔ جموں و کشمیر اکیڈمی دے پہاڑی شعبے دے کرم فرماواں سُن ابتدائی مرحلیاں پنج منعقد کیتے جان والے پروگراماں پنج منگو گلوکاری دے نال نال شاعری دے طور تے بھی شمولیت دی دعوت دتی۔ انہاں کو شاید ایہہ لگا

کہ جبہذا شخص مختلف شعراء بالخصوص اُردو زبان دے مشہور شعراء دا کلام صحیح لب و لہجہ بچ ادا کر سکتا ہے اُوہ ضرور شعری انداز اختیار کر کا لفظاں دے جوڑ توڑ ہو رڈ بدل کر کا موزوں شعر ترتیب دے سکتا ہے۔ اس بچ شک یہہ کہ گائیکی نال منسلک شخص واسطے شعراُ گلنا کوئی مشکل گل یہہ۔ گائیک شعر دے بحر، وزن، ردیف تہ قافیہ جیسی اصطلاحات تھیں شعوری ہو ر غیر شعور ی دوہی طراں نال واقفیت رکھدا ہے۔ فرق صرف تخیل دا ہوندا ہے۔ ہکی الہامی شاعر دے تخیل بچ یکسوئی ہوندی ہے جد کہ دیگر اں دا تخیل شعراں دی قید و بند تھیں آزاد ہوندا ہے ہو ر انہاں کو اپنے تخیل دی مہار یا لگام تحت ضرورت یا وقت ضرورت موڑ کا بے کار ربط شعراں دے حوالے کرنی پیندی ہے۔ بے ترتیب غیر موزوں مصرعے تہ شعر و جوڈ بچ آن کے ہک واری ہو ر مغز ماری کر کے انہاں مصرعیاں تہ شعراں کو شعری قواعد و ضوابط دے دائرے بچ آن کے کسے بھی محفل مشاعرہ دی زینت بنایا جلد ا ہے۔ میں بھی اسی قسم دا شاعر بن گیاں۔ گجھ غزلاں گجھ نظمیں کٹ چھانٹ دے بعد ترتیب دیتاں شعراں دے روابط کو بحال تہ برقرار رکھن واسطے غیر مربوط مصرعیاں کو اپنی علمیت دے لحاظ نال موزوں جگہ دے کا اپنی غزلاں یا نظمیں کو اس قابل بنایا کہ اُوہ سمع خراشی تھیں بچ گئیاں تہ وقتی طور تے سامعین دیاں تالیاں تہ داد ہو ر کہدی۔ ویسے قارئین حضرات تسلی یقین کرو کہ شاعری دے حوالے نال اگر ماہر اسر فخر نال اُچا یہہ ہو یا مگر میں نیواں بھی یہہ ہون دتا۔ شاعری دے مدان بچ جد کہ بے بھی منگو بحیثیت شاعر کسے بھی مقام تے پہاڑی یا اُردو مشاعرے واسطے مدعو کیتا تہ میں نہ صرف پہاڑی شعبے بلکہ پہاڑی سامعین دیاں اُمیداں تے کھرا اُتریاں۔ میں شاعری کو طہ یہہ لگن دتا۔

جتھا تکر ماہری مضمون نگاری یا مقالہ نگاری دا تعلق ہے، میں حتی الامکان تہ حتی المقدور کوشش کیتی کہ ماہرے مقالے نہ صرف جاذب نظر ہون بلکہ جاذب ذہن بھی ہون۔ ایہہ تہ صاف ظاہر ہے کہ پہاڑی زبان دے ادب دا سفر اتنا لمباں یہہ۔ پچھلے پتہری چھتری

سالاں دے اس سفر دے دوران میں ادیبیاں تہ شاعراں دے ہمرکاب رہیاں۔ میں اکثر لکھاریاں دیاں تحریراں دا مطالبہ بھی کردار ہیاں تہ منہ مانہہ ہوکا اُن دے مضامین تہ شاعری کو اُنہاں ہی دی زبان تھیں سُنیا بھی ہے۔ گجھ لکھن دی تھڑک تہ منکو طالب علمی دے زمانے تھیں آسی مگر میں اپنا بیشتر وقت پہاڑی ڈرامیاں تہ پہاڑی موسیقی دے پیش کرن پنج صرف کیتا لیکن ہک خلش دل پنج پلدی رہی کہ میں پہاڑی زبان دی شناخت تہ ترقی واسطے شروع کیتی گئی تھیں دے بانی ممبراں پچو ہک ہاں تہ تحریک دے آغاز تھیں کہن کا اس وقت تک جیہڑی تاریخ مرتب ہونی چاہیدی آسی، اُس کو کئی لکھاری حضراتاں سُن توڑ مروڑ کا اپنیاں تحریراں پنج پیش کیتا۔ مثلاً پہاڑی موسیقی ہور پہاڑی ڈرامیاں دے حوالے نال گل کراں تہ تاں میں پہلا پہاڑی ہاں جس سُن سب تھیں پہلاں سال ۱۹۷۳ء پنج ہکی کلب دی بنیاد رکھی جس دانان ”پہاڑی کلچرل کلب کرناہ“ پہاڑی زبان دی منظم تحریک دے وجود پنج اینا تھیں دو ٹہائی سال قبل ہی تکنیکی اعتبار نال پہاڑی زبان دی شناخت و ترقی واسطے مصروف عمل آسا۔ اپنے ہک قابل فخر پہاڑی لکھاری راجہ شجاعت علی خان ہوراں اپنے ہکی مقالے پنج تحریر کیتا دا ہے کہ تحریک دا آغاز پہلیاں ہو یا تہ ”پہاڑی کلچرل کلب کرناہ“ دی تشکیل بعد پنج ہوئی۔ ماہڑیاں بیشتر مقالیاں پنج ماہڑا ہک نقطہ نظر قارئین کرام کو ایہہ پڑھنا کو ملسی کہ پہاڑی زبان دی ماضی بعد پنج کے تاریخ آسی، کے واقعات گزرے ایہہ زیر تحقیق عمل ہے مگر موجودہ پینتری چھتری سالاں دی تحریک کو مبہر بانی مسخ کرنا ہور اپنے اپنے نقطہ نظر نال پیش کرنا دی کوشش نہ کیتی جُلے۔ کیہاں کہ جہاں ادہ لوک بذاتِ خود موجود ہین، جہاں ۱۹۶۹ء دے دوران پہاڑی زبان دی شناخت دے حوالے نال اپنیاں سوچاں کو زبان بخشی ہور اس وقت بھی نو آمدہ حضرات دے مقابلے پنج زیادہ تھیں زیادہ مصروف عمل ہین۔ اپنی شہرت و ناموری واسطے سابقہ مخلص خدمتگاراں دی خدمات تے چھاپہ مار کا اپنے ناں منتقل کرنا حق تلفی تہ استحصال کرنا دے مترادف ہے۔ منکو اُمید ہے کہ ہر

لکھاری حقیقت پسندی نال کم کہن کا پہاڑی زبان و ادب دی تاریخ مرتب کرنا بچ اپنا حصہ ادا کرے۔ کیا نکلے ہر قلم کار دے قلم تھیں، نکلی دی تحریر آئندہ نسلاں واسطے تاریخ ہے تاں جُل کا اس تاریخ کو مستند آکھیا گیندا ہے۔ ہر لکھاری سہراؤ کو چاہیدا کہ اوہ دوران تحریر خود غرضی، جانبداری، یکطرفہ جھکاؤ تہ نام نہاد شہرت تھیں پر ہیز کرے۔

ماہرے مقالیاں دا مجموعہ ٹساں دے سامنے ہے۔ اس مجموعے کو کتابی شکل دینا بچ اکیڈمی دے پہاڑی شعبے دا خصوصی دست تعاون حاصل ہے۔ بالخصوص اسٹنٹ ایڈیٹر محمد ایوب میر تقیم تہ ہر عزیز چیف ایڈیٹر ڈاکٹر فاروق انوار مرزا ہوراں دا انتہائی مشکور ہاں جنہاں سُن باہمی مشورے نال مقالات دے اس مجموعے دا بڑا سونہ تہ پہارا جیٹا ناں تجویز کیتا یعنی ”لکھتیاں پیار دیاں“۔

انہاں پیار دیاں لکھتیاں بچ کوئی مقالے تحقیقی نوعیت دے ہن تہ کجھ مقالے تخلیقی۔ جتھا تکر تحقیقی مقالات دا تعلق ہے انہاں دی ترتیب تہ تزیں واسطے مکو چند کتاباں کھنگالیاں پیا۔ میں پہاڑی شیرازیاں دا مطالعہ کیتا تہ کئی محنتی پہاڑی لکھاریاں دے مقالات دا حوالہ دے کا اپنی تحریر کو مکمل کیتا۔ انہاں بچ درج کیتے گئے کسے بھی حوالے نال ٹھوس ثبوت ماہری ذاتی محنت دا نتیجہ میہہ ہو سکتا۔ ایہہ سہرا یا صلہ انہاں پہاڑی قلم کاراں دے حق بچ گیندا ہے جنہاں پہاڑی زبان و ادب دے نایاب تہ گم گشتہ حالات واقعات و اسناد کو پھلور کا باندے آندا۔ میں اپنے پہاڑی زبان و ادب دے لکھاریاں کو خاص طور تہ قارئین کو عام طور تے ایہہ سوال پچھاں کہ پہاڑی زبان دا جیڑ اٹویل خاموش دور ۱۹۷۰ء تک رہیا اُس دے فوراً بعد ریاست جموں و کشمیر دے پہاڑی بولن تہ کجھن والے خطیاں بچ کیہڑا کلام نثری یا منظوم انداز بچ پیش کیتا گیا جس دے اثر نال پہاڑی زبان بولن والے مرد و خواتین دا تہیان پہاڑی زبان دی ترویج و ترقی دار مڑیا؟ جواباں میں خود ہی عرض کراں کہ جس وقت ۱۹۷۳ء بچ پہاڑی کلچرل کلب کرناہ دا قیام عمل

بچ آیا اُس وقت نہ ہی ریڈیو کشمیر سرنگرنہ ہی ریاستی کلچرل اکیڈمی بچ پہاڑی شعبیاں دا وجود آسا۔ نہ کوئی نثر نگار آسا نہ کوئی جدید شاعر وجود بچ آیا دا آسا۔ ایہہ صرف پہاڑی کلچرل کلب کرناہ دے فنکاراں تہ گلوکاراں دے روایتی پہاڑی گیت آسے جیہڑے کیساں دے ذریعے مختلف پہاڑی خطیاں تک پہنچے ہوو پہاڑی دے سٹے دے احساسات کو جگالیا۔

ماہڑے مقالیاں دے اس مجموعے بچ ماہڑے تخلیقی مقالے بھی موجود ہین جنہاں کو پڑھ کا قارئین کرام دے سامنے تحصیل کرناہ دی ہک واضح تصویر تصور بچ ایسی بالخصوص جنہاں لوکاں کرناہ دا صرف ناں سنیاں دا ہے پر اس تہرتی دے تاریخی جغرافیے تھیں واقف نیہہ۔ خدا کرے، ماہڑا ایہہ مجموعہ ”لکھتاں پیار دیاں“ پہاڑی قارئین کرام دیاں نظراں بچ ہک جائز مقام حاصل کرے۔ تنقید تحریر بچ جان پیدا کردی ہے۔ میں نقاد حضرات دی ناقدانہ آراء تہ مخلصانہ مشوریاں دا بھی منتظر رہساں۔

آخرتے میں آکھساں کہ جنہاں لوکاں پہاڑی زبان دی تحریک دا آغاز کیتا ہوو اُس وقت اپنی قیمتی تحریاں نال پہاڑی زبان دے ادب کو نکھار یا، سنواریا تہ باہدہ کیتا اودہ سارے قابل قدر حضرات مبارکباد دے مستحق ہین۔ اُسدی رائے تہ مشورے دا اڈیکوان۔

مصنف

عبدالرشید قریشی (کرناہ)

یکم جنوری ۲۰۱۲ء

اظہار تشکر

ماہری ایہہ کتاب بعنوان ”لکھتاں پیار دیاں“ جموں و کشمیر
پہاڑی مشاورتی تہ ترقیاتی بورڈ دی کلی مالی تعاون نال
اشاعت پذیر ہوئی ہے۔ کتاب چھاپن واسطے دل دیاں
ڈونہگائیاں نال بورڈ دا مشکور ہاں۔ مصنف

نوٹ: میں تحریری طور تے ایہہ بھی قلمبند کردا ہاں جے
ماہری کتاب بچ کوئی بھی ایہی قابل اعتراض مواد شامل
نہیہ جس نال کسے مذہب، فرقے، طبقے یا زبان بولن
والے لوکاں دے جذبات مجروح ہون۔

درس و تدریس بچ ما بولی دی اہمیت

ہک جائیزہ

بچیاں دی صحیح تعلیم و تربیت ہک لازمی دینی فریضہ ہے۔ ہر انسان کو اس فرض دی ادائیگی والے پاسے پوری فکر ہو ر توجہ دینی ضروری ہے۔ اگرچہ اس ذمہ داری بچ والدین ہو ر استاد دوائے نال نال پورا معاشرہ شامل ہے، مگر براہ راست ذمہ داری والدین ہو ر استاد اں تے پیندی ہے۔ آج کل دے حالات بچ خاص طور تے بچیاں دی تعلیم و تربیت دی طرف غیر معمولی توجہ دینا ضروری ہے ورنہ معمولی جی غفلت یا لاپرواہی دا خطرناک نتیجہ سامنے آسکد اے۔

ما بولی دی اہمیت ہو ر افادیت تھیں کسے کو انکار نیہ۔ بچہ سب تھیں پہلیاں جس صوتی نظام تھیں واقف ہوندا ہے اوہ اُس دی ما بولی ہوندی ہے۔ ابتدائی عمر دے تقریباً پنج سال بچے دی ذہنی تربیت، جسمانی ہو ر روحانی تربیت بچ بچے دی ماؤ دا اہم رول ہوندا ہے۔ اس دوران ماؤ دی چھوٹی ہو ر کھڑیلو ماحول بچ بچہ جو کجھ سکھد اے اُس دی چھاپ ساری زندگی رہندی ہے۔ اسی واسطے اس مرحلے کو بنیادی حیثیت حاصل ہے۔ کھانا پینا، اٹھنا بہنا، چلنا پھرنا، ملنا جلنا تہ بول چال وغیرہ بچے اسی عمر بچ سکھدے ہین۔ محبت، نفرت، خوف، بے خوفی، آزادی یا پابندی، ہمدردی، تعاون، ایثار، سردگی گرمی، سختی نرمی ہو ر دکھ سکھ وغیرہ دا تجربہ ہو ر احساس اسی مرحلے بچ

پیدا ہوندا ہے۔

جسمانی لحاظ نال وی ایہہ مرحلہ یا دور بڑا اہم ہوندا ہے۔ بچے دی عمر دے ابتدائی دو سال بچ گجھ جسمانی خامیاں وی پیدا ہوسکدیاں ہین۔ خاص طور تے دکھنے، سُننے، ہور بولنے وغیرہ دیاں طاقتاں بچ پیدا ہون والے مختلف نقص نہ صرف بچے دے جسم کو متاثر کردے ہین بلکہ ذہنی ترقی تے وی بُرا اثر پیدا کردے ہین۔ ایہہ مرحلہ خصوصی توجہ دا مستحق ہے۔ مادری زبان کو دورانِ درس و تدریس غیر معمولی اہمیت اس واسطے حاصل ہے کہ مادری زبان مآ بولی اپنی گل سمجھینے ہور دُور دے دی گل سمجھنے دا فطری ہور موثر ترین ذریعہ ہے۔ مآ بولی دے اندر موجود محاورے، اکھان، خیالات و جذبات، شعور ہور ادبی کلمات گلاں وغیرہ تھیں بچے کافی حد تک مانوس ہور واقف ہو گیندے ہین۔ جیہڑا لگاؤ ہور پیار کی بچے کو اپنی مادری زبان ہور اس دے ادب نال ہوندا ہے اوہ کسے دوئی زبان نال نیہہ ہوندا۔

درس و تدریس دے دوران مآ بولی دا استعمال بچے واسطے بڑی آسانیاں ہور لطافتاں مہیا کردا ہے۔ شرط ایہہ ہے کہ درس و تدریس دی ہک منزل مقصود موجود ہووے۔ ہور ایہہ منزل مقصود صرف تخلیقی صلاحیتاں مثلاً ذہانت (Intelligence) ہور اعلیٰ معیار یعنی Excellence ہونی چاہیدی ہے۔ ایہہ صفات بچے دے اندر پہلیاں ہی موجود ہوندیاں ہین صرف انہاں کو اُجاگر کرنے دے ذرائع تلاش کرنے ضروری ہین۔ تخلیقی صلاحیت انسانی زندگی دا انمول خزانہ ہے ہور تمام کامیا بیاں چکھا ایہی کار فرما ہوندیاں ہین، ایہہ خدائی عطیہ یا تحفہ ہوندیاں ہین۔

مآ بولی دے ناقص، بے ربط، بے جا ہور غیر مناسب استعمال تھیں ماواں ہور کُمر دے دوئے افراد کو ہمیشہ پرہیز کرنی چاہیدی ہے۔ کیناں کہ زیر پرورش ہور زیر تربیت بچہ اپنے بزرگاں کو اپنا اُستاد من کے اُن دی تقلید کردا ہے۔ روایتی درس و تدریس بچ مآ بولی دا جیہڑا کردار

ہے اُس تھیں زیادہ غیر روایتی بچ نظر آتا ہے۔ مآدی چھول ہو رکھ داما حول بچے دے بنیادی تربیتی مدرسے تسلیم کیے گئے دے ہیں۔ درس و تدریس دے بارے ماہرین تعلیم سن اول نمبر تے والدین، دوے نمبر تے اُستاداں کو ذمہ دار قرار دیتا ہے۔ اگر والدین اپنی ذمہ داری تھیں دستبردار ہو گیندے ہیں یا غفلت ہو رلا پرواہی داما مظاہر کر دے ہیں، تاں فر بچے دی تعلیم و تربیت داسارا پہنار اُستاد دے موہنڈیاں تے پیدیا ہے جیہذا بغیر والدیناں دے تعاون دے ممکن نیہ۔ اساں کو بحیثیت والدین اس گل دا پورا خیال رکھنا چاہیدا ہے کہ بچے دی درس و تدریس ہو ر دویاں سرگرمیاں تے نیکی، شرافت، تہذیب، شائستگی ہو ر انسانیت دی چھاپ یا رنگ چڑھنا چاہیدا ہے۔ انہاں انسانی قدراں تھیں محروم تعلیمی نظام جیہذا ہوسی اوہ معاشرے کو بڑی تیزی نال خاک بچ ملا چھوڑ دا ہے۔

اللہ تعالیٰ ہر چیز کو بہترین صورت بچ تخلیق کر دا ہے مگر انسان دیاں ہتھاں بچ آکے اوہ زوال پذیر ہو گیندی ہے۔ دُنیا دے اندر ہزاراں لکھاں زباناں ہو ر بولیاں بولے گیندیاں ہیں۔ کجھ ہک بڑیاں زباناں کو تعلیم دا ذریعہ میڈیم مقرر کیتا گیا تاں جے اوہ ذریعہ روزگار وی بن سکے۔ ایہہ بڑیاں زباناں دُنیا دے مُلکاں دے درمیان سما جی ہو ر اقتصادی زندگی بچ نمایاں کردار ادا کر دیاں ہیں۔ ایہہ وی محسوس ہوندا ہے کہ اسدے لسانی یکجہتی دے معاملات وسیع ہو ر گھلے تہذیبی یکجہتی دے معاملات نال جُڑے دے ہوندے ہیں۔

مآ بولی اسدی گل بات یا دوئی معمولی ضرورتاں کو تہ پورا کر سکدی ہے مگر ادبی یا علمی کماں واسطے ایہہ کارآمد ثابت نیہہ ہوسکدی۔ درس و تدریس بچ ابتدائی مرحلے دے دوران مآ بولی بلاشبہ کارآمد ہوسکدی ہے مگر اگا جُل کا اعلیٰ درجات بچ ایہہ اساں کو یا اسدے طالب علماں کو بڑے بڑے فلسفیاں، تاریخ دانان، سیاست دانان، ہو ر سائنس دانان دے اظہار خیال بچ کوئی مدد نیہہ کر سکدی۔ انہاں اعلیٰ یا اُچے پائے دی شخصیاں کو سمجھنے واسطے مشینی یا سائنسی دور

بچہ مابولی داسہارا ہیہہ رکھد یا جھل سکدا۔ تعلیم و تربیت دے دوران ابتدائی مرحلے دے درس و تدریس دے عمل بچہ مابولی دا کردار اتالا لازمی ہے جتنا کہ خود ہک مدرس یا معلم دا وجود پہیلیاں دی بیان کیتا گیا دا ہے کہ دوران تدریس مابولی دے استعمال بچہ بڑا احتیاط ہوو پر ہیز دی ضرورت پیندی ہے، خاص طور تے انہاں لوکاں واسطے جیہڑے بچے یا معصوم طالب علم دے آساں پاساں ہک ماحول ترتیب دیندے ہین، انہاں بچہ بچے دے کمر دے افراد، والدین ہوو استاد شامل ہین۔ بچے دی عمر دا ایہہ اوہ دور ہوندا ہے جس بچہ بچہ انتہائی توجہ نال دویاں بزرگاں دی گل کو اپنے ذہن دے خالی خانے بچہ محفوظ رکھدا ہے۔

معلم یا استاد درس و تدریس دے دوران مابولی کو ہک اہم آلہ تصور کردا ہے۔ معلم دی زبان بچیاں دی تعلیم و تربیت دے دوران انتہائی صاف سادہ ہوو عام فہم ہونی چاہیدی ہے۔ مابولی دے استعمال دے ذریعے بلا کسی رکاوٹ دے ہک استاد اپنی گل طلبا تک پہنچا سکدا ہے ہوو اپنے خیالات تہ جذبات منتقل کر سکدا ہے۔ دوے پاسے طلبا ارادی یا غیر ارادی طور تے استاد دی زبان دی تقلید کر دے ہین۔ لہذا استاد دی زبان نہایت سُستہ، صحیح ہوو لہجہ شیرین یا مٹھا ہووے۔ مشکل ہوو بناوٹی الفاظ دا استعمال ناقص ہے۔ کہٹ تھیں کہٹ الفاظ بچہ اپنا مقصد ہوو مدعا بیان کرنا چاہیدا ہے، جملے نکلے ہوو مختصر ہون۔ مطلب پوری طراں واضح ہوئے۔ طویل ہووے لگے جملے بچے دی سمجھ تھیں باہر ہوندے ہین۔ غلط زبان ہوو ناشائستہ کلام تھیں استاد کو خود وی بچنا چاہیدا ہے ہوو طلبا دیاں کوتاہیاں دا وی بروقت ازالہ ہوو اصلاح کرنی چاہیدی ہے۔ اپنے آزادانہ ماحول بچہ بچیاں کو گھل مل کا جیہڑا وقت گزارن دا موقعہ ملدا ہے اُس دے دوران بچے اکثر غیر شعوری طور تے کدے کدے نہ بلکہ اکثر ناشائستہ ہوو واہیات قسم دے الفاظ ہوو جملے بولدے ہین۔ اگر بچیاں یا طالب علماں کو استاد بروقت نہ روکسی ٹوکسی تہ ایہی ناشائستہ زبان کل بچہ یا طالب علم اکا جھل کا اپنی تقریر ہوو تحریر دواں بچہ استعمال کر سکدا ہے۔

درس و تدریس دے عمل دے دوران اُستاد کو کلاس یا جماعت دے اندر ابتدائی مرحلے بچے کو ذہنی طور تے بیدار کرن یا تیار کرن واسطے جیہڑا پہلا قدم چینا ہے اُس کو تمہیدی بچیاں آکھدے ہین۔ مناسب تمہید ضروری ہوندی ہے، اس دا مقصد اصل بچ بچیاں دے ذہن کو پڑھن واسطے تیار کرنا ہوندا ہے۔ تمہید مختصر مگر جاندار ہووے، تاں جے وقت زیادہ نہ لگے ہووے بچیاں دا تجسس بدھ جُلے، اُن دا ذہن پوری طراں آمادہ ہو جُلے، اِس واسطے ہک مختصر جی کہانی اہم رول ادا کر سگدی ہے۔ اس ساری اکائی دی تکمیل واسطے بچے دی ما بولی دا سہارا انتہائی لازمی ہے جس تھیں اوہ مانوس ہے ہووے اس قدر مانوس ہے کہ ما بولی دے بغیر کوئی دوئی بولی تھیں اُس دے گن آشنا ہیہ ہوندے۔ اس دوران معلم یا مدرس کو خود ہک نمونہ بن کے سامنے آنا چاہیدا ہے۔ معلم ہک دردمند، احساس ہووے خیر پسند دل رکھدا ہووے۔ بچیاں کو ما بولی دے استعمال نال متاثر کرنے دی صلاحیت رکھدا ہووے، چنگے مندے بچ فرق کرنا جان دا ہووے، اوہ اپنے طالب علماں دی پسند ہووے نا پسند تھیں واقف ہووے۔

بچیاں کو ذہنی طور آمادہ کیئے واسطے بچے دی ما بولی بچ کہانی دے طریقہ بیان کو دلچسپ بنانے بچ اُستاد کو مہارت ہونی چاہیدی ہے۔ کہانی زبانی سنانی چاہیدی ہے نہ کہ پڑھ کا۔ آواز بچ اُتار چڑھاؤ پیدا کرے۔ انداز بیان خوشگوار تہ لہجہ فطری ہووے۔ حرکات تھیں جوش جذبہ دا اظہار کرے، خود وی کہانی دا مزہ کہنے ہووے۔ بچیاں کو وی لطف اندوز کرے۔

مختلف ادوار بچ مختلف ماہرین تعلیم سن طلباء دی درس و تدریس کو کامیاب بنانے واسطے کہیں طراں دے تعلیم و تربیت دے طریقے وضع کیئے۔ مثلاً کنڈرگارٹن 1837ء دارانج کردہ طریقہ تعلیم، مائیسوری طریقہ تعلیم دے علاوہ مہاتما گاندھی دی (بیک) واردھا اسکیم، ڈالٹن پلان ہووے اسی طراں دیاں کہیں تعلیمی سکیمیں سامنے آن دیاں گئیاں تاکہ بچیاں دی تعلیم و تربیت جدید ہووے مناسب مگر کامیاب طریقے نال کیئے جُلے۔ انہاں ساریاں تعلیمی سکیمیں، خاص طور

تے مہاتما گاندھی دی واردہا (بیک) سکیم بچ اس گل تے بہت زور دتا گیا دا ہے کہ ابتدائی دور بچ بلکہ ثانوی دور بچ وی بچیاں دی درس و تدریس مادری زبان بچ کیتی جُلے۔ مادری زبان بچے دی اپنی زبان ہوندی ہے۔ ایہہ بچے واسطے عام فہم ہوندی ہے۔ ایہہ بچے دی ذہنی آمادگی اور اظہار خیال داسوثر ذریعہ ہوندی ہے۔ بچہ اسی زبان بچ سوچ سکدا ہے۔ اسی زبان دے حوالے نال خوابیدہ ہوندا ہے۔ ہور بیدار ہوندا ہے۔ اپنی ما بولی دا امر ہور نہی تھیں واقف ہوندا ہے۔ اپنی ما بولی دی ڈانٹ ڈیٹ یا لارڈ پیار دے مخصوص الفاظ کو تسلیم کردا ہے۔ لہذا تقریباً تقریباً تمام تعلیمی اسکیمیں سن اس گل تے بڑا زور دتا ہے تاں جے بچے دی بنیادی تعلیم و تربیت واسطے جیہذا درس و تدریس دا عمل شروع کیتا جُلے اوہ صرف ہور صرف بچے دی ما بولی دے سہارے شروع کیتا جُلے۔

مگر! دور جدید دا تقاضہ ایہہ ہے کہ زندگی دے ہر شعبے بچ بڑی تیزی نال تبدیلی آرہی ہے۔ آج دے والدین داوی رجحان ایہی ہے کہ بچہ ماؤ دے پیٹ تو باہر ایندیاں ہی فر فر انگریزی بولن لگ جُلے۔ لہذا تیزی نال بدلے حالات دی وجہ نال تعلیم دا شعبہ وی کافی متاثر ہو گیا دا ہے۔ خصوصاً درس و تدریس دیاں طریقیاں بچ وی واضح انقلاب آ گیا دا ہے۔ موجودہ دور دی ٹیکنالوجی سن اُستاد ہور طالب علم دے رول کو بدل چھوڑیا دا ہے۔ آج طالب علم کول کمپیوٹر جیسا آلہ موجود ہے۔ جس دے ذریعے اوہ علمی استفادہ کر سکدا ہے۔ انٹرنیٹ جیسے وسائل موجود ہین۔ آج دے جدید ٹیکنالوجی دے دور بچ تمام نصاب تعلیم کو ہزاراں میہہ بلکہ لکھاں تہ کروڑاں آڈیو تہ ویڈیو کیسٹاں بچ پھر کے درس و تدریس دے عمل کو موثر بنا دتا مگر فر وی ما بولی دی اہمیت بچے دی بنیادی تربیت واسطے لازمی ہے اس دے بغیر بچہ اپنے آپ کو اپنے ماحول نال متعارف نہیہ کرال سکدا۔

پہاڑی لوک ورثے دی سام سمہال

تازہ خواہی داشتن گرداغ ہائے سینہ را

گا ہے گا ہے باز خواں ایں قصہ پارینہ را

کسے وی قوم دے لوک ورثے دی عمر دا اندازہ اُس قوم دی تاریخ تھیں آسانی نال لایا
جل سکدا ہے۔ پہاڑی قوم دی تاریخ حالاں تحقیقی مراحل تھیں گزر رہی ہے۔ ریاستی کلچرل
ایڈمی دے پہاڑی شعبے دے مختلف ادوار توں ہولے ہولے پردہ سُک رہیا ہے۔ آج
توڑیں تحقیق کرن والے پہاڑی دانشوراں سُن پہاڑی زبان دے ماضی دے ڈوہنگے سمندر بچ
ڈُ بکیاں مار کے جو کجھ پہاڑی قوم دے سامنے رکھیا اوہ اسدے تصور تھیں اگرچہ زیادہ ہے مگر
حالاں وی اس کو ”آٹے بچ کون“ دے برابر وی نیہہ سمجھیا جل سکدا۔ کیہاں کہ کھوج نہ تلاش دا
کم کدے پورا نیہہ ہو سکدا۔ پہاڑی قوم دا ہر فرد انہاں محققین حضرات دا شکر گزار ہے جیہڑے
ہر واری تاریخ دے خستہ حال ورقیاں کو کھگل کے سچے موتی چُن کے انہاں کو تر و تازہ کر کے
اپنی پہاڑی قوم دی چھولی پہرنے دا فرض ادا کر رہے ہین۔ ایہہ ہر کسے دے بس دا روگ
نیہہ۔ پہاڑی قوم دے بارے ایہہ آکھنا بے جا نہ ہوی کہ ۔

صدیوں رہا ہے دشمن درِ زماں ہمارا

پہاڑی قوم تہ زبان ہمیشہ استحصال و اشکار رہی ہے۔ پہاڑی لوکاں دالبیرا کسے مخصوص جگہ توڑیں ہی محدود میہہ بلکہ مختلف کھنڈی بھٹی دیاں بستیاں بچ آباد ہیں۔ ایہہ لوک دتھاوی ہیں، اقلیت بچ ہیں۔ ہور ان دے گرد و نواح بچ دویاں زبانناں بولن والے اکثریتی فرقے دے لوک آباد ہیں۔ ابجی صورت بچ انہاں پہاڑی لوکاں دی تہذیب، تمدن و ثقافت اُتہا دویاں زبانناں دارنگ غالب ایندا گیا۔ بود و باش، طرز معاشرت، رہن سہن بلکہ پورا طرز زندگی متاثر ہوئے بغیر میہہ رہ سکیا۔ ایہہ آکھنا زیادہ مناسب ہوسی کہ پہاڑی لوک غیرت مند، جیالے، کٹھن مشقت کرن والے ہور نادے باوجود دویاں فرقیوں دے سامنے احساس کمتری دا شکار رہے۔ اسی واسطے ہک طویل عرصے توئی پہاڑی لوک دوے فرقیوں دے درمیان اپنا راہ تلاش کرن تھیں قاصر ہے۔ اپنے لوک ورثے کو سمہالنا تہ دور ایہہ اپنی زبان دی وی مکمل حفاظت کرنے تھیں محروم رہے۔ جیہڑی قوم اپنی روایات کو پہل جُلے، اپنی زبان، اپنے لوک ورثے، ہور اپنی ثقافت تہ تہذیب کو فراموش کر چھوڑے اوہ قوم کدے وی اپنی شناخت میہہ کراں سکدی ہور ادہ دویاں زبانناں دے نرغے بچ آکا اپنا وجود ختم کر چھوڑی دی ہے۔

پہاڑی لوکاں کو گمنامی دے ہنیرے بچوں کدھن واسطے کاتب تقدیر سُن ہک طویل ہور خاموش وقفے دے بعد چند ایسے نوجواناں کو پیدا کیتا جیہڑے پہاڑی قوم دے درد مند آسے۔ انہاں جذباتی نوجواناں سُن اپنے قلم دی تحریر ہور زبان دی تاثیر نال پہاڑی قوم دے ماضی اُتوں پردہ چاکا پہاڑی قوم کو اُس دی اصلیت ہور حقیقت تھیں واقف کیتا۔ آج پوری پہاڑی قوم اس گل کو تسلیم کردی ہے کہ پہاڑی قوم دی اپنی ہک انفرادیت ہے۔ اپنا ہک ادبی ذخیرہ ہے، اپنی ثقافت، اپنا تمدن ہور اپنا پیش قیمت لوک ورثہ ہے جیہڑا کسی صورت بچ دویاں زبانناں یا قوماں دے ورثے تو کہٹ میہہ۔ اسدا پہاڑی لوک و دویاں قوماں دے ورثے دے سامنے باعث شرم میہہ بلکہ باعث فخر ہے۔

پہاڑی یا پوٹھوہاری زبان دے رشتے بچ بدھے تہ پروئے دے لوک ال دے مذہب دے الگ الگ علاقیاں بچ بود باش رکھنے والے پہاڑی لوکاں بچ ہندو، مسلمان تہ سکھ وی شامل ہین۔ انہاں ساریاں دیاں زبان پہاڑی ہون دی وجہ نال رسم و رواج، برت برتاؤ، رہن سہن، پہناوا، طرز تعمیر وغیرہ ہک جیسے ہین، البتہ مذہبی رسومات الگ ہین۔ قدیم زمانے تھیں بیرونی حملہ آوراں دے خوف نال بچ سارے سکھ، ہندو ہور مسلمان ہجرت کرکا میداناں، جنگلاں تہ پہاڑاں وارک کر دے رہے۔ اس وقت ریاست جموں و کشمیر دے پہاڑی زبان بولن والے علاقیاں بچ سکھ ہور کھتری خالص پہاڑی بولدے ہین۔ ایہہ سب لوک پاکستانی زیر انتظام کشمیر تہ ضلع ہرارہ (مانسہرہ ہور ایبٹ آباد) تھیں ہجرت کرکا آئے دے ہین انہاں علاقیاں بچ پوٹھوہاری زبان بولی گیندی ہے۔ بڑی خوشی دامقام ہے کہ ایہہ لوگ اپنی ماں بولی نال اتنا پیار کر دے ہین کہ اس دے اندر کسے ملاوٹ کو پسند نیہہ کر دے۔

پہاڑی لوکاں دی تہذیب تہ ثقافت سانجھی ہے، خواہ اوہ کسے وی ذات یا مذہب نال تعلق رکھدے ہون۔ ہر زبان دے بولن والے لوک فی زمانہ اپنے پچھا بچھے تہ بُرے نقوش تہ دستور چھوڑ گیندی ہے جہاں کو ایسے لوک ورثے داناں دیندے ہاں۔ تاریخ گواہ ہے کہ قوماں دے عروج و زوال نال اُندالوک ورثہ وی متاثر ہوئے بغیر نیہہ رہ سکیا۔

پہاڑی لوک ورثہ پہاڑی قوم دا آئینہ دار ہے۔ پہاڑی لوکاں دی تاریخ ہک ترتیب دے دور تھیں گزر رہی ہے۔ لازم ہے کہ پہاڑی لوک ورثہ ہی پہاڑی قوم دی تاریخ مرتب کرنے بچ مددگار ثابت ہو سکدا ہے۔ فی الحال ایسے پہاڑی لوک ورثے دی عمر دا تعین کرنے تھیں اس واسطے قاصر ہاں کہ پہاڑی قوم دے اوہ دانشور جہاں سُن پہاڑی زبان دی تحقیق تہ کھوج دا پیڑا چایا دا ہے، اپنا مدلل تہ اٹل فیصلہ نہ سنان کہ پہاڑی قوم دی بنیاد کتھوں پئی ہو رہا پہاڑی زبان کدوں ہو کس طراں معرض وجود بچ آئی۔ حالاں کہ ایسے صرف انہاں گلاں اُت

اعتبار کر رہے ہاں جیہڑیاں نسل بہ نسل تہ سیدنہ بہ سیدنہ منتقل ہوندیاں آیاں۔

پہاڑی ادیب تحقیق دے مدان پنج قدم قدم اکا بدھ رہے ہین ہور قوم دے ماضی کو کھنگالنے دی پوری کوشش کر رہے ہین۔ اوہ وقت دُور میہ جد پہاڑی قوم اپنے اصلی وطن ہور زبان دی حقیقت تھیں آگاہ ہو گئی۔ پراسوس اس گل دا ہے کہ پہاڑی قوم ہک طویل عرصے توڑیں بے حسی تہ بے بسی داشکار بن کے اپنے لوک ورثے دی حفاظت تہ ترویج دی طرفوں لا پرواہ رہی ہے جس دا خمیازہ آج پگھلتا پے گیا کہ دیواں تو ماں پہاڑی لوک ورثے تہ قابض ہو رہیاں ہین۔

پہاڑی لوک دُنیا دے جس خطے پنج وی ہون انہاں دا طرز زندگی مثلاً کھینا پینا، کھیتی باڑی، مال مویشی پالنا، لباس، لوک گیت، طنز و مزاح، لوک کہانیاں، سماجی نقشہ تہ دوے رسم و رواج مشترک ہین۔ ایہہ پہاڑی قوم دیاں داغلی تہ خارجی قدراں پہاڑی لوک ورثے نال جُری دیاں ہین۔ جدید سائنسی دور دا تقاضہ ایہہ ہے کہ وقت دے نال موہنڈھا جوڑ کے اُگے نکلو۔ ایہہ مشینی دور وی ہے مگر اس دا ایہہ مطلب نیہہ کہ سائنس دے خلائی مشن کو ذہن پنج رچا بسا کے زمین اُتاپین والے قدماں پنج لغزش آجھلے یا فیر مشینی کم کو دکھدیاں ہو یا انسان اپنی محنت و مشقت تھیں دستبردار ہو جھلے۔ ایہہ کم ہمتی تہ مایوسی دی نشانی ہے۔ آج دے دور پنج اپنی انفرادیت ہور شناخت کو قائم رکھے واسطے لوک ورثہ بڑی اہمیت دا حامل ہے۔ ذرا ماضی دے طریقہ تعلیم تہ ہک نظر ماراں۔

ہک زمانہ آسا کہ پہاڑی علاقیاں پنج نیکی عمر دے بچے تہ بچیاں دی تعلیم واسطے صبحی درسگاہواں قائم ہو یاں۔ ایہہ آج دے دور نالوں کوئی الگ قسم دے سکول نہ آسے بلکہ گراں دیاں مسجدیں نال منسلک کسی کمرے پنج درس و تدرید دا کم کیتا جلد آسا۔ جتھا توڑیں مدرس دا تعلق آسا، اوہ کوئی سند یافتہ شخص نیہہ بلکہ اُس گراں دا مولوی یا امام ہوندا آسا جس دے ذمے

صبح دے وقت گراں دیاں بچے تہ بچیاں کو پڑھالنا ہوندا آسا۔ ایہہ کم اوہ صاحب بغیر کے اُجرت یا معاوضے دے کردا آسا۔ اس دوران تعلیم دا آغاز عربی قاعدے تھیں ہوندا آسا۔ فرناظرہ قرآن ہور اُس دے نال نماز دا سبق ہور چند دیگر نکلیاں نکلیاں منظوم پہاڑی کتاباں وی پڑھالی جُلدیاں آسیاں۔ انہاں کتاباں پنج عقیدت و احترام دے درس تو علاوہ نِکے نِکے دینی مسائل وی شامل ہوندے آسے۔

بُنیادی ارکان نماز دے علاوہ قرآن پاک دیاں سورتاں تہ صراطِ مستقیم دے تعین واسطے چند اہم حدیثاں وی منظوم شکل پنج شامل ہوندیاں آسیاں۔ انہاں ہند کو زبان یا پہاڑی زبان پنج لکھیاں گیاں کتاباں پنج پکی روٹی، روشن دِل، نور نامہ، احوالِ الآخرت، قصص الانبیاء، اکرام محمدی، نجات المؤمنین، گلزارِ یوسف ہور کئیں دویاں کتاباں شامل ہین۔ انہاں کتاباں دے اندر دینی قصے کہانیاں، جنگ نامے ہور تاریخی واقعات وی شامل آسے۔ سب توں بڑی گل ایہہ آسی کہ ایہہ کتاباں درس اخلاق دا منبع آسیاں جیہڑیاں انسانی زندگی کو ابتداء تھیں ہی سنوارنے تہ سدھارنے واکم کردیاں آسیاں۔ انہاں کتاباں دے مطالعے نال پہاڑی لوکاں دی روزمرہ زندگی اُتہ خاطر خواہ اثر پیندا آسا۔ ایہہ کتاباں اگرچہ نایاب مہیہ ہویاں، تاہم انہاں دے مطالعے کو موجودہ دور دا نو جوان غیر ضروری سمجھ کا اپنے لوک ورثے تھیں ضرور محروم ہو گیا دا ہے۔ ایہہ آکھنا زیادہ مناسب ہوسی کہ سائنس ہور کمپیوٹر ٹیکنالوجی دے دور دا انسان اپنے نسل در نسل یا سیدنہ بہ سیدنہ چلے آئے لوک ادب تھیں قطعی ناواقف ہو رلا پرواہ ہو گیا دا ہے۔

انہاں پہاڑی زبان پنج لکھی گیاں کتاباں تو پتہ چلدا ہے کہ ہزاراں سال پہلاں وی پہاڑی زبان نہ صرف موجود آسی بلکہ مکمل آسی۔ جیہڑا معیار شعر و سخن دی مناسبت نال انہاں پہاڑی کتاباں پنج ملدا ہے۔ اوہ آج پہاڑی قوم دے اہل علم و دانش ہور شعراء مثلاً بجھارتاں، لوک کہانیاں، اکھان تہ لوک گیتاں دی اہمیت تھیں انکار مہیہ کیتا جُل سکدا کییاں

کہ ایہہ اُسدالوک ورثہ ہین۔ انہاں پنج پہاڑی زبان دی تاریخ محفوظ ہے۔ ایہہ بیش بہار سرمایہ صدیاں تھیں لوکاں دے دلاں پنج محفوظ ہے۔

انسانی سماج آہستہ آہستہ بدھ رہیا ہے۔ اس دے اندر متوقع ہو غیر متوقع طور تبدیلیاں رونما ہو رہیاں ہین۔ پہاڑی تہذیبی تہ ثقافتی سرمایہ وی انہاں تبدیلیاں دا شکار ہو رہیا ہے۔ پہاڑی لوک ورثہ پہاڑی قوم دی تہذیب و تمدن و ثقافت دے اندر موجود قومی جذبیاں تہ رجحاناں دی عکاسی کردا ہے۔ ایہہ لوک ورثے صرف عقل و دانش نال ہی مالا مال نیہہ بلکہ انہاں دے اندر کمیں طراں دیاں بے ہودگیاں تہ حماقتاں وی موجود ہوندیاں ہین۔ اسی واسطے وقت دی ضرورت ہے کہ لوک ورثے دے اندر موجود ہوشمندی ہو روانائی دیاں گلاں دا ہی انتخاب کیتا جُلے تاکہ لوک ورثے دا ادبی معیار بلند رہوے ہو قوم دی درست تاریخ مرتب کیتی جُل سکے۔

ریاستی کلچرل اکیڈمی دے پہاڑی شعبے دی آج تک دی کارکردگی کو پہاڑی قوم فخر دیاں نظراں نال دکھ رہی ہے۔ کیناں جے شعبے دے ملازمین ہو رمعاونین سن مختصر عرصے دے اندر اپنے پہاڑی ادبی تہ ثقافتی سرمائے کو گٹھاں بچوں پھلور کا کڈھیا ہو اُس کو تازگی بخش کا پہاڑی قوم دی چھوٹی پنج پہر چھوڑ۔ پہاڑی شعبے دے ذمہ داراں اس گل واسطے مبارک بادی دے مستحق ہین کہ انہاں سُن ذمہ کڈے یا ساہ بھنڈے بغیر معجزاتی طور اُتار پہاڑی ادیبیاں تہ شاعراں دی ہک بڑی تعداد کو سنے ہو درے مذکر کا شعبے دے تعاون واسطے قائل کیتا۔ پہاڑی روایات، رسم و رواج، رہن سہن، لوک ادب پنج بھارتاں اکھان، لوک گیتاں تہ قصے وغیرہ پہاڑی دی اپنی ہمت و غیرت واسطے جنگ و جدل تہ مبنی کتاباں، پہاڑی لوکاں دے سماجی تہ مذہبی پاسیاں تہ مبنی حالات و واقعات کو جذبید طرز تحریر نال سجا کا پہاڑی تہذیب دیاں نویاں گٹھاں توں پردہ لہاڑیا۔ ایہہ صرف پہاڑی شعبے دے ارکان دی ہی ذمہ داری نیہہ بلکہ تمام پہاڑی زبان دے لکھاریاں دافرض بن دا ہے کہ اوہ اپنی قومی تاریخ مرتب کرنے دی فکر پنج

پہاڑی لوک ورثے نال منسلک تمام واقعات ہور معلومات تے قلم چاون۔ پہاڑی تہذیب دی نمائندگی کرنا ہور اپنی تحقیقی مواد اکیڈمی دے پہاڑی شعبے کو بیج کا اپنے آپ کو قوم دا امانت دار ثابت کرنا۔ پہاڑی لوک ورثے دا بہترین سمبالہ صرف پہاڑی لکھاریاں دا قلم کر سکا ہے۔ بشرطیکہ اوہ قومی جذبے تھیں سرشار ہووے۔

پہاڑی شاعری پنج عصری آگہی

ہک جائزہ

دنیا دیاں قوماں دے عروج ہو زوال پنج زبان دا عمل دخل ہک حقیقت ہے۔ زندہ قوماں دا وجود اُن دی زبان نال وابستہ ہوندا ہے دنیا دی تاریخ اس گل دی گواہ ہے کہ جدوں وی کسے قوم تے زوال آیا پہلیاں اُس دے ثقافتی ورثے کو ملیا میٹ کیتا گیا۔ مآ بولی دے وجود نال قوم زندہ ہوندی ہے ورنہ بقول سعدی ”کہ بے علم ناتوان خدا را شناخت“ مآ بولی دے بغیر قوم دی شناخت ہیہ ہوسکدی۔ مبارک ہے اوہ قوم جس اپنی ارتقاء واسطے بلا تامل مآ بولی دا سہارا کھدا۔ اپنی مآ بولی دی خدمت کر کے قوم اپنی انفرادیت قائم کر سکدی ہے ہو رہک اکائی دے طور اُتے دو یاں زبانوں دی قطار پنج جگہ حاصل کر سکدی ہے۔

پچھلے پنجاہ سالوں پنج جتھا دو یاں زبانوں سُن ترقی دیاں مختلف منزلاں طے کیتیاں اُتھا پہاڑی زبان سُن وی اپنا وجود چھنڈیا، سر چایا ایجی نازک ہوو مشکل حالات تھیں بحفاظت اپنے آپ کو کڈھ کا اپنی منزل دی طرف قدم ٹورے۔ پہاڑی زبان دے ادب و فن ہوو ثقافت دے کئی سالوں ٹہکے دے چہرے توں قلم کاراں سُن پلا چایا، محنت کیتی، اکھیاں ساڑیاں تہ پہاڑی سماج دا نقشہ بدل کار کھ دتا۔ آج اسدے سامنے پہاڑی ادب دی خدمت واسطے رستے متعین ہوو راہواں سہل ہو گیاں۔ سماج دا ادب نال گہرا تعلق ہے ادب دی خدمت پنج سماج دی

خدمت پوشیدہ ہے۔

جغرافیائی ماحول دے مطابق لوک ادب دی نشوونما ہوندی رہی پہاڑی زبان جنہاں علاقیاں بچ بولی گیندی ہے اُن دا جغرافیہ وی نرالا ہے۔ اُچے اُچے پہاڑ، برقیلی چوٹیاں، نیلے نیلے کہنے جنگل سبز جڑی بوٹیاں نال معمور تہ خوشبودار ماہلیاں، ٹھنڈے پانیاں دے صاف چمکیلے چشمے، وادیاں دی طرف بگنے والے ندی نالیاں دا شور وغیرہ پہاڑی ادب تے اثر انداز ہوندے ہین۔ جیہڑا آدمی جس ماحول بچ زندگی گزاردا ہے۔ اُسدیاں سوچاں وی اُسی دے مطابق ہوندیاں ہین۔

پہاڑی زبان قدرتی نظاریاں دی چھولی بچ پروان چڑھی..... درویش خدا والی مستی بچ ڈب کا اپنے ذہن دا آزادی نال استعمال کردے ہور اپنے مشاہداتی نظریے دا اظہار کرن واسطے شاعری کو سہارا بنیدے۔ اسدالوک ادب ایسی ہی شاعری دامر ہون منت ہے۔ مقالے دا عنوان ”پہاڑی شاعری بچ عصری آگہی“ ہے مراد ایہہ کہ اسدی پہاڑی زبان دی شاعری سُن اپنے آس پاس دیاں بولیاں تھیں کے اثر کھدا۔ کتنا حاصل کیتا ہور کتنا دتا۔ فی زمانہ پہاڑی شاعری سُن عوامی جذبات کو کس حد تک اُبھارایا اُکسایا۔ علاوہ اسدے مختلف سیاسی، سماجی، اقتصادی ہور تعلیمی میدان بچ پہاڑی لوکاں کو کس حد تک روشناس کرا لیا۔ روایتی لوک ادب سماجی شعور دی بیداری دا ہک اہم ذریعہ ہے تہ پہاڑی شاعری لوک ادب دی روح رواں ہے۔ پہاڑی شاعری دی عمر کوئی زیادہ لمبی نیہہ۔ بس ایہوئی کوئی ڈیڑھ سو سال تک پہنچدی ہے۔ اس بچ جدید شاعری کوئی دودھائیاں تک کھلری دی ہے۔ قدیم پہاڑی شاعری تہ جدید پہاڑی شاعری دے درمیان بہت بڑا وقفہ انتہائی خاموشی نال گزر گیا۔ ایہہ ہک بڑا سانحہ ہور ذرائع شعرو شاعری ہور نثر نہ صرف فراموش کیتے گئے بلکہ پہاڑی زبان اُتے دوئیاں علاقائی زبانناں اُتاکشمیری تہ پنجابی سوار ہون لکیاں۔ پہاڑی زبان اُتاکشمیری تہ پنجابی دا غلبہ

ہوں لگا مگر فوراً ہی چند مخلص ہو رہے۔ زبان سن پہاڑی زبان دی لگام اپنے ہتھ بچ کبھی تن من دھن دی بازی لا کا اپنی پہاڑی زبان کو دوئیاں زبانوں دی گرفت بچوں باہر کڈھ کا سہارا دتا۔ پاکستان دے زیر انتظام کشمیر بچ پہاڑی لوک ادب اُتے ہولیاں مگر لگاتار رفتار نال کم جاری رہیا۔ ادھر پہاڑی علاقیاں دے بسینکاں بچوں وی چند لوک اس خاموش مگر طویل وقفے دے دوران پہاڑی روایتی شاعری دے گیلے کدے کدے چھتاں تے مار دے رہیے۔ ایہاں جہیاں ہک چوکیدار رات دے انہیرے بچ ”خبردار، جاگدے رہو دی صدا دیندا رہندا ہے حقیقت ایہہ ہے کہ انہاں بچادیاں لوکاں دا قوم اُتے ہک بہت بڑا احسان ہے جہاں پہاڑی لوک ادب دے قدیم ہو ر جدید دور دے درمیان دے فاصلے کو مزید طویل نیہہ ہوں دتا۔ اتھاوی ایہہ گل صادق ثابت ہوندی ہے کہ اتھاوی پہاڑی شاعری سن فرہک وار اسدا رخ لوک ادب دی خدمت پاسے موڑیا۔

پہاڑی لوک ادب بچ لوگ گیتاں دا بے پناہ سرمایہ موجود ہے۔ ایہہ لوک گیت اسان پہاڑی دے ماضی دا مکمل سیاسی سماجی تہ ثقافتی تاریخ ہن۔ لوک گیتاں دے صاف تہ شفاف شیشے بچ آج وی اسیں ماضی دی تصویر دکھ سکدے ہاں“

آج وی اسان دے آبا و اجداد دی زندگی دی جیندی جاگدی تصویر لوکاں دے وسیع سینے

بچ موجود ہے۔

پہاڑی شعری ادب سن اپنے مختصر سفر بچ گچھ اہم منزلاں طے کیتاں ہن تقریباً ہک صدی پہلیاں دی مشہور زمانہ، شہرہ آفاق پہاڑی زبان بچ منظوم کتاب ”سیف الملوک“ پہاڑی شاعری دی بہترین مثنوی ہے۔ ایہہ لامثال نمونہ میاں محمد بخش ہوراں دی تصنیف ہے۔ اسدے علاوہ دلپذیر دی تفسیر یوسف تہ مولوی ہدایت اللہ دی گلزار یوسف پہاڑی شاعری دے ادھ سدا بہار گلستان ہن جہاں بچ وار وار پھل چنن داجی کردا ہے۔ ایہہ

عاشقانہ تہ عارفانہ مزاج دی شاعری ہے جس دا ہر ہک لفظ احترام تہ عقیدت بچ ڈیا دا ہے۔ ہر لفظ ڈوبنگے سمندر دا نایاب موتی ہے۔ شاعر دے فلسفے دی گہرائی تک عقل دی رسائی ممکن نیہہ کلام بچ پاکیزگی تہ خیر و برکت دا احساس ٹھاٹھاں ماردا ہے۔ مثلاً۔

رحمت دا مہنیہ پا خدا یا باغ سُکا کر ہریا

بوٹا آس اُمید میری دا کر دے میوے پہریا

ایہی بزرگ شاعر انسان دی مادہ پرست تہ مغرور طبیعت اُتے روک لیندے ہوئے دنیا دی بے مروتی تہ بے ثباتی دا ذکر اس طراں کر دے ہین۔

دانشمندی دا کم نائیں دنیا تے دل لانا

اِس بوہٹی لکھ خاوند کیجے جو کیتا سو کھانا

بس چھدی ایہہ بچے کھانی سوہی سنگھڑ سیانا

ایسی دائن نال محمد کا ہنوں عقد نبھانا

میاں صاحب اگا جُل کا انسان دی خوش گمانی، نا عاقبت اندیشی ہو رُو نیا دی بے وفائی دا منظر اس طراں پیش کر دے ہین کہ واقعی صحیح معنیاں بچ انسان اپنے وجود کو ہک بے کار شے تصور کر دا ہے۔

۔ مان نہ کریئے روپ کہنے دا وارث کون حُسن دا

سدا نہ رہسن شاخاں ہریاں سدا نہ پھل چمن دا

۔ سدا نہ لاٹ چراغاں والی سدا نہ سوز پتنگاں

سدا نہ ہتھ مہندی رتے سدا نہ جھمکن بنگاں

شعر و شاعری دی اہمیت فی زمانہ کے رہی ہے اس کو کسے وضاحت دی لوڑ نیہہ محسوس ہوندی۔ نثر دے مقابلے بچ شعر بچ آکھی دی گل زیادہ اثر رکھدی ہے۔ مثلاً رشید قمر دا ایہہ شعر

موجودہ صورت حال نال کتنی مطابقت رکھدا ہے۔

جنگلاں نے ڈاکواں تھیں جیہڑا شخص بچ گیا

لٹیاں شرافتاں نے اوہ گھلے بزار بچ

قدیم پہاڑی شاعری، جیہڑی اپنے دور بچ انسانی جذبات خیالات دے تمام تر تقاضیاں کو پورا کردی آج وی اُسی اندازِ فکر بچ باقی ہے۔ جیہڑی لذت یا سرور و لطف و مستی اُس ویلے آسا اوہ آج وی بدرجہ اتم موجود ہے۔ بلکہ نویں شعراء حضرات جنہاں کو اسیں جدید شاعری دی روح رواں آکھساں اوہ خود وی حیران ہیں کہ انہاں قدیم کتاباں دی شاعری کوئی آسانی کلام ہے یا انسانی۔ قدیم شاعری ہی جدید شاعری دی بنیاد بنی۔ ہور اتنے بڑے بڑے دیوان ہور مجموعے آج وی اُسی آب و تاب نال زندہ ہور مقبول عام ہیں۔ انسان دے تمام تر تفکرات ہور سوچاں مثلاً دُکھ سکھ، ہجرت وصال، پیار و محبت، پندہ نصائح زہد و ریاضت ماحول دی منظر کشی ہور وطن پرستی قدیم شاعری دی دین ہے۔ مثلاً۔

کی گل آکھ سناواں سبناں درد فراق ستم دی

آیا حرف زبان تے جس دم پھٹ گئی چہچہ قلم دی

چٹا کاغذ داغی ہويا پھری سیاہی غم دی

دُکھاں کیتا زور محمد میہ خبر اس دم دی

پہاڑی شاعری دا دور طویل ہوئے یا مختصر ہر دو حالتاں بچ پہاڑی لوک ادب دے ورثے دی نہ صرف حفاظت کیتی ہے بلکہ عوام الناس کو بالعموم ہور پہاڑی شعراء کو بالخصوص نویں نویں طرز فکر و خیال تھیں روشناس کیتا۔ جتنی پہاڑی لوک ادب دی خدمت شاعری دے ذریعے ہوئی اتنی نثر دے ذریعے ہیہ ہوسکی۔ حقیقی معنیاں بچ پہاڑی لوک ادب روایتی شاعری دی دین ہے ایہہ گل منے دی ہے جے شاعری روح دی آواز یا پکار داناں ہے۔ دلی جذبات دا

بے ساختہ اظہار ہے ہر طرز گفتگو بہترین ہر موثر فن ہے۔

انسانی ذہن بچ پہاڑی شاعری سُن حکمت، معرفت، اخلاق، عشق حقیقی چنگیاں
مندیاں صفتاں، نفسیاتی پہلو و اواں ہجرت وصال دکھ درد دے چھپے دے تاثرات کو ہوا دتی،
اُکسایا، اُبھاریا تہ نہ صرف شعراء حضرات واسطے بلکہ نثر نگاراں واسطے وی خدمتِ ادب و خلق
دے رستے ہموار تہ سہل بنا دتے۔ ایہہ گل اساں پہاڑی لوکاں کو بسرو چشم قبول کرنی تہ دلوں مٹی
چاہیدی ہے کہ پہاڑی زبان دے قدیم شعراے کرام مثلاً میاں محمد بخشؒ، میاں محمد بوٹا، دلپذیر،
مولوی ہدایت اللہؒ، بابا جی لاوریؒ، سائیں فقر الدین جیسے بزرگاں دے علاوہ، عارفانہ ہور
فلسفانہ قسم دے کلام سُن غفلت بچ دُبے تہ شیطانی رنگا بچ رنگے ہزاراں جاہل تہ ان پڑھ
آدمیاں کو انسانیت دی معراج بخش ہور مسلمان بنان دے نال نال مومن وی بنا دتا۔ میاں محمد
بخشؒ دا کبھی دا واقعہ جیہڑا اُنہاں مختصر منظوم قصے دے طور تے لکھیا، کو پڑھ ہور سُن کا کیمہ و ابد
بخت خدای خدائی یا اُس دی وحدانیت ہور عظمت تھیں انکار کرسی۔

مارن والے موئے محمد قدرت رب دی ہوئی

کیا ایسے ایہہ انمول موتی چنے تھیں انکار کرساں جیہڑے پہاڑی شاعری دے سمندر
بچوں کڈھ کے کنارے تے ٹھیر کیتے دے ہن ہور جیہڑے اسدیاں اپنے والیاں نسلاں
واسطے قیمتی خزانے دی حیثیت رکھدے ہن۔

ٹھا دے مندر، ٹھا دے مسجد، ٹھا جو گچھ ٹھینا
پر کسے دا دل نہ ٹھاویں، رب دلاں بچ رہندا

نیچاں دی آشنائی کولوں فیض کسے نیہہ پایا
لکرتے انگور چڑھا، ہر گچھا زخمایا

دُکھیے دی گل سَکھیے اگے میہ مناسب کرنی
مٹھی کھیر پکا محمد گئے اگے تہرنی

پہاڑی شاعری (قدیم و جدید) سُن انسانی ذہناں بچ وطن دی حُب دا جذبہ وی بیدار
کیتا۔ آکھ دے ہین جے چڑی کوکندے اُتے سَکھ ہوندا ہے۔ لہذا ہر انسان دے اندر دیس یا
وطن دی محبت دا جذبہ سُلکدا رہندا ہے۔

اپنے ملک دیاں جنگلاں اندر پتر پُچن کھائیے
غیر ملک دیاں باغاں اندر میوے لین نہ جائیے

ڈاکٹر رفیق اجٹم ہک ہونہار مَختہ ذہن تہ تجربہ کار جدید شاعر ہین۔ اُندی شاعری بچ
انسانی اقدار پوشیدہ ہین۔ غیرت دا مادہ ہر شعر بچوں چوند اے۔ انسانی قدر و قیمت دا اندازہ یا
مُل ہیرے موتی میہ بلکہ مٹھی ہو رشریں زبان نال ہی انسان خرید یا جُل سکدا ہے۔ انہاں دی
شاعری بچ نیک مشورہ وی ہے تہ تنبیہ وی ہے۔ ذرا ٹٹو لو کہ اساں کو انہاں شعراں بچوں کے
تھہہندا ہے۔

میرا مُل میہ ہیرے موتی۔ اُلفت دے دو مٹھے بول
کون کسے دا دردی ہے آج ایوں کُہر دے پہیت نہ کھول
ہوراں کی وی ہین زباناں اتنا وی نہ اُچا بول
ایہہ جندڑی میہ تہو کھے جوگی اجٹم کی نہ اتنا رول

ذرا تہیان دیو، رشید قمر دے ایہہ شعر عصر حاضر کو کے پیغام دے رہے نے ہور موجودہ

صورت حال دی عکاسی ر کسٹراں کر دے ہین۔

میں موسم کی موڑن جلیاں

آساں ماہڑے کھر دئی جاؤ
 لہوے بچ نہ کونجاں بہن
 فر پانی نے سر دئی جاؤ

شیخ ظہور الدین اسدے منجھے دے اُچی پرواز والے شاعر ہین دے ایہہ شعر پہاڑی
 لوکاں واسطے ہک نذرانے تو کہٹ نیہہ بلکہ میں تہ آکھساں کہ ایہہ قیمتی شعر بے غیرتاں واسطے
 ہک تازیانہ ہین۔

☆.....خون جیہڑا گرما سی گا کنڈ کدے نہ کھاسی گا
 ☆.....کپسی فصلاں اوہی پہلاں جیہڑا جیٹھے راہسی گا
 ☆.....وقت نی قدر و قیمت سمجھو، لنگھیا تھہ نہ آسی گا
 ☆.....ذہن تھیں لاغر، لنگوں کوڑہ کے کپسی کے کھاسی گا

پہاڑی شاعری دی حالت ہُن رُکھنڈی پھٹی نیہہ رہی۔ بلکہ پہاڑی زبان دے
 خدمتگاراں سُن رُکھنڈے ہوئے ہور دوئیاں زباناں دے بلے تلا دے ہوئے شعراں کو کافی
 حد تک یکجا کیتا ہے۔ جموں و کشمیر کلچرل اکیڈمی دے پہاڑی شعبے بچ اُج کم کرن والیاں یا اُج
 تک منسلک رہن والے تمام افراد مبارک دے مستحق ہین کہ اوہ اپنے فرائض تھیں نجوبی آگاہ وی
 ہین ہور دلی لگاؤ ہور انصاف نال کم کردے ہین۔ اگر بروقت پہاڑی شعرا، ادیب ہور فنکار
 زبان دی خدمت بچ نہ لگدے تاں اسدے بیشتر پہاڑی ورثہ سرکار کرن والیاں دے ہتھ لگ
 گیند اجیاں ماضی قریب بچ وی ہویا۔

☆☆☆

”پہاڑی ڈرامہ“

(منظر، پس منظر)

پہاڑی زبان دا وجود اگرچہ کئی ہزار سال پُرانا ہے مگر وقت دے بدلاؤ سن اس کو کھنڈیار کا رکھ چھوڑیا۔ گندھارا تہذیب دی ایہہ زبان جیہڑی ”ہندکو“ دے ناں نال مشہور آسی گمنامی دے نہیرے پنج ڈب گئی۔ وقت دے پرت کھینا دے نال نال ایہہ زبان مختلف علاقیاں پنج مختلف ناں نال سامنے ایندی رہی۔ مثلاً گُرے ’ہندکو‘ گُرے ’پراکرت‘ کدے ’شاردا لپی‘ کدے ’پوٹھوہاری‘ ہور آج پہاڑی دے ناں نال برصغیر دیاں بیشتر علاقیاں پنج بولے جلدی ہے۔ ایہہ انہاں جانکاراں دی محنت، مشقت ہور لگن دا کمال ہے جہاں سن کافی کھوج ہور تحقیق تھیں کم کہن کا پہاڑی زبان کو نویں طراں دریافت کر کا اسدے ثقافتی تہ ادبی سرمائے دی شیرازہ بندی کیتی۔

پہاڑی زبان ریاست جھوں و کشمیر دے چار بڑیاں علاقیاں پنج بولے جلدی ہے۔ جہاں پنج ”کرناہ، کیرن، اوڑی تہ راجوری“ ہور پونچھ شامل ہین۔ اسدے علاوہ ضلع کپواڑہ دے کئی گراں مثلاً چوکی بل، تمبہ، بوڑھانمبل، ہفرڈہ، میلیال، کاچہامہ، آورہ، کیرن پنج ججہ گنڈھ، لولاب، جھل، راجواڑ ہور ماورو غیرہ پنج پہاڑی زبان بولنے والیاں دی ہک بڑی تعداد

موجود ہے۔ ضلع بارہمولہ بچ رفیع آباد لڑی ڈورہ دے علاوہ کئی دوے (دور دراز) دے گراں
 بچ بھی پہاڑی زبان بولے گیندی ہے۔ ضلع گاندربل بچ لارہ سرینگر بچ دارا ہارون، مولناڑ
 دے علاوہ ضلع بانڈی پورہ دی بیشتر آبادی پہاڑی زبان بولنے والیاں تے مشتمل ہے۔ ضلع
 انت ناگ بچ خالص پہاڑی زبان بولے والیاں دے کئی گراں موجود ہین۔ جنہاں بچ یاری
 پورہ، شانکس، اندورہ، براہ، ہاپت ناڑاڑ حال کو کرناگ تہ بانہال دے اردے پردے پہاڑی
 بستیاں قابل ذکر ہین۔

صوبہ جموں ہور صوبہ کشمیر بچ پہاڑی زبان بولے والیاں دیاں کئی کھنڈی پھٹی دیاں
 بستیاں موجود ہین۔ آج تھیں تقریباً اٹھتری سال پہلاں پہاڑی زبان بولے والیاں کو کھٹھا
 کیے، پہاڑی زبان دے ادبی ثقافتی ورثے کو محفوظ کیے واسطے ہور پہاڑی زبان دی شناخت
 واسطے ہک تحریک دا آغاز ہویا۔ اس تحریک کو منظم کیے واسطے ”پہاڑی کلچرل اینڈ ویلفیئر فورم“
 ناں دی ہک تنظیم دا قیام عمل بچ لایا گیا۔ جس دی وساطت نال ہک لمی جدوجہد دے بعد پہاڑی
 زبان دی نشریات واسطے ریڈیو کشمیر سرینگر ۱۵ ارمٹ دتھوڑا جیا وقت دتا جیہڑا بدھدیاں
 بدھدیاں آج ادھے گھنٹے دی مختصر نشریات تکرر محدود کر دتا گیا دا ہے۔ اس جماعت دی انتھک
 محنت نال ریاستی کلچرل اکیڈمی بچ پہاڑی سیکشن دی ۱۹۷۷ء بچ بنیاد پئی، ہور منزل تک پہچے
 واسطے ایسا پڑاؤ پہاڑی قوم کو نصیب ہویا دتھوں واقعی منزل دایقین بڑی آسانی نال کیجا جمل
 سکدا ہے۔ ریاستی کلچرل اکیڈمی بچ پہاڑی شعبہ کھلنے دے بعد پہاڑی زبان بولے والیاں کو
 پہاڑی زبان بچ سارے اصناف سخن بچ طبع آزمائی دا ہک چنگا موقعہ ہتھ آ گیا۔ آج پہاڑی شعبہ
 کول پہاڑی شعراء، ادباء، ہور فن موسیقی تہ فن ڈرامیاں نال تعلق رکھنے والیاں دی ہک لمی
 فہرست موجود ہے۔ آج پہاڑی زبان بولے والے چاہے ریاست دے کسی بھی کونے بچ
 ہوں، زبان و ادب و ثقافت دے معاملے بچ اپنے آپا کو کافی طاقتور محسوس کردے ہین۔ ہُن

پہاڑی طبقے دے لوک دوئے طبقیوں دے تعلق رکھنے والیاں لوکاں دے نال نال اپنی انفرادی پہچان دے سائے بچ اپنے مطالبات منانے سماجی نابرابری دے خلاف آواز بلند کیتے تہ اپنے حقوق دے تحفظ واسطے قدم قدم آگاہ رہے ہین۔

اللہ تعالیٰ سُن انسان کو سمجھے دی طاقت ہو سُنے دی طاقت عطا کر کے عقل تھیں مالا مال کر کا اشرف المخلوقات بنا چھوڑیا۔ مختلف بولیاں تہ زبانان تھیں روشناس کیتا۔ تاں گچھ کا انسان اپنے احساسات، جذبات، خیالات ہو تصورات کو دویاں تک پہچائے دے قابل ہویا۔ اگر زبان کو اظہار خیال دا ذریعہ نہ بنایا دا ہوندا تاں انسان داسینہ، دماغ ہو ردل احساسات ہو جذبات دے دماں نال پھٹ گیندا۔

پہاڑی زبان دے اندر بھی اوہی اصناف سخن دا چلن ہے۔ جیہڑیاں دویاں نکلیاں بڑیاں زبانان بچ اجاگر ہین، مثلاً نثر نگاری بچ مقالے یا مضامین، روایتی قصے کہانیاں ہو مقالہ نگاری بچ انشائیے تہ ڈرامے شامل ہین، دوئے پاسے رنگارنگ شاعری بچ غزلاں، نظمیں، قصیدہ مرثیے وغیرہ کو اظہار خیال دا ذریعہ بنایا گیا دا ہے۔

اُدھر کہیاں لوکاں دے کھٹھے رہنے ہو رہے تھیں ہک ماحول پیدا ہوندا ہے، جس دے اندر غریبی دے ماریاں دے نال نال بچا والا طبقہ دولت مند بھی پروان چڑھدا ہے۔ ہر دو طراں دے مد مقابل صفتاں مثلاً چوٹھ تہ سچ، نیکی ہو بدی، بُرائی تہ اچھائی، چنگے ہو مندے، رسم و رواج تہ بدعتاں، شائستہ تہ غیر سائستہ، امن تہ فساد ہک ہی ویلے جز کا ہک ماحول ترتیب دیندے ہین۔ ایہجے ہی ماحول بچ پلے بڑھے والے لوک جہاں دی سوچ تعمیری ہوندی ہے، اوہ اپنے آس پاس دے ماحول کو ہر برائی تھیں پاک کیتے واسطے، تہ گجھاں لوکاں کو سدھے راہ تے آندے واسطے اُندی بُری سوچ کو بد لے واسطے ہو سماجی نابرابریاں کو دور کیتے واسطے مختلف طریقیاں نال کم کہندے ہین۔ مثلاً قلم کار اپنے قلم تھیں، عالم اپنے علم تھیں، شاعر اپنی شاعری

تھیں ہو ر فنکار اپنے فن دا استعمال کر کا ماحول دے اندر بہتری پیدا کیتے دی کوشش کر دا ہے۔
 ڈراما کسی خاص زبان دی پیداوار نیہ ہوندا بلکہ ماحول دی پیداوار ہوندا ہے۔ ڈراما سماج دا
 شیشہ ہوندا ہے سماج کو سدھارنے واسطے، ماحول بچ پیدا ہونے والیاں بُریاں تے تاو لیا تاو لیا
 قابو بائے واسطے جتنے بھی حربے استعمال بچ آندے گئے دے ہین انہاں بچ سب تھیں زیادہ اثر
 کیتے والا طریقہ ڈراما ہے، جس دا تعلق براہ راست سماج دیاں دویاں طبقیات نال ہوندا ہے۔
 جہاں بچ پڑھے لکھے لوکاں دے علاوہ انپڑھ بھی برابر حصے بچ شامل ہوندے ہین۔ ڈرامے
 دے اندر دا فنکار یا اداکار تحریر و تقریر نال تعلق رکھنے والے حضرات تھیں مچ اگادی چیز ہوندا ہے۔
 سماج دا ہر فرد فنکاری فنکاری ہو ر اداکاری اداکاری دا اثر قبول کر دا ہے۔ فنکار یا ڈراما نگار اپنے
 ڈرامے بچ سماج دے ہر طبقہ فکر دے لوکاں دی عکاسی کر دا ہے۔ اوہ اپنی اداکاری تھیں بغیر ڈرامے
 چمکے دے اپنی فنکارانہ صلاحیتاں تھیں سماج دے اندر پلے والیاں بُریاں دی ٹھیک ٹھیک نشاندہی
 کر کا اُندے بدترین انجام تھیں لوکاں کو خبر کر دا ہے۔ اصلی معنیاں بچ ڈرامے جی صنف کو پیدا
 کیتے والیاں گلاں ہی تہ ہین جیہڑیاں سماج واسطے چھڑے دا کم کر دیاں ہین۔ مثلاً اقتدار والیاں
 لوکاں دی اپنی عوام تا جیہڑے ستم، ظلم و جبر، غنڈہ گردی دے ذریعے ہونے والیاں زیادتیاں،
 یتیمیاں ہو ر غریباں دے حقوق دی پامالی، سماجی نابرابری ہو ر نا انصافی۔

سماج دیاں دویاں طبقیات دی طرالن پہاڑی طبقے بچ بھی سماجی خامیاں تہ کمزوریاں دی
 کوئی کمی نیہ۔ اُسدے اتھا بھی اوہی سارا کجھ ہوندا چلا آرہیا ہے جس دا شکار دویاں قوماں
 ہوندیاں ہین، فرق صرف اتا ہے کہ اسدا یعنی پہاڑی زبان بولے والیاں دا احساس محرومی ذرا
 جڑ کا جا گیا، تاہم ”دیر آید درست آید“۔

پہاڑی زبان بچ بھی ڈرامے دی شروعات یا آغاز دے پچھا اوہی عناصر کار فرما رہے
 ہین جیہڑے دویاں زبانناں واسطے رہے ہین، البتہ پہاڑی بچ ڈراما پیش کیتے دا ہک بڑا مقصد

ایہہ رہیا ہے کہ ڈرامے دے ذریعے پہاڑی زبان بولے والیاں کو کسی خاص پلیٹ فارم تے وقتاً فوقتاً کھٹھا کر کے اُندے سامنے اُندی پہاڑی زبان دی افادیت کو اجاگر کیتا جُل سکے، اُندے سُنے دے احساس کو ڈرامے دے ذریعے جھنجھوڑ کا جگالیا جَلے، اُنہاں کو ایہہ باور کرا لیا جُلے کہ پہاڑی زبان اپنا ہک اُچا مقام ہے۔ اس زبان دا اپنا ادبی ہور ثقافتی ورثہ موجود ہے جس کو نہ صرف سمہانے دی ضرورت ہے بلکہ اس کو نویں طراں ترتیب دے کا ہر خاص و عام تک پہچانا لازمی ہے۔ تلفظ دے لحاظ نال زبان دی اصلیت کو باہری آلودگی تھیں پاک رکھیا جُل سکے۔ اس سلسلے بچ پہاڑی بولنے والیاں دے طبقے بچ جیہڑا پہلا ڈرامینک کلب وجود بچ آیا اوہ ہے ”پہاڑی ڈرامینک کلب کرناہ“ جیہڑا اج ”پہاڑی کلچرل کلب“ دے ناں نال مشہور ہے۔ ایہہ کلب 1973ء بچ تشکیل دتے گیا، اس کلب سُن پہلے سال اردو زبان بچ دو ترے ڈرامے عوام دے سامنے پیش کیتے جیہڑے بے حد مشہور ہوئے۔ سال 1975ء بچ ضرورت محسوس کیتے گئی کہ پہاڑی قوم کو جگالے واسطے تہ پہاڑی زبان کو مقبول عام کیتے ہور پہاڑی طبقے کو انہاں نال ہونے والیاں سماجی نا برابریاں تہ نا انصافیاں تھیں اگاہ کیتے واسطے ”پہاڑی زبان“ بچ ہی ڈرامے اسٹیج کیتے جُلن۔

شروع بچ ”رنگارنگ تمدنی پروگرام“ دے ناں نال نکلے نکلے نائک تہ لوک گیتاں تھیں ایہہ پروگرام بچ کامیاب رہیا۔ دراصل ایہہ ہک تعارفی سلسلہ آسا جیہڑا کجھاں مہینیاں تکر لگاتار چلدا رہیا۔ لوکاں دی دلچسپی کو دکھ کا دو گھنٹے دا ہک ڈرامہ ”کریم“ تیار کیتا گیا، جسدا مرکزی خیال سماجی نا برابری تے مبنی آسا، یعنی ہکی ہی خطا راض تے رہنے والیاں دواں طبقیاں یعنی گوجر تہ پہاڑی دے درمیان سرکاری سطح تے اسکوئی بچیاں دے وظیفے کو کہن کا امتیاز برتے جُلن لگا، گوجر طبقے نال تعلق رکھنے والیاں طلباء کو سرکاری وظیفے نال نواز دی آسی جب کہ پہاڑی طبقے نال تعلق رکھے والیاں طلباء کو اس تھیں محروم کر دتا گیا دا آسا۔ ڈراما کریمہ دی پیش

کشی پہاڑی طبقے پنج بک انقلاب واپیش خیمہ ثابت ہوئی۔ آنا فانا لوکاں دے مغز اں پنج دھماکے ہون لگے۔ پہاڑی زبان بولے والے ہر طبقے دے ہر عام تہ خاص سن ریاست دے طول و عرض پنج پھیلے دے پہاڑی گراواں تہ بستیاں پنج پیش کرکالوکاں کو اُندی محرومی تھیں آگاہ کیتا۔ اتھا تک کہ سرینگر دے مشہور ڈراما حال ”نیگور ہال“ پنج مشہوری دے بعد کم از کم ایہہ ڈرامہ ترے واری پیش کیتے گیا۔ جتھا پہاڑی زبان بولے والیاں دی جنگی پیہڑ موجود آسی۔ سرکاری وزیریاں دے علاوہ پہاڑی زبان بولے والیاں دے نمائندیاں دی بھی خاصی تعداد موجود ہوندی آسی۔ الغرض اسی انقلابی شہرت یافتہ ڈرامے کریمہ“ دی وساطت نال سرکار کو پہاڑی طبقے نال تعلق رکھنے والیاں طالب علماں کو وظیفہ دتے تے مجبور کر چھوڑیا۔

پہاڑی ڈرامے دی سماج دے اندر کوئی معتبر (خاص) تاریخ موجود نیہہ تہ نہ ہی موجودہ ڈرامیاں دی عمری ہے۔ تقریباً 35 سال پہلاں تحصیل کرنا تھیں پہاڑی ڈرامیاں دی شروعات ہوئی دی ہے۔ اس 35 سالہ مدت پنج ”پہاڑی کلچرل کلب کرناہ“ دی طرف تھیں ریاست دے مختلف پہاڑی زبان بولے والیاں علاقیاں پنج کئی درجن پہاڑی ڈرامے پیش کرکالوکاں کو اُندی محرومی تھیں آگاہ کیتا۔ اُندیاں جذباتاں کو جگالیا۔ انہاں پنج ذوق یقین پیدا کیتا۔ اپنی پہاڑی زبان دی امتدادی تہائی دے کا اس دی خدمت تہ حفاظت واسطے تیار کیتے۔

پہاڑی ڈرامیاں دی فہرست اگرچہ لمبی ہے فر بھی کجھ مشہور تہ موثر ترین ڈرامیاں دے ناں نقل کرنے مناسب سمجھداں۔ (۱) بیہیں صدیں (۲) کریمہ (۳) دوستی تہ ایمان (۴) بے خصمی بوری (۵) الخان (۷) کھر کھر دی کہانی (۸) بکھیرا (۹) من حرامی بُتھاں دے ٹھیر (۱) اندھیر نگری (۱۱) جوڑ تور (۱۲) ادھلکے خاب (۱۳) راجے دی بہک (۱۴) بہکم ہویا یاراں داکم ہویا (۱۵) جانی دشمن (۱۶) جیندا (۱۷) شرطیہ طلاق وغیرہ۔

ہر ڈرامے د امرکز ی خیال کئی کئی ہے۔ مثلاً ”بیہیں صدی“ پنج بک سماجی برائی کو اجاگر

کہتے گیا دا ہے۔ پے تہ پتر دوئی بیاہ دے خواہشمند ہوندے ہین۔ پے رنڈا ہے مگر صحت یاب ہے پتر جوان ہے، کھر انچ گڑی ناں دی کوئی چیز ہے ہی نیہہ، دوئی ایہہ آکھ دے ہین کہ گڑی دے بغیر کھر مندا لگدا ہے مگر پے آکھدا کہ کھر جیہڑی گڑی ایسی اوہ گدرے دی ماؤ داد جہ رکھے۔ پتر آکھدا ہے کہ پہلاں نو نہہ آوے۔ ادھر دوئی ہکی گدری نال اکھ چولی کھیڈ دے ہین۔ الغرض پے پیسے والا ہے پتر نکماں۔ گدری دا پے غریب تہ پیسے دا خواہشمند ہوندا ہے، اوہ گدری دی مرضی دے خلاف اُسدا بیاہنڈھے نال کراںل چھوڑ دا ہے۔ گدری ایہہ دکھ کا خود کشی کر کھندا ہے۔

”بے خصمی بوری“..... ہکی نقلی پیر دی کہانی تے مبنی ہے جیہڑا تعویذ دے کا سماج دیاں سادیاں لوکاں (گڑیاں جنیاں) کوٹ دا ہے بلکہ جن لواڑے دے پہانے جوان گدریاں دی عزت نال بھی کھیڈ دا ہے، آخر پکڑے گیندا ہے ہو رقتل کر کا ہکی بوری بچ بائے گیندا ہے۔

”بکھیرا“..... نشے دی حالت بچ ڈبے دے ہکی نو جوان دی موت تے گچھ کا ایہہ کہانی ختم ہوندی ہے۔ ہو ر اسدا پھر اسدی لاش چائی دی بردیاں بارشیاں روندے تہ نو جوان کو نشے تھیں دور رہنے دی تلقین کر دا ہے۔

”جوڑ توڑ“..... سیاسی رشتہ کشی تلے مبنی ہک ڈراما ہے جس بچ ایہہ دے گیا دا ہے کہ کس طراں سیاسی نمائندے ہو ر سیاسی کارندے لوکاں کو جھانسا دے کا اپنے حق بچ کر دے ہین۔ ”ادھورے (ادھلکے خاب)“..... ہک ایچے نو جوان دی کہانی ہے جس دے ماؤ پیو

سُن انتہائی غربت بچ اپنی تھوڑی جی زمین بچ کا اس کوڈا کٹر بنایا، جس ویلے پے بیمار ہو کا علاج واسطے پتر اکول شہر پہنچا دا ہے تہ پتر اس نال ملے تھیں انکار کر چھوڑ دا ہے۔

غرض اسطراں دے درجنال ڈرامے وار وار ہزاراں لوکاں دے سامنے پیش کیئے گئے جہاں کو نہ ہی پسند کیئے گیا بلکہ سماج دیاں برائیاں کو بالکل ہی ختم کیئے دا ذریعہ منے گیا۔

پہاڑی ڈرامے دا شروعاتی دور کافی مشکل آسیا کیانکہ ڈرامے تہ بہر حال پیش کیے گیندے آسے مگر لکھے بغیر۔ کجھ تجربہ کار فنکاراں اداکاراں آداسی تبادلہ خیال دے تحت ہک کہانی کہہ کہندے آسے۔ اس کہانی دے اندر پلاٹ دے علاوہ کجھ بھی تہ نہ ہوند آسا۔ ڈرامے دی صورت پنج ہر کردار اپنے اپنے مکالمیاں دی ذمہ داری خوب بنھیدا آسا۔ نتیجہ صاف ظاہر ہے کہ اکثر فنکار قید و بند تھیں آزاد غیر ضروری ڈائلاگ بول گیندے آسے۔ زور دار ہو رہے ڈائلاگ بولے تھیں محروم آسے یا تہ اوہ سرے تھیں ہی ڈائلاگ پہل گیندے آسے یا لڑکھڑینا شروع کر چھوڑ دے آسے۔ روایتی ناٹکاں دی طراں من پسند ڈائلاگ بول کا ڈرامے دے فن کو داغدار کر چھوڑ دے آسے کئی داری بغیر لکھے دے ڈرامیاں دے دوران لپٹے غلط بول منھواں تھیں نکل گیندے آسے، جن دے بدلے کئی وار پولیس دی کارروائی دا سامنا کرنا پیا دا ہے۔

روایتی ناٹکاں بھی دو یاں زبانیں دی طراں پہاڑی زبان پنج بھی ہک سلسلہ نسل در نسل چلدا آیا ہے۔ ایہہ ناٹک غیر سنجیدہ قسم دے ہوندے آسے۔ انہاں پنج طنز و مزاح دے علاوہ چند کرداروں دا ذاتی شغل تہ دل لگی دا سامنا ہوند آسانہ کہ سماج دی فلاح، دوچار پنج کردار من گھڑت خیالات کو ایکٹنگ دا جامہ لوال کا آپسی دل لگی دا سامان کر دے آسے چاہے دو اکوئی دیکھے یا نہ دیکھے۔ اگرچہ اس پنج بھی بھر پور ظرافت دا مظاہرہ کیتا جلد آسا مگر زیادہ تر اس کو ہنسی مذاق ہو طر و مزاح نال تعبیر کیے گیندا آسا۔ اس پنج کسی سنجیدہ یا تجربہ کار فنکار دی ضرورت محسوس نہ کیے گیندی آسی تہ وقت دی کوئی قید نہ جگہ یا ڈائلاگ دی پابندی ہو نہ ہی کرداروں دی تعداد دا تعین۔ ہولیاں ہولیاں لوک ناٹک سُن روایتی ناٹک کو کنڈی چھاسٹ چھوڑیا۔ لوک ناٹکاں دا سلسلہ محدود دائرے تو لنگ کا عوامی حلقیاں پنج کفرن لگا ہو عام آدمی اس تھیں متعارف ہون لگا۔

پہاڑی زبان بچ ڈرامیاں واسطے مکالمہ نگاری داکم خاصا عرصہ گزرنے دے بعد شروع کیتے گیا۔ خود ساختہ ڈرامیاں دے فنکاراں کو حد دے اندر بچھے مقالے بولے واسطے ڈرامے کو تحریری شکل دینی لازمی بن گئی ہو واسطوں تحریر شدہ ڈرامیاں دیاں کرداراں کو اُندے کماں کو (ایکٹنگ) کو دکھ کا اُندی اصلیت دے مطابق رول دتے گین لگا۔ شروع شروع بچ کرداراں کو اپنا رول نبھائے واسطے کافی ذہنی دباؤ دا شکار ہونا پیا۔ کیاں کہ ہن پہلاں دے طراں آزادانہ بولے گینے والے خود ساختہ ڈائیلاگاں کو ہک سدے اصول دے تحت ادا کیتے واسطے ذہن نشین کرنا لازمی کم بن گیا۔ تحریری ڈرامیاں کو اسٹیج کیتے واسطے کافی محنت تہ لگن دی ضرورت آسی۔ ہولیاں ہولیاں فنکاراں سدے عادی ذہن دے گئے ہو اُندے اندر اثر کیتے والے تہ زور دار مکالمے بولے دی صلاحیت بدھدی گئی۔

ڈراما کسی بھی زبان بچ پیش کیتا جُلے اس واسطے بنیادی اصول، ترتیب، ربط ہو نظم و ضبط دا ہونا ضروری ہے۔ پہاڑی ڈرامیاں دے فنکار ریاستی کلچرل اکیڈمی دے شعبے دے مچ شکر گزار ہین جس سُن اپنی نگرانی بچ ٹیگور ہال جے بڑیاں ٹھیٹراں بچ پوری تکنیک دے نال پہاڑی ڈرامیاں کو پیش کیتے دا موقع دتا۔ اسدا ہک بڑا فائدہ ایہہ ہویا کہ مقامی فنکار جہدا تعلق دو یاں زباں نال ہے، دے پیش کردہ ڈرامیاں دا مشاہدہ کیتے دا موقع ملایا۔ اُندی دکھا دکھی پہاڑی ڈرامیاں دیاں فنکاراں (کرداراں) کو مچ گچھ سکھے دا موقع ملایا۔ پہاڑی ڈرامے دیاں فنکاراں کو پتہ چلیا کہ لوک ناٹکاں دے دائرے تھیں نکل کا ٹھیٹر دے مخصوص مدان بچ بچ ہو زور آزمائی کیتے واسطے کتنے پاڑ بیلنے پیندے ہین۔

ڈراما چاہیے پہاڑی زبان بچ ہوئے یا کسی دوتی زبان بچ ایہہ ہک کھلی کتاب ہے، جیہڑی کسی بھی جائی پڑھے والیاں دے تصورات دے مطابق پڑھی جُل سکدی ہے۔ تمثیل نگاری یا تمثیل اداکاری کو ادب دی ساریاں تھیں اُچا عام فہم صنف قرار دتا جُل سکدا ہے۔ کیا نکہ

ڈرامے دے پیش کش دے ویلے ادب دیاں ساریاں صفتاں کو نظری پنج رکھ کا ڈرامے کوہر کشش تہ اثر انداز بنائے دی ہر ممکن کوشش کیے گیندی ہے۔

پہاڑی زبان دوویاں زبانوں دے مقابلے پنج عرصہ دراز تکر خود فراموشی ہو رانتشار و اشکار رہی دی ہے۔ پہاڑی زبان بولے والیاں سن لے عرصہ تکر اپنی مادری زبان پہاڑی دے بے حرمتی و تماشہ دکھیا۔ اس زبان دے لہجے تہ ٹھیکہ پہاڑی لفظاں دی جائی ہولیاں ہولیاں دویاں زبانوں مثلاً ڈوگری، کشمیری ہو ر پنجابی دے لفظ استعمال ہون لگے۔ ہک دور لہجہ بھی آیا کہ پہاڑی زبان بولے والیاں سن دوویاں زبانوں تھیں متاثر ہو کا پہاڑی کو کدے ڈوگری ہو ر کدے پنجابی زبان آکھ چھوڑیا۔ کسی سن اس زبان پنج شائع شدہ پرانیاں نھیاں، ادبی کتاباں ہو ر الہامی شاعری دے پنج ساریاں کتابچیاں دے پاسے کوئی توجہ مرکوز کیے دی تکلیف نیہہ چائی۔ اوہ تہ پہلا ہوئے ریاستی کلچرل اکیڈمی دا جس سن پہاڑی شعبے کو اس کماں تے لایا ہو ر پہاڑی زبان دے تاریخی پس منظر دی تلاش پنج رات دن ہک کر کا پہاڑی زبان کو اصلی جامعہ عطا کیتا۔ ایسے حالات پنج پہاڑی زبان پنج پہاڑی ڈرامے دی قدامت دا تصور بعید از قیاس ہے۔

پہاڑی زبان پنج ڈرامے دی عمر مختصر ہے جیہڑی 35/تھیں 60 رسال دے درمیان ہو سکدی ہے۔ پہاڑی زبان بولے والیاں دوویاں علاقیاں پنج اسدا چلن ہو ر بھی چرکا ہو یا دا ہے، اسطراں ایہہ گل و ثوق نال آکھ جل سکدی ہے کہ پہاڑی ڈرامے دے گزشتہ کو دوویاں زبانوں دیاں ڈرامیاں نال جوڑیا جلتے تہ پہاڑی زبان دیاں فنکاراں تہ اداکاراں کو تکنیکی اعتبار نال اپنیاں ڈرامیاں پنج جدت پیدا کیتے واسطے ڈرامے دی اداکاری تہ تحریر ڈرامہ دے مدان پنج ہو ر بھی لہماں سفر طے کرنا باقی ہے۔

کسی بھی ڈرامے کو تماشیناں دی مادری زبان پنج پیش کیے دا صحت مند ہو ر مثبت نتیجہ برآمد ہوندا ہے۔ ایہی وجہ رہی ہے کہ پہاڑی ڈرامیاں کو پہاڑی محاوراتی زبان پنج صرف

پہاڑی زبان بولے والیاں علاقیاں تکر ہی محدود رکھے گیا دا ہے جتھا ہزاراں تماشا ہی ادا کا ردی ادا کاری واسطے ہک چلنچ دی حیثیت رکھدے ہین۔ ایہہ بھی دکھے بچ آیا دا ہے کہ تماشا ئی ڈوبنگی نظر رکھے دے باوجود ادا کا ردی ادا کاری تے طنز کیتے یا نون بچوں نقطہ کڈے دے بجائے لطف اندوز ہونا زیادہ پسند کردے ہین۔ کیا نلکے ڈرامے دے مکالمے یا ساری کہانی عام لوکاں دے دلی جذبات دی عکاسی کردی ہے۔

دوویاں زبانان بچ کھڈے گینا والیاں ڈرامیاں دی طراں پہاڑی ڈراما بھی سینما، ریڈیو، ٹیلی ویژن دی آمد نال کافی متاثر لگدا ہے۔ لیکن اسدے باوجود پہاڑی ڈراما پہاڑی زبان بولے والیاں واسطے کئی اینا والیاں سالان تکر ہک نویں چیز بنیاں رہیسی۔ تاوقت کہ اسدی پہچان پرانی ہوندی جلدی گیسے۔ پہاڑی ڈرامے بچ جہاں مصنوعی ادا کاری یا کمرشل طرز دی ادا کاری فی الحال اپنی جگہ میہ بنا سکی دی۔ اس واسطے پہاڑی ڈراما اپنی فطری تہ حقیقت پسند ادا کاری دے سائے بچ مقبولیت دے پاسے گامزن ہے۔

پہاڑی ڈرامے کو پہاڑی علاقیاں بچ متعارف کرا لے والے ”پہاڑی کلچرل کلب کرنا“ سن پچھلی ترے دہائیاں تھیں نہ صرف کرناہ بلکہ ریاست دے دوویاں پہاڑی بولے والیاں علاقیاں بچ کئی ڈرامینک کلب تشکیل دتے۔ ایہہ ہی نہ بلکہ کئی پہاڑی ڈرامیاں کو اسٹینج کیتے یا کرا لے بچ اپنا پورا تعاون بھی دتا۔ اج ریاست دے تقریباً ہر نلکے بڑے پہاڑی زبان بولے والیاں علاقیاں بچ مختلف ناں نال کئی ”پہاڑی ڈرامینک کلب“ پہاڑی ڈرامیاں کو ہک تسلسل نال پہاڑی عوام دے سامنے پیش کرکا داتھمین حاصل کر رہے ہین۔ پہاڑی ڈرامیاں دا ایہہ سلسلہ ہن ہک باقاعدہ منظم تھیڑ دی شکل اختیار کر گیا دا ہے۔

ریاستی کلچرل اکیڈمی سن ہک سب تھیں چنگا کم ایہہ کیتا۔ اوہ ایہہ ہے کہ ”تھیٹر فیسٹیول“ دی شروعات کرکا ریاست بچ چھنڈے پر چھنڈے فنکاراں کو اپنے اپنے جوہر دے

واسطے ہک مرکزی پلیٹ فارم مہیا کیتا۔ اسدے نال ہی دوئے تمدنی ہور ادبی سرگرمیاں دے
 عرض مالی امدادی پیش کش سُن ادبیاں، شاعراں، نقاداں، افسانہ نگاراں، ڈراما نگاراں، ہور
 فنکاراں دی حوصلہ افزائی کیتی۔ اج ہر صنف سخن نال تعلق رکھنے والا فرد اپنی کارکردگی کو بہتر تھیں
 بہترین پاسے کہن کا جُل رہیا ہے۔ ریاستی کلچرل اکیڈمی ریاست پھردیاں زبانناں، فن تہ تمدن
 دی ترقی دی نشر و اشاعت دا ہک نمیکلا ادارہ ہے، جس سن سارے ادباء، علمائے فنکاراں ہور
 دانشوراں کو اپنے دائرے پنج بٹیل کھدا ہے۔ اس ادارے دی نگرانی تہ سرپرستی پنج پہاڑی
 ڈراما وادی دے طول و عرض پنج عوام واسطے مقبول ترین تفریح دا ذریعہ بن گیا دا ہے۔

پہاڑی تھیٹر پچھلے ترے دھا کے بک جائزہ

پہاڑی زبان دا وجود اگرچہ کئیں ہزار سال پرانا ہے، پر وقت دے انقلاباں دے تھیٹریاں سُن اس وجود کو بکھیر کا تر بتر کر چھوڑیا آسا۔ گندھارا تہذیب دی ایہہ زبان جیہڑی ہندکوناں نال مشہور آسی، گنامی دے ہنیریاں بچ ڈُب گئی۔ فر مختلف علاقیاں بچ مختلف ناں نال ابھر کا سامنے ایندی گئی۔ کدے ہندکو، کدے پراکرت، کدے شاہ دالپی فر پوٹھوہاری تہ آج پہاڑی دے ناں نال برصغیر دے ہندوپاک دے بیشتر علاقیاں بچ بولی گیندی ہے۔ ایہہ اُنہاں ماہر لسانیات دا کمال ہے کہ جہاں سُن کھوج ہووے تحقیق دے بعد پہاڑی زبان کونویں سرے دریافت کیتا، اس دے ثقافتی تہ ادبی سرمائے کو یکجا کیتا۔

ریاست جموں و کشمیر دے چار بڑے خطیاں بچ پہاڑی زبان بولے گیندی ہے، جہاں بچ کرناہ، اوڑی، راجوری، ہور پونچھ شامل ہین۔ اس دے علاوہ ضلع کپواڑہ دے بیشتر دیہات مثلاً چوکی بل تمنہ، بوڈھانمبل، ہفرڈھ، میلیال، کاچہامہ، آورہ، جمہ گنڈ، مچھل، لولاب، راجواڑ، ماور وغیرہ بچ پہاڑی زبان بولن والیاں دی بڑی تعداد موجود ہے۔

بارہمولہ بچ رفیع آباد، لری ڈورہ دے علاوہ کئیں ہور گرانواں بچ وی پہاڑی زبان

بولے گیندی ہے۔ سرینگر ہور بانڈی پورہ دارا، لارگاندر بل وغیرہ، اتنت ناگ پنج یاری پورہ، شانسکس، اندورہ، براہ ہور ہاپت ناڑ، اڑ حال کو کرناگ دے علاوہ بانہال دے گرد و نواح پنج وی پہاڑی زبان بڑے پیمانے تے بولے گیندی ہے۔ وادی کشمیر پنج کھیں کھنڈی دیاں پہاڑی بستیاں موجود ہین جتھا لوک صرف پہاڑی زبان بولدے ہین۔ آج تو تقریباً ۳۷ سال پہلیاں شروع کیے گئی پہاڑی زبان دی تحریک دیاں کامیاب کوششاں دا نتیجہ نکلیا کہ آج دا پہاڑی چاہے اوہ ریاست دے کسی وی کونے پنج بسدا ہووے اپنے آپ کو زبان و ادب و ثقافت دے معاملے پنج طاقتور محسوس کردا ہے ہور بڑے فخر نال ”پہاڑی“ آکھا لدا ہے۔ ہُن پہاڑی طبقے دے لوک دووے طبقے دیاں لوکاں نال اپنی انفرادی پہچان دے سائے پنج اپنے مطالبات منالے ہور سماجی نابرابری دے خلاف آواز بلند کرنے ہور اپنے حقوق دے تحفظ واسطے قدم قدم اگا بدھ رہے ہین۔ ایہہ ہمت پہاڑی طبقے پنج گتھو آئی، ایہہ آگاہی ہور پہچان دے چچا کسدے تھ کارفرما آسے، آؤ آج تو تریہئی سال پہلیاں چلائی گئی پہاڑی تحریک دی کتاب دے ور قیاں کو نظر ماراں۔

اللہ تعالیٰ سُن انسان کو بول چال ہور دکھنے سننے دی طاقت عطا کیتی۔ مختلف بولیاں ہور زباناں دے الفاظ تھیں روشناس کیتا تاں جُل کے ہک انسان اپنے احساسات ہور جذبات و خیالات و تصورات کو دووے انسان توڑیں پہچینا دے قابل ہو یا۔ اگر زبان کو اظہار و ذریعہ بنایا دا ہوندا، تاں انسان داسینہ دماغ و دل احساسات و جذبات دے خفقان ہور غبار نال پھٹ گیندا۔ ہک گو نگے دی مثال تسدے سامنے ہے کہ اوہ کتنی چاہت ہور لگن نال اپنے دل دی گل ٹساں اگا کرنے دی ناکام کوشش کردا مگر اشارے کنایاں تھیں اگا ہیہہ بدھ سکدا۔ ہور اُس دے ارمان دل پنج ہی رہ گیندے ہین۔

پہاڑی زبان پنج وی اوہی اصنان سخن موجود ہین جیہڑے دوویاں زباناں پنج اُجاگر

ہوئے ہیں۔ نثر نگاری بچ مقالے یا مضامین، روایتی قصے کہانیاں، ہور مکالمہ نگاری بچ انشائیے تہ ڈرامے شامل ہیں۔ ادھر رنگ رنگ شاعری بچ غزلاں، نظمیں قصیدے تہ مرثیے وغیرہ اظہار خیال دا ذریعہ بنائے گئے دے ہیں۔

ادھر کہیں لوکاں دے یکجا رہنے نال ہک ماحول وجود بچ ایندا ہے جس دے اندر غربت و افلاس دے نال نال امیری وی پروان چڑھدی ہے۔ چھوٹ ہور سچ، نیکی تہ بدھی، برائی تہ اچھائی، بچھے ہور بُرے، رسم و رواج، بدعات، شائستگی، لغوہ کلامی، امن و فساد وغیرہ ہر دور دے مد مقابل تہ متبادل جُؤ کے ماحول کو ترتیب دیندے ہیں۔ ایچھے ہی ماحول بچ پرورش پانے والے اوہ لوک جہاں دی سوچ تعمیری ہوندی ہے اوہ اپنے ماحول کو برائی تھیں پاک کرن واسطے اپنے آس پاس دیاں انساناں کو بچھی سوچ عطا کرن واسطے ہور سماجی نا انصافیاں کو دور کیئے واسطے مختلف طریقیاں تھیں کم کہندے ہیں۔ قلم کار اپنے قلم دا استعمال کردے ہیں، عالم اپنے علم دا، شاعری اپنی شاعر دا ہور فنکار اپنے فن دا استعمال کر کے ماحول دے اندر بہتری پیدا کرنے دی کوشش کردے ہیں۔

سماج سدھار یا ماحول دیاں برائیاں تہ فوری قابو باہنے واسطے جتنے وی حربے استعمال بچ آندے گئے انہاں بچوں سب تھیں زیادہ موثر طریقہ کار ڈرامہ ہے جس دا تعلق براہ راست سماج دیاں دوہاں طبقیات نال ہوندا ہے، جس بچ پڑھے لکھے ہور اُن پڑھ لوک وی شامل ہوندے ہیں۔ ڈرامے دے اندر دفنکار یا اداکار تحریر و تقریر والیاں لوکاں کو لوں بہت اگادہ چیز ہوندا ہے۔ سماج دا ہر فرد دفنکار یا اداکار دی اداکاری دا فوری اثر قبول کردا ہے۔ ڈرامے دے اندر سماج دے ہر طبقہ فکر دی عکاسی کردا ہے، بغیر کسے ڈر و خوف دے، بلا جھجک اپنی ظرفانہ طبیعت دا استعمال کر دیا ہو یا اپنے سماج دے اندر پلنے والیاں بُرائیاں دی نشاندہی کردا ہے۔ انہاں دے انجام تھیں خبردار کردا ہے۔ حاکماں دی حاکمیت، ظالماں دے ظلم، غنڈے لوکاں دیاں

تخریب کاریاں، یتیمیاں، ہور غریباں دا استحصال، حقوق دی پامالی، سماجی نابرابری ونا انصافی وی کسے وی اسٹیج اُتے عملی مثال پیش کر کے ہک اداکار یا فنکار اپنے ماحول ہور سماج کو بہتر بنانے بچ اہم کردار ادا کردا ہے۔

پہاڑی قوم دے اندر وی سماج دے دوویاں طبقییاں نالو سماجی خامیاں ہور کمزوریاں دی کوئی کمی ہیہ۔ جس تھیں کچھے پہاڑی تحریک دا آغاز ہويا، پہاڑی زبان دے خدمتگاراں سُن اپنی پہاڑی زبان دی خدمت دا بیڑا چایا۔ آج تو ۳۸ رسال پہلیاں، ایہہ فخر تحصیل کرناہ دے چند نوجواناں کو حاصل ہويا جیہڑے ریاست دے مختلف کالجیاں بچ زیر تعلیم آسے۔ اپنی پہاڑی زبان ہور پہاڑی قوم دی شناخت کرانے واسطے انہاں نوجواناں سُن بیک وقت دوویاں منصوبیاں اُتے عمل در آمد کرنا شروع کردتا۔ نوجوان دا ہک ٹولہ نور اللہ قریشی، نور احمد قریشی ہور عبد الحمید خان دی ہمرابی بچ ریاست دے مختلف پہاڑی علاقیاں ہور بستیاں دا دورہ کرن لگ پیا ہور پہاڑی لوکاں دے دل و دماغ بچ ایہہ احساس بیدار کرن بچ کامیاب ہو گیا کہ پہاڑی زبان دا اپنا ہک منفرد مقام ہے۔ اس دا اپنا ثقافتی ہور ادبی ورثہ موجود ہے جیہڑا کسی دوئی زبان کولوں کہٹ ہیہ۔ دوسے پاسے بکی ٹولے سن مرحوم عالم قریشی دی قیادت بچ اپنے ثقافتی ورثے کو بچانے واسطے چھوٹے چھوٹے ٹانک یا ڈرامے ہور گیت سنگیت دا سلسلہ شروع کر کے پہاڑی قوم دے خاب غفلت بچ ڈبے دے مغزاں کو چھنجوڑا رکھ چھوڑیا۔ پہاڑی ڈرامیاں دا سلسلہ اگرچہ تحصیل کرناہ بچ ۳۷ء تھیں شروع ہويا، تاہم روایتی قسم دے نئے نئے ٹانک اُس تو دی پہلیاں بیاہ شادیاں بچ بلکہ مال مویشی چرانے والے گدرے تہ گدریاں بچ نسل در نسل چلا آیا ہے۔ ایہہ کوئی سنجیدگی تہ مٹی ٹانک نہ ہوندے آسے بلکہ شغل دے طور تہ کھیڈے گیندے آسے۔ انہاں بچ زیادہ تر مسخرا دا اظہار ہوندا آسا۔ جس دا واحد مقصد دوویاں لوکاں دی دل پہلائی آسا۔ البتہ ادبی نقطہ نگاہ نال اگر غور کیتا جُلے تاں ایہہ مسخرا اپنی ظرافت دی

ہک بہترین قسم آسی جیہڑی آج وی مقبول ہر خاص و عام ہے۔ انہاں روایتی نائکاں بچ اگرچہ کسے قدر بے ہودہ پن وی شامل ہوندا آسا۔ تاہم اس مسخرے پن تھیں جدا وی بیہہ کیتا جُل سکدا کتیاں کہ ہک مسخرے یا ٹھٹھوئی دا کردار نبھانے والے تھیں عام لوک ایہہ توقع رکھدے آسے۔ آج تو کئیں دہائیاں پہلے مال مویشی چرانے والے گدرے گدریاں بڑے اہتمام نال ٹہا کیتیاں نال، نلیاں بچ، کیریاں اُتا، بکی بکی میدانیاں بچ اپنا بیہہ کردے آسے، انہاں بچ کوئی شوالے دا کردار، کوئی بوہٹی، کوئی والی وارث، کوئی گواہ تہ کوئی مٹاں یا نکاح خوان دا کردار ادا کر کے اپنے نائک دی تکمیل کردے آسے۔ اتھے تک ہی بس نہ کردے آسے بلکہ کھن پین داوی مکمل انتظام کردے آسے۔ فروبوہٹی کوڈویاں لڑکیاں (گدریاں) پدھیا کرن وی پوری رسم گیتاں گا کے بھیندیاں آسیاں۔ فروبوہٹی کوہکی کیری تو چا کاڈوئی کیری توڑیں خاوند دے کُہر پہنچدے آسے۔ پہاڑی معاشرے دے اندر اس طراں دیاں کئی شادیاں اصلی شادی دا روپ وی اختیار کر کھدا۔

روایتی نائکاں یا ڈرامیاں دا ایہہ سلسلہ اُس وقت توڑیں جاری رہیا جس وقت لوک نائک سُن پہاڑی سماج دے دروازے اُتے دستک دتی۔ تحصیل کرناہ دے مقامی فنکاراں ہور اداکاراں محسوس کیتا کہ روایات تھیں ہٹ کے سماج سدھار دے موضوعات کوڈرامے دی صورت بچ عوام دے سامنے پیش کیتا جُلے۔ پہلے پہل تہ آپسی تبادلہ خیال دے تحت ڈرامہ تشکیل دتا گیندا آسا۔ اُس دے اندر وی مکالمہ نگاری دی ذمہ داری خود فنکار دے سپرد ہوندی آسی کیتاں کہ ڈرامے کو تحریری شکل نہ دتی گیندی آسی۔ اس دا نتیجہ ایہہ نکلیا کہ اکثر فنکار موثر یا پُر زور مکالمہ ادا کرنے دی صلاحیت نہ رکھدا آسا۔ دو ایہہ کہ یا تہ اوہ ڈائلاگ (مکالمہ) مہل گیندا آسا یا لڑکھڑا گیندا آسا۔ اگرچہ دکنے والیاں دا ہتھیان زیادہ تر حرکات و سکنات یا ایکٹنگ والے پاسے لگ گیندا آسا، تاہم ایہہ گل اپنی جگہ مصدقہ ہے کہ مکالمے کو تحریری

آمدے توں بغیر ڈرامہ اسٹیج کرنا اپنی عزت مٹھی بچ ملینے دے برابر ہے۔ میں اپنے پچھلے ہکی مقالے بچ عرض کر چکیاں کہ پہاڑی زبان قوم دی شناخت دے بارے تحریک دا آغاز تحصیل کرناہ تھیں ہو یا اور پہاڑی زبان بچ رنگ رنگ تمدنی پروگراماں دی ابتداء وی کرناہ تھیں ہوئی۔ بنیادی غرض و غایت ایہہ آسی کہ ڈرامے ہور موسیقی نال ترتیب دتے دے دو ٹہائی گھنٹے دے پروگراماں کو دھن واسطے ہزاراں لوک جمع ہو گیندے آسے۔ لہذا پہاڑی زبان دی افادیت ہور اہمیت نالے پہاڑی قوم دی شناخت ہور پہچان بارے عام و خاص کو سمجھینا ہور باور کرانے دا ہک بہترین موقعہ تھہ آ گیندا آسا جیہہ کرناہ دے مقامی فنکاراں سن کدے ضائع بیہہ کیتا بلکہ اسدا بھرپور فائدہ پہاڑی قوم کو ملیا۔

تحصیل کرناہ بچ ۱۹۷۳ء بچ ہک کلچرل ڈرامیک کلب دا قیام عمل بچ آیا، جس بچ مرحوم عالم قریشی دی ہدایت کاری بچ کم کرن والے فنکاراں تہ گلوکاراں دی ہک چھٹی خاصی تعداد موجود آسی۔ انہاں بچ ماسٹر محمد عالم قریشی، ماسٹر عبدالرشید قریشی، ماسٹر عبدالرشید لون، محمد مقبول خان، محمد لقمان راہی، ماسٹر بشیر احمد باغاتی، شیخ غلام نبی شن بچ، حاجی غلام سرور میر، غلام نبی مغل، غلام محی الدین صادق خان، حاجی عبدالحمید خان، عبدالحمید خان موجودہ بجلی انسپکٹر، علی اکبر شیخ وغیرہ شامل آسے۔ انہاں فنکاراں تہ اداکاراں بچو ماسٹر محمد عالم قریشی، ماسٹر لقمان راہی ہور علی اکبر شیخ تہ غلام ربانی اعوان اللہ کو پیارے ہو گئے۔ کہیں سرپرست وی دا ریغ مفارت دے گئے جہاں بچ سیف علی خان سیفی، ہور محمد عرفان عارف سرفہرست ہین۔

1973ء بچ کلچر کلب دے قیام دے بعد کلب دیاں فنکاراں سن لگا تار ڈرامیاں دا آغاز کیتا۔ ایہہ ڈرامے مختصر وقت دے ہوندے آسے۔ لوکاں کو راغب کیتے واسطے مختلف ڈرامے دے دوران ہی پہاڑی لوک گیتاں ہور لوک ناچ پیش کیتے گیندا آسا۔ مختلف گراں دے اندر گھلیاں اسٹیجاں اُتے ڈرامے پیش کرن دا سلسلہ عوام بچ کافی مقبول ہو یا۔ پہاڑی زبان وی

انہاں نکلیاں موٹیاں ڈرامیاں کو تحریری شکل پنج آن کا مختلف فنکاراں کو ان دی ہیت و اہلیت دے مطابق رول دتا گیندا آسا۔ ماسٹر عبدالرشید لون پہاڑی ڈرامیاں دے پہلے لکھاری ہین جندیاں ڈرامیاں کو اسٹیج اُتے کرناہ دیاں فنکاراں سُن اپنی آواز ہور ایکٹنگ نال زینت بخشی۔ 76-1975ء توڑیں کرناہ کلچر کلب دی طرفوں محض پہاڑی لوک بیدار کرنے واسطے علاقہ کرناہ دے مختلف گراں پنج نکیں ڈرامے پیش کیے۔

کرناہ کلچرل کلب دی طرفوں ابتدائی دور پنج چند اُردو ڈرامے وی اسٹیج کیے گئے جہاں پنج ریلوے پلیٹ فارم (1962ء) مزدور (1973ء) ہور لائری (1974ء) قابل ذکر ہین۔ اصل پنج کلب دے چند فنکار کالج دی تعلیم دے دوران سرینگر دے ہک بہت بڑے کلچرل کلب (Study Circle) دے نال وابستہ رہے دے آسے، اس کلب دی سرپرستی Song of Drama Division کرا آسا۔ کلب (سٹیڈی سرکل) پنج ریاست دے بڑے بڑے فنکار شامل آسے جہاں پنج موجودہ دور درشن سرینگر نگر دی ڈائرکٹر شاہزادی سائمن وی ہک فنکار دی حیثیت پنج وارد ہوئی آسی۔ اُس وقت جتنے وی ڈرامے سٹیج کیے گئے اوہ سارے اُردو زبان پنج آسے۔ لہذا کرناہ کلچرل کلب دیاں فنکاراں سن دی اپنے کرناہ بچوں ڈرامیاں دا آغاز اُردو زبان پنج کیتا۔ ایہہ ابتدائی دواں سالانہ واقعہ ہے۔ بعد ازاں پہاڑی ڈرامیاں دا آغاز ہویا۔ 1975ء پنج پہلا پہاڑی ڈراما ”کریم“ گورنمنٹ ہائر سیکنڈری سکول کنڈے دے امتحانی حال پنج پیش کیتا گیا ہال دے اندر بمشکل دو سو تماشائیاں دی گنجائش آسی۔ ہزاراں تماشاخی صرف لاؤڈ سپیکر تے ڈرامے دے ڈائلاگ سننے تے اکتفا کر سکے۔ ایہہ تقریباً ڈیڑھ گھنٹے دا ہک مکمل ڈرامہ آسا۔ اس ڈرامے دی خاص گل ایہہ آسی کہ اس دے اندر نہ صرف معاشرے دی بُرائی کو عوام دے سامنے آندا گیا بلکہ سماجی نابرابری دے شکار لوکاں کو ان دی بے بسی ہور مظلومیت تھیں آگاہ کیتا گیا۔

ڈرامہ ”کریم“ پہاڑی زبان دا ہک شاہکار ڈرامہ آسا۔ ڈرامے والے لبالب ایہہ آسا کہ والدین سُن اپنے ہکی پترادی بڑی چاہت نال شادی کرائی۔ لڑکا کھلنڈری طبیعت دا ہور لڑکی شریف الطبع آسی۔ چند دنوں دے اندر اندر دوواں دے درمیان اُن بن ہو گیندی ہے۔ لڑکا اُن پڑھتہ جاہل ہور بے روزگار ہوندا ہے مگر اُس کو اپنے والدیناں دی غربت دا کوئی احساس نیہہ ہوندا۔ اوہ سامنے کھل کا ماؤ پیو کو آکھدا ہے کہ میں اس لڑکی کو نہ رکھدا کھیاں کہ ایہہ پرانیاں گڑیاں نالو مینڈھیاں کردی ہے۔ ہور ایہہ چوکھراں دا گووا (گوبر) وی صاف کردی ہے۔ لڑکا آکھدا ہے کہ گووا صاف کیتے واسطے اماں جے ہے۔ ایہہ دوبارہ گووانہ سوئسی تہ نہ ایہہ مینڈھیاں کرسی۔“ پہاڑی معاشرے پنج اس طراں دیاں خامیاں ہر کُہر پنج ہوندیاں ہین، لہذا ڈرامے دے اس سین کو انتہائی پسند کیتا گیا۔

اسی ڈرامے پنج سماجی نابرابری دی ہک واضح مثال پیش کیتے گئی۔ ریاست دے پہاڑی زبان بولن والے علاقیاں پنج کنڈے کنڈے گوجر لوک وی آباد ہین۔ اُنہاں دناں ریاستی سرکار سُن گوجر طبقے دے مختلف سرکاری سکولاں پنج زیر تعلیم بچے ہور بچیاں کو وظیفہ دینا شروع کیتا۔ انہاں سکولاں پنج پہاڑی طبقے دے بچے وی زیر تعلیم آسے۔ دویئے طبقے غربت ہور پس ماندگی دا شکار، دوواں طبقیّاں دارہن سہن، طرز معاشرت، معیار زندگی بالکل ہک جیہا تہ فر پہاڑی لڑکیاں ہور لڑکے سرکار دے وظیفے تھیں محروم کھیاں؟ ڈرامے دے ہکی سین پنج ہک ضعیف العمر بڈھا اپنے معصوم بچے دا وظیفے واسطے رونا برداست نہ کردیاں ہو یاں سدھا سکول پنج پہنچد ہے جتھا اُس دے رواں پیاس کو اُساتذہ بڑی سنجیدگی نال سُن کا اُس کو سرکار دی بے اعتدالی، بے اعتنائی ہور بے انصافی تھیں آگاہ کردے ہین۔ ایہہ گل ڈرامے دے ذریعے ہزاراں سامعین ہور تماش بیناں توڑیں پہنچدی ہے۔ جس دار و عمل ایہہ ہو یا کہ آج سرکار دی طرفوں پہاڑی طلباء کو وی وظیفے تھیں نوازا گیا گیندا ہے۔ ایہہ ڈراما نہ صرف علاقہ کرناہ پنج سٹیج کیتا

گیا بلکہ کرنا دیاں فنکاراں سُن اس کو اوڑی دے مختلف دیہاتاں پنج دی پیش کیا جہاں پنج پہلی پورہ، بجہامہ، چندن واڑی ہور لگامہ شامل ہین۔ اوڑی دے پہاڑی لوکاں واسطے ڈرامے ہور موسیقی دا پروگرام حیران کن آسا۔ کیاں کہ کرناہ دے فنکاراں تو پہلے اُتھا اس قسم دا پہاڑی پروگرام کدے وی نہ ہو یا آسا۔ کرناہ دیاں فنکاراں دی کارکردگی کو اوڑی دے علاقے پنج زیادہ حوصلہ افزائی ملی۔ جہاں معزز شخصتیاں سُن اوڑی دے علاقے پنج پہاڑی پروگراماں دی سراہنا کیتی ہور زبان دی بقاء ہور پہاڑی قوم دی شناخت واسطے شروع کیتے دی دوڑ پنج کرناہ والیاں دا بھرپور ساتھ دتا اُنہاں پنج بجہامے دے ماسٹر سرفراز صاحب، ماسٹر عبدالقیوم صاحب، راجہ عثمان علی صاحب، راجہ فرید صاحب، راجہ صادق خان صاحب، لگامے تھیں قاضی محمد شیخ صاحب، گھر کوٹ دے سابقہ ماسٹر محمد شفیع اوڑی صاحب، ایم ایل سی محمد اسلم صاحب، غلام رسول صاحب، مرحوم ماسٹر اندر پرکاش صاحب، چندن واڑی تھیں محمد عالم درزی، محمد اسلم، بشیر احمد تہ رحمت اللہ خان ہور نورہ کھاہ دے کنیں حضرات دے علاوہ پہلی پورہ تھیں راجہ عبدالحمید خان صاحب، راجہ محمد آصف صاحب، ماسٹر راجہ امان صاحب، فارسٹر قمر الزمان صاحب، ASI، عبدالرشید صاحب وغیرہ قابل ذکر ہین۔ 76-1975ء دے دوران ہی اوڑی چندن واڑی دے چند نوجواناں دا ہک کلچر کلب کرناہ دے فنکاراں دی موجودگی پنج تشکیل دتا گیا جس دے چیرمین محمد اسلم خان آسے۔ آہستہ آہستہ اوڑی دے علاقے پنج دی کلچرل پروگراماں دا آغاز ہو گیا ہور فر کدے کدے کرناہ کلچر کلب کووی نگران دے طور اُت اوڑی پنج مدعو کیتا گیندا آسا۔

اس ڈرامے توں بعد کنیں درجن ڈرامے کرناہ کلچرل کلب سن نہ صرف اپنے علاقے بلکہ ریاست دے مختلف مقامات اُت اسٹیج کیتے۔ ڈرامیاں دا ایہہ دور کوئی پہاڑی تھیٹر دانہ آسا بلکہ پہاڑی تھیٹر دا آغاز آسا۔ کیاں کہ جدوں توئی ڈرامے تے متعلق ہک منظم ٹولہ، مخصوص مقام، ہک آراستہ اسٹیج میسر نہ ہوئے تدوں توئی ایہہ تھیٹر دی شکل اختیار ہیہہ کر سکا۔ کرناہ

دے اندر خواصاً ہور پہاڑی قوم دے اندر عموماً پہاڑی تھیٹر دی کوئی روایت نہ آسی۔ اگرچہ دوویاں زبانان مثلاً کشمیری، ڈوگری ہور پنجابی پنج تھیٹر رواج پاچکیدا آسا۔

پہاڑی زبان پنج اگرچہ ڈرامیاں دا ہک سلسلہ بہت پہلے تو جاری ہو گیا دا آسا۔ فنکار کہیں سالاں دے تجربے تھیں گزرے دے آسے فروی ڈرامے واسطے جیہڑے لوازمات، جیہڑی تربیت، جیہڑا ربط، نظم و ضبط درکار آسا اُس پنج کافی کمیاں نظر ایندیاں آسیاں۔ متذکرہ بالا ڈرامے (کریمیا) کو جس وقت کلچرل اکیڈمی دے پہاڑی شعبہ دی نگرانی پنج پوری تکنیک نال سرینگر دے مشہور تھیٹر ٹیگور ہال پنج پیش کیتا اُس وقت پتہ چلیا کہ لوک نائکاں دے دائرے پنج نکل کے تھیٹر دے احاطے پنج داخل ہون واسطے کتنے پاڑے پلینے پیندے ہین، ہور اسی پنج کامیابی دار از چھپیا دا ہے۔ اس ہال دے اندر نہ صرف فنکار اپنے رول نجوبی نبھاسکدے ہین بلکہ دوویاں زبانان پنج اسٹیج کیتے دے ڈرامیاں دا مشاہدہ کر کے اپنیاں کمزوریاں کو دور کر سکدے ہین۔ اس ضمن پنج کرناہ کلچرل کلب دے تمام فنکار بالخصوص ہور پہاڑی عوام بالعموم ریاستی کلچرل اکیڈمی وی دل دیاں گہرائیاں نال شکر گزار ہے کہ اکیڈمی سُن پہاڑی زبان دیاں فنکاراں کو اتنا بڑا اسٹیج مہیا کیتا جتھوں پہاڑی تھیٹر دا باقاعدہ آغاز ہویا۔

اس دوران ریاست دے دوے پہاڑی علاقیاں پنج موسیقی دے پروگراماں یا ڈرامیاں دی کسی حد توڑیں کے کارکردگی رہی مگر کرناہ دیاں فنکاراں سُن آندھی ہور طوفان بن کا ریاست دے پہاڑی خطیاں، علاقیاں ہور دیہاتاں پنج اپنے ڈرامے ہور موسیقی دے پروگرام ترتیب دین ہور پیش کرن دا سلسلہ شروع کردتا۔

کرناہ دے اندر وقتی طور اُتا دو ڈرامہ ہال میسر ہوئے۔ ہک گورنمنٹ ہائر سیکنڈری سکول کنڈی دا امتحانی ہال ہور دو افوج دا سینما ہال جس پنج پہاڑی فنکاراں کو ڈرامہ پیش کرن دی گھلی اجازت دتے گئی ہور اس دوران فلماں چلانے دا سلسلہ روک دتا گیندا

آسا۔ کرناہ کلچر کلب دی طرفوں کئیں درجن ڈرامے مختلف موضوعات تے پیش کیے گئے جہاں پنج بیسویں صدی، کریمہ، دوستی ہور ایمان، بے خصمی بوری، اُلٹان، بلند خان، کہانی کمر کمر دی، بکھیڑا، من حرامی، بچھاں دے ٹھیر، انہیر نگری، جوڑ توڑ، ادھورے خواب، راجے دی بہک، حملہ آور (مختار علی)، جیندا، بہکم ہو یا یا راں دا کم ہو یا، سچ کرے، نیمہ قابل ذکر ہن۔ انہاں ڈرامیاں توں علاوہ کئیں ہور ڈرامے یا چھوٹے چھوٹے سٹجک محکمہ ہیلتھ دی مددیا سہایا واسطے پیش کیے گئے۔ مثلاً جانی دشمن (پولیو) نس بندی دے بارے پنج ”ایک دو تین اور بس“۔

متذکرہ بالا ڈرامے زیادہ تر سماج دے اندر پکناں والیاں بدعتاں، بُرائیاں، خامیاں ہور غلط قسم دے رسم و رواج دی نشاندہی کردے ہن۔ ہک ڈرامہ ”بے خصمی بوری“ معاشرے دی جاہلیت ہور آنے (اندھے) عقیدے دی مثال پیش کردا ہے۔ پہاڑی معاشرے دے اندر پیر پرستی کو اچا مقام دتا گیا دا آسا۔ تعویذ، ٹھوپاں، ٹونے ٹونکے، دم دُرو و غیرہ دی آڑ پنج نقلی قسم دے پیر اپنی روزی روٹی دے حصول واسطے لوکاں دی سادگی ہور بے جا عقیدتاں دانا جانز فائدہ چا کے انہاں کو مالی بحران پنج مبتلا کرن دے علاوہ بن بیاہی لڑکیاں ہور عورتاں دی عصمت نال کھلو اڑ کردے رہے۔ اسی طراں دے ہک بے پیر نے پیر صاحب سُن ہکی محلے پنج ڈیرہ لا کہدا۔ تو ہم پرست عورتاں دی ذات سُن اُس کو چو پاسیو کھیر کہدا ہور لگیاں اپناں اپناں بیماریاں تہ دکھ درد بیان کرن۔ ’صدقے پیر صاحب تسدیاں قدماں اتو، جوان گدڑی ہے ماہڑی، ہک سال ہو گیا ہے کسے ابھی پہڑی چیز ادی تھپ ہو گئی دی ہے اس کو، گٹھ ایندا ہے پسلیٹے کھیندی ہے۔ اکھیاں باہر نکل ایندیاں ہن۔ مُنہواں تھیں جگ چل دی ہے تہ چار چار جنے (مرد) اس کو قابو بیہ کرسکدے۔ سچ مجبور ہاں، سارے کمر ادے پریشان ہن۔ نسیں خدا واسطے اس دا علاج کرو تہ جو چیز اپنے مُنہواں تھیں آکھسو میں دینا واسطے تیار ہاں۔ پیر

صاحب تسبیح دے دانے گننے چھوڑ کا، اپنی خمار آلودہ اکھیاں نال گُروی کو آکھدا ہے۔ ”اللہ کری علاج ہوئی مگر شرط ایہہ ہے کہ جس ویلے میں چلہ کرساں تسبیح گدري کو ماہڑے کول چھوڑ دیو۔ بس اوہ ہی وقت ہوندا ہے ماہڑے جلال دا جس نال میں ہرجن، مہوت پریت کو ساڑ کا سہاگہ بنا چھوڑساں۔ اوہ ہی سہاگہ گدري دے نیڑے نہ ایسی تہ نہ دیکھسیں کہ گدري تو ہڑی دا ایہہ پیلا رنگ تہاڑیاں بچ دُور ہوکا لشکارے ماری۔ آج جمعرات وی ہے تو ہڑی گدري، دے مقدر نال ورنہ ہور ست تہاڑے تھکوانتظار کرنا پوئے آ۔ ٹھیک گفتادی نماز دے بعد توں گدري کو اتھا آن چھوڑیں۔ آہنڈا گماہنڈا کو خبر نہ لگے ورنہ لوک جاہل تماشا دیکھے کو ایسن تہ ایہہ گلاں راز دیاں ہوندیاں ہن تماشے میہ ہوندے۔“ گُروی پیر صاحب دیاں پیراں کو تھلا لاکھیاں۔ تر ملدی ہے تہ جمل گیندی ہے۔ گفتاں ویلے گدري کو کہن کا پیر صاحب دے چلے خانے بچ باڑ کا آپ باہر چلی گیندی ہے۔

محلے بچ ہک اللہ والے امام مسجد آسے۔ اوہ تعویذ تہا گیاں تہ ٹوٹنے ٹوکیاں دے مخالف آسے۔ اوہ پیر صاحب دی حرکات اتا مکمل نظر رکھدے آسے۔ اُنہاں گدري دی ماؤ کو گدري اندر باڑ کا واپس نکلدیاں دکھ کھدا۔ خفیہ طور اتا اُنہاں محلے دے چند آدمیاں دے کتاں بچ ایہہ گل باہی۔ اوہ سارے جمع ہوکا پیر صاحب دے حجرے دار نکا نکا کاٹر پیسے۔ جس ویلے اوہ پیر صاحب دے دروازے تے پہنچے تہ اندر و بند کئے تہ سسکیاں دی وازاں این لگی۔ اُنہاں پوری طاقت نال دروازے کو تھکا دے کا کھولیا۔ اندر دا حال دکھ کا ساریاں سُن اپنیاں اکھیاں اتا تھہ رکھ کھدا۔ اندر لڑکی ہور پیر صاحب برہنگی دی حالت بچ موجود آسے۔ پیر صاحب کو ہتھیاں پیراں جواب دے چھوڑیا۔ گدري دی ماؤ وی دوڑ کا اندر پہنچی۔ اندر دا منظر دکھ کا ڈانکن تہ پھوکن لگی۔ گدري دا ستر ٹھک کا اُس کو باہر کڈھیا تہ محلے والیاں سُن پیر دے گل دا متبرک رومال کڈھ کا اُس دی گردن جکڑ کا اُسی جانی ختم کر چھوڑیا۔ فر اُس دی لاش کو ہکی بوری بچ باہر کا دو میل

دور راتیں دے نہ میرے بچ ہکی بیلے بچ سٹ آئے۔ محلے دے کسے ہو ر آدمی کو خبر میہ لگن دتی تہ دوے دن قریبی تھانے والیاں اعلان کیتا کہ بیلے بچوں ہک بے خصمی بوری تھائی دی ہے، جس کسے دی ہوئے اوہ آکا نشاند ہی کرکا کہن جُلے مگر کوئی نہ آیا۔ پیر صاحب دیاں اعمالاں دی بدبو جس ویلے پوہاں پاسیاں کھنڈرن لگی تاں فر تھانے والیاں وی تفتیش دے مرحلے تھیں اپنے آپ کو بچا کارات دے انہیرے بچ کھڈا کہن کا بوری سمیت لاش کو سپرد خاک کر چھوڑیا۔

اسی طراں دوے ڈرامیاں بچ وی لوکاں کو انہاں دیاں سماجی خامیاں، غلط قسم دے رسم و رواج مثلاً بے جا جہیز دالین دین، ہکے دوے دے خلاف مقدمہ بازیاں، مذہبی اصولاں دیاں خلاف ورزیاں تھیں باز رکھن دی بھرپور ہو ر کامیاب کوشش کیتی گئی۔ چند سیاسی قسم دے ڈرامے وی اسٹیج کیتے گئے جہاں بچ سیاسی تخریب کاریاں دامعاشرے، برادریاں، گراں ولی، پہراولی ہو ر دوے رشتیاں نا طیاں اُتے بُرا اثر پیندا وسا گیا۔ انہاں بچ ڈرامہ ”بلند خان“ ہو ر ”جوڑ توڑ“ کافی مشہور ہوئے۔ علاقہ کرناہ دے اندر انہاں ڈرامیاں کو بار بار پیش کرن دی عوامی مانگ آج وی جاری ہے۔

ہک ہو ر ڈرامہ ”جیندا“ ہک مقامی لوک کہانی اُتامنہی کرناہ کلچرل کلب دی طرفوں سرینگر دے مشہور تھیٹر ٹیگور ہال بچ پوری مہارت ہو ر تکنیک نال پیش کیتا گیا، جس کو دُکھن واسطے نہ صرف پہاڑی لوک بلکہ دویاں زبانان بولن والیاں دی وی ہک بہت بڑی تعداد موجود آسی۔

ڈرامہ ہک گھلی کتاب ہے جیہڑی کسے وی جگہ قاری دے تصورات دے مطابق پڑھی جُل سکدی ہے۔ تمثیل نگاری یا تمثیلی اداکاری کو میں پہاڑی ادب دی سب توں اُچی ہو ر عام فہم صفت آکھساں کیماں کہ ڈرامہ جس وقت اسٹیج کیتا گیندا ہے اُس وقت ادب دیاں تمام صفتاں کو مد نظر رکھ کا اس کو پُرکشش ہو ر جاذب نظر بنانے دی ہر ممکن کوشش کیتی گیندی ہے۔

ڈرامہ نگار اپنی پوری ادبی صلاحیت بروئے کار آن کا کہانی دے کرداراں واسطے انتہائی

موزون ہو، معنی خیز محاوراتی ڈائلاگ تحریر کر کا کامیاب لکھاری آکھالدا ہے مگر فروی اس دی تحریر بچ جیہڑیاں خامیاں یا کمزوریاں نادانسرہ جلدیاں ہین، اسٹیج اُتے ہک ماہر فنکار ہی موقع ہو محل دی مناسبت نال ڈائلاگ دی ادائیگی کر کے لوکاں دے وی دل جت کھندا ہے ہوہ ڈرامہ نگار دیاں خامیاں تہ وی پردہ پیندا ہے۔

غلام حیدر ندیم اپنے ہکی مقالے ”کرناہ بچ ڈرامے دے خدو خال“ بچ لکھدے ہین کہ ”تخلیق کار سماج دے دکھ درد تہ ڈونگیں رماں کوچ نزدیک آکے پرکھدا ہے۔ کرناہ کلچرل کلب دی طرفوں آج تکر پیش کیتے گئے تمام ڈرامے تخلیق ہوہ اداکاری دے لحاظ نال یا نسبت نال پہاڑی ثقافت دیاں اکھیاں داسر مہ منے گیندے ہین۔“ اسی مقالے بچ ہک دوئی جگہ کرناہ کلچرل کلب دے فنکاراں یا اداکاراں دے لحاظ نال خود کفالت دے بارے لکھدے ہین ”کرناہ کلچرل کلب دے فنکاراں دی ٹیم بچ جتھا مرحوم عالم قریشی دی اداکاری، فنکاری، قیادت تہ ہدایت کاری دی کوئی مثال نہ آسی، اتھا عبدالرشید قریشی دی اداکاری تہ فنکاری داوی کوئی ثانیہ نہ آسا۔ اس کلب کو جتھا نور احمد قریشی تہ محمد مقبول جان جیئے بہترین موسیقار و دستاب آسے اتھا غلام نبی چک تہ غلام محی الدین چل جئے دو جڑواں پہرا بہترین ڈانسر تہ لوک ناچ دے ماہر ملے دے آسے۔

ریاستی کلچرل اکیڈمی دے پہاڑی شعبہ دے تعاون تہ مالی امداد نال پہاڑی تھیٹر ہک نویں جان پے گئی۔ اکیڈمی سُن پہاڑی علاقیاں بچ کھنڈے بھٹے دے گائیکاراں، فنکاراں، اداکاراں، لکھاریاں تہ شاعراں کو حوصلہ مندی بخشی، ہک منظم تہ متفق گروہ بچ رہنا دسیا۔ ہک مخصوص اسٹیج یا پلیٹ فارم اُتاپنے فن دما مظاہرہ کرنے دا بیج دسا۔ فنکاراں دیاں تخلیقاں کو اکیڈمی دے وسائل نال محفوظ رکھنا داکم شروع کیتا۔ ہک جگہ دے فنکاراں کو دوئے علاقے بچ مدعو کر کے ہکی دوئے کو دکھن، سُنن ہوہ سمجھن دا موقع فراہم کیتا۔ مختلف پہاڑی علاقیاں بچ بولی گینے والی

پہاڑی زبان دے معمولی لہجیاں دے فرق کو منٹا کا پہاڑی زبان کو مزید مٹھاس بخشی۔ اس وقت پہاڑی فنکار، گائیکار، اداکار ہو قلم کار کو اپنے مرکز دی طرف رجوع کرنا پسند ہے۔ ہور اسان پہاڑیاں د امرکز ریاستی کلچرل اکیڈمی تہ اسدا پہاڑی شعبہ ہے جیہڑا اپنی ما بولی (پہاڑی) دی خدمت واسطے کمر بستہ ہے۔

ریاستی کلچرل اکیڈمی دی وساطت نال گزشتہ سال کرناہ تحصیل پنج بک تھیٹر ورک شاپ دا اہتمام وی کیتا گیا۔ ایہہ ورکشاپ دس دن توئی چلدا رہیا۔ اس ورکشاپ کو چلانے واسطے کلچرل اکیڈمی دی طرف بک مشہور زمانہ ماہر ڈرامہ شری پٹیم اُتھسل کو بھجیا گیا۔ اُتھسل جی ریاستی کلچرل اکیڈمی دے لداخ پنج قائم ذیلی شاخ دے کلچرل آفیسر ہین جہاں سن ”نیشنل اسکول آف ڈرامہ“ ولی بچوں اداکاری دی سند حاصل کیتی ہے۔ دس دن دی اس تھیٹر ورکشاپ پنج کرناہ کلچرل کلب تہ شمس بری کلچرل کلب کرناہ دیاں فنکاراں ہور اداکاراں شری اُتھسل جی دی قیادت ہور ہدایت کاری پنج بک بہترین ڈرامہ ”اُدھورے خواب“ پیش کیتا۔ تماشائی ڈرامے دے اندر استعمال ہون والے لوازمات تہ اداکاراں دے صحیح میک اپ کو دکھکا حیران ہو گئے، اس ڈرامے دی مخصوص تکنیک دی بڑی سراہنا کیتی گئی۔

ادب دے تئیں کلچرل اکیڈمی دارول قابل ستائش ہے۔ مختلف زبانان پنج ڈرامے دے میلیاں کو منعقد کرن نال ڈرامے دے میدان پنج غیر معمولی ارتقاء سامنے آیا ہے۔ فنکاراں دیاں دلچسپیاں پنج بے پناہ اضافہ ہور عام لوکاں واسطے بہترین تفریح دا ذریعہ ڈرامے بن گئے دے ہین۔ تماشائیاں دی داد ہور تنقید ڈرامے دیاں فنکاراں ہور اداکاراں واسطے مشعل راہ ثابت ہوندی ہے۔ اس دے نال نال اکیڈمی دی طرفوں دتے جان والی مالی امداد دی وجہ نال کمیں ہور کلچرل ہور ڈرامیٹک کلب وجود پنج آ گئے۔ چھپے لگے دے فنکاراں کو اپنے جوہر و سنادا موقع فراہم کیتا۔

گزشتہ سال اکیڈمی دی طرفوں سرینگر دے ٹیگور ہال پنج ڈرامہ فیسٹول منعقد ہو یا جس پنج کہیں ڈرامہ پارٹیاں سن شرکت کیتی۔ کرناہ کلچر کلب دیاں فنکاراں سن وی ہک روایتی مقامی کہانی ”جیندا“ کو ڈرامے دے صورت پنج اسٹیج کرکا ہزاراں تماشاگیاں کولوں داد تحسین حاصل کیتی۔ مشہور ڈرامہ ڈائریکٹر یاسر بشیر بھوانی دی بہترین ہدایت کاری ہور پروڈکشن پنج پہاڑی ڈرامے ”جیندا“ سن ڈرامے دے میلے پنج چار چن لا چھوڑے۔ اسطراں ہک بھولی بیری جیندے دی کہانی نویں سرے سان پنج زندہ ہو گئی۔ ایہی ادب ہور ثقافت دی خدمت ہے۔

اکیڈمی دے سلور جوبلی دے موقع اتا جموں دے ابھیوٹھیٹر پنج راجوری کلچرل کلب دیاں فنکاراں سن رشید قمر دی ہدایت کاری پنج ہک ڈرامہ ”حویلیاں نی اگ“ اسٹیج کرکا ایہہ باور کرا چھوڑیا کہ پہاڑی زبان ادب ثقافت دے لحاظ نال کتنی سرمایہ دار ہے۔ ہور اس زبان دے بولن والیاں پنج صلاحیتاں دی کوئی کمیہہ۔ اوڑی، پونچھ ہور لارگاندر بل جے علاقیاں پنج وی پہاڑی فنکاراں سن اکا دکا ڈرامے اسٹیج کرکا پہاڑی زبان کو قدم قام اگا ٹورے پنج اپنا تعاون دتا۔ سچ گل ایہہ ہے کہ ڈرامہ ہک ایہی صنف ادب ہے جیہڑی ظرافت پنج رسی بسی دی ہے ہور پریشان کن زندگی دی دوڑ پنج بڑے مداوے ہور مرہم داکم کردی ہے۔ شہراں دی نسبت دیہاتاں دے اندر ڈرامے دی پیش کش انتہائی کامیاب ثابت ہوئی ہے کیہاں کہ اسدے معاشرے دے دوئے طبقے مردوزن بھر پور لطف چیندے ہین ہور ادا اثر قبول کر دے ہین۔ پہاڑی ڈرامیاں داسلسلہ جاری ہے ہور اکیڈمی دے تعاون نال اس میدان دیاں فنکاراں دی عزت پنج روز بروز اضافہ ہوندا اچل رہیا ہے۔

پہاڑی موسیقی و ادبی تہ ثقافتی

تحریک پنج حصہ

بقول آنجہانی موتی لال ساقی ”لفظ پہاڑی“ زبان پر آتے ہی ایک خاص قبیلے کے لوگ آنکھوں کے سامنے آجاتے ہیں اور یہ لفظ لفظی نسلی شناخت کی علامت بن گیا ہے۔ ”حقیقت و ایہہ اظہار کر کے جناب ساقی ہوراں پہاڑی الانسل لوکاں دی حوصلہ افزائی کیتی ہے۔

پہاڑی زبان بولن والے بڑے جفاکش، نڈر ہور بے باک ہوندے ہین۔ اس قوم کو مورخین اور محققین حضرات ہک غیرت مند اور قدرے شند مزاج مگر فطرتاً شریف قرار دیندے ہین۔ ایہہ اپنی محنت ہور بہادری دے بل بوتے تے زندہ رہن والی قوم ہے۔ اُچے بر فیلے پہاڑاں تہ سرسبز و شاداب وادیاں دے حُسن دے عُبجاری تہ شیدائی عام طور تے پہاڑاں دے وسیع تر سنگلاخ قدماں پنج ہی رہنے کو ترجیح دیندے ہین۔

ریاست جموں و کشمیر پنج پہاڑی زبان بولن والیاں لوکاں دی تعداد دکھاں پنج ہے۔ برساں ہا برس تھیں اُندی نسبت پہاڑاں نال رہی ہے۔ لہذا اُندی اپنی ہک زبان ہے جس کو ”پہاڑی“ زبان آکھدے ہین۔ ریاست جموں و کشمیر پنج پہاڑی زبان بولنے والیاں دا علاقہ بڑا وسیع ہے۔ ایہہ ریاست دی مغربی پٹی دا علاقہ ہے جس پنج پونچھ، راجوری، شوپیان، بیرہ،

منکرگ دے کنڈے علاقے، بارہمولہ بچ بانڈی پوری رفیع آباد، اوڑی، کپواڑہ بچ راجواڑہ، جھل، کیرن تہ کرناہ شامل ہیں۔ ریاست دے باقی اضلاع بچ دی کئی درجن گراں ہوہر بستیاں پہاڑی زبان بولن والیاں دیاں موجود ہیں۔ انہاں لوکاں دی زبان پہاڑی ہے تہ اس واسطے قدرتی طور تے ان دالوک ورثہ وی پہاڑی تہ نالے گیت سنگیت وی پہاڑی ہے۔

پہاڑی لوک پچھلے تریہہ سالان تھیں، اپنے الگ تشخص کو منالے واسطے پہاڑی ادبی ثقافتی تحریک چلا رہے ہیں۔ میں پہلے وی اپنے ہک مقالے بچ عرض کر چکیاں کہ کسے قوم یا طبقے کو اپنی شناخت ہوہر پہچان بڑھائے واسطے اپنے کلچرل یا تمدن داسہارا کہنتا پیندا ہے۔ تریہہ سال پہلاں پتہ میہ پہاڑی لوکاں اس بارے بچ خاموشی کنیاں اختیار کیتی دی اسی جد کہ زبان موجود آسی، ثقافتی ورثہ تہ ادبی ورثہ موجود آسا، اگر چہ محدود آسا۔ مگر پہاڑی قوم دی شناخت دُنیا دی بہیر (بھیر) بچ گرے گم ہو گئی دی آسی۔ ماتم داریاں یا عرس میلے وغیرہ دیاں تقریباں بچ کدے کدے سیف الملوک، قصہ یوسف زلیخا یا بارہ ماہ وغیرہ پڑھن والیاں کو بڑی قدر دی نگاہ نال دیکھیا گیندا آسا۔ سُننے والیاں دیاں اکھیاں دے اتھروں تہ واہڑاں تہ بین اس گل دے گواہ آسے کہ اس پہاڑی زبان دے ورثے دی راکھ بچ جہاں گجھ چنگاریاں پہنتیاں ہیں تہ کدے انہاں چنگاریاں کو پھرو لیا گچھے تہ ایہہ پہاڑی لوکاں دے وجود کو گرما سکدیاں ہیں۔

مشہور زمانہ تاریخ دان ابن خلدون دا نظریہ ایہہ ہے کہ ہر انسان اپنے ماحول دی پیداوار ہے۔ جس ماحول بچ انسان اکھ کھولدا ہے اوئی ماحول زندگی دے ہر موڑ اتانا انسان کو یاد ایندا ہے۔ اچھنی یا غیر ماحول کو انسان بہ امر مجبوری قبول کردا ہے مگر ہمیشہ واسطے اس بچ ضم نہیہ ہو سکدا۔ اسی طراں پہاڑی زبان بولنے والیاں لوکاں سُن اپنے آس پاس موجود ہر اکثریتی فرقے دے رسم و رواج کو لو اثر کہنتا شروع کیتا آسا مگر ہر وقت چند پہاڑی زبان دے خیر خواہ

پہاڑی جیالے اپنی پہاڑی زبان کو ملاوٹ تھیں پاک رکھن واسطے میدانِ عمل بچ سگئے ہو رتن
من دھن نال پہاڑی طبقے دی شناخت کرانے بچ مصروف ہو گئے۔

آکھدے ہین کہ موسیقی روح دی غذا ہے بے شک ایہہ مقولہ سو فیصد مصدقہ ہے۔
پہاڑی زبان دے ورثے بچ نسل در نسل اپنے والے لوک گیت ماضی دا ہک حصہ بن گئے دے
آسے مگر اُچیاں ٹہا کیاں نہ ٹھیریاں تے بجنے والی بھلی دی آواز سُن لوکاں واسطے اذانِ داکم کیتا۔
ہور دے دے جذبات دیاں تاراں کو چھٹک پہاڑیاں دا رخ اُس رستے دی طرف موڑ دتا جس
اُتو پہاڑی لوگ رنگا رنگ مچھل چُندے چُندے سچے کجے گئے دے آسے۔ حقیقت ایہہ ہے
کہ موسیقی دافن ہی اوہ فن ہے جس پہاڑی لوکاں دی روح کو چھوڑیا ہو راہی نہ ثقافتی تحریک دی
نہ صرف بنیاد بدھی بلکہ تحریک کو ہر موڑ اُتو اُنواں حوصلہ بخشیا ایہہ پہاڑی موسیقی دا کرشمہ آسا کہ
ریاست دے دور دراز کھنڈے مٹھے دے کوئے کھدراں بچ بسنے والیاں پہاڑی زبان بولن
والیاں لوکاں کو ہک دورے نال روشناس کرا لیا ہو ریکی کا ز Cause یا مقصد دے حصول واسطے
ہکی پلیٹ اُتو اکھٹا کیتا۔

تختِیل کرناہ بچ بسن والیاں پہاڑیاں کو ایہہ اعزاز حاصل ہے کہ اس جگہ دے چند
فنکارانہ ذہنت رکھن والے نو جواناں سُن ہتھ بچ ہتھ باہ کا اس تحریک دی بنیاد رکھی ہو ر ہر پہاڑی
زبان بولن والے دے کناں کو ورثے بچ ملے دے پہاڑی لوک گیتاں دے مٹھے تہ سُریلے
وازاں تھیں مانوس کیتا۔ ایہہ غالباً ۱۹۳۷ء دا سال آسا کہ کرناہ دی تہرتی اُتو پہلا پہاڑی
پروگرام پیش کتیا گیا جس دی ابتدا کریم اللہ قریشی دے پہاڑی زبان بچ لکھے گئے اس پہاڑی
ترانے تھیں ہوئی۔

رب دا شکر ہزار پہاڑیا رب دا شکر ہزار

بسر تو ہڑے تے لنگی سچی کُلاہ تِلے تلوار

اٹی ڈنڈا کھیڈ لوکاں دی، کھیڈ تو ہڑی تلوار

رب دانشکر ہزار

اس پروگرام (جیہڑا خالص پہاڑی پروگرام آسا) دے ابتدائی فن کار ماسٹر عالم قریشی مرحوم، ماسٹر بشیر احمد باغاتی، اے ایس آئی، محمد مقبول خان، سیشن جج جناب غلام نبی شیخ صاحب ودیگر کئی معاون فنکار ہور گلوکار شامل آسے۔ اس پروگرام بچ پیش کیتے گئے پہاڑی لوک گیتاں سُن پہاڑیاں دے دِل بچ ہک پلچل مچا چھوڑی۔ ہک طوفان ہور ہک انقلاب برپا کر چھڑیا۔ پہاڑی زبان بولن والے معزز شہریاں سُن بار بار اصرار کیتا کہ پورے علاقے بچ پہاڑی پروگرام دا ہک سلسلہ شروع کیتا جُلے۔ آکھدے ہِن کہ: ”انہاں کے چاہوئے؟ دواکھیاں“، ”جہاں لوکاں دی طرفوں خطرہ آسا کہ اوہ انہاں پروگراماں کو خلاف شریعت یا بدعت قرار دے کا فنکاراں دی حوصلہ شکنی کرسن انہاں ہی لوکاں جس وقت پروگرام دی سراہنا کیتی تہ موسیقاراں، فنکاراں ہور گلوکاراں کو ہک موقعہ ہتھ آ گیا تہ فر پروگراماں دا پورے علاقے کرناہ بچ ہک سلسلہ شروع کیتا گیا۔

لوگ ساتھ آتے گئے اور کارواں بنتا گیا

تقریباً سارے فن کار اعلیٰ تعلیم دے مالک آسے ضرورت محسوس کیتی گئی کہ موسیقی ہک ایسا کارآمد ہتھیار ہے جس دی وساطت نال لوک جوق در جوق پروگرام دیکھے واسطے جمع ہو گیندے ہِن لہذا پروگرام تھیں لوکاں کو اُن دی زبان ہور کچل دے بارے بچ آگاہ ہور روشناس کرالنا ضروری ہے۔ ایہہ لائحہ عمل انتہائی کامیاب رہیا ہور لوک سینہ ٹھپ کا پہاڑی زبان وادب وثقافت دے میدان بچ نکل آئے۔ پہاڑی موسیقاراں، گلوکاراں، افسانہ نگاراں یا لکھاریاں کو اپنے جوہر یا کمال دسنے دا موقعہ ملیا۔

ایہی ٹولہ جس بچ فنکار ہور کھاری شامل آسے اپنی تحصیل تو باہر وادی کشمیر دے دور دراز پہاڑی بستیاں دے دورے تے نکل گیا۔ موسیقی دے ناں تے جگہ جگہ پہاڑی لوکاں دے ٹھٹھ لگ گئے۔

پہاڑی لوک گیتاں دے شیدائی کئی کئی دناں تک اپنے کمر نہ گیندے آسے بلکہ اسی فنکار دے ٹولے نال اپنیاں راتاں گزارن بچ فخر محسوس کردے آسے۔ ہر پہاڑی بستی ہور گراں بچ اعلیٰ وادی، خواندہ و ناخواندہ، مرد و زن دی طرفوں پہاڑی زبان دی شناخت واسطے پہر پور تعاون ملیا ہور تحریک مضبوط تر ہوندى گی۔ کرناہ ہی دی زمین توں چند جیالے اعلیٰ تعلیم یافتہ نوجوان نور اللہ قریشی ایڈوکیٹ عبد الحمید خان (سیکرٹری) ہور نور احمد قریشی جے متوالے ہور پہاڑی زبان دے دیوانے اٹھ کاصوبہ جموں دے پہاڑی اضلاع دی طرف روانہ ہوئے۔ انہاں پونچھ ہور راجوری دے علاوہ کشمیر وادی دے ضلع انت ناگ دے پہاڑی دیہاتاں دے متعدد دورے کیے۔ لوکاں کو پہاڑی زبان دی اہمیت تہ افادیت تھیں آگاہ کیتا جس دا نتیجہ ایہہ نکلیا کہ آج پونچھ یا راجوری دا پہاڑی اپنے آپ کو کشمیر دے پہاڑیاں تھیں الگ یہہ سمجھدا بلکہ دُکھ ہور سُکھ سانجھے ہو گئے۔ ایہہ موسیقی دے اکمال آسا کہ کرناہ دیاں فنکاراں دیاں لوک گیتاں سُن وادی دے لوکاں کو اپنا ورثہ تلاش کرن واسطے ماضی بچ غوطہ مارن واسطے مجبور کیتا۔

تحریک دے حوالے نال میں ایہہ بیان کراں کہ ۱۹۷۵ء تھیں ۷۹-۸۰ء تک کرناہ دیاں فنکاراں سُن تحریک دے معزز عہدہ داراں دی وساطت نال سرینگر دے مشہور ٹیگور ہال بچ درجنوں موسیقی دے پروگرام بڑی کامیابی نال پیش کیے۔ پہاڑی لوکاں واسطے ایہہ ہک نویں چیز آسی کہ ہک کچھڑی دی پس ماندہ و قد رے ناخواندہ قوم دے فن کار اپنی مادری زبان بچ پروگرام پیش کیے واسطے ٹیگور ہال تک وی بچ سکدے ہن۔

مگر اس ٹولے دی کامیابی یا دوئیاں لفظاں بچ موسیقی دی کامیابی تائیں ممکن ہو سکی جد

نذیر احمد مسعودی صاحب، ظفر اقبال منہاس صاحب، مرزا عبدالرشید صاحب، سیف علی خان سیفی (مرحوم) خواجہ محمد عرفان عارف مرحوم، محمد لقمان راہی (مرحوم) راجہ شجاعت علی خان صاحب ہورکئی دیگر کرم فرماواں تہ مہرباناں سُن اگا اگا جلدے ہوئیاں رستے دے کنڈے صاف کیتے۔

ٹیگور ہال دے حوالے نال موسیقی کو پہاڑی ادبی تحریک بچ اڈل درجہ حاصل ہے۔
۱۹۸۴ء بچ ٹیگور ہال بچ منعقدہ ہکی پہاڑی کانفرنس دا آغاز غلام ربانی اعوان دے لکھے اس پہاڑی ترانے نال ہويا۔ تمام گلوکار اپنے روایتی لباس لنگی کلاہ اُچے شملے سجا کار یا ست دے مشہور اسٹیج اُتے اپنی آواز دا جادو بکھیرن لگے۔

اسیں پہاڑی پتھر پہاڑاں دے
اسیں شوقی میہہ بزاراں دے
اسیں پالاں منجھیاں گایاں
اسیں کھاواں دُڈھ ملایاں
اسیں بستے اُچیاں جائیاں
اسیں آکھاں سدو سچایاں
اسیں یار میہہ فرقے داراں دے
اسیں شوقی میہہ بزاراں دے

ایہہ اوہ بول آسے، ایہہ اوہ آوازاں آسیاں، ایہہ اوہ موسیقی آسی کہ ٹیگور ہال دے اندر موجود ہزاراں پہاڑی سامعین، جوش و ولولہ دے انداز بچ اپنی اپنی سیٹھاں یا نشستیاں تو کھلے ہو گئے، واہ واہ دے نعریاں دے جذبات اگ پکڑ گئے۔ کانفرنس دی صدارت اُس وقت دے

چیف منسٹر جانب غلام محمد شاہ صاحب کر رہے آسے۔ انہاں اپنے صدارتی خطبے پنج کانفرنس دے اختتام تے اٹھ کا اسی ترانے دیاں بولاں کوڈ ہرایا ہو فرمایا کہ ساری کشمیری قوم آج تک گوجر ہو رہاڑی طبقے کو ہک ہی طبقہ سمجھدی آسی مگر آج ایہہ گل اساں کشمیریاں تے واضح ہو گئی کہ پہاڑی قوم دی ہک الگ پہچان ہے، الگ ورثہ ہے ہو راہیہ قوم اپنی شناخت کرا لے پنج حق بجانب ہے ہو ریاستی حکومت اس قوم دی پہر پور مدد کرنے دا وعدہ کردی ہے وغیرہ وغیرہ۔ ایہہ فخر صرف موسیقی کو حاصل آیا کہ پہاڑی لوگ گیت ڈوریا، کوئجری، گلو، گنگن وغیرہ کو سُننے واسطے ہزاراں دی تعداد پنج گڑیاں مڑ دہڈھے ہو رہے ہک اکٹھے ہو گیندے آسے۔

ہک ہو رہاڑی پروگرام اوڑی دے علاقے چند واڑی پنج غالباً ۸۰-۷۹ء پنج پیش کیتا گیا۔ کرناہ دیاں فنکاراں اتھا مشہور پہاڑی لوک گیت ڈوریا تے ہک روایتی ناچ (تاڑی ماہنگا پیش کیتا۔ سامعین دم بخود رہ گئے ہو رواڑی علاقے دے پہاڑی سامعین تہ ناظرین بچوں ہک آدمی سکندر خان اتاد یوانہ ہو گیا کہ اُس سُن عورت دے روپ پنج ناچ کرن والے فنکار تے روپیاں دی بارش کر چھوڑی۔ اوڑی دا ہر فرد ایہہ خواہش رکھدا آسا کہ اوہ اس پہاڑی پروگرام واسطے اپنی جان نچھاور کرے۔ کئی نو جواناں دی فرمائش تہ گزارش تے کئی موسیقی دے کلب وجود پنج آندے گئے۔ ایہہ موسیقی دی کشش آسی کہ پہاڑی تحریک دیاں چیدہ چیدہ ممبراں کو ہزاراں لوکاں نال خطاب کرنے دا موقعہ ملیا، تبھرے ہوئے، رائے عامہ ہموار ہوئی،

مشورے ہوئے تاں جُل کا تحریک مضبوطی نال اگا بدھن لگی۔ ایہہ موسیقی آسی جس دی وجہ نال پہاڑی قوم کو میڈیا یعنی ریڈیو اسٹیشن، دور درشن تہ کلچرل اکیڈمی پنج نمائندگی ملی۔ اس حقیقت تھیں کوئی انکار ہیہہ کرسکد کہ آج تک پہاڑی تحریک دی کامیابی دا تمام تر دار مدار موسیقی تے رہیا۔ پہاڑی موسیقی دے دائرے کو وسیع کر کا لکھاریاں کو موقع دتا گیا کہ اوہ پہاڑی زبان پنج اپنے خیالات دی ترجمانی کرن۔ نتیجہ ایہہ کہ اس وقت اساں کول پہاڑی زبان دے اعلیٰ پائے دے شاعر تہ نثر نگار موجود ہین جن دا کلام جمع کر کے پہاڑی شیرازیاں دی زینت بن دا ہے۔

غرض ایہہ کہ موسیقی پہاڑی ادبی تہ ثقافتی تحریک دی روح رواں ہے۔ اگر روح قبض ہو جُلے تہ جسم کو مُردہ سمجھیا گیتدا ہے۔

پہاڑی شعبے دا ثقافتی سفر

ثقافت کو معنوی اعتبار نال دکھاں تاں ایہہ ایسا غلاف ہے جس بچ کسے وی قوم دا تہذیب و تمدن پلہٹیا دا ہوندا ہے۔ جد کوئی گل ثقافت دی زبان بچ بیان ہوندى ہے تاں انسانی زندگی دے کسے وی پاسے کو نظر انداز میہہ کیئا جُل سکدا۔ ثقافت کسے وی زبان دی ادبی تہ تہذیبی شناخت دا اہم وسیلہ ہوندى ہے۔ انسان دارہن سہن، زندگی گزارنا دے طور طریقے، تعمیر و ترقی، بول چال دالب و لہجہ، رسم و رواج، لوک قصے تہ کہانیاں، لوک گیتاں دے پس منظر ہور انہاں دانسل بہ نسل رائج ہونا، قوم دے افراد دا بہادر نڈر ہور بے باک ہونا، قوم دے اندر سستی ہور کاہلی، شرافت، چالاکی، مکاری وغیرہ ایہجیاں کیفیتاں ہین، جیہڑیاں انسانی ذہناں ہور دماغاں بچ جس وقت اپنیاں جڑاں مضبوط کر کے ہک ماحول ترتیب دیندیاں ہین، ایہہ قوم دی ثقافت نال جو گیندیاں ہین۔

ریاست جموں و کشمیر دے شمال مغربی علاقہ جات پہاڑی زبان بولن والیاں دے گڑھ منے گیندے ہین۔ انہاں علاقیاں بچ پوچھ، راجوری، اُوڑی تہ کرناہ دے علاوہ ڈوڈہ، کشٹواڑ ہور ہماچل دے علاقے وی شامل ہین۔ پاکستانی زیر انتظام کنٹرول لائن دے اُس پار دے کشمیر دے خطے تو پاکستانی دار الخلافہ اسلام آباد ہور راولپنڈی توڑیں پہاڑی زبان بولی گیندی ہے۔

اگرچہ پہاڑی زبان اپنے ادبی و ثقافتی ورثے دے لحاظ نال ہک امیر زبان اکھال دی ہے مگر ہک وقت ایسا وی آیا کہ پہاڑی زبان ریاست جموں و کشمیر دے اندر موجود دوویاں بڑیاں زبانوں دے زرخ و پھل پھس گئی، جسدا نتیجہ ایہہ نکلیا کہ ہک طویل عرصے توڑیں پہاڑی زبان بولنے والے لوکاں چُپ اختیار کیتی، اس زبان دے لکھاریاں دے قلم رُک گئے۔ اپنی زبان کو کچھ دینے دے بجائے اس دا چہرہ مسخ ہوندا دیکھدے رہے۔

میاں محمد بخش سائیں فقیر الدین ہور دلپذیر جیسی اعلیٰ شخصیات دے بعد دادور پہاڑی زبان واسطے ہک لماں خاموشی دا دور ثابت ہويا۔ کدے کدے اس دی راکھ (سہاگے) بچ دلی دیاں چنگاریاں اپنے پھلکھنے دا اعلان کر دیاں رہیاں۔ اجتماعی طور تے پہاڑی قوم دے افراد کو اپنی زبان واسطے کچھ کرنے دا موقع کدے نہ ملیا۔ ہک طرف اگرچہ خاموشی دے اس طویل دور بچ پہاڑی زبان دویاں زبانوں دے کھرے بچ آ گئی ہور لامحالہ انہاں زبانوں دا اثر قبول کرن لگی مگر دوہی طرف کشمیری، ڈوگری ہور پنجابی زبانوں بولن والیاں دے اسیں پہاڑی لوک بڑے احسان مند ہاں کہ انہاں سُن اپنی اپنی زبان دی ترقی واسطے جیہڑیاں کوششاں تہ محتلاں کیتیاں اُن دی وجہ نال پہاڑی لوکاں دی سستی دی غیرت جاگ اٹھی۔ پہاڑی قوم دے افراد سُن اپنا پاس پریتا، اکھ کھولی ہور اپنے گرد و نواح (آس پاس) دا جائزہ کھداتہ پتہ چلیا کہ پہاڑی زبان اُتے دویاں زبانوں دا رنگ غالب آ گیا دا ہے۔ پہاڑی تہذیب ہور ثقافت آمیزش (ملاوٹ) دا شکار ہو گئی دی ہے۔ پہاڑی زبان دے بولن والے دویاں زبانوں دے بولن والیاں دے رسم و رواج ہور رہن سہن دے طریقے اختیار کرکے اپنی قومی شناخت بڑی حد تک ضائع کر چکے دے ہن۔ پہاڑی زبان دے لوک گیت جیہڑے نسل در نسل چلدے آئے، لوک ادب تہ کہانیاں جیہڑیاں سینہ بہ سینہ منتقل ہونداں آسیاں نہ صرف متاثر ہوئیاں بلکہ پہاڑی لوکاں دے ذہن بچو ہک ہک کرکا خارج ہون لگیاں۔

ایہہ بہت بڑے قومی ورثے دا نقصان آسیا جس دی تلافی کرنا کوئی آسان کم نہ آسا۔ آکھدے ہین کہ قدرت ہر دور بچ چند گئے پئے افراد کو جنم دیندی ہے جیہڑے پہلائی دے کماں واسطے مخصوص کیتے گیندے ہین۔

۷۰-۱۹۶۰ء دے عشرے دے دوران پہاڑی زبان دے چند ہمدرداں تہ خیر خواہاں سُن پہاڑی قوم دی شناخت تہ اسدی ثقافتی پہچان کو بحال کرنے دا بیڑہ چایا۔ انہاں مخصوص لوکاں سُن ریاست جموں و کشمیر دے اندر پہاڑی زبان بولنے والی بستیاں تہ دیہاتاں دا طوفانی دورہ شروع کیتا۔ پہاڑی لوکاں کو اپنے تہذیب و تمدن و ثقافتی ورثے دے ناقابل تلافی نقصان دے بارے خبردار کیتا۔ پہاڑی زبان دے ایہہ مبلغ پہکھیاں پیٹاں اپنا سفر کر دے رہے۔ دوے پاسے ہک ٹولہ اپنی ثقافت کو زندہ کیتے واسطے بھجلی دی تان تے لوک گیتاں دی گونج پیدا کر دیاں تہ پہاڑی لوکاں دے جذبات کو پہنکیندیاں اگے ہی اگے بدھ رہیا آسا۔

فرہک دن ایسا آیا کہ ضرورت محسوس کیتے گئی کہ ریاستی کلچرل اکیڈمی جیہڑی ریاست جموں و کشمیر دے اندر بولے گینے والیاں بولیاں تہ زبانوں دی محافظ ہے ہوران دے فروغ دی ذمہ دار ہے۔ پہاڑی زبان دی ترویج تہ ترقی واسطے پہاڑی شعبے دی منظوری حاصل کیتی جُلے تاں جے بچے کھچے ثقافتی ورثہ تہ کھنڈی بھٹی دی پہاڑی تہذیب و تمدن کو کھٹھا کر کے ادبی تہ ثقافتی حوالے نال پہاڑی قوم دی شناخت بحال کرا لی جُلے۔ اس سلسلے بچ انہاں پہاڑی زبان نال وابستہ دانشوراں، بُزرگاں دیاں کاوشاں، رات تہاڑ دیاں محنتاں تہ کاغذی کاروائیاں دے سامنے ریاستی حکومت کو سر تسلیم چہکنا پے گیا ہور ۷۸ء بچ جموں و کشمیر اکیڈمی آف آرٹ کلچر اینڈ لینگویج تہذیب واقع لال منڈی سرینگر بچ پہاڑی شعبے دا قیام عمل بچ آندا گیا جس دے نال ہی پہاڑی زبان دے فروغ دے اگلے مرحلے دا آغاز ہو گیا۔ پہاڑی زبان و قوم دی شناخت بحال کرنے واسطے جیہڑی تحریک ۷۰-۱۹۶۰ء دے درمیانی عرصے بچ شروع کیتی گئی

اگرچہ ایہہ اُس دی منزل نہ آسی، تاہم پہاڑی شعبے دی صورت بچ سستانے ہور تھوڑی دیر آرام کر کا اگے نکلن واسطے ہک اہم پڑا ضرور میسر آ گیا۔ دتھوں اسیں آسانی نال اپنی منزل دا تعین کر سکدے ہاں۔

ابتداء بچ پہاڑی شعبے کو کافی مشکل مرحلیاں تھیں گزرنا پیا۔ اُس وقت پہاڑی شعبے دے اندر تعینات ریسرچ اسٹنٹ کریم اللہ قریشی بڑے شش و پنج ہور تذبذب تہ پریشانی دا شکار ہو گئے کہ ادب و ثقافت دے حوالے نال کم دا آغاز کس طراں تہ کتھو کر اں۔ بذاتِ خود کریم اللہ قریشی ہک چنگے شاعر ہور پہاڑی ثقافت دے دلدادہ آسے۔ انہاں دی وی ہور پہاڑی شعبے دی وی خوش قسمتی آسی کہ شعبے دے قیام تو کہیں سال پہلاں تحصیل کرناہ دے اندر ہک کلچرل کلب ”پہاڑی کلچرل کلب کرناہ“ دے ناں نال نہ صرف کرناہ دے دیہاتاں بچ بلکہ کشمیر وادی دے مختلف پہاڑی بولنے والے علاقیاں ہور بستیاں بچ اپنا پہاڑی ثقافتی پروگرام پیش کر کا کافی شہرت حاصل کر چکیا دا آسا۔ اس کلب دے اندر زیادہ تر اوہ لوک شامل آسے جیہڑے محکمہ تعلیم بچ بحیثیت اُستاد تعینات آسے۔ اعلیٰ تعلیم یافتہ ہونا دے نال نال ایہہ لوک پہاڑی ادب و ثقافت نال ڈونگی وچ پس رکھدے آسے۔ کریم اللہ قریشی سُن موقع غنیمت جان دیاں ہویاں پہاڑی شعبے دے کم دا آغاز رواستی لوک گیتاں نال کیتا۔ ”پہاڑی کلچرل کلب کرناہ“ دے فنکاراں کو مدعو کر کے پہاڑی شعبے دی طرفوں پہاڑی علاقیاں تہ بستیاں بچ کئی موسیقی دیاں محفلاں تہ مختصر مشاعرے منعقد کیتے۔ پہاڑی کلچرل کلب کرناہ دی طرفوں ہر دو صفاں (موسیقی ہور شاعری) دے میدان بچ پہاڑی شعبے کو اپنا بھرپور تعاون دے رہیا آسا۔ پہاڑی کلچرل کلب کرناہ دی بنیاد ۱۹۷۳ء بچ رکھی گئی ہور اُس وقت تھیں اُنج توڑیں ایہہ کلب اپنی ادبی تہ ثقافتی سرگرمیاں پیش کر دا رہیا ہے۔ پہاڑی شعبے دی ابتداء بچ اس کلب دے تعاون ہور مدد نال اپنی بے سروسامانی ہور مالی بحران دے باوجود پہاڑی لوکاں دے سستے دے جذبات کو جگالن بچ کامیاب رہیا۔

پہاڑی شعبے دے انچارج کریم اللہ قریشی سُن پہاڑی کلچرل کلب کرناہ دے مقامی فنکاراں کو ریاست دے مختلف پہاڑی علاقیاں ہور بستیاں بچ پہاڑی پروگرام لوک گیتاں ہور غزلاں پیش کرن واسطے مدعو کیتا۔ کلب دیاں فنکاراں سُن بلا معاوضہ پہاڑی پروگرام پیش کر کے پہاڑی شعبے دی ادبی وثقافت دے میدان بچ مدد کر کا شعبے کو اپنے قدم جمینے دا موقع فراہم کیتا۔ گجھ حضرات جیہڑے پہاڑی زبان دے فروغ ہور اِس دے ادب وثقافت دی شناخت کو بحال کرن واسطے چلائی گئی پہاڑی تحریک دی تاریخ تھیں نا واقف ہین۔ اوہ ”پہاڑی کلچرل کلب کرناہ“ دی کارکردگی کو ہمیشہ شک وشبے دی نظر نال دکھدے ہین۔ اس بچ انہاں لوکاں دا کوئی قصور نیہے۔ کیہاں کہ اوہ اِس تحریک دے کدے سنگی یا معاون نیہے رہے بلکہ دیر بعد اُن دی اکھ اُس وقت کھلی جس وقت پہاڑی زبان دی تحریک چلینے والے کافی آگاکل گئے دے آسے۔ انہاں لوکاں دے بارے میں صرف ایہہ آکھساں

نہیں ہے معتقد میرا اگر حاسد تو کیا غم ہے

ہو اے بے سجدہ ابلیس ، کیا نقصان آدم کا

اکیڈمی دا اپنا ہک انتظامی ڈھانچہ تہ طے شدہ دستور العمل موجود ہے۔ اس دی بنیاد ریاست دے مختلف حصیاں بچ بولے گینے والیاں زبانناں تہ بولیاں دے بھٹے کھنڈے دے ثقافتی ورثے کو کھٹھا کرنا ہے۔ اس دے علاوہ مختلف اصناف سخن بچ طبع آزمائی کرن والے ادیبان، شاعراں ہور فنکاراں کو اپنی اپنی مابولی دی خدمت واسطے موقع مہیا کرنا ہے۔ اکیڈمی اِس خدمت دا صلہ نقدی رقم دی صورت بچ ادا کردی ہے۔

پہاڑی شعبہ بتدریج آگاہ ہندادی کوشش بچ لگا رہیا۔ فرہک دور ایسا آیا کہ پہاڑی زبان و ادب نال گہری دلچسپی تہ ڈونگی پہچان رکھن والے، جذبہ ایثار تھیں لبریز شخصیات، دانشور ہور اہل قلم حضرات سُن اپنا پورا تعاون دینا شروع کیتا۔ پہاڑی قوم دی خوش قسمتی تہ خوش

نصیبی سُن فرہک وار پہاڑی شعبے دے دروازے تے ٹھکورتی۔ بوہا کھلیا تہ پہاڑی زبان نال گہری وابستگی ہوہر پہاڑی قوم دی خدمت دا بے پناہ جذبہ کہن کا پہاڑی قوم دا مرد مجاہد ہوہر ناقابل تنبیخ شخصیت ظفر اقبال منہاس داخل ہويا، اس مرد آہنگ سُن شعبے دی باگ دوڑ تھنچ پکڑ کا کریم اللہ قریشی نال اپنا تعاون دے کے اپنی ذمہ داریاں دا احساس کر کے نہ صرف پہاڑی شعبے کو استحکام بخشیا بلکہ ریاست جموں و کشمیر دے اندر لگیاں چھپیاں پہاڑی بستیاں تہ گراواں توڑیں رسائی حاصل کر کے پہاڑی ادیبوں، شاعراں تہ فنکاراں دے سُتے دے جذباتاں کو اپنے الفاظ دی تپش نال گرمایا۔ کرناہ، اوڑی، کیرن، لار، گاندر بل، دارا ہارون، بانڈی پورہ، انت ناگ، پونچھ، راجوری، ریاسی، ڈوڈہ، کشتواڑ تہ دُویاں متعدد پہاڑی بستیاں تہ گراواں پنج ادبی و ثقافتی پروگراماں دا ہک نہ ختم ہونے والا سلسلہ شروع کر کا پہاڑی لوکاں دے مردہ احساس کو چھنجوڑیا۔ پہاڑی لوک جوق در جوق انہاں پروگراماں دے مشاہدے واسطے اُنڈکا آگئے۔ گُویاں، جنے، بچے، جوان تہ بڈھے اپنے روایتی پہاڑی لوک گیتاں کو خجڑی، ڈوریا، کلنگن، بالو، ماہیا، سپاہیا، چن تہ بساکھ وغیرہ تھیں مانوس ہو گئے ہوہر پہاڑی شعبے دے معاونین کو بڑی عزت تہ احسان مندانہ نظراں نال دیکھن لگے۔

ایکڈی دے پہاڑی شعبے سُن پہاڑی زبان دی خدمات کو صرف اپنی ریاست تک ہی محدود رہے۔ رکھیا بلکہ ملکی ہوہر بین الاقوامی سطح توڑیں متعارف کرا لیا۔ اس سلسلے کو قائم ہوہر اگا بدھینے واسطے پہاڑی شعبے دے ذمہ داراں کو کتیاں مصیبتاں ہوہر پریشانیاں دا سامنا کرنا پیا ہوہر کس قدر مالی معاونت دی کمی محسوس ہوئی۔ کتنے پتھر دل لوکاں کو قائل کرنا پیا، کتنے سرکاری بیروہ کریٹاں کول اپنی گل منائی پئی۔ کتنے دریاں دی خاک چھانی پئی، کتنی ذلت چھینی پئی، انہاں ساریاں گلاں تھیں پہاڑی قوم دی اکثریت نابلد تہ انجان ہے۔ ماسوائے انہاں کجھاں لوکاں دے جہاں پہاڑی شعبے دے باہرہ کا دی ہر وقت اپنا تن من دھن، قیمتی وقت صرف کر کا اپنی ماں بولی

دی خدمت بچ لگے رہے۔ اپنی پہاڑی زبان دے فروغ ہو رستہ ہموار کیجئے واسطے اپنے قلم واپورا زور لارہے آسے۔ انہاں زبان دیاں بنیادی خدمت گاراں بچ جیہڑے ناں سرفہرست ہین انہاں بچ راجوری دے مرزا عبدالرشید، نذیر احمد مسعودی، پنجاب ہوٹل لال چوک دے مالک محمد شریف خان، کرناہ دے نور اللہ قریشی، نور احمد قریشی، عبدالرشید قریشی، محمد عالم قریشی مرحوم، ایڈوکیٹ عبدالحق خان، ایڈوکیٹ سید محمد یوسف نسیم لاروی، راجوری دے ایڈوکیٹ محمد صادق مرحوم، مبارک علی شاہ مرحوم اوڑی دے راجہ عبدالقیوم خان، (راجہ نذر بونیاری، کرناہ دے عبدالحمد خان شامل ہین۔ ان دے علاوہ غیر پہاڑی حضرات بچ پروفیسر سیف الدین سوز، اس واسطے قابل ستائش ہین کہ جد کدے وی سرینگر دے ٹیگور ہال بچ پہاڑی کانفرنس دا انعقاد ہو یا تہ سوز صاحب پہاڑی قوم دی عزت افزائی واسطے موجود ہوندے آسے۔

پہاڑی شعبے دی کاوشاں نال نہ صرف علاقائی سطح اُتے پہاڑی کانفرنساں منعقد کیتیاں گیاں بلکہ سرینگر دے مرکزی ٹیگور ہال، شیر کشمیر کانفرنس ہال، جموں دے ابھینو تھیٹر راجوری ہور پونچھ دی ضلعی سطح تے پہاڑی کانفرنساں دا انتظام کیتا گیا۔ جس دی غرض و غایت ایہہ آسی کہ سرکاری حکام کو پہاڑی زبان دی کسپرسی ہو ر اس زبان دے بولنے والیاں دی محرومی تھیں آگاکیتا جُل سکے۔ اس دے علاوہ مختلف پہاڑی خطے دیاں لوکاں کو کھٹھے کر کے اُن دیاں ہمدردیاں ہو ر تعاون حاصل کیتا گچھے۔ انہاں ساریاں کاروائیاں دے باوجود اسدیاں سرکاراں سن اگر چہ پہاڑی قوم دیاں محرومیاں ہو ر مجبوریاں دی نہ صرف نشاندہی ہو گئی بلکہ پونچھ، راجوری تھیں کہن کا کرناہ دیاں آخری حد اں توڑیں پوری پہاڑی قوم پہاڑی زبان دیاں رشتے بچ بدھے ہو ر جکڑے گئی۔

پہاڑی شعبہ بلاشبہ ریاست جموں و کشمیر دے پہاڑی لوکاں کو زبان دے ادب و ثقافت دے حوالے نال ہک لڑی بچ پڑونے بچ کامیاب رہیا ہے۔ پہاڑی لوکاں دے ہکی پلیٹ فارم

تے اپنے نال اکیڈمی دے پہاڑی شعبے کو بڑی تقویت مل گئی۔ پہاڑی شعبے دے معاونین و نگران کو پہاڑی زبان دے ادب و ثقافت دے بکھرے شیرازے کو منظم کرنے دا ہک بہترین موقعہ ہتھ آ گیا۔ ادبی تہ ثقافتی پروگراموں کو جاری رکھنے نال نال دوئے موضوعات دے پاسے اپنی توجہ تہ تھیان دینا شروع کر دتا۔ تلاش، جستجو ہور کھوج دا دائرہ وسیع ہو گیا۔

کریم اللہ قریشی ہور ظفر اقبال مہناس ہوراں موہنڈھے نال موہنڈھا ملا کے ہک ہور ہک یاراں دے مصداق اپنیاں تعمیری سوچاں دا رخ ادبی پاریاں کو کھٹھا کرنے، ثقافتی ورثے کو محفوظ کر کے اپنے قلم دی نوک نال کاغذی شفاف سطح تے لکھنے دی طرف موڑ چھوڑیا۔ پہاڑی تہذیب و تمدن دے سستے دے دریا بچ روانی آ گئی۔ پہاڑی زبان دے ادب و ثقافت دے بکھرے دے موتی پھنے واسطے ممتاز و معروف اہل قلم، ادیبان، معلمان، محققین حضرات کو پہاڑی شعبے سُن دعوت تحریر دتی۔ پہاڑی شعبہ دے زمرہ داراں سُن نہ صرف ریاست جموں و کشمیر دے اندر بلکہ ریاست دے باہر ملکی ہور بین الاقوامی سطح تے عملی، ادبی، تاریخی، تہذیبی، تعلیمی ہور ثقافتی حلقیاں نال اپنے رابطے پیدا کیتے ہور تعلقات بڑھائے۔ پہاڑی زبان بچ تحریر شدہ نادر و نایاب پہاڑی کتاباں ہور نسخیاں دی تلاش کر کے انہماں کو نویں سرے منظم تہ مر بوط طریقے نال باقاعدہ شائع کرنا دا آغاز کیتا۔

پہاڑی شعبے سُن ہک بہت بڑے چیلنج کو قبول کر دیاں ہویاں اپنے اشاعتی پروگرام بچ تیزی آندھی۔ تاں جے پہاڑی زبان ادب و ثقافت دے میدان بچ دویاں زبانان کولوں کچھے نہ رہ جلتے۔ مبارک بین اوہ لوک جنہاں سُن احساس کمتری بچ مبتلا پہاڑی قوم کو اپنچے موڑ توڑیں پھوپھایا جتھا اچ ہر پہاڑی قوم دا فرد فخر نال اپنا سراچا کر کے بلا خوف و خطر دویاں زبانان دی پیہیز بچ اپنا راستہ بناسکد اے۔ سرکاری حلقیاں دی طرفوں وی پہاڑی شعبے دی کارکردگی، محنت، لگن، مشقت ہور ادبی کاوشاں دی نہ صرف پذیرائی تہ حوصلہ افزائی کیتی گئی بلکہ پہاڑی زبان دے

اشاعتی پروگرام واسطے مالی مددوی مہیا کیتی گئی جس نال پہاڑی ادب و فن دی شیرازہ بندی بچ بڑی مدد ملی۔

ریاستی کلچرل اکیڈمی دے پہاڑی شعبے دی طرفوں پہاڑی زبان بچ تحریر ”پہاڑی شیرازہ“ دا اجراء کیتا گیا۔ اس شیرازے کو دو حصیاں بچ تقسیم کیتا گیا۔ اس بچ پہاڑی شعبے دی حکمت عملی ایہہ آسی کہ نثر و نظم کو بیک وقت لوکاں نال متعارف کیتا جتلے۔ اسدے پہاڑی زبان دے لکھاریاں دی نثر و نظم دوآں پہلواں بچ اُردو زبان دا طرز تحریر دارنگ غالب نظر ایندا ہے۔ اس دی وجہ ایہہ ہے کہ لکھاریاں دی بیشتر تعداد اُردو بچ شائع شدہ مختلف قسم دیاں کتاباں دے مطالعے بچ غرق رہن والیاں دی ہے، جہاں بچ اُردو مضامین، افسانے، ڈرامے تھیں علاوہ شعر و شاعری دیاں کتاباں وی شامل ہن۔ اسدے پہاڑی لکھاریاں کو تحریر دے فن بچ بڑی مہارت حاصل ہے۔

پہاڑی شعبے دی طرفوں دعوتِ تحریر ملدیاں ہی اسدے پہاڑی لکھاریاں و شعراء حضرات کو ہک بہترین موقعہ تھ آ گیا۔ اہل علم و دانش حضرات جہاں بچ اسدے اُدب اتہ شاعر شامل ہن، اپنی اپنی بساط ہور گنجائش دے مطابق اپنیاں تحریراں ”شیرازے“ بچ اشاعت واسطے پہاڑی شعبے کو روانہ کیتیاں۔ پہاڑی شعبے دی سوچ انتہائی تعریف دے قابل ہے کہ شعبے سُن تمام شرکاء شیرازہ کو پہاڑی شیرازہ دیاں جلدیں مفت فراہم کرنے دا جیہڑا فیصلہ کیتا اُس دی وجہ نال ادیبوں ہور شاعراں کو اپنا اپنا کلام دکھ ہور پڑھکا ہک نواں حوصلہ ہور عزم پیدا ہويا۔

پہاڑی شعبہ دے نگران ہور معاونین سُن انہاں نادر و نایاب پہاڑی کتاباں ہور قیمتی نسخیاں کو ٹھونڈ کڈھیا جیہڑیاں کتاباں اسدی (پہاڑی قوم) دی پہاڑی ثقافت دیاں مَنہ بولدی تصویراں آسیاں۔ انہاں کتاباں بچ اسدے پہاڑی ثقافتی تہ ادبی ورثہ چھپیا دا ہے۔ انہاں کتاباں دے منظر عام تے ایسے نال پہاڑی لوکاں دے خیالات بچ نمایاں تبدیلی آئی۔

انہاں کتاباں دے اندر قدیم زمانے تھیں کہن کا ماضی قریب توڑیں دے تمام افسانوی تہ حقیقی منظوم قصے کہانیاں پڑھ کا پہاڑی قوم دے افراد اپنی پہاڑی زبان دے ادب، پہاڑی زبان دی تاریخ، تہذیب و تمدن تھیں آگاہ ہوئے۔ انہاں کتاباں دے مطالعے دے دوران قاری اپنے آپ محسوس کر دے ہین۔ جے انہاں قصیاں کہانیاں دے کردار صرف ہو، صرف پہاڑی لوک ہی ہو سکدے ہین۔ تصور بچ روایتی پہاڑی لباس دستار (پگڑی) لنگی، جُگا، شلوار قمیض، بانسری ہو، تلوار، مرصع زین کسے مزین قد آور کہوڑے اُتے سوار ہو کا دریاؤں پار پٹننا، تیز رفتاری نال اُچیاں پہاڑیاں دیاں چوٹیاں سر کرنا پہاڑی نو جوان دی شان دسد اہے۔ اتنا ہی نہ بلکہ عمر خیام دے تخیل نالوا ایہہ پہاڑی زبان دے قصے کہانیاں دے خالص کردار اپنی محبوب داسر چھوٹی بچ رکھ کا بے پناہ پیار نچھا ور کر دے ہین۔ اُسدیاں کہنیاں (گھنی) تہ ہنیریاں تہ بکھری دیاں زلفاں کو اپنی انگلی تے پہلیدے (پلٹیتے) نظر ایندے ہین جیاں عاشق اپنی محبوبہ کو ہُن ہُن اپنے باہواں دی بے مثال طاقت نال کسے جادوگر دی قید تھیں آزاد کرال کا آندا ہوئے۔ انہاں منظوم قصے کہانیاں دیاں پہاڑی کتاباں دے پہاڑی کردار بدیع الجمال، سیف الملوک، شاہ بہرام، حُسن بانوں، ٹہول بادشاہ، سہی رانی ہو، کئی دؤے لا مثال کردار چھپے دے ہین۔

ایہہ صرف پہاڑی شعبے دا کمال ہے کہ مختصر وقفے دے دوران ہک چھھا خاصا مغز مار کا دن رات ہک کرکا، ٹہونڈی ہو، رکھوج کرکا پہاڑی ادب و ثقافت کو ریاست دیاں دُویاں زبانان دے متوازی ہو، برابر آن کھلا کیتا۔ اُسدی پہاڑی قوم دی ثقافت دے نادر نمونے سیف الملوک، بگزار یوسف، اکرام محمدی، قصہ شاہ بہرام تہ پری حُسن بانو وغیرہ بچ پوشیدہ ہین۔ جن دی طباعت و اشاعت داکم جاری ہے۔ انہاں کارنامیاں کو پہاڑی قوم کدے فراموش جیہہ کر سکدی۔

پہاڑی شعبے دے اپنی منزل دی طرف رواں دواں سفر دے دوران ہک پڑاؤ ایسا وی آیا جتھا آن کے قدرت کاملہ سُن پہاڑی شعبہ کو دواں مول رتن عطا کیے جیہڑے اپنیاں مختاں تہ

کاوشاں دے اعتبار نال پہاڑی قوم دے ادب دے اسمان تے تابندہ ستارہ بن کے چمکے۔
 ماہری مراد پہاڑی شعبے دے موجودہ ایڈیٹر سید اقبال ملنگامی ہور اسسٹنٹ ایڈیٹر فاروق انوار
 مرزا تھیں ہے۔ پہاڑی زبان دے لکھاریاں، شاعراں ہور ادیبیاں کول ایسا کوئی اصلاحی ادارہ
 موجود نیہ۔ جتھا اوہ اپنے کلام دیاں خامیاں ہور خوبیاں کو پرکھ سکے۔ اکثر قلمکار حضرات اپنا
 کلام ادبی ولسانی اصلاح دے بغیر اشاعت واسطے پہاڑی شعبہ کو روانہ کر چھوڑ دے ہین۔ اس
 کلام دی اشاعت دے بعد انہاں ادیبیاں ہور شاعراں کو اپنی غلطی دا احساس تہ ہونا آسا ہی
 قارئین حضرات دی تنقید دا نشانہ وی بن گیندے آسے۔ ہور پہاڑی زبان بچ شائع ہونے
 والے رسالہ جات و کتابچیاں دا ادبی معیار وی چہڑ گیندا ہے۔ پہاڑی زبان بچ لکھے گئے
 مقالے، افسانے، تاریخی واقعات، اہم شخصیات اُتے لکھے گئے مضامین، شعری اصناف وغیرہ
 دیاں خامیاں کو دور کرن واسطے پہاڑی شعبے دے ذمہ داراں سید اقبال ملنگامی ہور فاروق
 انوار مرزا سن اپنی بھرپور توجہ مطلوبہ کلام دی اصلاح دی طرف دیندیاں ہویاں اس دی نوک
 پلک درست کر کے پہاڑی شیرازے دے زینت کو دو بالا کیتا۔

آج ریاست جموں و کشمیر بچ پہاڑی زبان دے لکھاری ادیبیاں تہ شاعراں دی ہک بڑی
 تعداد سامنے آگئی دے ہے۔ ایہہ صرف پہاڑی شعبے دی وساطت نال ممکن ہو سکيا ہے۔ ہُن
 پہاڑی زبان دے لکھاریاں بچ اعلیٰ (اُچے) پائے دے محقق، تنقید نگار، مقالہ نگار، افسانہ نگار،
 انشائیہ نگار، ڈرامہ نگار ہور شعراء حضرات دی ہک ہچھی خاصی تعداد اپنی تمام دلچسپیاں ہور ذوق
 تحریر کہن کا پہاڑی زبان دے ادب و ثقافت دی خدمت واسطے پیش پیش ہین۔ ایہہ قلمکار
 پہاڑی شعبے کو اپنی معیاری تحریراں فراہم کر کے پورا تعاون دے دے ہین۔

پہاڑی شعبہ دے معاونین و نگران حضرات دی ہمیشہ ایہہ کوشش رہی ہے کہ پہاڑی
 ادب و ثقافت دے ہنکے چھپے چہرے اُتو پردہ چا کے زمانے دے گرد و غبار کو ٹک ٹور کے بہترین

طریقے یہ سیکھنے والے نسل دے سامنے اُسدی رونمائی کیتی چلے تال جے اُوہ نو جوان پہاڑی
جیہڑے دیارِ غیر بچ پھلکے دے بجائے اپنی قومی ثقافتی ورثے دی طرف اپنا تہیان دے سکے
ہور موجودہ زمانے دی بناوٹی چمک جہمک بچو نکل کا اُسدی خدمت واسطے کمر بستہ ہو سکے۔ اسی
بچ انہاں نو جواناں دی عزت، انہاں دی پہچان تہ قومی شناخت پوشیدہ ہے۔

چند سال قبل قومی جذبہ تھیں سرشار ہک نو جوان نوین حوصلے ہور نوین عزائم مصمم نال
پہاڑی شعبے بچ پہاڑی زبان و ادب و ثقافت دی خدمت واسطے داخل ہویا۔ ایہہ محمد ایوب میر
ہے جس شاعری دے مدان بچ اپنا تخلص نعیم اختیار کیتا دا ہے۔ محمد ایوب نعیم سُن پہاڑی شعبے دی
ملازمت اختیار کرن تو پہلاں شیرازے واسطے افسانے ہور شاعری دا چنگا مواد مہیا کیتا دا ہے۔
اس نو جوان قلم کار دے والد رینارڈ ماسٹر غلام سرور میر پہاڑی تحریک دے بنیادی ممبراں بچوں
ہک ہین جہاں ”پہاڑی کلچر کلب کرناہ“ دے ہک فنکار دی حیثیت بچ کئی پہاڑی ڈرامیاں بچ
بہترین اداکار ہور منظم دے طور تے شمولیت اختیار کیتی دی ہے۔ ظفر اقبال منہاس، سید اقبال
ملنگامی، ہور فاروق نوار مرزا تہ مشتمل پہاڑی شعبے دی مہذب ہور شائستہ ٹیم دی قیادت ہور
تربیت بچ محمد ایوب نعیم سُن پہاڑی شعبے دی ثقافتی پروگراماں کو پہاڑی علاقیاں بچ انتہائی خوش
اسلوبی تہ جانفشانی نال پیش کرنے دا بیڑا چایا۔ احساس ذمہ داری تھیں لبریز پہاڑی شعبے دی
اس ٹیم سُن پہاڑی زبان دے لکھاریاں ہور فنکاراں کو مختلف اصناف سخن تے قلم آزمائی دا موقع
فراہم کیتا۔ اج اُسدے پہاڑی شعبے کو ل پہاڑی شیرازے دی اشاعت واسطے اپنیاں تحریراں
تہ منظوم کلام بچناں والیاں دی ہک طویل فہرست موجود ہے جندے اسمائے گرامی دا تذکرہ
کرنے واسطے کئی صفحات درکار ہوسن۔ انہاں لکھاریاں بچ بہترین نقاد، محقق، مقالہ نگار، افسانہ
نگار، ڈرامہ نگار تہ شعراء حضرات شامل ہین جہاں سُن اپنے اپنے طرز تھیں پہاڑی شعبے دے
زیر سایہ رہ کا پہاڑی زبان و ادب و ثقافت کو چار چن لائے۔

پہاڑی زبان بچ شائع ہونے والے پہاڑی شیرازے ۲۹ جلدوں جہاں بچ خصوصی شمارے ”استادب“، ”بچی جلدوں“ درجنوں خصوصی نمبر، سلور جلی نمبر“ لوک کہانیاں تہ لوک گیتاں دے ۲۴ جلدوں مجموعے دوایاں زبانوں دے ادبی مضامین تہ اقتباسات تہ شعری ادب دے پہاڑی زبان بچ ترجمے اس گل دا واضح ثبوت ہین۔ جے اسدے پہاڑی شعبے دی محنتی تہ مشقتی ٹیم سُن طباعت ہور اشاعت دے میدان بچ پہاڑی بچ تحریر کردہ مسودیاں کو جس انداز بچ متعارف کرا لیا اوہ پوری پہاڑی قوم واسطے باعث فکر ہے۔ پہاڑی شعبے دی ٹیم سُن تاریخ نمبر ہور کشمیری ادب دے ترجمے پہاڑی زبان بچ پیش کرکا پہاڑی لوکاں دی علمیت بچ اضافہ کیتا۔ آج اسدی پہاڑی زبان پچھلا طویل خاموشی دا دورانیہ پاٹ گئی دی ہے۔ پہاڑی شعبے دیاں کاوشاں نال اسدے قلمکاراں سُن پہاڑی زبان دے ادبی تہ ثقافتی ورثے کو پہاڑی شیرازے دے اوراق توڑیں بچھیندے وقت زبان و ادب و ثقافت دے کسے دی پہلو کو نظر انداز نہ کیتا۔ پہاڑی شیرازے ہور دیگر مطبوعات دے سامنے اپنا نال پہاڑی زبان بولن والیاں داشوق مطالعہ بدھ گیا۔ اسدی نویں پود جیہڑی دوایاں قوماں دی ثقافت بچ رنگی جل رہی آسی۔ نہ صرف اپنے آہلنے دی طرف مڑ آئی بلکہ اپنی پہاڑی زبان دے فروغ واسطے اپنا پورا دست تعاون دے رہی ہے۔

پہاڑی شعبہ ریاست جموں و کشمیر دے مختلف علاقیاں بچ بولی گینے والی پہاڑی زبان دے لب و لہجے دے خفیف یا ہلکے فرق کو مٹا کے اس دے اندر لسانی یکسانیت پیدا کرنے بچ انتہائی کامیاب رہیا ہے۔ آج کسے دی پہاڑی علاقے دے لوک دووے علاقے دے پہاڑی زبان دے لب و لہجے تے کوئی اعتراض نہیہ کر دے بلکہ بڑے شوق نال ہکی دووے دے الفاظ دی طرز ادا نیگی کو بلاتامل اپنانے دی کوشش بچ لگے دے ہین۔ پہاڑی زبان دے علاقائی لب و لہجے دے اس فرق تے مزید قابو بابا ہے واسطے ہور اس زبان کو تمام علاقیاں بچ انفرادیت تہ

یکسانیت بخشنے واسطے پہاڑی شعبے سُن پہاڑی الفاظ دی ہک ضخیم ڈکشنری ترتیب دینے دی کوشش کافی عرصہ پہلے تو شروع کردتی ہے۔ پہاڑی قوم دی بدبختی کہ ڈکشنری داکم جیہاں نیڑے لگاتے آگ دی ہولناک واردات بچ اکیڈمی دا دفتر سڑکا خاک ہو گیا ہو رہا پہاڑی ڈکشنری دے بارے فراہم کردہ مواد وی سہاگہ بن گیا۔ مَن نویں سرے کوششاں شروع کیے گئیاں ہو رہی ہک واری شعبے دے ذمہ دار اُسُن ایہہ کم نیڑے لا آند اتہ جلد ہی پہاڑی ڈکشنری منظر عام تے آگئی جس دے اپنے نال پہاڑی الفاظ دے تغیر، طرز تحریر یہ طرز ادا ایگی بچ پہاڑی زبان کو اپنا ہک مطلوبہ مقام مل گئی۔ ایہہ کم اگرچہ فی وقت طلب تہ محنت طلب ہے، تاہم پہاڑی شعبہ دے معاونین اس وادی ظلمات تھیں گزر گئیں۔

ادھر دے پاسے پہاڑی تمدنی تہ ثقافتی پروگراماں دا پہاڑی علاقیاں بچ پیش کرنے نال نواں رنگ لکھا۔ اسراں تہ ہر پہاڑی خطے بچ صدیاں تھیں چلی آئی ثقافت کجھ عرصے واسطے عدم توجہی تہ لاپرواہی دا شکار رہی مگر پہاڑی شعبے دے قیام دے بعد پہاڑی ثقافت دے قریب المرگ جسم بچ جان پئے گئی۔ مختلف پہاڑی علاقیاں بچ پہاڑی شعبے سُن مقامی فنکاراں دی مدد نال جیہڑیاں گیت سنگیت دیاں محفلاں دا آغاز کیتا اُس نال ثقافت دے مدان بچ ہک انقلاب آ گیا۔ لوک گیتاں دیاں روایتی دھنناں تہ بنگلی دیاں تاناں تھیں پہاڑی علاقیاں دا ماحول گونج اٹھیا۔ پہاڑی علاقیاں دی فضاء پہاڑی لوک گیتاں دی مٹھی سُر اں نال مہک اٹھی۔ پہاڑاں دے دامن بچ آباد پہاڑی بستیاں، چراگا ہواں تہ مرغزاراں بچ پہاڑی لوک گیتاں دا جادو بکھیر کا نویں ماحول کو جنم دتا جس بچ پہاڑی شاعر تہ تخلیق کار انگڑائیاں تہ کڑیے پہر کا بیدار ہوئے۔

پہاڑی شعبے سُن اپنی پہلی فرصت بچ انہاں پہاڑی لوک گیتاں کو بٹیل (سمیٹ) کا چھانٹ کا محفوظ کر کہدا۔ تاں بے اینا والی نسل اپنے قومی ورثے تھیں محروم نہ رہ جئے۔ مختلف دیہاتاں تہ بستیاں بچ پہاڑی تمدنی پروگرام پیش کرن دا ہک بڑا فائدہ ایہہ ہو یا کہ نویں نویں

پہاڑی زبان دے فنکار تہ گلوکار سامنے این لگے جس دی شمولیت نال پہاڑی شعبے دا ثقافتی سفر کافی حد توڑیں آسان ہو گیا۔ ضرورت اس گل دی ہے کہ ثقافتی پہلو کو مزید جاذب نظر، موثر تہ مفید بنان واسطے پہاڑی فنکاراں، گلوکاراں تہ دوئے قلم کاراں دی تربیت دا اصلاح دی طرف فوری توجہ دتی جُلے۔ انہاں زبانان دے فنکاراں تہ قلمکاراں دے فن کو جاننے، پرکھنے تہ سکھنے دا موقع مہیا کیتا جُلے تاں جے اُسدیاں ثقافتی سرگرمیاں دلچسپی ہو رد کشی دا باعث بن جُلن۔ ایہہ کم بلاشبہ پہاڑی شعبے دی وساطت نال ہی ممکن ہے۔ جیہڑا پہاڑی زبان دے ادب و ثقافت دی حفاظت دا ضامن ہے۔

عبدالرشید لون غمگین و اشعری اسلوب

ہک جائزہ

شعر آکھنا ہک ایسی صنف کلام ہے جس دے ذریعے ہک انسان اپنے خیالات و اظہار مختصر یا کھٹ لفظاں بچ دوائے تک کرسکدا ہے۔ اگر چہ شعر دے مقاصد جد اجد ہوندے ہین مگر انہاں شعراں کو اپنے اپنے لگے بندھے سانچے بچ ٹھالنا ہی شاعر داکمال ہے۔ ہر سانچہ ہک بندش واناں ہے ہور انہاں ہی بندشاں کو شاعری دے اصول ہور قاعدے میناں گیندا ہے۔

شاعری کو اگر میں فطری عمل آکھاں تہ ایہہ بے جانہ ہوسی۔ البتہ فطری عمل دے دوران لاشعوری کیفیت دامنظاہرہ کرنا انسان دی مجبوری ہے۔ مثلاً انتہائی دکھ ہور تکلیف یا انتہائی خوشی دے موقعے تے انسان بے ساختہ کجھ مخصوص الفاظ داستعمال اس طریقے نال کردا ہے کہ اُس دے ہر دو طراں دے احساسات سننے والیاں تے واضح ہو گیندے ہین ایہہ کیفیت ہر انسان دے اندر موجود ہوندی ہے۔ فرق صرف اتنا ہے کہ کجھ لوک اپنے احساسات دی نوک پلک سنوار کے دوے لوکاں تک پہنچاندے ہین ہور امر ہو گیندے ہین ہور کجھ لوک وقتی مظاہرہ کر کے وقت دے نال نال اس کیفیت کو چھوڑ دے ہین۔

کسے زبان دی شاعری وی اُتی ہی پرانی ہوسکدی ہے جتنی کہ اوہ زبان پرانی ہوندی ہے۔ وقت گزرن دے نال نال الفاظ دالین دین دوئیاں زباناں نال جاری رہندا ہے ہو اس طراں ہکی زبان دادوئی زبان نال الفاظ وارشتہ قائم ہو گیندا ہے۔ خیالات دا تبادلہ ہوندا ہے ہو شاعری جدت دی طرف مڑ پیندی ہے۔

پہاڑی زبان دی شاعری وی مختلف دوراں تھیں گزر کا اتھا تک پہنچی۔ درمیان بچ ہک دور ایسا وی آیا کہ ایہہ صنف لا تو جہی ہو رلا پرواہی داشکار ہو گئی مگر آخر کدوں توڑیں۔ فرہک وقت آیا کہ چند طبع آزمادوستاں سُن اس بچ ساہا بہیا ہو اس کو ہکی لحاظ نال نویں سرے زندگی بخشی۔ انہاں ہی دوستاں بچ ماسٹر عبدالرشید لون صاحب وی شامل ہو گئے۔

ماسٹر عبدالرشید لون صاحب جہاں دا تخلص غمگین ہے کسے تعارف دے محتاج نیہہ۔ شاعری دے میدان بچ ایہہ پہلی صف دے گئے چنے شاعراں بچ شمار کیتے گیندے ہین۔ انہاں سُن شاعری دے تمام پہلوواں بچ طبع آزمائی کیتی دی ہے۔ پہاڑی غزلاں، نظماں، قصیدے، قطعات ہو ررباعیاں وغیرہ انہاں دی کاوشاں نال مختلف شیرازیاں دی زینت بنے ہین۔ پہاڑی شیرازیاں بچ انہاں دا کلام عام طور تے چھپدارہیا ہے جس تھیں ہر ہک پہاڑی واقف ہے۔

غمگین تخلص رکھنا دے باوجود صاحب موصوف اپنی عملی زندگی بچ بڑے ظریف ثابت ہوئے۔ طنز و مزاح انہاں دی صفت خاص ہے۔ ماہڑا اپنا ہک جائزہ ہے کہ ہک ہنس مکھ طبیعت دا آدمی اپنے ظریفانہ انداز دی وجہ نال سماں واسطے ہک سنجیدہ گل بات کرن والے آدمی کولوں زیادہ موثر ثابت ہوسکدا ہے۔ اپنی اس ظرافت دی بنیاد تے انہاں گجھ شعر آکھے دے ہین۔ مثلاً تسلیں ملا خط کرو۔

ربا جوڑ تھدھ کیسا جوڑیا

شیشہ پتھر دے نال چھوڑیا
 راتیں چر کا گھٹکا بہہ گیاں
 ڈردا کھٹا تلا میں سہے گیاں
 اُس ڈنڈا کہن کے لوڑیا
 ایہہ آکھی تے مکھی میہہ اوہ چھلیدی
 نالے مہنہ پٹیوں میہہ اوہ ٹھیلیدی
 مٹکا مار کلیجہ تر وڑیا
 رہا جوڑ تڈھ کیسا جوڑیا
 شیشہ پتھر دے نال چھوڑیا

میاں بیوی دے درمیان جدوں اُن بن ہوندی ہے یا خیالات میل میہہ کھیندے
 تاں دفر جرات مندی تہ بے جُرت خاوند ایہی حال ہوندا ہے۔ غمگین صاحب ہوراں سُن سماجی
 خانگی زندگی دا کتنا صحیح نقشہ پیش کیتا دا ہے چونکہ غمگین صاحب دے بارے پنج ایہہ عام تصور
 ہے کہ ایہہ سماج پنج ہک تھسیا (Adjusted) دا جنا ہے لہذا ضروری میہہ کہ ایہہ واقعہ خود
 انہاں نال پیش آیا دا ہے بلکہ ہر کمر دا جائزہ حاصل کرن توں بعد ہی انہاں سُن ایہہ عکاسی کیتی
 دی ہے۔ صرف اتنا ہی میہہ بلکہ انہاں سُن نو جوان نسل کو دی راہِ راست تے آئن واسطے انہاں
 دے طور طریقے، برت برتاؤ، ہوور ہن سہن کووی اپنے کلام پنج طنز و مزاح دا نشانہ بنایا ہے۔ مثلاً
 اوہ اپنے خیالات نو جواناں تک اس طرح پہنچندے ہین۔

کدواں نالوں شکل بنائی

رناں والا بھیس وے

فیشن فیشن ہر جانی مچیا

کیتا مفلس دیس دے

ایہہ غمگین صاحب دی شاعری دا ہک موثر پہلو ہے جس دی وجہ نال نو جواناں دے اندر ہک احساس جاگدا ہے کہ اسیں جو گچھ کر رہیاں اسدا سماج اس فشن دی قطعی اجازت میہہ دیندا ہووے آئندہ واسطے احتیاط کراں تاکہ منہ پھٹ شاعر دا اگر سامنا ہو جُلے تاں اسیں مزید تنقید دا نشانہ نہ بنیں۔

غمگین صاحب پیری مریدی دے دستور دے بڑے قائل نظر ایندے ہین۔ مختلف آستانیاں یا زیارتاں تے اکثر حاضری دیندے رہندے ہین۔ پیر قسم دے حضرات کو میں اکثر ان دے دولت خاتے اُتے مہمان خاص دے طور دیکھیا ہے ہووے ایہہ اکثر اُندی خدمت بچ حاضر رہندے ہین۔ اس گل تھیں متاثر ہو کے انہاں سُن صوفیانہ کلام دی طرف وی خاص توجہ دتی ہے۔ ہووے کافی حمد نعت و منقبت پہاڑی زبان بچ ترتیب دے کا خاص شہرت حاصل کیتی دی ہے۔ مثلاً حضرت معین الدین چشتیؒ اجمیر والے دے بارے بچ انہاں دی کرامات دے بارے اُس دے پہاڑی شیرازیاں بچ کافی کلام چھپ چکيا دا ہے۔

غمگین صاحب دے اس سلسلے بچ آکھے گئے دے اشعار ملاحظہ فرماؤ۔ ایہہ اُن دے صوفیانہ طرزِ شاعری دا ہک نمونہ ہین۔

سبحان اللہ سبحان اللہ

مہربان اللہ توہری شان اللہ

ے ربا جد وی مدینے میں جاواں

خاک گلیاں دی اکھاں نوں لاواں

ے ماہری نس نس پکارے نبیؐ نبیؐ

پہاڑی بیٹری توں کردے پار یا خواجہ جمیر والے

صاحب موصوف دی شاعری دے مختلف پاسیاں تے نظر مار کا میں ایہہ جائزہ کھدا ہے کہ صاحب موصوف اپنی شاعری پنج عام قسم دی عام فہم علاقائی زبان استعمال کر کے شعر کو آسان بنا کا پیش کردے ہین۔ شعر دی سادگی بڑی متاثر کردی ہے ہور الفاظ کو اس طراں مربوط یا جوڑ جٹ کردے ہین کہ شعر کسے تشریح دا محتاج نیہہ رہندا ہور پہلی ہی نظر پنج قاری تے شعر دا مفہوم یا معنی واضح ہو جلدے ہین۔ ہک تہ سماجی عکاسی صحیح انداز پنج کرنا ہور فرسادہ زبان استعمال کرنا پڑھن والیاں دی دلچسپی دا سبب بن گیندا ہے۔ ایہہ غمگین صاحب دا خاصہ ہے کہ اوہ اپنے اشعار پنج دوئیاں زباناں دے الفاظ دے استعمال کرن توں پرہیز کردے ہین۔ اپنی زبان دے پرانے ٹھیٹھ پہاڑی زبان دے الفاظ دی تلاش کر کے اپنے شعراں پنج استعمال کردے ہین۔ اس طراں کئی گے گٹے دے الفاظ غمگین صاحب دی شاعری دی زینت بن کا قاری حضرات دے مغزاں پنج بس گیندے ہین۔ لہذا اسیں آکھ سکدے ہاں کہ پہاڑی زبان دی ڈکھتری یا لغت پنج انہاں الفاظ دا استعمال کر کے پہاڑی زبان کو امیر بنا دیتا ہے۔ ہوران دی ایہہ کوشش اگے وی جاری ہے۔

غزل دے حوالے نال میں گل کراں۔ غمگین صاحب دی شعری سادگی سن اتھا دی چار چن لائے دے ہین۔ بڑی چمکدی چٹئی غزل آکھدے ہین۔ تشبیہات دے استعمال پنج انہاں کو کمال حاصل ہے۔ شعری توازن برقرار، انہاں دے شعر دا قافیہ کدے تنگ نیہہ ہویا۔ ردیف والے پاسے خاص تہیان دیندے ہین ہور شعر کو پہر پور جوانی بخشدے ہین۔ مثلاً ہک شعر ملاحظہ فرماؤ۔

مُھلا پچھا پہل کے ہتھ کنڈیاں کو باہ رہیاں

ہائے وے نصیب! دل کس نال لا رہیاں

تو ہڑے روپ دی میں کے تعریف کراں

تکو رب نے بنایا ہتھو آپ سوہنیں

یا فرایہ شعر ملاحظہ کرو۔

مکو راہ بچ سٹ کے نہ جاسوہنیں

مچ تڑفیاں ہو رہ نہ تڑفا سوہنیں

غزلاں، نظمیں ہور دوئیاں اصناف تھیں ہٹ کا غمگین صاحب حب الوطنی دے

جذبات تھیں وی بڑے سرشار نظر ایندے ہین۔ چونکہ ایہہ امن پسند ہو رد دل رکھن والے

ہین اس واسطے اندے انہاں جذباتاں دا اظہار ان دی شاعری بچ خوب ملدا ہے۔ پہاڑی

پروگرام جس وقت پہلی وار ریڈیو کشمیر سرینگر تون شروع کیتا گیا اوہ گاندھی جینتی وادن آسا۔ لہذا

غمگین صاحب دے گاندھی جینتی دی مناسبت نال لکھے دے اس نغمے نال پہاڑی پروگرام دا

آغاز ہویا۔ ملاحظہ فرماؤ۔

بابو سدا سادا

اہل ترس سی اوہ ڈاڈا

انگریز بڑا قصائی

انہاں مار کے کڈھیا ڈاکو کو

ذری یاد کبرو بابو کو

اندر گاندھی دی وفات دے سلسلے بچ ریڈیو کشمیر سرینگر تون ہک پنجابی پروگرام واسطے

نغمے دی ضرورت پے گئی تہ غمگین صاحب ہوراں ایہہ نغمہ پیش کیتا۔

جیوے جیوے جیوے

جیوے ہندوستان، پہاویں میں مر جاواں

غمگین صاحب داسلوب بیان شعری حوالے نال لاجواب حیثیت دا حامل ہے۔ میں پہلاں عرض کیتی کہ شاعر دی خوبی ایہہ ہونی چاہیدی ہے کہ پڑھن والا شخص تاں بے تشریح کی دی ضرورت محسوس نہ کرے بلکہ تشبیہات تہ اکھان وغیرہ دے استعمال کرن نال شعری لطافت محسوس کرے جس کو اسیں شعردی مٹھاس وی آکھ سکدے ہاں تہ ایہہ اوہ آکھن کہ ”ایہہ شعر بڑا نمکین ہے“۔ غمگین صاحب دیاں غزلاں ہور گیت کافی تعداد پنج ریڈیو کشمیر سرینگر توں نشر ہونے والے پہاڑی پروگرام دی زینت بنے دے ہین ہور آج وی انہاں دیاں کاوشاں جاری ہین۔ اُمید ہے جے غمگین صاحب پہاڑی شاعری پنج اپنی محاوراتی تہ ٹھیٹھ پہاڑی الفاظ دے استعمال دی روایت کو آئندہ وی قائم رکھسن ہور پہاڑی قارئین کو اپنی شاعری دے وساطت نال ہر سماجی ہور خانگی خامیاں تھیں آگاہ کردے رہسن۔

ڈاکٹر جہانگیر دانش دے افسانے (ہک مطالعہ)

جہانگیر دانش کو جہاں پہاڑی دنیا دے قارئین سن اپنیاں اکھیاں آج تک نیہہ دکھیا
 انہاں واسطے ایہہ ناں تہ نالے اسدا وجود وی افسانوی حیثیت رکھدا ہے۔ مگر شاید ایسے قارئین
 دی تعداد نہ ہون دے برابر ہے۔ کنیاں کہ جہانگیر دانش پہاڑی ادیبیاں ہور لکھاریاں دی پہلی
 صف دا آدمی ہے بلکہ ایہہ آکھنا زیادہ مناسب ہے جے جہانگیر دانش پہاڑی تحریک دے
 بنیادی ممبراں بچوں ہک ہین جدوں پہاڑی تحریک دے ”مردان میدان“ مختلف ٹولیاں دی
 صورت بچ وادی جموں دے دور دراز کھنڈیاں بھٹیاں پہاڑی بستیاں بچ بچ کے پہاڑی زبان
 دی اہمیت تہ افادیت تھیں لوکاں کو آگاہ کر دے آسے۔

میں چونکہ جہانگیر دانش ہوراں نال گہری وابستگی رکھداں اس واسطے میں اپنے قلم دی
 نوک کو گھلی چھٹی دینے دا حق وی رکھداں کہ میں جو چاہوں سو لکھاں مگر موضوع تو ہٹ کا
 لکھنا دانش دی پذیرائی نیہہ۔

جہانگیر دانش پہلے پہل جہانگیر عالم جہانگیر آسے تہ فر شاید انہاں کو پتہ لگ گیا کہ

جہانگیری کرن واسطے پہلے کسے دانشدے بچوں ہوگا گزرنا ضروری ہے۔ لہذا جہانگیر دانش ہو گئے۔ انہاں دی دانشمندی اس گل تو صاف ظاہر ہے کہ ایہہ بیک وقت ہک بچھے ڈرامہ نویس، بچھے مقرر، بچھے ظریف، بچھے شاعر ہو رہے تھے افسانہ نگار و مقالہ نگار ہیں۔ ماہرِیاں نظراں بچ ایہہ شخص موصوف بہ ہمہ صفات پہاڑی ادب دی جان ہے۔ شاعری دے میدان بچ دتھا انہاں دی کافی شہرت ہے۔ اسی نال افسانہ نگاری بچ دی انہاں دا شمار بچھے افسانہ نگاراں بچ کیجا نجل سکدا ہے۔ ہونا وی چاہیدا کیجاں کہ ہر اوہ شخص جیہڑا زبان دان ہے۔ رموز و اوقات ہور اصولاں تھیں واقف ہوئے اوہ ہک بچھا لکھاری ہوندا ہے۔

پہاویں جے جہانگیر دانش دے افسانیاں دا کوئی الگ نہ نیمکلا مجموعہ سامنے حالاں تک میہہ آیا۔ مگر انہاں دے کافی افسانے الگ الگ پہاڑی شیرازیاں بچ شائع ہو چکے دے ہیں۔ انہاں دے چند مشہور افسانے جیہڑے ماہرِیاں نظراں تھیں گزرے۔ اوہ ایہہ ہیں ”خاب، ناگ، پیو د مال، تصویر پھٹ گئی، کمر، ترے کتے، مڑ دا بدست زندیاں، کر بلا، کھیلیاں تہ بولی واسپ، اس توں علاوہ وی اُنڈے کئی ہور افسانے شائع ہو چکے دے ہیں۔

افسانہ نگاری دے لحاظ نال انہاں دا متاثر کن افسانہ ”بولی واسپ“ ہے جیہڑا ہک خاص مقامی اداء نال تحریر کیجا گیا دا ہے۔ اگرچہ واقعات و کردار فرضی ہیں مگر مقامی جگہاں دے حقیقی ناں دے حوالے نال افسانہ کسے وی طراں نال فرضی میہہ لگدا بلکہ پڑھن والا اس کھونج ہور تلاش بچ لگ گیندا ہے کہ ذرا خود موقع یا جائے واردات تے بچ کے دکھاں کہ ایہہ کیہڑے کمر دا واقعہ بیان ہو یا دا ہے۔ مثلاً

پہلی وار میں گلاب جان کو عبدالباقی کلاتھ ہاؤس بچ دکھیا۔

ایہہ سچ ہے کہ آج راتیں ویلے میں گلٹھاہ پلا کول نہیرے بچ گلاب جاناں کو ہک جنے دا ہتھ چھکدیاں دکھیا۔

جس ویلے اسیں بٹ پورے داکیمپ کر اس کر کا گلٹھا، ہدایت اللہ شیخ دے چھوڑاں کول
 پچیاں فر جس ویلے اسیں گلٹھا دے قاضی دے موڑ اکول پچیاں وغیرہ وغیرہ۔ ایہہ اوہ مقامی
 ناں ہین، جیہڑے افسانے دی روح ہین ہور قاری کو اس طراں لگدا ہے کہ اوہ خود انہاں جگہاں
 تے موجود ہے ہور کہانی بچ شک دی کوئی گنجائش بیہ لگدی۔ اسی طراں مقامی لوکاں دے لاڈ
 پیار نال بگاڑے دے ناں والے کردار افسانے دی لذت کو دو بالا کر دے ہین۔

جتھا تکر جہا نکیر داتش صاحب دے عشقیہ تخیل یا رومانی پہلو داتعلق ہے اس بارے میں
 انہاں دی مکالمہ نگاری ہور جملہ سازی دی جتنی تعریف کراں اوہ کہت ہے۔ چھوٹے چھوٹے
 یہ مختصر جملیاں دا استعمال اتلڈ یڈ ہور پُرکشش ہے کہ پڑھنے والا ہک دم مستی دے عالم بچ دُوب
 گیندا ہے۔ مثلاً اپنے اسی افسانے ”بوہلی داسپ“ بچ اوہ ایہہ نقشہ پیش کر دے ہین۔

”فر اسراں ہو یا کہ آخر اوہ سچ آگئی جس دی چھوٹی بچ ہک اوپری
 جی مُشک آسی۔ روح کو تازگی بخشنے والی ہور احساس بچ مٹھا مٹھا درد۔ مہنیاں
 دی کوشش دے باوجود، جس گلاب جاناں کو میں اپنے کھر آنے بچ کامیاب
 نہ ہو سکیاں آساں اوہ آپ ہی آج سبجاں آہنچی۔“

اس طراں دیاں ہور کئی مثالاں موجود ہین جنہاں تھیں ایہہ لگدا کہ عشقیہ منظر کشی انہاں
 داصر فَن ہی بیہ بلکہ اوہ ڈوہنگا تجربہ وی رکھدے ہین۔ بچ نام رب دا!۔

عام افسانہ نگاراں دے تخیل توں ہٹ کا جیہڑی انوکھی یا نرالی چیز داتش صاحب ہوراں
 سُن اپنے اس افسانے بچ شامل کیتی دی ہے ہور ایہہ ہے کہ گلاب جاناں نال ”بٹے
 “دا..... برتاؤ، ہک جوان سکوڈا (سوتیلا بیٹا) ہور ہک جوان مٹر د (سوتیلی ماں) دا ہنگامہ
 خیز ہور دلا کو چھوڑنے والا افسوس ناک ملن۔ ایہہ کوئی روایتی یا رسمی داستان بیہ بلکہ
 معاشرے دے غلط اقدام دا نتیجہ ہے جس دے انجام تھیں لوک بے خبر ہوندے ہین۔ دو

جوانیاں، دو بار و دے ٹہیر، بکی کو اگ لگی تہ دو اکدے وی میہہ بچ سکدا۔ حالانکہ دانش صاحب ہوراں ”بٹے“ کو جنونی کیفیت بچ مبتلا دھسیا ہور اس فعل ناقص دے سرزد ہون نال ہی اُس کو اُس دی اصلی حالت بچ آن کے اُس کو مستثنیٰ یا بری الزمہ قرار دے چھوڑیا مگر میں دانش صاحب ہوراں کو کچھداں کہ گلاب جاناں سُن غسل خانے دادروازہ گھلا کیناں چھوڑیا آساجد کہ اوہ جاندی آسی کہ ”بٹا“ اُس پچھائی طراں پے گیا داہے..... خیر چھوڑو۔ اگا چلو۔

دانش صاحب ہوراں دا ہک ہور افسانہ ”کہر“ ہے۔ افسانہ فنی اعتبار نال کسے دی ادب دے افسانیاں تھیں کہٹ میہہ۔ افسانے دی منظر کشی بڑی خوبصورت ہور دلکش ہے۔ افسانہ پہاڑی سماج ہور معاشرے دی پہر پور عکاسی کردا ہے۔

ڈاکٹر دانش ہوراں دا سب توں زیادہ مقبول ہور ہچھا افسانہ ”ترے گتے“ ہے۔ ایہہ علامتی افسانہ ہے۔ اس افسانے بچ سیاسی ہور سماجی ہتھکنڈیاں ہور ہلکڑ بازیاں تے زبردست چوٹاں ہین۔ دانش صاحب ہوراں دا ایہہ افسانہ پہاڑی ادب دا عظیم سرمایہ ہے۔

ڈاکٹر دانش صاحب دے افسانیاں دی تعمیر ہور تشکیل کئی چیزاں نال مل کا ہوئی دی ہے۔ ڈونگی جذباتیت، رنگین تخیل، کرداراں دی تحلیل ہور اُندے عمل دا نفسیاتی تجزیہ، اُندے کرداراں دے پس منظر بچ سچی زندگی، ایہی اُسدے موضوع ہور فنی عناصر ہین۔

ڈاکٹر دانش بچ بچھے ہور اُندے افسانہ نگاری دی ساری خوبیاں موجود ہین۔ نویس تھیں نویس گل سوچنے والا دماغ نویس گل کونویں انداز بچ آکھنے دا سلیقہ، زبان و بیان تے قدرت، اپنے ماحول کو دکھ کا اس بچوں کم دی گلاں چُن کہنے والی نظر ہور ہر چیز بچ طنز یا ظرافت دا پہلو تلاش کرنے دی صلاحیت دانش صاحب ہوراں دی تحریراں دی سب توں بڑی خصوصیت اُندا کدے نہ تھکے والا انداز ہے۔ اُنہاں کول ہر گل آکھنے دا ایسا طریقہ ہے۔ جیہڑا سدھا دل تے اثر کردا ہے۔ پہاڑی بچ دانش صاحب ہوراں دی افسانہ نگاری انداز ہور فکر تدریجی ترقی

ہور پختگی دی سب تھیں جی مثال ہے۔ اتھا ہر چیز ہک خاص مقام توں شروع ہوکا اپنے رشتے بدل دی ہور نواں ہور پہلے توں زیادہ بہتر طریقہ اختیار کر دی ہے۔ ہور اُس جائی پہنچ گئی ہے جیہڑی اُس دی منزل ہے۔ اس منزل تے پہنچ کا افسانہ نگار دی نظر اُس پاس دی پچھی بُدی ہر چیز تے ہے۔ اُسدا مشاہدہ سب کجھ دکھدا ہے۔ نظر انتخاب انہاں دکھی دیاں چیزاں بچوں اپنے کم دی چیز چن کہندی ہے۔ ڈاکٹر دانش انہاں چنی دیاں چیزاں فکر دی گہرائی ہور تخیل دی رنگینی ملیندا ہے ہور افسانہ جذباتی شدت ہور فنی نزاکت پنچ ڈب کا اُسدے سامنے ایندا ہے۔ ڈاکٹر دانش صاحب اپنی فنی کائنات دے جزوکل تے پوری طراں قادر ہین۔

دانش صاحب ہوراں دا ہک ہور افسانہ مکو بڑا ہی پیارا لگدا ہے۔ نہایت ہی صاف ہور سادہ پہاڑی زبان دے الفاظ استعمال کر کے افسانے پنچ لطافت پیدا کر چھوڑ دی ہے۔ جذبات کو اچھینتہ یا پہڑ کا دینے والے مکالے، تجسس ہور شوق کو اُجاگر کر دینے والے خوبصورت مگر اختصار والے جملے، منظر کشی ہور فراچا نک افسانے دا انجام بلکہ خوبصورت انجام کہ پڑھنے والا اپنے دنداں تلا انگل چبائے بغیر نیہ رہ سکدا۔ اسی افسانے دا ناں ہے۔

”اور تصویر پھٹ گئی“

ملاحظہ کرو اقتباس..... آہا!..... اوہ منظر..... ہاں اوہ منظر..... کتنا دلفریب آسا.....

کتنا حسین آسا۔

اوہ رات!۔۔۔۔۔ ہاں اوہی رات۔ چودھمی دا چن چمکدا آسا۔ باغادی ہکی گٹھا پنچ میں کھلتھا دا آساں۔ اوہ ماہڑے سامنے آسی۔ ٹھنڈی ٹھنڈی ہوا تہ ٹٹھی ٹٹھی چانی۔ چوہیری ہک حسین فضا یا راگی ہی یا راگی۔ بس رومان بردا آسا۔ جذبات تھیں بے قابو ہوکا میں اُسدے ٹھٹھ جُم کہدے۔ اُس دے مہنواں تے میں مَنہ رگڑیا۔ اُس دیاں بالاں پنچ انگلیاں نال

میں کنگھی کیتی۔ فرسوںہیاں رخساراں تے، گردن تے پیار دتے۔ میں اُس کو بے تحاشہ پیار دتے ہو رہا ہر ائمہ فریماں دے دے پا سے نکل گیا ہو۔۔۔ تصویر پھٹ گئی۔

کیاں جناب! میں عرض کیتی آسی کہ افسانے دی ابتداء کس آہستگی ہو رہے ہلکے پھلکے انداز بچ ہوئی۔ بتدریج افسانہ نگار سُن قاری کو جذبات ہو رہا احساسات دیاں بلندیاں اُتے پُچایا۔ جتھوں ہرگز قاری دادل واپس ایسا نہیں جہیندا۔ مگر افسانہ نگار وی کچیاں گولیاں نہیں کھیڈیا دا۔ اوہ اپنے قاری کو اپنے ہکی آخری جملے دی مدد نال بلندی توں چا کا زمین اُتے اِس طراں مار دا ہے کہ افسانہ نگار وی تصویر نالو قاری دے جذبات وی ریزہ ریزہ ہو گیندے ہین۔ خیالات دی دنیا تھیں ہک ہی لفظ نکلد اے۔ واہ! کیا بات ہے۔ واہ!

ایہہ دانش صاحب دی ہک انفرادی مگر قابلِ قدر تخلیق ہے۔ جس کو پڑھنے دے بعد قاری ہک خوشگوار تبدیلی محسوس کردا ہے۔ دانش صاحب دی ایہہ تحریر قابلِ فخر تحریر ہے ہو رہا پھاڑی ادب دی دنیا واسطے ہک انمول تحفہ۔

”خاب ہو رناگ“ دو افسانے ہک دوئے کولوں مرکزی خیال دے لحاظ نال الگ الگ ہین۔ ”خاب“ افسانہ نہ صرف پھاڑی رسم و رواج بلکہ پورے معاشرے دی روایت دی عکاسی کردا ہے۔ افسانہ نگار اس افسانے بچ اس گل دی عکاسی کردا ہے کہ ہک عورت دا تعلیم یافتہ ہونا نہ صرف اُس عورت دی اپنی ذات واسطے فائدہ مند ہے بلکہ اسدے پورے پریوار جہاں بچ اُس دے والدین، بہین، پھر اے وغیرہ شامل ہین انہاں واسطے وی فکر مند ہے۔ ہک پڑھی لکھی جوان لڑکی اپنے مستقبل دے بارے بہتر فیصلہ کر سکدی ہے۔ اُس دے بارے کوئی غلط فیصلہ

کرنے تھیں پہلاں اُس دے والدیناں کو کافی کجھ سوچنا پیندا ہے۔ افسانہ خواب (خاب) پنج
 ہک ایسی لڑکی دی کہانی دی گئی دی ہے جیہڑی اپنی تعلیم چھوڑ دیندی ہے ہور اُس دے ماء پے
 اُس دارشتہ ہک ایسے آدمی نال طے کر دے ہین جیہڑا عمر رسیدہ وی ہوندا ہے، بد صورت وی
 ہوندا ہے۔ ہور رنڈا ہون دے نال نال اوہ ترے چار جندکاں دا پے ہوندا ہے۔ لڑکی دے دل
 پنج اس آن دے کھے شوہر کو شادی دے وقت دے کھنے دی کتنی چاہت ہوندی ہے۔ اوہ جیہڑی تصویر
 اپنے دل پنج سجا کار کھدی ہے آخر بیاہ دے بعد اُس دے خاب چکنا چور ہو گیندے ہین۔ ایہہ
 ہک عام افسانوی تاثر وی کہ جوان العمر لڑکی کو بھلا چوں چڑاں اپنے ماؤ پیو دی گل منی چاہیدی
 ہے۔ اُس کو والدین دے سامنے اعتراض کرنے دا کوئی حق نیہہ بلکہ فرمانبردار تصور کیتی گیندی
 ہے۔ اگرچہ اپنے شوہر دے کھر پنج کج کا اُس کو خاموشی نال اپنی ساری زندگی قربانی دا بکرا
 بننا پیندا ہے۔

افسانہ ”ناگ“ وی ارا ماناں دا خون کردا سدا ہے۔ دادی، نانی، ہور اماں دے سائے
 تلے پل کا جوان ہون والی لڑکیاں سُنے سُنائے ہور دیکھا دیکھی جیہڑے شوق پال کھندے ہین
 یا جیہڑے ارا مان پروان چڑھدے ہین اوہ اُس ویلے کتنے مہنگے ثابت ہوندے ہین جس ویلے
 اوہ لڑکیاں جوان ہو کا بیاہے گیندیاں ہین۔ کیناں کہ شوہر دے کھر تہ ماء ہوندی ہے نہ نانی تہ نہ
 دادی کے پتہ کہ شوہر کس طبیعت دا ہوسی۔ بیوی دی کار کردگی، کردار، برت برتاؤ، یا باقی
 اصولاں تھیں اوہ مطمئن ہوسی یا نہ لہذا ایسے ماحول پنج جتھا بیوی وی شکستہ دل ہوے ہور
 خاوندی طرفوں وی حوصلہ شکنی ہوے اُتھا دی پیاری توں پیاری چیز وی ناگ بن کے ڈنگ مار

میں کنگھی کیتی۔ فرسوں ہیاں رخساراں تے، گردن تے پیار دتے۔ میں اُس کو بے تحاشہ پیار دتے ہو رہا ہر اُنہ فریماں دے دُوے پاسے نکل گیا ہو۔۔۔ تصویر پھٹ گئی۔

کیاں جناب! میں عرض کیتی آسی کہ افسانے دی ابتداء کس آہنگی ہو رہلکے ہلکے ہلکے انداز بچ ہوئی۔ بتدریج افسانہ نگار سُن قاری کو جذبات ہو رہا حساسات دیاں بلندیاں اُتے پہنچایا۔ جتھوں ہرگز قاری دادل واپس اینا نیہہ چہیندا۔ مگر افسانہ نگار وی کچیاں گولیاں نیہہ کھیڈ یادا۔ اوہ اپنے قاری کو اپنے ہکی آخری جملے دی مدد نال بلندی توں چا کا زمین اُتے اِس طراں ماردا ہے کہ افسانہ نگار دی تصویر نالو قاری دے جذبات وی ریزہ ریزہ ہو گیندے ہین۔ خیالات دی دنیا تھیں ہک ہی لفظ نکلد اہے۔ واہ! کیا بات ہے۔ واہ!

ایہہ دانش صاحب دی ہک انفرادی مگر قابلِ قدر تخلیق ہے۔ جس کو پڑھنے دے بعد قاری ہک خوشگوار تبدیلی محسوس کردا ہے۔ دانش صاحب دی ایہہ تحریر قابلِ فخر تحریر ہے ہو رہا پھاڑی ادب دی دنیا واسطے ہک انمول تحفہ۔

”خاب ہو رناگ“ دو افسانے ہک دوتے کولوں مرکزی خیال دے لحاظ نال الگ الگ ہین۔ ”خاب“ افسانہ نہ صرف پھاڑی رسم و رواج بلکہ پورے معاشرے دی روایت دی عکاسی کردا ہے۔ افسانہ نگار اِس افسانے بچ اس گل دی عکاسی کردا ہے کہ ہک عورت دا تعلیم یافتہ ہونا نہ صرف اُس عورت دی اپنی ذات واسطے فائدہ مند ہے بلکہ اسدے پورے پریوار جہاں بچ اُس دے والدین، بہنیں، پہرے وغیرہ شامل ہین اُنہاں واسطے وی فکر مند ہے۔ ہک پڑھی لکھی جوان لڑکی اپنے مستقبل دے بارے بہتر فیصلہ کر سکدی ہے۔ اُس دے بارے کوئی غلط فیصلہ

کرنے تھیں پہلاں اُس دے والدیناں کو کافی گجھ سوچنا پیندا ہے۔ افسانہ خواب (خاب) بچ
 ہک ایسی لڑکی دی کہانی دی گئی دی ہے جیہڑی اپنی تعلیم چھوڑ دیندی ہے ہور اُس دے ماء پے
 اُس دارشتہ ہک ایسے آدمی نال طے کر دے ہین جیہڑا عمر رسیدہ دی ہوندا ہے، بد صورت وی
 ہوندا ہے۔ ہور رنڈا ہون دے نال نال اوہ ترے چار جندکاں دا پے ہوندا ہے۔ لڑکی دے دل
 بچ اس آن دیکھے شوہر کو شادی دے وقت دیکھنے دی کتنی چاہت ہوندی ہے۔ اوہ جیہڑی تصویر
 اپنے دل بچ سجا کار کھدی ہے آخر بیاہ دے بعد اُس دے خاب چکنا چور ہو گیندے ہین۔ ایہہ
 ہک عام افسانوی تاثر وی کہ جوان العمر لڑکی کو بلا چوں چراں اپنے ماؤ پیو دی گل فنی چاہیدی
 ہے۔ اُس کو والدین دے سامنے اعتراض کرنے دا کوئی حق نہیں بلکہ فرمانبردار تصور کیتی گیندی
 ہے۔ اگرچہ اپنے شوہر دے کھر بچ بچ کا اُس کو خاموشی نال اپنی ساری زندگی قربانی دا بکرا
 بننا پیندا ہے۔

افسانہ ”ناگ“ وی اراماناں دا خون کردا سددا ہے۔ دادی، نانی، ہور اماں دے سائے
 تلے پل کا جوان ہون والی لڑکیاں سنے سنائے ہو ردیکھا دیکھی جیہڑے شوق پال کہندے ہین
 یا جیہڑے ارامان پروان چڑھدے ہین اوہ اُس ویلے کتنے مہنگے ثابت ہوندے ہین جس ویلے
 اوہ لڑکیاں جوان ہو کا بیاہ گیندیاں ہین۔ کیہناں کہ شوہر دے کھر تہ ماء ہوندی ہے نہ نانی تہ نہ
 دادی کے پتہ کہ شوہر کس طبیعت دا ہوسی۔ بیوی دی کارکردگی، کردار، برت برتاؤ، یا باقی
 اصولاں تھیں اوہ مطمئن ہوسی یا نہ لہذا ایسے ماحول بچ جتھا بیوی وی شکستہ دل ہوے ہور
 خاوند دی طرفوں وی حوصلہ شکنی ہوے اُتھا وی پیاری توں پیاری چیز وی ناگ بن کے ڈنگ مار

دی ہے۔ افسانہ نگار دامر کزی خیال ایہہ ہے کہ عورت واسطے تمام ڈکھ، قضیئے، مصیبتاں، تنگیاں تکلیفاں قابل برداشت ہوندے ہین اگر اوہ خاوند دے کھر پیچ کا مقرر مدت دے بعد صاحب اولاد ہو جئے۔ ایہی بچے اُس دیاں تنہائیاں یا کھلے پن کو دور کر سکدے ہین۔ ورنہ بچے نہ ہون دی صورت بچ اوہ ماء اپنی تمام محنت کو رازیگان تصور کردی ہے۔ ہور اُس دے شوق ہور ارمان ناگ بن کے اُس کو ہمیشہ ڈنگ مار دے رہسن۔

افسانہ ”پیو داماں“ دی ہک انوکھا تہ دلچسپ افسانہ ہے اگر چہ اس افسانے بچ اوہی معاشرتی بُرائی بیان کیتی گئی دی ہے کہ بے بس، لاچار و مجبور ہور غربت دی ماری ہک شریف مگر خواندہ عورت اپنے ہور اپنے معصوم پھکھ نال بلکتے روندے تہ کر لاندے بچیاں دے نفس دی خاطر اپنے آپ کو روایتی طور تے ہکی ظالم تہ ہوس پرست سرمایہ دار دے خوفناک جبرے بچ تھک چھوڑ دی ہے۔ ہور ایہہ عمل نہ چھینے دے باوجود یعنی بادل نا خواستہ سرزد ہو گیندے ہین۔ مگر ہک نرالی چیز جیہڑی دانش صاحب ہوراں تخلیق کیتی اوہ، ایہہ ہے کہ ظالم تہ ہوس پرست سرمایہ دار دے بعد جس وقت اُس دا پتر اپنے پیو دی جائی گری نشین ہوندا ہے تہ اُس دی شخصیت وی اپنے پیو کو لو جدا ایہہ لگدی بلکہ اوہ سلمہ کو بلا کے اس طراں ہم کلام ہوندے ہین:

چرا اسی سلمہ کو ل آکے آکھدا ہے ”محترمہ..... صاحب ٹساں کو یاد کیتا دا ہے۔“ کے گل ہے ”سلمہ سُن حیرت نال کُچھیا۔ مکو کہ پتہ ہے۔“ آخر اوہ مجبور ہو کے اُس دے کمرے بچ داخل ہوئی اوہ ایہہ دکھ کا حیرت دا مجسمہ بن گئی کہ میجر صاحب دا پتر ہوس نظراں نال اُس کو دکھ رہیا آسا۔ ایہہ دکھ کے اُس دا کمزور جسم خوف نال تھر تھر کمن لگاتا اوہ پرسپو پر سے ہو گئی۔ پیو دے مالا

اُتے پترادی نظر پے گی دی آسی۔

”آجاں من اتھا بہہ“۔ No Sir میں اتھی ٹھیک ہاں سلمہ ڈارنگ توہڑی
جاہڑے دلا بچ ہے۔“ ہک کہڑی واسطے اُٹھ کھلتھی۔ مگر باس دیاں اکھیاں بچ وحشت ہور
خاموشی دے سائے اُس سُن اپنے آپ کو جسمانی تہ روحانی دوئی طریقیاں تے بے بس سمجھیا
ہور بڑی خاموشی نال اپنے آپ کو باس دے حوالے کر چھوڑس۔

ایہہ دانش صاحب ہوراں دا کمال ہے کہ ہک روایتی واردات کو ایہہ انوکھا موڑ دے کا
پیو دا مال بڑی نفاست نال ہور معمولی حیل و حجت دے بعد پترادے حوالے کر کا افسانے بچ
ہک رومانی پہلو دا اضافہ کیتا۔

دانش صاحب ہوراں دی سوچ اکثر افسانہ نگاراں کو کوئی موڑاں تے منفرد لگدی ہے
ہور انہماں دی کوشش رہندی ہے کہ ہر وقت کوئی نویں چیز تخلیق کیتی جُلے۔ دانش صاحب ہوراں
کو میں بحیثیت مخلص دوست مشورہ دیاں کہ اوہ اپنے خیالات بچ تھوڑی جی تبدیلی پیدا کر
کے ظرافت دے مدان بچ طبع آزمائی کرن کیہاں کہ میں جان داں کہ ایہہ خوش پوشی آدمی بڑی
ظریف طبیعت دا مالک ہے ہور اس مدان ظرافت بچ کئی لکھاریاں کو ہچھاڑے دی اہلیت
رکھدا ہے۔ اللہ کرے زورِ قلم ہور زیادہ۔

راجہ نذر بونیاری

شخصیت تہ ادبی خدمات

ستر (۷۰) دی دہائی دے آغاز پنج پہاڑی زبان دے فروغ تہ پورے جموں و کشمیر پنج بسن والے کھنڈے مٹھے (منتشر) پہاڑی لوکاں کوہکی رسی پنج جکڑ کا ہکی پلیٹ فارم تے آندے واسطے ہک تحریک دا آغاز کیتا گیا۔ پہاڑی زبان بولن والے طبقے نال تعلق رکھن والے چند بااثر تہ باشعور سماجی تہ سیاسی شخصیات سن مل جل کا ہکی تنظیم دی بنیاد رکھی، جیہڑی ”پہاڑی کلچرل اینڈ ویلفیئر فورم“ دے ناں نال مشہور ہوئی۔ اس فورم دے وجود پنج ایسے تھیں پہلاں ۱۹۷۳ء پنج ”پہاڑی کلچرل کلب کرناہ“ دی بنیاد رکھی گئی دی آسی۔

”پہاڑی کلچرل کلب کرناہ“ پنج شامل فنکاراں دا تعلق زیادہ تر محکمہ تعلیم نال آسا۔ ایہی فنکار آل جموں و کشمیر پہاڑی کلچرل اینڈ ویلفیئر فورم دے بانی ممبران دی صف اول پنج شامل آسے۔ پہاڑی لوکاں کو یکجا کرنے تہ پہاڑی زبان دی اہمیت دا افادیت کو اُجاگر کرن پنج ”پہاڑی کلچرل کلب کرناہ“ دا کلیدی رول رہیا دا ہے۔ اس کلب دے عہدیداراں تہ ممبران فنکار بھی آسے، تہ اعلیٰ تعلیم یافتہ ہونے دی وجہ نال اپنی پہاڑی زبان دے تہذیب و تمدن تہ ثقافت

دے علمبردار بھی آسے۔ اس ٹولے بچ فنکاراں گایکاراں تھیں علاوہ اعلیٰ پائے دے مقرر، شعراء تہ ادیب شامل آسے، لہذا اس کلب دے فنکاراں، شعراء ادیبان تہ مقررین سن اپنے علاقے تھیں نکل کاریاست دے مختلف پہاڑی زبان بولنے والیاں لوکاں دیاں بستیاں بچ روایتی گیت سنگیت دیاں محفلاں سجاٹیاں جہاں بچ پہاڑی زبان بولن والے لوکاں دی ہک بڑی تعداد جمع ہو گیندی آسی۔ لوک اگرچہ اپنی پہاڑی زبان دے انمول اثاثے تھیں بے خبر آسے تاہم پہاڑی لوک گیتاں دی کشش اُن دی فطرت بچ باقی آسی۔ روایتی لباساں بچ نکلے سماجی بدعات تہ مبنی تنقیدی تہ تعمیری نائکاں (ڈرامے) سن سونے تے سہاگہ وارول ادا کیتا۔ انہاں محفلاں تہ مجمعے بچ آئے دے تماش بنیاں کو انہاں دی پہاڑی زبان دی اہمیت تھیں آگاہ کرنا واسطے کلب دے مقررین کو بطور ہتھیار استعمال کیتا گیندا آسا۔ اسی کلب دے فنکاراں تہ ادیبان سن ”پہاڑی کلچرل اینڈ ویلفیئر فورم“ دی چھتر چھایہ بچ پہاڑی پروگرام دے حصول واسطے ریڈیو کشمیر سرینگر دے سامنے ہکھ ہڑتال کیتی تہ احتجاجی تہرنا بھی لایا، جس دے نتیجے بچ پہاڑی فنکاراں تہ انہاں دے حمایتیاں تے پولیس سن لاشی چارج کرکا انہاں کو لہولہان کیتا۔ ابھی فنکار آسے جہاں سن اس وقت دے گورنریل کے جہادے بھون بچ بائی (۲۲) روز قیام کیتا۔ موسیقی دے پروگرام پیش کر کے گورنری حمایت حاصل کرکا ریڈیو کشمیر سرینگر تھیں پہاڑی پروگرام دا آغاز کیتا۔ ریاستی کلچرل اکیڈمی بچ پہاڑی شعبے دا قیام عمل بچ آیاتہ دور درشن دے پروگراماں بچ پہاڑی زبان کو شامل کیتا۔

صوبہ کشمیر بچ دو بڑے خطے ایسے ہن جتھا ۹۰ تھیں سو فیصد پہاڑی زبان بولن والے لوک آباد ہن۔ ایہہ دو بڑے خطے کرناہ تہ اوڑی ہن۔ سابقہ وزیر تعلیم وفائیس مسٹر محمد شفیع اوڑی سن کرناہ ہور اوڑی دے بارے بچ لگامہ (اوڑی) دے منج تے آکھیا آسا کہ اوڑی ہور کرناہ دواں پہراواں دی مثال ہے جیہڑے صدیاں تھیں بکی دے دی کنڈناں کنڈ ملا کا بکی

دوے دی حفاظت واسطے تیار کھلے ہیں۔ کلچرل کلب کرناہ“ دا اپنے علاقہ کرناہ تھیں بعد دوا پڑاؤ
 اوڑی دا ہی علاقہ ہے جتھا پہاڑی موسیقی تہ پہاڑی روایتی ڈرامیاں دا آغاز کیتا گیا۔ پہاڑی
 کلچرل کلب کرناہ دے فنکار وادیب ۱۹۷۴ء بچ پہلی واری اوڑی دے مختلف مگر چیدہ چیدہ
 گراواں بچ پہاڑی موسیقی تہ ڈرامیاں کو کہن کالوکاں دے منور نجن واسطے حاضر ہوئے۔ اگرچہ
 پروگرام اتنے معیاری نہ آسے تاہم اسی پہانے عام لوکاں تک پہاڑی زبان دے فروغ دا پیغام
 پہنچناں بچ کافی مدد ملی۔ ایہہ سلسلہ لگاتار جاری رہیا۔ اوڑی بچ پہاڑی موسیقی تہ پہاڑی
 ڈرامیاں دا سلسلہ ۱۹۸۴ء تک جاری رہیا۔ اس دوران ۱۹۸۴ء بچ ۱۶ اراگست والے دن کرناہ
 کلچرل کلب دے ست ممبران تہ عہدیداراں کو مقامی سیاسی اختلافات دا نشانہ بنا کا ڈرامہ دی
 تیاری دے دوران پولیس سن گرفتار کرکا اوڑی تھانے بچ دفعہ A-۱۵۳/۱۵۳ پبلک سیفٹی ایکٹ
 دے تحت بند کیتا گیا۔

اوڑی تحصیل دا کوئی بھی گراں یا قصبہ ہوئے، اُتھادیاں لوکاں دی ہمدردی تہ قوم واسطے
 موجزن قربانی دا جذبہ لامثال قابل قدر تہ قابل ہزار ستائش ہے۔ کرناہ دے فنکاراں دے جس
 بے جا دے ۹ دن دے دوران اوڑی دے مہربان و مخلص و مہمان نواز دوستاں دا فراخ دلانہ
 برتاؤ تہ سلوک سنہری حرفاں بچ لکھے دے قابل ہے۔ پہاڑی زبان تہ پہاڑی لوکاں دی
 شناخت واسطے پہاڑی کلچرل کلب کرناہ دے قافلے کو اپنے سفر دے دوران ہزار طراں دے
 مشکل مرحلیاں تھیں گزرنا پیا دا ہے مگر قافلے دے قائد چٹانی ارادہ ہوو عزم رکھنے والے مرحوم
 عالم قریشی دے زیر سایہ قافلے دا ہر فرد ثابت قدم رہیا۔

کرناہ کلچرل کلب سن لگامہ اوڑی بچ ہک کلچرل کلب تشکیل دتا۔ ایہہ غالباً ۷۷-۷۸ء
 دے دوران قائم کیتا گیا، جس دے بنیادی ممبر محمد اسلم خان، نور عالم درزی، عزیز دچھنوی، مظفر
 پیامی وغیرہ آسے۔ اپنی ثقافت و ادب نال جتنی دلچسپی اوڑی دے پہاڑی لوکاں کو ہے اتنی کسے

دوئے خطے پنج محسوس یہہہ کہتے گئی۔ زرخیز زمین دی فصل بھی اعلیٰ درجے دی ہوندی ہے۔ اوڑی دے لکھاریاں سن شعری تہ نثری ادب پنج اپنے فن تحریر دا ادوہ مظاہرہ کہتا کہ بہت گہٹ وقت پنج بڑا مالفاصلہ تیزی نال طے کرکا پہاڑی قافلے دے دویاں ادبیاں نال رل گئے۔

سامعین تہ قارئین حضرات سوچدے ہوں کہ مقالے دا عنوان کجھ ہو رہے مگر مقالہ نگار اصل موضوع چھوڑکا سجے کجھے کہیاں ٹہلدا اجلدا ہے۔

حقیقت ایہہ ہے کہ جس شخصیت تے میں روشنی باہنے دی کوشش کر رہیاں اُس دا تعلق اوڑی دی سرزمین نال ہے۔ کسے بوٹے دے پھل دی تاثر دار و مدار اُتھادی زمین دی زرخیزی تے ہوندا ہے، لہذا میں اُس شخصیت تھیں پہلاں اُس دی جمن جانی دا تذکرہ مناسب سمجھیا جس دی نمی تھیں پہاڑی زبان دا ایہہ لکھاری تہ علم و ادب دے میدان دا شاہسوار پل کا جوان ہویا۔ کرناہ دے ادیب تہ فنکار اس سرزمین کو سلام آکھدے ہین جس دے باسیاں سن بھد خلوص پہاڑی فنکاراں تہ ادبیاں کو سُنڈیا، دکھیا، پرکھیا تہ ہستے متھے استقبال کہتا تہ خوشی خوشی بدھیا کہتا۔ پرانے بزرگ آکھدے آسے کہ این گین نال رشتے استوار ہوندے ہین۔ قربتاں بدھ دیاں ہین تہ دوستی دیاں بنیاداں پکیاں ہوندیاں ہین۔ لہذا پہاڑی زبان دے حوالے نال دکھاں تاں اوڑی ہو کرناہ دا تہذیبی، تمدنی، ثقافتی تہ ادبی رشتہ سانجھا تہ انتہائی مضبوط ہے۔ اوڑی ہو کرناہ دے لوک ہکی دوئے نال ازدواجی رشتے مضبوط کرن پنج بھی پیش پیش ہین۔

اوڑی دی لمی چوڑی تحصیل پنج پہاڑی زبان دے ادبی میدان پنج قابل قدر پیش رفت تہ ہر ممکن تعاون دینے والیاں دی ہک بڑی تعداد موجود ہے جہاں پنج راجہ نذر بونیاری پہاڑی شعر و ادب دی دنیا دا نمائندہ کردار تہ روشن ستارہ ہے۔

پیدائش تہ رہائش: راجہ نذر بونیاری دا اصلی ناں راجہ عبدالقیوم خان ہے تہ انہاں دے والد دا ناں راجہ زبردست خان ہے۔ انہاں دی جائے پیدائش ترکانجن بونیار ہے۔ بقول راجہ

نذر بونیاری، ترکانجن بونیاریچ اوہ پچھلے تقریباً ڈیڑھ سو سال تھیں آباد ہین، یعنی پچھلی چار پڑھیاں تھیں اسی جگہ سکونت پذیر ہین۔ انہاں دی تاریخ پیدائش مطابق سکول ریکارڈ ۲ جنوری ۱۹۳۹ء ہے۔

تعلیم: بنیادی پرائمری سطح دی تعلیم پرائمری سکول ترکانجن تھیں حاصل کیتی تہ فرسکاری ہائی سکول بونیاری تھیں ۱۹۶۳ء پنج میٹرک پاس کیتی۔ ۱۹۶۵ء پنج گورنمنٹ ڈگری کالج بارہمولہ تھیں بارہویں جماعت پاس کرنا دے فوراً بعد محکمہ تعلیم پنج بحیثیت مدرس تعینات ہو گئے۔ دوران ملازمت انہاں سن گریجویشن، پوسٹ گریجویشن تہ بی ایڈ دی ڈگری حاصل کیتی۔

اوڑی دے راجگان نال تعلق: اوڑی تحصیل پنج راجگان کثرت نال پائے جلدے ہین۔ بارہمولہ تھیں کہن کا اوڑی دے آخر تک دریائے جہلم دے سجے کجھے واقع گراں پنج بسنے والیاں لوکاں پنج ”راجہ“ خاندان نال تعلق رکھنا والیاں دی کافی تعداد موجود ہے۔ باوقار ذرائع توں پتہ چلدا ہے کہ بارہمولہ تھیں مظفر آباد تک دریائے جہلم دے کجھے کنڈھے بسنے والے راجے ہتھمال شاخ نال تعلق رکھدے ہین، جہاں دے بارے پنج آکھیا جلد ا ہے کہ اوہ پچھلی چند بیڑیاں تھیں نومسلم ہین، یعنی ہتھمال طبقے نال تعلق رکھنے والے راجگان بنیادی طور تے ہندو راجپوت آسے جہاں بعد پنج دین اسلام قبول کیتا۔ دریائے جہلم دے سجے کنڈھے مثلاً پہلی پورہ، بھہامہ تھیں کمل کوٹ تک جیہڑے راجے بسدے ہین اُن دا تعلق بمبہ ہور کھکھہ طبقیات نال ہے جہاں دا شجرہ حضرت عثمان غنیؓ تک پہنچدا ہے۔ (بحوالہ راجہ بشیر احمد خان نیچیاں کرناہ)

کیریلو تہ ازدواجی زندگی: راجہ نذر بونیاری دی کیریلو زندگی انتہائی خوش گوار تہ پُر سکون ہے۔ سال ۱۹۶۷ء یعنی ۱۸ سال دی عمر پنج انہاں دی شادی بارہمولہ دے مشہور و معروف زرگر

خاندان بچ ہوئی۔ بارہمولہ بچ ایہہ خاندان معزز تہ سرمایہ دار دنیا گیندا ہے۔ انہاں دے کھر دو لڑکیاں پیدا ہوئیاں، یکی داناں انجم قیوم تہ دوئی داناں عظمت قیوم ہے۔ بڑی لڑکی انجم قیوم دی شادی سمبئی دے بکے شخص افضل خان نال ہوئی تہ دوئی لڑکی عظمت قیوم دی شادی نیپیاں کرناہ دے ماسٹر راجہ بشیر احمد خان دے صاحبزادے آفتاب خان نال ہوئی دی ہے۔ راجہ نذر بونیاری دے کھر کوئی اولاد نہ پیدائہ ہوئی، اس لحاظ نال ”چھوٹا کنبہ خوشحال کنبہ“ دے مصداق راجہ نذر بونیاری ہک بے فکر ہو راز ادخیال باپ دی حیثیت بچ زندگی دے اُس دور بچ بچ گیا دا ہے جس دے بارے بچ شاعر لوک آکھ دے ہین ”جو آکے نہ جائے وہ بڑھاپا دیکھا“۔

شخصیت: کسی بھی فرد دی شخصیت دا دار و مدار اُس دی جسمانی ذیل ڈول یا قند و قامت تہ میہ ہوندا بلکہ اُس دا عمل، اُس دا کردار، اُس دا طرز گفتگو، سماجی برت برتاؤ تہ دوئے لوکاں نال ہمدردی ہو ر خلوص ہی اُس دی شخصیت دا آئینہ دار ہوندا ہے۔ شخصیت کو اُن دے کارنامیاں نال شہرت ملدی ہے۔ مہاتما گاندھی چڑے دے کفن بچ پہلیٹیاں دیاں چوہاں کمزور ہڈیاں دا ناں آسا مگر اوہ اپنے کردار، اپنے اصولاں تہ قابل قدر انقلابی جذبیاں دی وجہ نال بین الاقوامی شخصیت منے گیندے ہین تہ موجودہ دور دے قومی راہنماواں دی ہک نیچھی خاصی تعداد مہاتما گاندھی دے نقش قدم تہ انہاں دے راہنما خطوطاں تے ٹرنان بچ فخر محسوس کردے ہین۔

شخصیات کو بھی کئی طبقات یا زمردیاں بچ تقسیم کیتا گیا دا ہے۔ مثلاً خاندانی شخصیات، سماجی شخصیات، سیاسی شخصیات تہ ادبی شخصیات شاید ہو ر بھی ہو سکدیاں ہین مگر اساں دا واسطہ فی الحال انہاں شخصیتاں نال پیدا ہے۔ راجہ نذر بونیاری انہی صفات دا مجموعہ ہین۔ گوکہ اوہ اپنی ہک شہرت یافتہ کتابچے ”یہ کس کی لاش ہے میرے کفن میں“ بچ خود ہی اپنی شخصی کیفیت دے

افضل خان انہاں دے اپنے رشتے دا ہے

بارے تذکرہ کر دیاں ہوئیاں لکھدے ہین کہ ”میں اس وقت سماج کی ایک کمزوری اکائی ہوں۔ چونکہ سٹھیا گیا ہوں اس لئے عمر نام اور جسم کے اعتبار سے قابل لحاظ حد تک سمٹ کے رہ گیا ہوں۔ میرا اصلی نام آج میرے گھر والے بھی نہیں جانتے۔“ جناب نذر بونیاری صاحب، تا اُمیدی کفر ہے، اتنی مایوسی بھی چنگی میہ ہوندى ”عبد“ ہمیشہ سکودیاں سمٹ دیاں فناہ ہو جلد اہے البتہ ”قیوم“ باقی رہندا ہے۔ عبد دے کارنامے زندہ رہندے ہین۔ تساں کو اپنی چنگی کارکردگی تے فخر ہونا چاہیدا ہے کہ بحیثیت ”عبد“ راجہ نذر بونیاری کو ادبی تہ صحافتی زندگی بچ ایناں والیاں نسلان بڑیاں چرہاں تک یاد رکھسن۔

راجہ نذر بونیاری کو پہلی نظر بچ سیانیا پیچاننا عام آدمی دے بس دی گل میہ سوائے انہاں دے دوستان تہ تعلق داراں دے۔ انہاں داخلہ چہرے دی معصومیت یا پُر سکون چال ڈھال کسی بھی طراں انہاں دے خیالات دی غمازی میہ کردی۔ اُن دے منہ تھیں نکلدے بولاں دی سادگی تہ ٹھہراؤ بچ بڑی لذت ہے۔ پہلی وار ملاقات کرنے والا شخص انہاں دی پُر سکون طبیعت تہ چہرے تے چھائی دی سنجیدگی کو دکھ کا قطعاً ایہہ اندازہ میہ لاسکتا کہ ایہہ شخص راجہ نذر بونیاری ہوسکدا ہے جیہڑا کئی نکلیاں بڑیاں زبانان یا بولیاں دامر کب ہے۔ جب تک راجہ نذر بونیاری بولے نہ یا انہاں دی کوئی تحریر نظر تھیں نہ گذرے تب تک انہاں دا ظاہری تاثر عام دکھن والیاں کو ایہہ محسوس ہوندا ہے کہ اس شخص سن نہ بچپن دیاں شرارتاں بچ کدے حصہ کھدا تہ نہ جوانی دی کوئی بہار دکھی۔ میں اس مقالے دے ذریعے انہاں کو ہک نہایت ہی خوبصورت برادرانہ مشورہ دیساں کہ اوہ اپنی سادگی، سنجیدگی تہ بزرگی دادامن نہ چھوڑن البتہ اپنی برگزیدگی بچ اضافہ کیلئے واسطے اپنے ہتھ بچ آئندہ واسطے ہک خوبصورت جھٹی یا بیت رکھن۔ عینک دا استعمال تہ اوہ پہلیاں ہی کر دے آئے ہین۔ ہتھ بچ خوبصورت سوٹی یا بیت دی موجودگی راجہ نذر بونیاری جیسی چال ڈھال والے پہلے مانس لوکاں دے وقار بچ اضافہ تہ قد نہ ہونے دے

باوجود بھی شخصیت کو بلند رکھ دی ہے۔

ادبی خدمات: خاموش تہ پر سکون طبیعت والا راجہ نذر بونیاری نہ صرف پہاڑی زبان بلکہ اردو زبان و ادب بچ بلند مقام رکھتا ہے۔ اردو زبان و ادب دی دنیادی بلند ترین شخصیات ڈاکٹر حامدی کشمیری، عصمت چغتائی، کمال احمد صدیقی، پروفیسر جگن ناتھ آزاد تہ کئی کہنہ مشق چوٹی دے ادب اتہ شعر اس اپنے اپنے جذبات دافروا فردا اظہار کر کے اس گل دی گواہی دتی ہے کہ راجہ نذر بونیاری ہک معروف افسانہ نگار، کہانی کار، مقالہ نگار، گلوکار تہ تجربہ کار صحافی ہے۔ راجہ نذر بونیاری دی ادبی صلاحیتاں دا احاطہ کرنا کافی کارے دار دو الا معاملہ ہے۔ بچپن تھیں لکھنا پڑھنا دے اس شوق تیا سن اپنے آپ کو کتابی مطالعے بچ غرق رکھیا۔ اگرچہ کہریلو سطح تے چند بنیادی پہاڑی زبان بچ لکھی گئی دیاں کتاباں مثلاً پکی روٹی، احوالا آلاخرت، سیف الملوک وغیرہ دے علاوہ جنگ نامے مثلاً جنگ نامہ ذیتون، جنگ نامہ حنیف تہ جنگ نامہ امیر حمزہ دا بھی ویلے کویلے ورد کیتا مگر ماورائی قصے کہانیاں کو زیادہ موضوع مطالعہ بنایا جس دا نتیجہ ایہہ نکلیا کہ راجہ نذر بونیاری کو اپنے طور تے کہانی کار بننا دا موقع ملیا۔ ابتدائی زمانہ زندگی بچ نذر بونیاری سن اپنی تحریر و تقریر واسطے اردو زبان دا سہارا کہہ د۔ اردو زبان بچ تحریر شدہ داستاناں، قصیاں، سماجی تہ جاسوسی ناوالاں تھیں متاثر ہوکا ایہہ شریف زادہ ادب دے میدان دا لکھاری بن بیٹھا۔ لکھائی دے ہنر تھیں فیضیاب اس آدم زادے دا پہلا افسانہ ”دوسرا آدم“ ۱۹۶۹ء بچ ریڈیو کشمیر سریتگر تھیں نشر ہویا۔ اس تھیں پہلیاں ۱۹۶۴ء بچ راجہ نذر بونیاری دا ہک مضمون بعنوان ”بندہ مزدور کو جاکر میرا پیغام دے“ جموں تھیں ہفت روزہ ”زادراہ“ بچ شائع ہویا۔ بقول نذر بونیاری ایہہ انہاں دا شائع ہونے والا پہلا

مضمون ہے۔ دو مضمون ”وادی ہایت کھائی کی سیر“ روزنامہ خدمت پنج قسط وار شائع ہويا۔ انہاں دی باضابطہ ادبی زندگی دا آغاز ۱۹۶۷ء پنج ہويا جدوں انہاں دا افسانہ کلائمکس برصغیر دے اُس وقت دے مشہور جریدے ”بیسویں صدی“ پنج شائع ہويا۔ بیسویں صدی دے رسالے پنج انہاں دے چھ افسانے ہکی تسلسل نال شائع ہوئے۔

رسالہ بیسویں صدی سن راجہ نذر بونیاری دے ادبی کردار کو برصغیر پنج بڑی شہرت تہ عزت بخشی۔ اس عزت افزائی دے بعد ملک دے دوائے جریدیاں مثلاً روپی، شمع، ہما، شبستان باجی وغیرہ پنج انہاں دے مضمون چھپدے رہے۔ غرض ایہہ کہ مضمون نگاری تہ افسانہ نگاری پنج راجہ نذر بونیاری دا ناں برصغیر دے شہرت یافتہ افسانہ نگاراں پنج ہک منفرد مقام رکھدا ہے۔ انہاں دے افسانیاں دے جیہڑے مجموعے شائع ہوکا قارئین کرام دے ہتھاں پنج پہچے، انہاں پنج دو مجموعے ”دوسرا آدم“ تہ ”یہ کس کی لاش ہے میرے کفن میں“ انتہائی دلچسپ ہین۔ انہاں دے افسانیاں دے کرداراں دے ناں اگرچہ فرضی ہوندے ہین مگر حقیقت پنج ایہہ اوہی سماجی کردار ہین جہاں دے ماحول پنج مصنف پل کا جوان ہويا دا ہے۔ افسانے دے کرداراں سن سماج دے اندر پلنے والیاں مختلف کیفیتاں کو عام آدمی دے سامنے اُجاگر کیتا دا ہے۔ ایہہ افسانے سماجی تہ سیاسی حلقیاں واسطے باعث عبرت بھی ہین تہ تازیانہ بھی۔

میں راجہ نذر بونیاری دے افسانیاں دا تجزیہ نہ کر رہا بلکہ اس ادبی شخصیت دے قابل تحسین نظریے دی تائید کر رہا ہوں۔ اپنیاں انمول تحریاں دے ذریعے اس شخص سن ریاست جموں و کشمیر دا باشندہ ہونا دے ناطے اُردو زبان و ادب دی ناقابل تصور خدمت انجام دتی۔ علامہ اقبال دے ہک ساتھی پروفیسر جگن ناتھ آزاد جیہڑے تمام عمر اقبالیات دی کھوج پنج لگے رہے، راجہ نذر بونیاری دے بارے پنج لکھدے ہین کہ ”اوہ نذر بونیاری کو ذاتی طور تے ہک

اُبھر دے کہانی کا رتہ صحافی دے طور جان دے ہین۔ اوہ لکھدے ہین کہ بونیاری دی کہانیاں دے کردار اپنے آس پاس دے ماحول دی پیداوار ہوندے ہین تہ چراغ حسن حسرت دے بعد اس سرزمین تھیں راجہ نذر بونیاری دانائیں سنیا۔

بطور صحافی: بقول راجہ نذر بونیاری، انہاں سن ۱۹۶۳ء پنج جرنل ازم (صحافت) پنج ڈپلومہ حاصل کیتا۔ پہلے پہل تہ مضمون نگاری دی حد تک چند قدیم روزنامے یافت روزیاں نال منسلک رہے مگر ۱۹۷۰ء پنج اخبار ”چٹار“ دے ایڈیٹر بن گئے۔ اُس وقت دے نامور صحافی مرحوم شمیم احمد شمیم سن انہاں دے کم دی بڑی تعریف کیتی۔ راجہ نذر بونیاری کو ماہنامہ ”علم و دانش“ دا اعزازی مدیر ہونے دا بھی فخر حاصل ہے۔ پچھلے کئی سالاں تھیں وادی تہ وادی دے باہر تھیں شائع ہونے والے اخباراں پنج اپنے مضمون تہ تنقیدی جائزے بڑے تسلسل نال لکھ رہے ہین ہفت روزہ ”چٹان“ جیہڑا آج روزنامے دی شکل اختیار کر گیا دا ہے کوراجہ نذر بونیاری دے مضامین سن آسمان دیاں بلندیاں تے پہچا چھوڑیا دا ہے تہ لوک (قارئین) اس اخبار کو بڑے شوق نال خرید کا بونیاری دیاں تحریراں تلاش کر دے ہین ہفت روزہ ”پکار“ پنج بھی راجہ نذر بونیاری دے مضامین عوام دی دلچسپی واسطے شائع ہوندے رہندے ہین۔ بونیاری دیاں تحریراں (مضامین، افسانے) وغیرہ اکثر انشائیہ تے مبنی ہوندے ہین۔ ظرافت نگاری دے لحاظ نال انہاں دا ہر مضمون قارئین دی دلچسپی دا باعث بن دا ہے۔ ویسے تہ انہاں سن بہت سارے انشائیے زیر تحریر آندے دے ہین مگر افسانوی مجموعے پنج شائع ہو یا دا انشائیہ ”چھینک“ اپنی مثال آپ ہے۔ چھینک دی منظر کشی دے دوران چھینک جس ویلے ایندی ہے تہ قاری کو الحمد للہ آکھنے دی مہلت بھی نیہ ملدی۔ انسان دی بے بسی دی اس تھیں بہتر کوئی دوئی مثال نیہ ملدی۔

بحیثیت شاعر: ایہہ مقالہ نگار دی بد قسمتی ہے جے موصوف دی کوئی اُردو غزل یا نظم نظر تھیں
 میہہ گزری۔ اگر کوئی ایسا قدم ایہہ غلطی نال کسے ویلے چاہیٹھے دے ہین تاں مکو بڑا افسوس ہو سی
 کہ ایہہ معصوم چہرہ شاعری دے مافیاداشکار ہو گیا۔ ایہہ کم کو ہڑے رنگاں والیاں دایہہہ بلکہ
 شاعر ہونا واسطے کرارے رنگاں دی لوڑ پیندی ہے تاں جے اپنی شاعری کو باسی ہونا تھیں
 پہلاں پہلاں دوئے بد قسمت حضرات دے گوش گزار کیتا جٹلے۔ اس عمل واسطے تاں کو دوئے
 لوکاں کو اپنی طرف متوجہ کیتے واسطے انہاں دے گریبان تک ہتھ کھڑنا پیسی کیاں کہ شرافت
 نال کوئی بھی شاعری سنے واسطے تیار نیہہ ہوندا۔ ”اپنی کہانی اپنی زبانی“ بچ راجہ نذر بونیاری خود
 رقم طراز ہین کہ چار تانجی اشعار سجا سنوار کے بصد شوق یکے بعد دیگرے دوہاں معروف و مشہور
 شاعر تہ ادیبان کول دادرسی واسطے پھجیاں۔ اُتھا انہاں چوہاں شعراں دی وجہ نال شعراں دے
 حقیقی تہ قانونی وارث کو کس قدر ذلت تہ رسوائی داسامنا کرنا پیا کہ انہاں سن قسم کھادی کہ آج
 تھیں بعد انہاں چاک گریباں جنونی لوکاں (شاعراں) دے محلے بچ کدے بھی قدم نہ
 رکھساں۔ میں مقالہ نگار اپنے دوست راجہ نذر بونیاری ہوراں کو شاعری دے گہمن بچو بصد
 حفاظت بچ نکلتا تہ اپنے خوشحال پر یوار بچ صحیح سلامت واپس بچ گیناں دی دلی مبارکباد دیندا
 ہاں۔ راجہ صاحب اللہ غنی ہے، تاں دے ذریعہ شہرت دے ہو رکئی اسباب پیدا کر چھوڑے۔
 پہاڑی زبان بچ کسے حد تک راجہ نذر بونیاری سن شعر آکھنے دی کوشش کیتی ہے۔ مگر
 آکھدے ہین کہ سب دا کھادادایا ڈنگیاداسوتری تھیں بھی ڈردا ہے۔ اس خود مختار تہ خود دار آدمی
 سن گوارہ نیہہ کیتا کہ اوہ دوبارہ فر اپنے ترتیب دتے دے اشعار کو کہن کا نام معقول قسم دے
 ادیبان تہ شاعران دے نوئے ٹھکوردار ہوئے۔

اگرچہ ناچیز دی نظر اس تھیں راجہ نذر بونیاری دی کوئی اردو غزل یا نظم بیہ گزری تاہم اپنے دیرینہ دوست پروفیسر ڈاکٹر جہانگیر دانش دا آکھنا ہے کہ بونیاری صاحب دیاں ہک دو غزلاں یا نظماں اُن دی نظر تھیں ضرور گزری دیاں ہن۔ مگر دانش صاحب اُنہاں دی نشاندہی نہ کر سکے تہ میں بھی راجہ صاحب کو لومزید معلومات حاصل کرنا دی کشش بیہ کیتی، کیاں کہ میں اُنہاں دی اس گل تہ اُس قسم تے اعتبار کیتا جس بچ اوہ خود آکھدے ہن کہ ”میں نے اُسی دن یہ گناہ دوبارہ نہ کرنے کی قسم کھالی، وہ دن اور یہ دن۔ پھر کبھی ”چاک گریباں“ جنونیوں کے اس محلے میں قدم رنجہ نہ فرمایا۔ اپنے لئے سخنور کے بجائے سخن شناس کہلوانا ہی مناسب سمجھا۔ کچھ دن تک کاغذ قلم کو چھوا تک نہیں لیکن پھر ذہن میں ارتعاش سا پیدا ہوا۔ طبیعت پھر چل اٹھی، ڈرتے ڈرتے قلم پھر اٹھایا اور راستہ بدل کر اُس ڈگر پر چل پڑا جس پر آج تک گامزن ہوں۔“

راجہ نذر بونیاری دے اس اقتباس تھیں ایہہ ظاہر ہوندا ہے کہ اردو زبان بچ اُنہاں سُن کوئی منظوم کلام سامنے آندے دی کوشش بیہ کیتی۔

شاعری دے حوالے نال پہاڑی زبان بچ اُنہاں طبع آزمائی ضرور کیتی مگر محض پہاڑی شعراء دی صف بچ شامل ہونا واسطے ورنہ بین الاقوامی شہرت یافتہ افسانہ نگار تہ کہانی کار پہاڑی تہ اردو زبان دے پریم چند ثانی (نذر بونیاری) کو شعری دُنیا بچ بحیثیت شاعر مقبولیت حاصل کرنا دی کوئی لوڑ نہ آسی۔ بلند پایہ ادیبان تہ شاعراں دی اکثریت ایسی ہوندی ہے جہاں دی فی زمانہ شہرت دا ذریعہ یا سبب خوشامدی قسم دے مقالہ نگار ہوندے ہن مگر راجہ نذر بونیاری اردو ہوو پہاڑی دُنیا دا اوہ واحد ادیب ہے جس دی شہرت تہ مقبولیت بچ اُس دی شیریں بیانی، طرز سخن تہ عام فہم زبان دا عمل دخل ہے۔ راجہ نذر بونیاری دی کہانیاں، افسانے تہ دوئے مضامین اپنے آس پاس دے سماجی حالات، سماجی کمزوریاں، عوامی مسائل تہ سیاسی ہلچل بازیاں دے جو رستم دی بھرپور تہ صاف عکاسی کردے ہن ”یہ کس کی لاش ہے میرے کفن میں“

افسانیاں دے مجموعے بچ کہ افسانہ ”لمحوں نے خطا کی تھی“ تمام سیاسی و سماجی حلقیاں واسطے باعث تشویش ہے۔ اس افسانے بچ کشمیر دی خوبصورتی کو چار چن لینا والی جھیل ڈل دی تباہی و بربادی تہ فراس دا کشمیر دے نقشے تھیں یکسر غائب ہو گیاں دی وجوہات تہ اسباب دا جس انداز بچ تذکرہ کیتا دا ہے اوہ راجہ نذر بونیازی جیسے اہل قلم دا ہی کمال ہو سکدا ہے۔ کوئی دوا قلم اس انداز بیاں تھیں قاصر ہے۔ غرض ایہہ کہ نذر صاحب دا ہر افسانہ معاشرے کو بہتر تھیں بہترین بنائے واسطے پورے سماجی و سیاسی ٹھیکیداراں کو دعوت دیندا ہے۔

میں اتھا راجہ نذر بونیازی دیاں دواں نظماں دا تذکرہ مناسب سمجھدا ہاں۔ ہکی نظم دا عنوان ہے ”شاعر“ تہ دوئی دا ”پنوکڑ“۔ اپنی پہلی نظم ”شاعر“ بچ اوہ آپ اپنیاں پیراں تے کہواڑی مار دے صاف نظر ایندے ہین۔ منیاں کہ عاجزی انہاں دا گہنا ہے، انکساری انہاں دے رگ رگ بچ پھری دی ہے مگر راجہ صاحب اپنے سامنے والے کو تسیں اتنا بھی سر نہ چا ہڑو کہ اوہ اپنیاں گارے والیاں پولوں، کھیڑیاں تہ جتیاں کہن کا سدھا تہ سدے سراتے سوار ہو جٹلے۔ تہاں اگر شاعر نہ بناتے نہ بنو، کوئی زبردستی میہ، مثلاً تسیں اپنی نظم بچ تر لے کر کا لکھدے ہو۔

میں کہ سدھا سادہ شریف جناں

میں ہیریاں پھیریاں نہ مندا

میں جتھ بنھ کا تر لے کرداں

مکو شاعر دائر نہ بنا یارا

میں تو ہڑیاں پولوں دا گارا !

اُدھر ”پنوکڑ“ نظم بچ تساندا تخیل قابل ستائش ہے جس بچ تساناں اپنے روایتی انداز فکر بچ انسان نما شیطاناں دے کپڑے لہراں لہراں کرکا انہاں کو بے نقاب تہ بے پردہ کرکا پٹے تہ

پہو لے لوکاں اگا پیش کیتا دا ہے۔ اُساں جیسے عام لوکاں دی روش تہ صرف تقلید کرنا ہوندا ہے۔ اسیں دل بچ برائیاں دی مذمت کردے ہاں۔ سخن یا قلمے سماں یا معاشرے دے باشعور افراد کو انہاں دیاں کمزوریاں، کوتاہیاں تہ برائیاں تھیں آگاہ کرنا تہ باز رکھنا دی جسارت صرف ہور صرف تسدا کا رنامہ ہے۔ اسیں اپنے طرفوں تہاں کو پہر پور تعاون دا وعدہ کردے ہاں تہ تالئی دُعا بھی کردے ہاں کہ تہاں دیاں تحریراں قوم واسطے مشعل راہ ثابت ہون۔ مگر نذر صاحب! کو لگدا ہے کہ ایہہ دُنیا اسی طراں اپنے اپنے اختیار کیتے دے رستیاں تے گامزن رہی۔ راجہ بھوج تہ گنگو تیلی نہ کدے بدلے تہ بدلن۔

راجہ نذر بونیاری ایک گلوکار: افسانے تہ صحافت دی دنیا واسطے ایہہ بڑے فخر دی گل ہے کہ راجہ نذر بونیاری جیسا عظیم کہانی کار بر صغیر دے پہاڑی تہ اُردو ادب دا درخشندہ افسانہ نگار تہ صحافی اپنے اندر سُر اں دی ہک دنیا رکھدا ہے۔ اللہ تعالیٰ اُس کو لُحْن داوودی تھیں نواز کا پہاڑی قوم تے ہک احسان کیتا دا ہے۔

راجہ نذر بونیاری جیسا کہ اوہ ”اپنی کہانی اپنی زبانی“ بچ رقمطراز ہن کہ زمانہ طفولیت تھیں اپنے دادا جان تہ دوئے قریبی آہنڈیاں گماہنڈیاں دی پُرکشش آواز تہ خالص روایتی پہاڑی لہجے بچ مختلف اشعار تہ سیف الملوک دے بند سُن دے آئے۔ بچن بچ اوہ دوران تعلیم مختلف سکولی پروگراماں بچ شمولیت بھی کردے رہے۔ جشن کشمیر تہ اسی طراں دے دوئے ثقافتی تہ تمدنی پروگراماں کو بڑی دلچسپی نال دکھدیاں دکھدیاں انہاں دا گائیگی دا شوق پروان چڑھدا رہیا۔

پہاڑی پروگرام دی شروعات ریڈیو کشمیر سرینگر تھیں ہوئی تہ سال ۸۲-۱۹۸۱ء بچ راجہ نذر بونیاری سن بھی سکھ گایکار لڑکی جتندر کور المعروف گڈی دی سنگت بچ پہاڑی لوک گیت

”ماہیا“ گاء کا اپنے فنکار ہونا دا ثبوت پیش کیا۔ قارئین دے تعارف واسطے میں لکھنا مناسب سمجھدا ہاں کہ جتیندر کور دے والد پروفیسر سیواسنگھ جی ایس پی کالج سرینگرنج پروفیسر آسے تہ ۱۹۶۶ء پنج پنجابی ساہتہ سہادی ہک کانفرنس ٹیگور ہال سرینگرنج منعقد ہوئی جس پنج راقم کو بھی گیت گائے واسطے مدعو کیا گیا تہ گیت سنگیت دے ریاض واسطے اسیں کافی سارے پہاڑی لڑکے اُنہاں دے دولت خانے تے حاضری دیندے آسیاں تہ اُس وقت میں دکھیا کہ جتیندر کور جی ہوراں نال اُنہاں دے کہرنج کئی دوئے سکھ گائیکار لڑکے دوگانے تہ گروپ سانگ دی تیاریاں پنج مگن آسے۔ جہاں پنج پنجابی، پہاڑی تہ گجری زبان پنج گیتاں غزلاں تہ لوک گیت گانے والے مشہور گائیکار امریک سنگھ تہ لاجھ سنگھ بھی شامل آسے۔ جہاں نال راقم کو اُس ویلے بھی تہ بعد پنج ریڈیو کشمیر سرینگر تھیں بھی اکٹھے پہاڑی تہ گجری پروگرام پیش کرنے دا موقعہ ملیا۔ جتیندر کور کو کہر والے لڈی دے پیارے ناں نال پکار دے آسے۔ پروفیسر سیواسنگھ جی داراقم تے بڑا شفقت دا ہتھ رہیا دا ہے۔

راجندر بونیاری سن کتنے گیت گائے ایہہ تہ پتہ نیہہ مگر جیہڑے بھی گائے اُنہاں گیتاں کو سامعین دی طرفو بڑی داد ملی تہ ایہہ گیت اپنیاں بولاں مدھرتے ٹھہری دی ہر سکون مٹھی آواز دے حوالے نال سینکڑیاں گیتاں تے پہاری ہین، میں نہ جان دا کیاں نذر صاحب سن گیت سنگیت والے پاسے زیادہ توجہ نہ دیکا ہزاراں لکھاں سامعین کو اپنی مٹھیاں تاناں تھیں محروم کر چھوڑیا۔

سماجی کارکن: راجندر بونیاری ہک بے باک نڈر تہ ذہین ترین صحافی ہونا دی وجہ نال اپنے سماج پنج بڑی عزت تہ قدر دی نظر نال دکھے جلدے ہین۔ صحافی تہ صرف اخبارات یا جریدیاں نال منسلک ہوندا ہے بلکہ اپنے گرد و نواح دے ماحول نال اُس دی وابستگی اُس دی صحافت دی کامیابی داراز ہوندی ہے۔ راجندر بونیاری دا واسطہ بلکہ پالا بڑی بڑی سیاسی تہ

سماجی تہ ادبی شخصیات نال پیدا ہے۔ ادبی، سیاسی، سماجی، فلمی تہ عسکری تنظیمیاں دے سر کردہ حضرات دے انٹرویو کس خوش اسلوبی ہور ذہانت نال کہدے دے ہین ایہہ سُن ہور پڑھ کا انسان فرط حیرت بچ ڈب گیندا ہے۔ اس گل دی گواہی راجہ صاحب کول موجود ریکارڈ کیسٹیاں دا ہک بڑا ذخیرہ دیندا ہے۔ ادب تہ صحافت دے میدان بچ بونیاری صاحب کو جیہڑی لافانی شہرت ملی اُسی دا اثر آسا کہ اُن دی شخصیت کو اپنے سماج بچ بھی شرف قبولیت حاصل ہوئی۔

راجہ صاحب کئی غیر سرکاری تنظیمیاں نال وابستہ ہین جن دی معاونت نال اُوہ اپنے غریب عوام دی خدمت کردے آرہے ہین۔ سماج دے باشعور افراد تھیں کہن کا مقامی تہ ضلع انتظامیہ تک انہاں دی گل نال اتفاق کردے ہوياں عوامی مسائل حل کرنا بچ انہاں نال ہر ممکن تعاون کردے ہین۔

انہاں دی ادبی خدمات دا احاطہ کرنا یا انہاں دی ہر دقتار شخصیت بچ خُص صفتاں دا بیان کرنا ماہڑے جیئے نا چیز تہ کم علم آدمی دے بس دی گل نیہہ۔ راجہ نذر بونیاری دی شخصیت تہ ادبی خدمات تے قلم زنی کرنا واسطے دل گردے دے علاوہ ہک ماہر سخن دی ضرورت ہے۔ اگرچہ ایہہ ماہڑی خوش قسمتی ہے کہ راجہ نذر بونیاری جیسی عظیم ہر فن مولا شخصیت تے مکو قلم چلینے دا موقع ضرور دتا گیا مگر میں کمال معذرت نال ایہہ گل آکھساں کہ ۔

”سچ تو یہ ہے کہ حق ادا نہ ہوا“

میں راجہ عبدالقیوم خان کو آکھساں کہ اُوہ اپنے ہمزاد راجہ نذر بونیاری کول گچھ کا ماہڑی طرفوں معذرت منگن کہ میں کسے کسے جگہ اپنی حقیر ظرافت نگاری نال اُن دا دل نہ دکھایا ہوے۔ دو دوست جس ویلے رُل بہندے ہین تہ اُس وقت کوئی بھی سیاسی، سماجی یا سرکاری مرتبہ دوستی دے مقدس رشتے تے حاوی نیہہ ہوسکدا۔

مجنون پہاڑی (نور احمد قریشی)

پہاڑی زبان دی شناخت تہ اس دے کھنڈے پھٹے دے ادب دی ترویج و ترقی
بارے پہاڑی طبقے نال تعلق رکھن والیاں جہاں شخصیتاں سُن صفِ اول پنج شمولیت کیتی،
انہاں پنج ہک ناں نور احمد قریشی ہوراں دا ہے۔

پہاڑی زبان دے اس دیرینہ خدمتگار دے وچار ہمیشہ انہاں شعراں بچوں پھلورے
جل سکدے ہین۔

میرے خدا مجھے اتنا تو معتبر کردے
میں جس مکان میں رہتا ہوں اُس کو گھر کردے
میں اپنے خواب سے کٹ کر جیوں تو میرا خدا
اُجاڑے دے مری مٹی کو در بدر کردے !

پہاڑی زبان دے اس شیدائی دا جنم جولائی ۱۹۳۸ء پنج تحصیل کرناہ دے بکی گراں
کھاوڑ پار پنج ہويا۔ بچپن پنج انتہائی تیز و طرار تے چالاک آسے۔ اپنے والدین دی پہلی اولاد
آسے اس واسطے انہاں دی بنیادی تعلیم دی طرف خاص توجہ دتی گئی۔ کرناہ تحصیل دے اُس

وقت دے واحد ہائی سکول ”شیر کشمیر ہائی سکول کنڈی“ بچ اٹھویں جماعت تک تعلیم حاصل کیتی۔ اپنے طالب علمی دے دور بچ نور احمد قریشی ہوراں سن مرحوم قاضی محمد عالم قریشی (سابقہ ڈائریکٹر) کرناہ کلچر کلب دے تعاون نال کئی چھوٹے چھوٹے ڈرامے کھیڈے تے مختلف موسیقی دیاں پروگراماں بچ حصہ کھدا۔ اس دوران ۱۹۵۲ء بچ شیر کشمیر ہائی سکول کنڈی کرناہ دے چیدہ چیدہ طالب علماں دی ہک ٹیم سوپور بچ فزیکل ڈسپلے Physical Display واسطے گئی جہاں بچ نور احمد قریشی بھی شامل آسے۔ پروگرام دے خاتمے دے بعد نور احمد قریشی اپنے کمر واپس نہ آئے بلکہ سرینگر بچ گئے جتھار روز گاردامسلہ پیدا ہو گیا۔ اوہ بکی شال باف نال منسلک ہو گئے تہ شالاں دی کڈھائی بچ کافی مہارت حاصل کیتی۔ نور احمد قریشی آج بھی نقش و نگاری تے کشیدہ کاری بچ سوئی تھاگے دے فن و اکمال مظاہرہ کردے ہین۔

۵۳-۱۹۵۳ء دے دوران اوہ ہک دن سرینگر دے موجودہ جیک لائی ٹریگ سینٹر جیہڑا اُس وقت ملیشیا سنٹر دے ناں نال مشہور آسا، بچ کا ۱۳ بجے اینڈ کے ملیشیا دی یونٹ بچ بحیثیت سپاہی پہرتی ہو گئے۔ اپنے طور طریقے، برت برتاؤ تہ طرز گفتگو دی وجہ نال اپنی یونٹ بچ قدر دی نظراں نال دکھے گیندے آسے۔

نور احمد قریشی ہوراں دی غیرت، اٹا، خوداری دی مثال ملنی مشکل ہے۔ اپنی انہاں خوبیاں دی وجہ نال اپنی فوجی سروس دے دوران ملنے والیاں کئی سہولیتاں تے ذاتی فائدے تھیں محروم ہوکا خسارہ برداشت کیتا مگر خوشامد، چالپوسی تہ سر چھپکنے تھیں ہمیشہ پرہیز کیتا۔ کئی واری فوج بچ ملنے والی ترقی تھیں محروم رکھا گیا۔ تحت قواعد سزا بھی ملی مگر کے مجال کے انہاں دے متھے اُتے بل پئے ہون۔ اپنی ما بولی (پہاڑی) نال انہاں دی لگن، پیار تہ وفاداری روز اول تھیں ہی انہاں دی رگ رگ بچ بس گئی دی آسی۔ فوجی نوکری دے دوران بھی انہاں دی زیادہ تر سنگت تہ ہمدردیاں پہاڑی زبان بولن والے مختلف علاقیاں تھیں فوج بچ پہرتی سپاہیاں

نال ہوندی آسی۔ خطہ کشمیر بچ کشمیری زبان بولن والی آبادی دی اکثریت گوجر ہور پہاڑی لوکاں کو صرف بکی ناں نال پکار دے آسے یعنی خان مثلاً ہتو خانان، ہتو خانان، ولسا خانان، ولسا خانان تہ اسی طراں دے دوائے الفاظ نالوں انہاں کو چڑے آسی۔ ایہہ احساس انہاں کو بڑی شدت نال ستارہا آسا کہ دوا لگ لگ طبقیوں دے لوکاں کو بکی ناں نال کیوں پکاریا جلد ا ہے۔ جب کہ انہاں دی زبان یا بولی ابتداء تھیں لگ لگ ہے۔ نور احمد قریشی ہوراں دی ہمیشہ ایہہ تمنائے خواہش رہی دی ہے کہ پہاڑی زبان بولن والیاں لوکاں کو بک اچا مقام تہ لگ شناخت ملنی چاہی دی ہے۔ اوہ اپنے پہاڑی ہون تے بڑا فخر کردے ہین۔ انہاں دا آکھنا ہے جے پہاڑی زبان اُن دی ما ہے ہور اوہ اپنی ما دے خلاف کسی قسم دی ہتک برداشت میہہ کر سکہے۔ پہاڑی انہاں دا ایمان ہے۔ اپنی ما و بولی نال ہون والی نا انصافی کو برداشت کردیاں ہویاں انہاں سُن کی واری لڑائی جھگڑا مل کہن کا اپنی جان تہ اپنی فوجی سروس کو بھی خطرے تھیں دوچار کتیا۔

سال ۱۹۶۲ء بچ جدوں چین دیاں فوجاں سُن لداخ سیکٹر بچ ہندوستانی سر زمین اُتے حملہ کیتا تاں اُس ویلے ۱۳ رے اینڈ کے ملیشیا کو بھی چین دیاں فوجاں دے خلاف جنگ لڑن واسطے جنرل بکرم سنگھ دی قیادت بچ لداخ دیاں سرحدوں تے بچ دتا۔ جنگ دے واقعات بیان کردیاں ہویاں نور احمد قریشی ہور آکھدے ہین کہ روزانہ دی گولہ باری دی بو چھاڑ دے درمیان بک دن اوہ خود تے انہاں دے گھسٹھی بکی شکتی مان گڈی بچ اگلے محاذ اُتے بچ گئے دے آسے کہ اچانک چینی فوجیاں سُن انہاں دی گڈی اُتے فار کھول چھوڑیا۔ گڈی دے ڈرائیور سُن گڈی کو محفوظ مقام دی طرف موڑیا لیکن اس دوران انہاں دے سب سنگی گڈی بچ گولیاں دا شکار ہوکا جاں بحق ہو گئے نور احمد قریشی جہاں کو اپنی والدہ نال انتہائی پیار آسا، آکھدے ہین کہ گولیاں دی بو چھاڑ دے دوران انہاں کو صرف اپنی والدہ دا چہرہ نظر ایندا آسا

جیہڑا انہاں دا حوصلہ بڑھار ہیا آساتہ کسے گولی کو اُن دا بدن چھوناداموقع نہ ملیا۔ نور احمد قریشی دا
اس کٹھن تہ جان لیوا مرحلے بچو نکلتا ہک معجزہ آسایا والدہ دے پیاردی کرامات۔
”جسے رکھے سائیاں مار سکے نہ کوئی“

چین بھارت جنگ دے خاتمے دے بعد ۱۳ بجے اینڈ کے ملیشیا کولداخ دے سیکٹر
واسطے مخصوص کر کے اُس دانان ”لداخ سکاٹس“ رکھیا گیا۔ نور احمد قریشی ہوراں لداخ سکاٹس بچ
تقریباً اٹھارہ سال سروس انجام دتی۔ اس دوران اوہ اُتھا اپنی یونٹ دے علاوہ لداخ، لمبہ تہ نوبرا
ویلی دے ہر خاص و عام بچ کافی مقبول نظر ہو گئے دے آسے کیناں کہ فوج بچ ہک ذمہ دار
عہدے تے فائز رہ کے عام لوکاں دی کافی قدر کردے رہیے۔ فوج دی سروس دے دوران نور
احمد قریشی ہوراں ایس پی کالج سرینگر، امر سنگھ کالج تہ جموں دے کالجاں بچ بحیثیت این۔سی۔سی
انسٹرکٹر کئی سال گزارے تہ اسی دوران انہاں سُن پہاڑی تحریک بچ شمولیت کیتی۔ نور احمد قریشی
ہوراں کوآل جموں و کشمیر پہاڑی کلچر اینڈ ویلفیئر فورم داریاستی سطح تے چیف آرگنائزر دا عہدہ دتا گیا۔
اپنی فوج بچور بیٹا رمنٹ دے بعد انہاں سُن پہاڑی زبان دی خدمت دا بیڑا چایا۔

پہاڑی زبان دی شناخت بارے چلائی گئی تحریک بچ ریاست جموں و کشمیر دے پہاڑی
بولنے والیاں علاقیاں تھیں مختلف قابل قدر شخصیات سُن حصہ کہدا جنہاں بچ جناب یر احمد
مسعودی سابقہ میجنگ ڈائریکٹر جنگلات، جناب مرزا عبدالرشید سابقہ سپیکر اسمبلی تے ممبر
پارلیمنٹ دے علاوہ کرناہ تحصیل بچوں ایڈوکیٹ نور اللہ قریشی تہ عبدالحمید خان شامل آسے۔ ہکی
لئے وقت تھیں چلی آئی اس تحریک کو کامیابی نال ہمکنار کرن واسطے اگر کسے فرد تھیں کوئی سستی یا
غرضش دا کدے کدے اظہار ہو یا ہوسی مگر نور احمد قریشی انہاں گلاں تھیں بالکل مشتسی ہین۔
انہاں دے وجود دے اندر پہاڑی زبان ہک پارے دی طرح دوڑ دی تہ گردش کردی ہے
جیہڑی نور احمد قریشی کو سال دے بارہ مہینے متحرک رکھدی ہے۔ اوہ پہاڑی شاعری دے مدان

بچ جس ویلے اپنے قلم کو متحرک کر دے ہیں تہ اس طراں لگدا ہے جیہاں ادہ پہاڑی قوم دی
تقدیر رقم کر دے ہیں۔ انہاں دی اپنی ہک طویل نظم دے چند اشعار اُن دے جذبات دی
گواہی دے رہے ہیں۔

عشق پہاڑی قوم دا اتنا، از لوں عاشق ہو یا میں
کتنیاں کھائیاں راہ بچ آئیاں وارو واری مویاں میں
جتیاں مشکلاں راہ بچ آون ٹھوکر مار ہٹاواں گا
کشتی پار لنگھاواں گا میں کشتی پار لنگھاواں گا

پہاڑی ماہر اسب گجھ یارو اس تو واری جاواں میں
ایہہ سوخی، مہیول میں اس دا، رانجھا بھی کھلاواں میں
بن منصور اس دی خاطر سولی تے چڑھ جاواں میں
کشتی پار لنگھاواں گا میں کشتی پار لنگھاواں گا

آل جموں و کشمیر پہاڑی کلچرل اینڈ ویلفئر فورم دے چیف آرگنائزر ہون دے باوجود
انہاں اپنی زندگی ہک پہاڑی جیالے سپاہی دی طراں گزاری دی ہے جس دا بدن چٹان، دماغ
تروتازہ، اکھیاں غنودگی تھیں پاک تہ دل بچ بلند حوصلے۔ ایہہ خوبیاں نور احمد قریشی کو ہک نابیل
شکست شخصیت بناندیاں ہیں۔ پہاڑی زبان دی تحریک دے آغاز بچ تحریک دے دوئے
عہدے داراں دے مشورے نال انہاں سُن پہاڑی بولن والیاں لوکاں دے دروازیاں تے
دستک دتے واسطے ایسی ایسی انجان، اوپریاں تہ خطرات تھیں پہری دیاں راہوراں تے سفر
کیتا۔ راتیں دے دوران گنجان تہ جنگلی درندیاں تھیں پہر پور جنگلاں بچو بردیاں بارشاں بچ،
جنو، جنو چکڑ تہ گارے بچ تہڑف تہڑف کاہکی پہاڑی بستی تھیں میلاں دُور دُوئی پہاڑی بستی
تک دا جان لیو اسفر شاید ہی پہاڑی قوم دے کسے دوئے ذمہ دار سُن کیتا ہوے۔ مگر انہاں دا

مصمم تہ اٹل ارادہ کدے بھی پست نہیہ ہو یا۔ تہ نہ ہی نور احمد قریشی دے مونیہاں تھیں اپنی تکلیف یا مصیبت دے بارے دو لفظ نکلے۔ اوہ فر بھی ایہی آکھدے آسے کہ حالاں بھی اوہ دوئے پہاڑی لوکاں دی نسبت گجھ بھی نہیہ کر سکے۔ کرناہ تحصیل دا ایہہ رضا کار، وفادار، نڈرتہ بے باک پہاڑی باشندہ کدے رفیع آباد دیاں پہاڑی بستیاں بچ، کدے مینڈھر، سرکوت، پونچھ حویلی تہ کدے راجوری دیاں کہنیاں جنگلاں بچ لوکاں دے مفاد عامہ دی خاطر کندے پہریاں راہواں تے بلا جھجھک کُردار ہیا۔ اس شخص دے پیراں دے چھالے آج بھی گواہی دیندے ہین کہ۔

جن کے ہونٹوں پر ہنسی پاؤں میں چھالے ہوں گے

ہاں وہی لوگ تیرے چاہنے والے ہوں گے !!

فوج دی سروس تھیں ریٹائر ہونے دے بعد نور احمد قریشی صوبہ جموں بچ ٹائٹل برلا کمپنی بچ فیلڈ اسٹنٹ دی حیثیت بچ تعینات ہوئے۔ تقریباً دس سال تک سرینگر دے مشہور ہسپتال صورہ میڈیکل انسٹیٹیوٹ بچ سیکورٹی آفیسر تعینات رہے۔ اس دوران انہاں دی کافی شہرت ہوئی کیونکہ ایہہ دور دراز پہاڑی علاقیاں دیاں بیماراں دا خاص خیال رکھدے آسے۔ بلکہ اپنے سرکاری کواٹر بچ انہاں بیماراں کو ٹھکانہ مہیا کر گئے پہاڑی خرچہ تھیں نجات دیندے رہے نور احمد قریشی دیاں نظراں بچ مذہب یا ذات پات کوئی اہمیت نہیہ رکھدی بلکہ انسانیت سب توں بڑا مذہب تصور کردے ہین۔ ہندو، مسلم، سکھ، عیسائی، گوجر، کشمیری، ڈوگرہ ایہہ سب چیزاں بے معنی تصور کردے ہین۔ کیماں کہ مصیبت یا تکلیف یا مشکل مرحلے تمام انساناں واسطے ہوندے ہین نہ کہ کسے مذہب یا قوم یا فرقے واسطے۔ صورہ میڈیکل انسٹیٹیوٹ دی نوکری دے دوران نور احمد قریشی ہوراں سرینگر دے گرد و نواح دیاں پہاڑی بستیاں بچ کئی نویں کلب تشکیل دتے جہاں بچ قریشی بچپن توں ہی موسیقی دے دلدادہ تے ادب دے خیر خواہ رہے دے ہین

لہذا انہاں سُن پہاڑی بستیاں دے اُنہاں نوجواناں کو ٹھونڈ کا یکجا تہ متحد کیتا جیہڑے پہاڑی موسیقی تہ ادب نال تھوڑی جی دچپی رکھ دے آسے۔

اپنی فوجی سروس دے ابتدائی سالاں بچ غالباً ۵۸-۱۹۵۷ء بچ نور احمد قریشی ہوراں کمر چھٹی ایندیاں ویلے ہک موسیقی دانواں آلہ نال آندا۔ ایہہ آسی میوزیکل بنجو کرناہ تحصیل بچ ایہہ بالکل زالی تے انوکھی چیز آسی۔ مرحوم قاضی محمد عالم قریشی دے سنگت بچ نور احمد قریشی، خواجہ آصف مرحوم، سیف علی خان مرحوم، ماسٹر سمندر خان مرحوم، چودھری خواجہ غلام محی الدین مرحوم (ریٹائرڈی، ایس، پی) تہ انہاں دے کئی دوے سنگی کسے پرائیوٹ جگہ اُتے کئی کئی راتاں اکٹھیاں گزار دے آسے تہ موسیقی دیاں محفلاں سچیندے آسے۔ نوجوان سکولی لڑکے انہاں شوقنیاں دیاں محفلاں دا چھپ چھپ نظارہ کر دے رہندے آسے۔ نور احمد قریشی اج بھی بنجو Benjo دے ماہر اُستاد منے گیندے آسے۔ پہاڑی پروگراماں بچ بحیثیت بنجو ماسٹر شرکت کر دے رہندے ہن۔ بنجودیاں تاراں دی مٹھی تہ سُریلی آواز پیدا کرنا بچ جیہڑی مہارت نور احمد قریشی ہوراں کو ہے اوہ کسے دوے فنکار کوں نیہہ۔ حقیقت بچ کرناہ تحصیل دے اندر بنجو جیئے موسیقی دے آلے کو صرف نور احمد قریشی سُن متعارف کرالیا دا ہے اس بچ کوئی دور رائے بیہہ ہوسکدی۔ اج انہاں دے کئی شاگرد موسیقی دے میدان بچ بنجو استعمال کرکا دادِ تحسین حاصل کر دے ہن۔ کرناہ کلچرل کلب کو رجسٹرڈ کرنا بچ نور احمد قریشی ہوراں پہر پور تعاون دتا۔ ریاست جموں و کشمیر بچ پہاڑی زبان بچ مختلف موسیقی دے پروگرام تہ ڈرامے پیش کرنا والا ایہہ پہلا کلچرل کلب ہے جس دی بنیاد ۱۹۷۳ء بچ رکھی گئی۔ نور احمد قریشی اج اس دیرینہ پہاڑی کلچرل کلب دے چیرمین دی حیثیت نال اپنی ذمہ داری نبھارے ہن۔

نور احمد قریشی ہک انتہائی نظم و ضبط دے پابند آدمی ہن۔ انہاں دا مٹنا ہے کہ ”موج ہے دریا میں اور بیرون دریا کچھ نہیں“ ہر انسان کو ہک تنظیم دے بنائے دے قانونی یا آئینی دائرے

دے اندر رہ کا کم کرنا چاہی دا ہے۔ آل جموں و کشمیر پہاڑی کلچرل اینڈ ویلفئر فورم دے خیر خواہاں تہ بد خواہاں دے درمیان پچھلے کجھ عرصے تھیں پیدا ہون والے اختلافات تہ تصادم آرائی کو اوہ تنظیمی آئین دی خلاف ورزی یا آئین شکنی تصور کردے ہین تہ انہاں لوکاں دی حکمت عملی اُتے اظہارِ افسوس کردے ہین جیہڑے اپنے اپنے ذاتی اغراض و مقاصد کہن کا فورم کو نویں نویں چہرے لوانے دی کوشش بچ مصروف ہین۔ انہاں دا ایہہ بھی منا ہے کہ فورم دے عہدے کوئی معنی نہیہ رکھدے بلکہ ہک انسان کو اپنے قومی مفاد واسطے پہلاں جی توڑ محنت کرنی چاہئی دی ہے تاں اوہ شخص آنے والے وقت بچ کسے عہدے دا مستحق ہو سکدا ہے۔ نور احمد قریشی محنت تہ عمل دے قائل ہین نہ کہ عہدے دے۔ اسی واسطے انہاں کو ہر فلا جی تنظیم بچ نہ صرف مرد و عباد بلکہ مرد و آہن دی حیثیت حاصل ہے۔ انہاں دی محنت و لگن، ایمانداری، خلوص، سچائی، نیک نیتی تہ بے باکی دی وجہ نال انہاں کو آل بے اینڈ کے پہاڑی کلچر اینڈ ویلفئر فورم دا چیف آرگنائزر مقرر کیتا گیا۔ صورہ میڈیکل انسٹیٹیوٹ بچ بھی ملازمین دے صدر رہے۔ امن عمل، کمیٹی کرناہ دے چیئرمین، پہاڑی کلچرل کلب کرناہ دے چیئرمین تہ ایکس سروس مین یونین دی صدارت بھی انہاں ہی کول ہے۔

۹۴-۱۹۹۳ء دے دوران نور احمد قریشی ہوراں فورم دے باقی کارکنان نال مل کا پہاڑی زبان بولنا والے طبقے کو شیڈول ٹرائب دلانے واسطے پورے علاقہ کرناہ بچ اپنی مہم کو تیز کیتا تہ ہزاراں دے حساب نال پہاڑی لوکاں کو جمع کر کا جلسے جلوس تہ تہرنے دینے دا کامیاب قدم چایا۔ ایہہ سلسلہ دو ٹہائی مہینے تک جاری رہیا لیکن بد قسمتی پہاڑی قوم دی کہ حکومت وقت دی غیر منصفانہ پالیسیاں بچ کوئی فرق نہ آیا۔ دو ترے سال بعد ہک پہاڑی S.T. ایکشن کمیٹی دا قیام عمل بچ آن کے ریاستی تہ مرکزی سرکار دے پہاڑی لوکاں کو شیڈول ٹرائب نہ دینے دے خلاف ہائی کورٹ سرینگر بچ ہک کیس دائر کیتا۔ جس دے اپیل کنندہ لہ نور احمد قریشی ہی

آسے۔ اگرچہ اس دعوے دا کوئی خاطر خواہ نتیجہ برآمد نہ ہو یا تاہم نور احمد قریشی دی کوشش بچ
 فرق نبیہہ آیا۔ ایس۔ ٹی ایکشن کمیٹی سیاسی پینٹرے بازاراں دا شکار ہو کا دم تڑور گئی۔ اس غیر
 متوقع سیاسی حملے دا شکار ہونا دے بعد بھی نور احمد قریشی سُن اپنے طور تے پہاڑی طبقے نال تعلق
 رکھنے والے علاقے دے زعمادواں دیاں درجناں میٹنگاں کیتیاں مگر ایسا لگدا ہے کہ نور احمد
 قریشی دے علاوہ باقی کسے دوائے پہاڑی کوشیدول ٹرائب دے حصول نال کوئی غرض نبیہہ۔ مگر
 نور احمد قریشی اپنے اس قومی مفاد دے حصول تھیں باز نبیہہ آئے۔

ہم حال دل سنائیں گے

سُنیے کہ نہ سُنیے!

نور احمد قریشی ہوراں دی ہک بہت بڑی کمزوری ایہہ ہے کہ اوہ اکھیاں بند کر کے دوائے
 شخص تے اعتماد تہ پہروسہ کر کہندے ہین۔ کسے کو ازمانا انہاں کول کوئی شرط نبیہہ۔ شائد ایہہ
 سمجھدے ہین کہ جیسی انہاں دی نیت صاف ہے، دوائے دی نیت بھی اسی طراں صاف ہونی ہے
 ۔ جب کہ ایسا نبیہہ ہوندا۔ ہر پہاڑی دے اندر اوہ قومی جذبہ رواں دواں نبیہہ ہوندے جیہڑا نور احمد قریشی
 دے اندر موجود ہے۔ کئی سیاسی شخصتاں سُن نور احمد قریشی دے جذبات کوہوادے کا قربانی دا بکرا بنایا
 تہ انہاں دا غلط استعمال کرکا اپنیاں سیاسی راہواں ہموار کیتیاں، کامیابی نال ہمکنار ہونا دے بعد
 انہاں سیاسی شعبہ بازاراں کول نور احمد قریشی دی شخصیت قطعی غیر ضروری ہو گئی۔

مختلف فلاحی تنظیمماں دیاں میٹنگاں منعقد کیتے واسطے جتنی بھی کاغذی کارروائی ہوندى
 ہے اُس دا خرچہ اپنی جیب بچوں کر دے ہین۔ انہاں کول سوائے اپنی فوجی پشن دے ہور کوئی
 جمع شدہ فنڈ موجود نبیہہ ہوندا۔ درودل اتنا کہ ہکی معزز آدمی سُن آکھیا کہ نور صاحب ٹساں گراں
 دی سرخچی واسطے فارم پہریاتہ میں بھی ٹساں دے خلاف فارم داخل کر چھوڑیا۔ اُس کو آکھن لگے
 کہ تہ بہت بچھا کیتا۔ جا اللہ تو کو کامیابی عطا کرے۔ تہ جس دن سرخچی دے دوٹاں دی گنتی

چلدی آ سی۔ تہ ایہہ دوئی امیدوار موقع تے حاضر آسے۔ انہاں جس وقت دکھیا کہ مخالف اُمیدواراں کو بہت کہنت ووٹ ملے دے ہین، انہاں اپنے ووٹاں بچوہک ووٹاں دی گڈی (بڈل) چا کا اُس دیاں ووٹاں بچ باہ چھوڑے۔ ان دیاں استجناں اعتراض کیتا تہ آکھن لگے میں اس شخص دادل ترورٹا نہ چندا۔ ماہڑے ووٹ کافی ہین۔ بے شک ایہہ سو ووٹ ماہڑی طرفوں اس شخص دے کھاتے بچ شمار کرو۔ سخاوت دا عالم ایہہ کہ فوجی سروس دے دوران جس وقت دو مہینے دی چھٹی ایندے آسے تے واپسی تے کباڑی دی دکان اُتو سرکاری وردی خرید کا پلٹن بچ پُچھدے آسے یعنی بدن دے کپڑیاں دے علاوہ سرکاری فوجی وردی بھی غریباں دے حوالے کر چھوڑ دے آسے۔ ایہہ اپنے گراں بچ تہ یاراں دوستاں دی محفل بچ حاتم طائی دے ناں نال مشہور آسے۔ آج بھی ان دی سخاوت دا ایہی عالم ہے کہ نہ آج دی فکر نہ کل دی۔ پچھلے ست اٹھ سال تھیں اپنے حلقے دے سر بچ دی حیثیت بچ کم کر رہے ہین۔ مگر پنچاں دیاں بے ایمانیاں تہ بدنیتیاں تھیں سخت تنگ آئے دے ہین کیاں کہ نور احمد قریشی دے ضمیر بچ خیانت دا عنصر شامل میہہ بلکہ دیانت دا قبضہ ہے۔

آج کل سابقہ فوجیاں دی یونین دے صدر دے عہدے تے فائز ہین۔ تہ اس سلسلے بچ انہاں کو سابقہ فوجیاں دے اقتصادی معاملات دی طرف کافی تہیان دینا پینداں ہے۔ ضلع سینک بورڈ نال تہ دوئے متعلقہ دفاتر نال روابطہ رکھ کا سابقہ باحیات فوجیاں تہ فوت شدہ فوجیاں دیاں بیوہ عورتاں دی خاطر مراعات حاصل کرنے واسطے ہمیشہ کوشاں رہندے ہین تہ اس خیری دے کماں بچ اوہ کافی حد تک کامیاب ہین۔ اسی واسطے تمام سابقہ فوجیاں تہ اُن دے کنبہ نور احمد قریشی کو بڑی عزت دی نگاہ نال دکھدے ہین۔

نور احمد قریشی ہوراں پہاڑی شاعری دے میدان بچ بھی کافی پیش رفت حاصل کیتی دی ہے۔ اگرچہ انہاں کو شاعری دا شوق ابتداء بچ نہ آسا مگر کجھ نہ کجھ لکھنے واسطے بے قرار رہندے

آسے۔ انہاں دی شاعری دا مجموعہ عنقریب ہی شائع ہونے والا ہے۔ جس بچ زیادہ تر نظماں، غزلاں، گیت تہ قومی نغمے شامل ہین۔

نور احمد قریشی ہوراں جتھا بہترین پہاڑی گیت لکھے، اُتھا دوئی طرف پہاڑی قوم کو جگالے واسطے، قوم دے اندر غیرت دامادہ پہرنے واسطے تہ جذبات کو ابھارنے واسطے بھی بچھا خاصا منظوم کلام لکھ کا اپنے شعری مجموعے بچ کافی اضافہ کیتا ہے۔ ہر پہاڑی نوجوان کو مخاطب کر کا مختلف پیرائے بچ آکھ دے ہین۔

لوکی دیندے فرن دُبائی
پہاڑی قوم ہے کتھو آئی
ایہہ ہے پھیلی دی ہر جائی
سچی گل میں آکھ سنائی
ڈاڈے رب دی ہے دہائی
کھٹھے ہو جُلو ہر جائی
پہاڑی قوم تُوں ہو جا کھٹھی
چھوڑو پڑھنی اُلٹی پٹی
سوٹیاں فیرو اٹو پٹی
رکھنو اگلی سچھلی چٹی
آج میں دل دی گل سنائی
ڈاڈے رب دی ہے دہائی
پہاڑی بولو، نہ شرماؤ
اسدے گیت خوشی نال گاؤ

پچھلے قصے نہ سناؤ
رل مل اس کو اگا چلاؤ
ورثے بیچ ایہہ اسدے آئی
ڈانڈے رب دی ہے دہائی!

اسی طراں سہ حرفی دی طرز اُتے ہک ہور طویل نظم دے چند بند ملاحظہ کرو جیہڑے
پہاڑی لوکاں دی بے بسی تے بے کسی دے بارے لکھ کا نور احمد قریشی ہوراں پہاڑی نوجواناں
دی غیرت کو لکاریا تہ ضمیر کو چھنڈیا ہے۔

پہاڑی شیراں نوں اُٹھ جگا جلدی وقت بہت لنگھیا تکرار اندر
رل مل کے جڈنہ دیساں موٹہ ہا بندر ہواں گے سارے اس غار اندر
نال صدق یقین دے کرو وعدہ قسم اسدے دودھ دی کھاؤ سارے
جہاں حق کھادا پہاڑی قوم دا جی اُنڈ کڈھ کلچرا کھاؤ سارے
جہاں کندھ ٹہائی تیرے کُہر اندر اُنہاں مورییاں توں لے حساب اپنا
ربا بھرت تے ہمت دی پہیکھ منگاں جگر ساڑ کے پھن کباب کتیا!
پہاڑی ویراں کو دے پیغام احمد، کفن اپنا تُوں تیار کیتا!

نور احمد قریشی ہوراں شیڈول ٹرائب دے حصول بارے اپنی بساط دے مطابق کوشش
جاری رکھی دی ہے لیکن پہاڑی لوکاں دے منتخب نمائندیاں دی غفلت، عدم توجہی تہ ڈورے
پن سُن لوکاں کو یکجانہ ہون دتا جس دا نتیجہ ایہہ نکلیا کہ S.T والا مسئلہ التوا بچ چلا گیا۔ ہور کسے
پہاڑی کو اس گل دا دکھ ہوئے نہ ہوئے مگر نور احمد قریشی ہمیشہ واسطے احساس کرب بچ جتلا ہو گئے
دے ہین۔ دو سال قبل مرکزی سرکار دی طرفو گجھ ذمہ دار وزراء دی آمد متوقع آسی مگر نہ آئے۔
نور احمد قریشی ہوراں ہک احتجاجی مظاہرے دے پیش نظر ہک نظم لکھی جیہڑی اُردو زبان بچ لکھی

دی ہے۔ ملاحظہ فرماؤ اس نظم دے چند شعر۔

جدوجہد جاری ہے S . T مانگ ہماری ہے
لڑکر لیں یا مر کر لیں وہ تقدیر ہماری ہے
منتظر ہیں جلد آؤ آتے ہو تو آتے جاؤ
S . T ہے تو دیکر جاؤ ورنہ لوٹ کے واپس جاؤ

☆☆

ایک ہی ووٹ ہمارا ہے گونجے علاقہ سارا ہے
سب کو یہی بے چینی ہے ووٹ کی قیمت لینی ہے
کرتب سیکھے سارے تم سے آنے ہو تو آتے جاؤ
S . T ہے تو دے کر جاؤ ورنہ لوٹ کے واپس جاؤ

☆☆

قسمیں وعدے نہیں چلے گے بہت ہوا، اب نہیں ٹلیں گے
ہر قربانی دے کے رہیں گے حق اپنا ہم لے کر رہیں گے
سر بہ کفن ہم ہیں تیار آتے ہو تو آتے جاؤ
S . T ہے تو دے کر جاؤ ورنہ لوٹ کے واپس جاؤ

نور احمد قریشی دی شاعری دامطالعہ کرنے دے بعد پتہ چلدا ہے کہ انہاں دی شاعری
دی ابتداء حادثاتی طور تے ہوئی دی ہے۔ کیاں کہ ہجر، فراق تہ وصال دے ہاڑے ہا کے ایہہ
گواہی دیندے ہین کہ ماضی بچ گزرے دے حادثے دا انہاں اُتے گہرا اثر پیدا ہے۔ واقعہ
اسطراں دا ہے کہ اُن دا بڈا لڑکا جیہڑا دسویں جماعت دا طالب علم آسا ۱۹۷۸ء بچ نئس کا سرحد پار
پاکستان چلا گیا۔ نور احمد قریشی اُس وقت نوکری دے سلسلے بچ کُہر تھیں دُورا آسے۔ انہاں کو جس

وقت پتہ لکھیا تہ اوہ شدید صدمے تھیں دوچار ہو گئے۔ بیٹے دی جدائی بچ انہماں کافی موثر تے پُر درد اشعار دا سہار کھدا۔ دُنیا اُمید تے قائم ہے لہذا ٹھیک تر بہہ سالاں دی طویل جدائی کجھ دُنان واسطے سکر گئی تہ سال ۲۰۰۵ء بچ سرحدی لکیراں دیا سینیاں اُتے کراسنگ پوائنٹ قائم ہوئے تہ سال ۲۰۰۸ء نور احمد قریشی ہوراں دالڑکا محمود احمد قریشی عارضی پاسپورت تے اپنے آبائی گراں بچ وارد ہويا۔ اگرچہ لڑکا کراچی دے اندر ہک مشہور و معروف سنمیر وکیل ہے، جائیداد ہے، بیوی بچے ہین۔ مگر جو سکھ جو بارے نہ، بلخ نہ بخارے، نور احمد قریشی دیاں رگاں بچ نویں سرے خون دوڑن لگا تہ زندگی بچ ہک ٹھہراؤ دی کیفیت پیدا ہو گئی۔ اگرچہ ہک مہینے دے بعد اوہ واپس چلا گیا۔ تاہم پسماندگان واسطے تسکین دے لحاظ چھوڑ گیا۔ نور احمد قریشی دا اکثر کلام ابتدائی دور دا صرف بیٹے دی جدائی تہ اُس دے ملن دیاں آساں تے مبنی ہے۔ مثلاً ایہہ شعر آئیں ملاحظہ کرو۔

ن: نیم بسمل میر جان ٹرنے ، مینوں ہجر محبوب دا مار گیا
قائم رہے نہ ہوش و ہواس میرے جس وقت دا ہے اوہ پار گیا
پُٹھ پوے وچھوڑے دا جیونا کے مینوں مار کے نس اوہ پار گیا
آکھیں نال فراق دے نور احمد میری زندگی کر بیکار گیا

☆☆

میں کہولی تے میں قربان اُس توں جیہڑا یار دی خبر لیا دیوے
میں تے ترسدا ہاں مکھ دیکھنے نوں، کوئی ایہہ پیغام پہچا دیوے
جیندا رہیاں تہ رہساں غلام اُس دا مر گیاں تہ دِلوں پہنک دیوے
دیاں حق پُکا و بچ زندگی دے جیہڑا دکھڑے بچن ملا دیوے

☆

کھڑی پل آرام نہ یار باجوں پہل گیا ہے شاید اوہ نام میرا
 اُٹھ اے بادِ صبا تو جُل اُٹھا میرے یارِ نون دیویں سلام میرا
 آکھیں کر معاف خطا میری رو رو کے دیویں پیغام میرا
 منگاں ہک دیدا سوہنے یارِ دا میں ایہی ورد ہے صبح و شام میرا
 ہکی دوئی نظم پنج بھی نور احمد قریشی چھوڑے دے داغاں دا ذکر اس طراں کردے ہین۔

گئی جوانی ، آیا بڑھیا بنیا لک کمان
 پنڈ گناہ دی چانی مشکل مولا کریں احسان
 ہجر فراق دیاں زخماں لکیاں رہ گیا پنجرِ خالی
 مہل سکے پہور اُٹھ گئے یار و دکھدا رہ گیا مالی
 لکھیا لیکھ نصیباں والا فر دکھساں ہریالی
 پتر پیلے کٹڑے ہو گئے ٹہا کیاں پکڑی لالی
 ٹھوکان تھیں ہن ڈیرے مڑ گئے کوٹھے رہ گئے خالی
 مہل سکے پہور اُڈ گئے یار و دکھدا رہ گیا مالی

نور احمد قریشی ہوراں دی شاعری اکثر حقیقی رنگ پنج رنگی دی ہے۔ ہر قسم دے بناوٹی
 لفظاں تہ لچیاں تھیں پاک، سادہ تے عام فہم ہے۔ آسان الفاظ دا استعمال تہ مشکل الفاظ تھیں
 پر ہیز شاعری پنج چاشنی تہ لذت پیدا کردی ہے۔

نور احمد قریشی ہوراں چار بیتے دی طرز تے بھی کئی طویل نظماں تحریر کیتیاں ہین۔ چار
 بیتے دا پہاڑی زبان دے اندر قدیم زمانے تھیں رواج رہیا دا ہے۔ اس دی دھن یا سرتال بڑی
 مٹھی تہ مست ہوندی ہے۔ چار بیتے بولن والا یا والی اپنے اندر بے خودی محسوس کر کا ہک الگ
 چال دا تصور رکھدا ہے۔ مثلاً پرندیاں دا ہکد کنا، خوبصورت کنواری دا منک منک کا ٹرنا۔ مورد

مستی دے عالم بچ چننا تہ ہرنی دا خراماں خراماں چلنا۔ چار بیٹے سُن کا ایہہ لگدا ہے کہ ایہہ کوئی
 تال پشتو زبان دے لوک گیتاں دے عین مطابق ہے۔ چار بیٹے سُن کا ایہہ لگدا ہے کہ ایہہ کوئی
 پشتو گیت گایا جُل رہیا ہے پہاڑی زبان انہاں کو سیٹھاں بھی آکھدے ہین کہ ایہہ جھٹی
 اُتے ملنی تہ مخصوص فرد یا واقعے دی مدح تہ ہجو دوویاں طریقاں بچ استعمال کیتا گیندا ہے۔ نور احمد
 قریشی ہوراں دی چار بیٹے طرز دی اس نظم بچ عاشق اپنے محبوب یا معشوق دے حُسن و اشیدائی
 ہوندا ہے تہ معشوق دے قُرب دا تمنی بھی۔ اوہ اپنی تمنّا دا اظہار اس طراں کردا ہے۔

چائی تہ مدھانی وکھو دوہاں دا شوکار وے
 عیتے دیاں رسیاں باہیا سینے اُتے پہار وے
 آڑکاں گے دوہی رل کے خوب چھوٹے کھائیکے
 مکھن تے ملائی تیری جانا اسیں کھائیکے
 چھوٹے لارے کھاواں نالے چڑھدا خمار وے
 لسی تیری کھٹی مگر بڑی مزے دار وے
 پین گے نصیباں والے دور دوروں آئیے کے
 مکھن تے ملائی تیری جانا اسیں کھائے کے
 سام سام رکھنی میں لوکاں توں چھپا کے
 کدوں توڑیں رکھیں گی تعویز توں بنا کے
 ہک چٹکی دے میں پیواں شربت بنائیے کے
 مکھن تہ ملائی تیری جانا اسیں کھائیے کے

پہاڑی زبان بچ غزل بارے نور احمد قریشی ہوراں کوئی زیادہ طبع آزمائی بیہہ کیتی۔ بس
 چند ہک غزلاں ترتیب دتیاں جنہاں دی فی الحال درنگی یا تصحیح مطلوب ہے۔ ہکی غزل دے چند

اشعار ملاحظہ فرماؤ۔

وعدہ سی آن دا مگر برسات ہوگئی
ہک بے وفا دے نال ملاقات ہوگئی
گلاں میں کیتیاں مگر بے سود ہوگئیاں
بچ خاب دے جدوں بھی ملاقات ہوگئی
اُس چن چہئے مکھڑے اُتے زلفاں بکھریاں
سارے نظارے چھپ گئے بس رات ہوگئی

پہاڑی گیتاں دے مدان بچ نور احمد قریشی ہوراں کافی محنت کیتی کئی درجن گیت نہ
صرف ترتیب دتے بلکہ پہاڑی گلوکاراں واسطے گیتاں دا چنگا ذخیرہ شیرازیاں دی زینت
بنیاں۔ ریڈیو کشمیر سرینگر دے پہاڑی پروگرام واسطے نور احمد قریشی ہوراں دے کئی گیت نامور
گلوکاراں سُن گائے دے ہین جہاں کو کافی شہرت ملی ہے۔ انہاں گیتاں دے سننے واسطے
پہاڑی سامعین اکثر فرمائشی خطوط تے ٹیلی فون استعمال کردے ہین۔ انہاں گیتاں بچ
جیہڑے عوام دے پسندیدہ گیت ریڈیو تھیں نشر ہوندے ہین ادہ ایہہ ہین۔

☆..... رکھیاں سمہال کے میں تو ہڑیاں نشانیاں۔

☆..... چن ماہی توں میں صدقے جاواں، جھلّا چاندی دا۔

☆..... دِکھ دِکھ کے چو بارے تو میں کتنی جھکیاں۔

سماج دے اندر نویں نسل دیاں جوناں دے فیشن اُتے طنز کردیاں ہویاں تہ نصیحت
کردیاں ہویاں نور احمد قریشی لکھدے ہین۔

۔ بچ کمانے بی گمانے لئی آس میہہ لوڑی دا

حق حلال تہ نیک کمایوں منہ کدے میہہ موڑی دا

ایویں چُہ گائیہ روہڑی دا

می ڈیڈی آکھدا جُل پر اماں اپائیہ چھوڑی دا

ماں بولی نوں چھوڑ کے اپنی بڈھیری میم نیہ لوڑی دا

ایویں چُہ گائیہ روہڑی دا

پتو، ٹپو، رکتو، جمی، وکی چھوڑی جا

انگریزی ناں کُتیاں دے، ایہہ تحفہ نیہ لوڑی جا

ایویں چُہ گائیہ روہڑی دا

نار بگانی دکھ دکھ مھنڈیں، اپنی میکے ٹوری جا

اپنے ہتھاں گردن تے رکھ کٹار نیہ لوڑی دا

ایویں چُہ گائیہ روہڑی دا

نور احمد قریشی ہوراں دے کلام دا ہک چھا خاصہ مجموعہ طنزیہ تہ پند و نصائح تے مشتمل

ہے۔ اس تھیں ہٹ کا انہاں دے موضوعات زیادہ تر پہاڑی زبان، پہاڑی نوجواناں پہاڑی

دی شان تہ اُندے تئیں ہمدردی تے وفاداری تے پھیلے دے ہن۔ اپنی شاعری بچ نور احمد

قریشی ہوراں پہاڑی زبان دے رواں شہرت یافتہ گیت ماہیا، بولو کوکھی نویں پن یا جدت

نال پیش کیتا دا ہے۔ چند مائیے دے بند پیش ہن۔

گڈی آئی یے ٹیشن تے

پرے ہٹ دے بالو مگو ماہیاں ویکھن دے

کوئی بنیاں دا کہاہ ماہیا

لُگ لُگ بہندے رواں ساں ملنے دی چاہ ماہیا

کنکاں دیاں پکھیاں نی

یار تیرے ملے دیاں آساں آساں رکھیاں فی

کچھ پیار دا پہاڑ ماہیا

راتاں کدے لمیاں فی، خواہاں بچ آماہیا

رُت آئی بہاراں دی

نور دیاں پٹیاں بچ تصویر ہے یاراں دی

بہر حال نور احمد قریشی ہک ایسی شخصیت ہے جس دے چوہا پاسیاں پہاڑی زبان گشت کردی پھر دی ہے۔ پہاڑی زبان دی خدمت اُتے کمر بستہ ایہہ آدمی پہاڑی لوکاں دی نہ بلکہ پہاڑی زبان نال برتے جان والی بے اعتنائی تھیں کدے کدے سخت مایوس تے دل برداشتہ لگدا ہے۔ ایہہ شخص اپنی سینہ زوری تے قدم قدم اگا بدھ رہیا ہے ورنہ اس دے چوہاں طرف پھیلے دے ماحول بچ پہاڑی زبان دی بازگشت سُنائی میہہ دیندی۔ خود غرضی بچ بتلا پہاڑی زبان دے وارث تہ رکھوالے اپنی مادری زبان کو سہارا دینا تھیں محروم نظر ایندے ہین۔ نور احمد قریشی جس پہاڑی نوجوان کو مرصع کہوڑے اُتے بڑی شان نال سوار ہویاں دا دکھنا تے چاہندے ہین اوہ ماروتیاں دی شوقی ہے۔ اوہ پل رُک کا پچھا نظر مارنا واسطے تیار میہہ بلکہ تیز رفتاری نال مادہ پرستی دے میدان بچ دوے لوکاں کو لوکاں کا نکلنے دی کوشش بچ مصروف ہے۔ اوہ دوئیاں نال کندھاملا کاٹر نادا قائل میہہ۔

بقول کے ڈی مٹی ۔

اس بے بسی کے دور سے بچ کر نکل سکیں

مشکل اگر نہیں ہے تو آسان بھی نہیں

☆☆☆

عالم قریشی مرحوم ہک مکمل فنکار

فن انسانی زندگی دا ہک ایسا لازمی جزو ہے جس دے بغیر زندگی نامکمل تہ ادھوری رہندی ہے۔ کسے بھی شخص دے اندر دافن نہ صرف اُسدی اپنی زندگی کو پُر مسرت ہوو خوشنما بنانا ہے بلکہ دوئے لوکاں واسطے وی اُسدا وجود سد اہبار ہوندا ہے۔ انسان دی ہمیشہ ایہی کوشش رہی ہے کہ غم، پریشانی دُکھ ہوو اُداسی و مایوسی جیسی چیزاں اُسدی زندگی دے نزدیک کدے وی نہ آون۔ مگر انہاں تو چھٹکارا یا نجات ملنی وی مشکل ہوندی ہے۔ البتہ انسانی زندگی دے تجربات تھیں ایہہ چیز ظاہر ہوندی ہے کہ انہاں بچ کی ضرور آسکدی ہے۔ ہوو ایہہ کمی صرف فن دی بدولت ہی ممکن ہو سکدی ہے۔

فن دی مداخلت براہِ راست انسانی خصائل بچ ہوندی ہے۔ اگر میں فن دیاں قسماں بیان کراں تاں ہر شخص کو اپنے اندر کوئی نہ کوئی فن ضرور نظر ایسی۔ ہوو اوہ اپنے آپ کو ہک فنکار تصور کریں۔ ہوو ایہہ حقیقت وی ہے کہ ہر شخص ہک فنکارا ہوندا ہے۔ فرق صرف اتنا ہے کہ ایہہ فنون کجھ انسان اپنی غرض و غایت پوری کرن واسطے استعمال کر دے ہین ہوو کجھ لوک اپنی زندگی کو دوئے لوکاں واسطے وقف کر کے اپنے فنون تھیں فیضیاب کر دے ہین۔ ایہہ لوک یا

ایسے فنکار ”جیو اور جینے دو“ دے اصول کولوں وی اگے بدھ کے خود اپنی زندگی کو وی خوشگوار بنادے ہین ہو رہا باقی لوکاں واسطے وی مسرت داسا مان مہیا کر دے ہین مثلاً سخت تپش ہو رہا جلد کو ساڑنے والی تھپ بچ کسے راہ اُتے سفر کرن والے لوک اپنے آپ کو بچان واسطے سایہ دار درخت دی چھاں بچ راحت ہو آرام محسوس کر دے ہین۔ بالکل اسی طراں ہک فنکار پریشان حال لوکاں واسطے سایہ دار درخت دی حیثیت رکھدا ہے۔ جس دے فن دی چھاں بچ اوہ اپنے دکھ بھل گیندے ہین۔

فن قدرت دی طرفوں ہک انمول تحفہ ہے۔ اسدے حصول واسطے ہمیشہ کسے تعلیم و تربیت دی ضرورت میہ ہوندی۔ مثلاً بستیاں ہو رہا دیاں بچ رہ کے اسدا واسطہ ایسے ایسے لوکاں نال پیندا ہے کہ انہاں دے مدلل طرز بیان ہو رہا ظرافت کو دکھ کے ایسا لگدا ہے کہ اوہ کسے بہترین فنی ادارے دی پیداوار ہین۔ مگر ایسا میہ ہوندا۔ ایہہ فن انہاں کو قدرت دی طرفوں ودیعت یا بخشیا گیا دا ہوندا ہے۔

عقل انسانی پیدائشی چیز ہے ہو رہا انسانی دماغ اسدی بہترین تربیت گاہ ہے۔ اسیں کیوں ایساں لوکاں دی ذہنیت توں نہ صرف متاثر بلکہ لا جواب ہو گیندے ہاں جیہڑے کسے مخصوص تربیتی ادارے دی پیداوار میہ ہوندے۔ فن سیاست دے اوہ ماہر ہوندے ہین۔ فن لطیفہ دے بیربل، فن ظرافت بچ اوہ کسے رشید احمد صدیقی یا پطرس بخاری کولوں کہٹ میہ ہوندا ہے۔ فن موسیقی بچ اوہ اپنیاں تاناں ہو رہا گاں نال دیاروشن کر دے ہین۔ ایہی لوک صحیح فنکار ہوندے ہین۔ مرحوم عالم قریشی وی ہک ایسے فنکار آسے جیہڑے باضابطہ کسے فنی ادارے دے تربیت یافتہ نہ آسے مگر کمال دی گل ایہہ ہے کہ تربیت یافتہ لوک وی اُن دے شیدائی آسے۔

ہک جائزہ: مرحوم عالم قریشی فنی اعتبار نال پہاڑی دنیا دے افق تے دنیہ نالو چمکے ہو رہا

پہاڑی تحریک کو ادوہ لُوہ بخشی جیہڑی کدے وی ماندیا کھٹ نہ ہوسی۔ بلکہ نسل در نسل عالم قریشی دے فن کو زندہ و تابندہ رکھسی۔ اگر آج دا شاعر، لکھاری فن کار یا سیاستداں سب کجھ اپنا ہی کمال سمجھدا ہے تو فر اوہ لوک جنہاں سُن ایہہ راہواں متعین یا مقرر کیتیاں اُنہاں کو کیکھڑے خانے پنج فٹ کیتا مجلسی۔ زمانہ ماضی سُن ہر حال پنج راہنمائی کیتی ہے۔ انداز بدلے رہے مگر خطوط اوہی رہندے ہین۔ کمال تہ اُندا ہے جنہاں رستے دے نہ کہ جیہڑے اُنہاں رستیاں تے فُر پئے۔ مرحوم عالم قریشی وی اُنہاں لوکاں دی صفِ اوّل دے غازیاء پچوں ہین جنہاں سُن آئندہ نسلاں واسطے رستے متعین کر کے ہک وجود بخشا ہو راج اسیں فیضاب ہو رہیاں۔ اُنہاں کو فراموش کرنا پہاڑی تحریک نال بے انصافی ہو، ظلم کرنا ہے اسان کو احسان فراموشاں پنج اپنا ناں بیہ لکھانا چاہیدا۔ اُنہاں دیاں سابقہ فنی خوبیاں ایہہ ثابت کردتا ہے کہ بے شک ادوہ ہک مکمل فن کار آسے۔

عالم قریشی بحیثیت ہک گائیہ کار: آواز دی جادوگری پنج عالم قریشی پہاڑی دنیا دالافانی کردار آسا۔ جنہاں بزرگاں یا پہراواں سُن مرحوم کو لڑکپن ہو، جوانی دے دو پنج سُنیا ہے ادوہ آج وی کفِ افسوس ملدے ہین۔ مرحوم دارحجان گائیگی والے پالے سے ابتداء توں ہی آسا۔ کثرتی بدن ہون دی وجہ نال آواز کافی گونجدار ہو، صاف، سُریلی آسی۔ سیکورڈ ہن دامالک عالم قریشی آواز طبعیت رکھدا آسا۔ ۱۹۴۷ء دی تقسیم توں پہلیاں ہی گائیگی کو اپنایا۔ حالانکہ اُس وقت ادوہ ہک کم عمر لڑکا آسے۔ ہندو پاک پنج بنن والیاں مشہور فلماں دے گیت ادوہ اس خوبی نال اپنی روایتی آواز پنج گیندے آسے کہ سننے والے حیران ہوکا ایہہ آکھدے آسے کہ ”لے اور آواز اور

الفاظ دی ادائیگی دی اتنی یکسانیت؟

کیا ایہہ اُنڈے فنکار ہون دا ہک مدلل ثبوت نیہہ کہ اُنڈے نغمہ چھیٹن دی دیر ہوندی
 آسی کہ ہزاراں لوک اُنڈے ارد گرد جمع ہو گنڈے آسے۔ حالانکہ بقول مرحوم ”گانا تو میرے
 دل سے نکلتا ہے اور میں اپنی تسکین کی خاطر گاتا ہوں“ واقعی بات جو دل سے نکلتی ہے اثر رکھتی
 ہے۔ ہُن سمجھ بچ ایندا ہے کہ اُنڈی آواز بچ درد دا عنصر غالب آسا۔ آواز کتاں بچ مٹھاس اور
 شیرینی کہول دی آسی۔ اسی واسطے سینکڑے بلکہ ہزاراں لوک بغیر بلائے کھچے دے چلے
 ایندے آسے۔ ماہرے خیال بچ فن اوہی ہے جیہڑا دوائے جذبات ہو را احساسات کو مُس
 کر کے اُسدے دل تے گہرا اثر چھوڑے ہو را ایہہ خوبی عالم قریشی بچ بدرجہ اتم موجود آسی۔
 ایہہ اُنڈے فن دا کمال آسا کہ ہک مہینے دی قید صرف چند کہلے بچ تبدیل ہو گئی۔ اُنہاں جیل
 دے حکام کو اس قدر متاثر کیتا کہ فوری رہائی دے احکامات صادر ہو گئے۔ ایہہ غالباً ۱۹۵۲ء دا
 واقعہ ہے۔ کپواڑ، بارہمولہ، سوپور، بانڈی پورہ وغیرہ علاقیاں بچ گو کہ اوہ بحیثیت اٹھلیٹ ہو
 کھلاڑی کافی مشہور آسے۔ مگر عوام دی اکثریت اُنڈی نغمگی بکھیرنا دی شیدائی آسی۔ جیہڑے
 فلمی گیت اپنے زمانے بچ عالم قریشی اپنی آواز بچ شوقیہ طور لوکاں دی فرمائش تے بڑے بڑے
 جمعیاں بچ گیندے آسے اُنہاں بچ ”پروردگار عالم تیرا ہی ہے سہارا“ اوہ دُنیا کے رکھوالے
 ، سہانی رات ڈھل چکی، اے غم دل کیا کروں، ٹوٹے ہوئے خوابوں نے، حُسن چلا ہے عشق
 سے ملنے، ہو را اسی طراں دے درجناں دوائے فلمی گیت شامل ہین۔ آج دے فنکار یعنی گلوکار
 اپنی سا لہا سال دی محنت و ریاضت دے باوجود اُنہاں گیتاں کو اپنے اصلی رنگ بچ پیش کرن
 دی ہمت نیہہ کر سكدے۔

پہاڑی لوک گیتاں پیش کرنے بچ اُنڈی دلچسپی نہ ہون دے برابر آسی۔ شاید اُنڈی
 مردانہ وجاہت دے منافی آسا مگر پہاڑی کلام جدّوں سامنے آیا تہ اُنہاں کئی شعراء دے کلام دا

انتخاب کر کے کافی ساریاں غزلاں ہو رگیت گائے جیہڑے اپنی مثال آپ ہین۔ غزل گوئی دے دوران اُنڈے ترنم دار تعاش یا لرزہ آواز کدے پُر سکون تالاب بچ اچانک پیدا ہون والیاں لہراں دا نظارہ ہو تصور پیدا کر داسا ہو راسدے نال جیہڑی خاص خوبی ہک فنکار یا گلو کار دی ہوندی ہے یعنی آواز و الفاظ دی ادائیگی نال نال ایکشن کرنا اوہ میں صرف عالم صاحب مرحوم بچ دکھیا ہے۔ بقیہ فنکار اس خوبی تھیں محروم ہین۔ اُنڈی پیش کش توں اسطراں لگدا آسا کہ ”خیال وی اُنڈا، کلام وی اُنڈا، طرز وی اُنڈی، موسیقی وی اُنڈی ہو ر موقع محل وی اُنڈا“ ایسا لگدا آسا کہ اوہ تمام چیزاں دے مرکب ہین۔

قاضی گنڈ دی ہک رات انہاں دی زندگی دی آخری راتاں بچو ہک رات اسی جدوں مارچ ۱۹۹۷ء بچ اوہ چار بچ قریبی سنگیاں نال جموں، دہلی ہو راجمیر دی طرف جو سفر آسے۔ قاضی گنڈ دے ہونل تے اوہ یادگار رات گزری جس بچ انہاں ہک فلمی گیت

اک مسافر کو دنیا میں کیا چاہیے

صرف تھوڑی سی دل میں جگہ چاہیے

ایکشن نال پیش کر کے سامعین کو اس قدر متاثر کیتا کہ اپنے قافلے، ٹیکسی ڈرائیورسُن بے ساختہ آکھیا ”پہائی صاحب تسیں نہ فلم انڈسٹری بچ ہونے چاہیدے ہو۔ آج ۷۰ سال دی عمر بچ تو ہڑا ایہہ کمال ہے تہ جوانی دا کی کہنا“ الغرض عالم صاحب مرحوم دی آواز پُر کشش ہو ر شخصیت تے چھائی دی آسی۔ میں جو لکھیا اُس روشنی بچ نیہہ بلکہ جو دکھیا اُس روشنی بچ پلا تامل آکھ سکداں کہ عالم صاحب ہک بہترین گلوکار آسے۔

بحیثیت موسیقار: آواز دیاں سُراں دی ترتیب ہو ر مٹھاس واسطے آواز نال ساز دا ہونا لازم ملزوم ہے۔ کسے وی شاعر دے کلام کو ترنم یا سُر بخش واسطے ہک ایسے آدمی دی ضرورت ہوندی ہے جیہڑا الفاظ دے زیر و بم کو اسطراں واضح کرے کہ اُسدے معانی عیاں ہو جَلن۔

اس کو اسیں دُویاں لفظاں بچ کپوز آکھ سکدے ہاں۔ عالم صاحب مرحوم دے کجھ ریکارڈ شدہ گیت سُن کے ایہہ لگدا ہے کہ اگر انہاں کو مواتے میسر ایندے تاں اوہ ہک بہت بڑے موسیقار بن سکدے آسے۔ پہاڑی دنیا دے موسیقی دے میدان بچ عالم قریشی دا نعم البدل کوئی وی نیہے۔ ازراہ انصاف غور کرو کہ پہاڑی لوک گیتاں کو چھوڑ کے مختلف شعراء حضرات دا جیہڑا کلام کسے وی گائیکار سُن اُج پیش کیتا ہے۔ اُنندیاں طرزاں Tunes بچ فلمی گیتاں دی نقالی بالکل سامنے دسدی ہے۔ چلو جی اگر تِساں کوئی طرز باوجود محنت دے یا مختصر وقت بچ نیہے بن رہی تاں کوئی گل میہہ نقل دی اجازت ہے۔ مگر ہمیشہ واسطے اس چیز کو اپنا کہنا فنکار دی توہین ہے۔ ایہہ صفت عالم صاحب مرحوم بچ موجود آسی کہ اوہ آکھدے آسے کہ طرز ایسی بناؤ جیہڑی پہلے کسے نغے یا گیت نال مطابقت نہ رکھے۔ انہاں دے بہت سارے گیت ہور غزلاں ایسیاں ہن جیہڑیاں منفرد طرز دیاں ہن۔ ہور اس توں ہٹ کے اوہ اتنی ثقیل یا مشکل قسم دی طرز تیار کرنے دے عادی آسے کہ انہاں دے علاوہ دوسرا کوئی وی فنکار اُس گیت کو نہ گاسکدا آسا۔ مثلاً میں ہک پہاڑی ترانہ تیار کیتا۔ ”اسیں پہاڑی پُتر پہاڑاں دے۔“ تقریباً دس پروگراماں بچ ایہہ ترانہ پیش کیتا گیا۔ بڑی حوصلہ افزائی ہوئی۔ ہک پروگرام ملٹری واسطے طے ہويا، تہ عالم صاحب سُن آکھیا بھائی اس ترانے بچ تھوڑا جیاً اضافہ کرنا ہے۔ اوہ اضافہ ایہہ آسیا کہ ہر آنتر دے اختتام پر ”ہر ہر مہادیو“۔ اللہ اکبر“ بولے سونہال، ست سر یا اکال“ یقین منو کہ انہاں لفظاں دے اضافے نال ترانے بچ کتنی خوبصورتی پیدا ہوئی کہ ترانہ ہک شاہکار بن گیا۔ ”میں تو بہ کیتی دنیا تھیں۔ میں تھکیاں دکھ دکھ راہ تو ہڑی“۔ جان ماہڑیے آئیں بھی توں نہ۔“ اسی طراں دے ہور وی گیت ہن جیہڑے عالم صاحب دی تخلیق ہن ہور انندیاں طرزاں کس قدر مشکل ہن۔ میں سمجھدا ہاں کہ اُس دے پہاڑی فنکاراں بچ اس چیز دی بہت بڑی کمی ہے۔ ہور مرحوم کو اپنا گائیڈ من کے اس کمی کو دور کرن دی سعی کرن۔

عالم صاحب ہک ڈرامہ ٹسٹ: ویسے تہ ہر آدمی دی زندگی بجائے خود ہک ڈرامے دی دور تھیں گزردی ہے۔ مگر نفسا نفسی دے عالم پنج کوئی اس پاسے نظر نیہہ کردا کہ میں کیہو ا کردار نبھار ہیاں۔ ڈرامہ دراصل حقیقت دی عکاسی ہے۔ ہر شخص کو زندگی پنج ہک کردار دتا گیا داہے ہو راوہ اُس کو بخوبی نبھار ہیا ہے۔ قدیم زمانے تھیں آج تک کہتیاں کہانیاں وجود پنج آئیاں۔ ڈرامہ نگاری دا وجود این توں بعد کرداراں دے کرداراں نال ملاقات کتی۔ فرضی ہو حقیقی کردار روشنی پنج آئے ہو انسان اپنی اصل تھیں آگاہ ہو یا۔ ایہہ ہک قدیم فن ہے تہ پہاڑی لوکاں پنج دی ایہہ فخر شائد مرحوم عالم قریشی ہو راں کو حاصل ہے کہ میں جدوں ۹۰ یا ۱۰ سال دی عمر دا آسا۔ انہاں سن ہک ڈرامہ ترتیب دتا۔ اگرچہ اوہ ڈرامہ اُردو ہو پہاڑی دامرکب آسا تاہم اوہ ہک کامیاب ڈرامہ آسا۔ ایہہ غالباً ۱۹۵۶ء دی گل ہے جدوں عالم صاحب شاید اٹھویں یا نویں جماعت دے طالب علم آسے اس ڈرامے دا بنیادی مقصد ماہڑی سمجھ پنج نیہہ آیا البتہ کرداراں دا بناؤ سنگھار ہو بدلی دیاں شکلاں دکھ کے منگو کجھ عجیب لگدا آسا۔ اس پنج ہک گانا وی آسا جس دے بول اجاں کویا دہین۔ ”برسات میں ہم سے ملے تم جن“ ہک ۸۰ سال دا بڈھا اُس کو گارہیا آسا۔ فردو جا ڈرامہ ۱۹۶۲ء پنج ہو یا۔ ایہہ کسے مزدور دے ظلم دی داستان آسی جیہڑا کسے بے رحم ٹھیکیدار دے ظلم دا شکار آسا۔ اس پنج ماہڑا وی ہک کردار آسا۔ اگرچہ میں پہلا انعام کھدا مگر عالم صاحب دا اوہ رول کو جہاں نیہہ ملدا جس پنج اوہ ہک سادھو دارول ادا کردیاں ہونیاں ایہہ فلی گیت گارہے آسے۔ ”بڑی دیر بھئی کب لوگے خبر مورے رام“ ہتھیاں پنج چمٹاتے لگان پنج مالا تہ کنٹھے۔ فرس ۱۹۷۳ء پنج پہلا پہاڑی ڈرامہ کیتا گیا جس دی ڈائریکشن دے نال نال ہراوہ کھا رول اوہ نبھیندے آسے۔ طاب علم دارول، بڈھے کھوسٹ دارول، نیم یعنی منشی دارول، ڈاکو دارول، سکول ماسٹر دارول، گراں دے نمبردار دارول، سیاسی اُمیدوار دارول، مخبردارول، جرگے دارول، غرض کوئی ایسا رول باقی نیہہ رہیا جیہڑا عالم صاحب ادا نہ کیتا ہوے۔ میک اپ پنج دی

انہاں کو کمال حاصل آسا۔ پہاری (بوجھل) آواز بچ مکالمے ادا کرنا داٹھنگ ہور پس پردہ ڈرامے دے دوران ضرورت دے مطابق موسیقی دے تمام کمالات تھیں اوہ بہرہ ور آسا۔
 ڈرامے دے میدان بچ اوہ ہک بہترین ڈائریکٹر آسے ہور اُن دی خدمات فوج واسطے وی وقف آسیاں۔ اوہ مختلف ڈرامیاں دی ریہرسل کرا دے آسے جدوں جدوں فوج کو ضرورت پیندی آسی۔

ڈانسر: ڈرامے ہور موسیقی دے علاوہ مرحوم اپنے وقت دے منے دے ڈانسر آسے۔ کدے کدے کوئی ڈراما اگر طوالت اختیار کرد آسا تہ اوہ لوکاں دی بوریٹ کو دور کیجے واسطے ڈانسر دی ہک جوڑی تیار رکھ دے آسے۔ ہور بوقت ضرورت مکمل موسیقی نال ڈانس اسٹم پیش کر کے واہ! واہ! وصول کر دے آسے۔ ڈانس واسطے ڈرامہ ٹیم دے اندر کم از کم دو اعلیٰ پیمانے دے ڈانسر ہر وقت موجود ہوندے آسے۔ فرجہ ول اوہ ڈانسر فوج بچ پھرتی ہو گیندے آسے تہ اُتھاوی عالم صاحب دی مہربانی نال داد وصول کر دے آسے۔ مرحوم دی لا تعداد ڈرامہ تصویراں وی موجود ہین ہور ڈرامہ کیسٹ وی۔ ٹیگور ہال سرینگر بچ تیار کیٹا گیا ہک ویڈیو کیسٹ آج وی حبیب ہوٹل دے مالک نذیر احمد خان کول موجود ہے۔ غرضیکہ مرحوم دی کارکردگی پہاڑی قوم واسطے ہک سرمایہ بن گئی ہے۔

فن گشتی: ہن تک لکھے گئیاں گلاں توں پڑھن والیاں پہرواں ہور دوستاں ایہہ اخذ کیتا ہوسی کہ مرحوم عالم صاحب شاید کسے ایسے مجسمے داناں ہے جیہڑا جسمانی نزاکتاں توہٹ کے کسے دوائے کم نال کوئی سرکار نیہہ رکھدا۔ جناب عالم مرحوم ہک چٹانی جسم داما لک ہور کثرتی اعضاء والا آدمی آسا۔ کرناہ دی مختصر تاریخ بچ عالم قریشی جیا کوئی دوا آدمی نیہہ گزریا جیہڑا اتنی صفات

دے نال نال پہلوانی بچ دی اپنا ٹائی نہ رکھدا آسا۔ علاقائی سطح تے جتیاں وی کشتیاں لڑیاں سکیاں اُنہاں داسہرا عالم صاحب مرحوم کو گیندا ہے۔ خود پہلواناں دی تربیت وی کر دے آسے ہور خود کشتی وی لڑ دے آسے۔ آخری دناں بچ وی جدوں بہت کمزور ہو گئے دے آسے آکھ دے آسے کہ اجاں وی چار آدمیاں کو بیک وقت میں پچھاڑ سکداں۔ اس لحاظ نال وی اُندی ہک ساکھ آسی۔ مگر اپنی طاقت دا اُنہاں کدے غلط استعمال نیہہ کتیا بلکہ غریب دی حمایت واسطے استعمال کیتا۔ ایہہ سب کجھ اُنہاں سُن اپے شوق نال کیتا ایہہ اُن دا پیشہ نہ آسا بلکہ اُنہاں دا قول آسا کہ جو کجھ ٹساں کول ہے اوہ قوم دے فرداں واسطے وقف کر دے جُلو۔

اوہ ہک بہترین اٹھلیٹ ہور بہترین کھوڑ سوار بہترین ماہر کبڈی، فٹ بال ہور والی بال کھلاڑی آسے۔ اس میدان بچ اُنہاں دی دین ”Contribution“ بہت زیادہ ہے۔ اس وقت سینکڑیاں اٹھلیٹ ہور کھلاڑی اُندے تربیت یافتہ ہین ہور ایہہ چیز ترقی دیاں منزلاں طے کر کے اگے اگے بدھ رہی ہے۔ مگر میں آکھساں کہ پہاڑی بولنے والے پہراء دوست ترقی دیاں منزلاں طے کر دیاں کر دیاں کدھرے عالم صاحب مرحوم دی خدمت کو پھل جُلن۔ ورنہ پہاڑی تحریک دی تاریخ صرف بد مزہ ہو گئی بلکہ نامکمل رہی ہو رائے والیاں نسلاں کچھ سن کہ ایہہ کہیر بابا چھوڑ گیو جس دی وجہ نال تاریخ کو تھنچ چاں دا دل نیہہ کرا۔

نور احمد قریشی..... (بک سوانحی خاکہ)

رہ گئے کم ادھورے سارے، رہ گیاں یاداں باقی
خالی سب پیانے رہ گئے، دور چلے گئے ساقی!

پہاڑی قوم دانشمندی بحال کرنے والا، اوہ بندہ صحرائی تہ مرد کو ہستانی جیہڑا شمس
بری دے بلند و بالا پہاڑ دے مغربی دامن ”تحصیل کرنا“ بچ پیدا ہويا، جس سن پہاڑی
زبان دے بقاء واسطے اپنی قوم کو صحیح معنیاں بچ جدوجہد تے عمل دا پیغام دتا۔ جس سن اپنے
دور دے شکست خوردہ پہاڑی لوکاں کو اُن دی پستی دا احساس دیا لیا۔ جیہڑا اپنی پہاڑی قوم
کو غفلت نیستی ہو رہی تھی دے دلدل تھیں باہر کڈھ کا اُس بلندی تہ کھڑنا چند آسا جتھا خدا
بندے کو لو خود کچھدا ہے کہ دس اے بندے تو ہڑی رضا کے ہے۔ اُس مرد آہن داناں نور
احمد قریشی ہے، جس سن قوم کو خود شناسی دی تلقین دی تاکید کیتی۔ اوہ آج اسان پہاڑیاں
لوکاں دے درمیان موجود نیہ، اللہ تعالیٰ اُنہاں دی نیک نیتی دا صدقہ اُنہاں کو جنت
الفردوس بچ اعلیٰ مقام عطا کرنے آئین۔

چنگا ہويا کہ اوہ پہاڑی قوم دے اندر موجود خود غرض، مطلب پرست تہ مکارانہ
حربے استعمال کر کا قوم دا بیڑا غرق کرنے والے بدنیت تہ بدطینت لوکاں کو لو دور ہو گئے۔

آکھتے ہوندن کہ ”یا مہر کا قدر ایندی ہے یا دُور جُل کا“۔ آج دے انسانی آرزواں تہ قدر اں کو پامال تہ مجرح کرنے والے قوم دے نام نہاد ٹھیکیداراں کو لصحیح ہو ر غلط انسان دی پہچان دی کوئی کسوٹی، کوئی معیار موجود میہ سوائے اس دے کہ اوہ ہک ایسے ناپائیدار شیش محل بچ بسدے ہین جتھا چاروں طرف اُنہاں کو اپنے وجود ہو ر شخصیت دے علاوہ کوئی دُوانظر میہ ایندا۔ ماہرے ہک قریبی دوست مسعود ساموں اپنی ہکی غزل دے مقطع بچ ایسے لوکاں دا ذکر کردے ہو یاں لکھیا ہے۔

تھی فقط ساموں چمن میں چشم بنیا کی کمی
دیکھنے والے بہت تھے، دیدہ و رک کوئی نہ تھا!

پیدائش و ابتدائی تعلیم:

نور احمد قریشی ہوراں دی ولادت جولائی 1937ء بچ موضع کھاور پارہ تحصیل کرناہ بچ ہوئی۔ اُنہاں دے والد داناں محمد حسین قریشی آسا، جیہڑے اپنے دور دے چند گنے چنے پڑھے لکھے افراد بچ شامل آسے۔ نور احمد قریشی ہوراں دی والدہ فرزانہ بیگم ہک خالص اسلامی ماحول دی پیداوار آسی۔ انتہائی سخت گیر مزاج، نظم و ضبط، صوم و صلوة دی پابند ایہہ خاتون اپنے گراں دے اندر ہک مثالی خاتون دی حیثیت رکھدی آسی۔ نور احمد قریشی ہوراں دی پوری زندگی تے اُنہاں دی والدہ مرحومہ دے لامثالی کردار دی چھاپ نظر ایندی رہی۔

نور احمد قریشی اپنے والد دی پہلی اولاد زینہ آسے، اس واسطے اُنہاں دی پرورش انتہائی لارڈ پیارناں ہوئی۔ ابتدائی تعلیم وادی کرناہ دے اُس وقت دے واحد ہائی سکول بچ ہوئی جس داناں اُس وقت ”شیر کشمیر ہائی سکول کنڈی کرناہ“ آسا۔ 1976ء بچ اس ہائی سکول دا درجہ بدھا کا ہائر سیکنڈری سکول کینا گیا تہ آج بھی ایہہ ادارہ اسی گریڈ بچ سینٹر دے

طلباء و طالبات کو تعلیم دے زیور تھیں آراستہ کر رہیا ہے۔ ابتدائی دور بچ ہر بچہ ذہین ہوندا ہی ہے، فرق صرف اتنا ہوندا ہے کہ اُس دے دماغ دے تازہ خالی گوشیاں بچ کون کے پہرہ دے ہے تہ فر بچہ اُسی کو رہنما خطوط سمجھ کا اگاہ گیندا ہے۔ اسی واسطے ابتدائی تعلیمی پرورش و پرداخت و ماحول انتہائی صاف ستھرا تہ شفاف ہونا چاہیدا ہے تاں کہ بچہ نیک، ہچھیاں تہ بہتر گلاں کو اپنے دماغ دے تازہ خانیاں بچ فٹ کر سکے۔

نور احمد قریشی ہوراں دا کہریلو ماحول صاف ستھرا تعلیمی ماحول آسا۔ اُنہاں دے والد نشی ہونے دے نال نال مقامی مسجد دے امام تہ صبحی درس دے مدرس بھی رہے دے آسے۔ والدہ بھی دینی تعلیم تھیں روشناس آسی، لہذا نور احمد قریشی ہک ذہین طالب علم دی صورت بچ سامنے آئے۔ اُنہاں دے ہم جماعتیاں دی اکثریت اُنہاں دی قابلیت دا اعتراف کردی آسی۔ اُنہاں دے اُس وقت سے سنگیاں بچو کوئی تہ اللہ کو پیارے ہو گئے جہاں بچ قاضی محمد عالم قریشی، سیف علی خان سیفی، خواجہ محمد آصف، چودھری غلام محی الدین، محمد سکندر خان ساکنہ ٹیٹوال شامل آسے۔ حالاں بھی اُنہاں دے کئی قریبی سنگی موجود ہین جہاں نال ادہ اپنی عمر دے آخری دھا کے بچ پیٹھکاں تہ محفلاں کر دے آسے۔ اُنہاں بچ عبد المجید لون ساکنہ سلیمان، قاضی غلام یحییٰ ساکنہ کنڈی، پیر سراج الدین ساکنہ کنڈی تہ قاضی عبد المجید ساکنہ چھمکوٹ قابل ذکر ہین۔

نور احمد قریشی اپنی طالب علمی دے دوران کھیڈاں بچ زیادہ دلچسپی کہندے آسے۔ کرناہ تحصیل دے اندر مرحوم نذیر احمد مسعودی ہوراں دی نگرانی بچ تعلیمی دور دا آغاز سونے دے حرفاں بچ لکھنے دے قابل ہے۔ اُس وقت تازہ تعلیم دے نال تازہ کھیڈاں دا آغاز کرنا بچ اُس وقت دے ہیڈ ماسٹر ایم ایم کاظم المعروف ”کاظمی صاحب“ دارول لاٹانی تہ لامثالی آسا جہاں سن نہ صرف ہائی سکول کنڈی بچ زیر تعلیم طلبا بلکہ عوامی سطح تے مختلف

کھیڈاں کو متعارف کرا لے گا عام و خاص دی زندگیاں کو متحرک کر کا رکھ دتا۔ پوری تحصیل کرناہ پنج تعلیم دے حصول دے نال نال مختلف کھیڈاں دا شوق پروان چڑھیا۔ گورنمنٹ شیر کشمیر ہائی سکول کنڈی کرناہ دے کھیڈاں نال منسلک طالب علم مقابلیاں پنج حصہ کہن کا وادی کشمیر دے طول و عرض تہ اپنی اہلیت دی دھاگ جما بیٹھے۔ باقی دے کھلاڑیاں دے نال نال نور احمد قریشی ہو ریں بھی والی بال ٹورنامنٹ کھیڈے واسطے ہندواڑہ، بانڈی پورہ تہ سو پور تک گیندے رہے۔ اسی دوران 51-1950ء پنج ٹورنامنٹ پنج حصہ کہدے واسطے گئے۔ باقی تمام کھلاڑی واپس آگئے مگر نور احمد قریشی سرینگر چلے گئے تہ فراوہ واپس کھر نہ آئے، سرینگر دے خانیار علاقے پنج رہ کا شال دوشالے دی کشیدہ کاری پنج مصروف ہو گئے۔ اسی دوران اوہ غالباً 1954ء پنج جموں و کشمیر ملیشیا پنج بحیثیت سپاہی پہرتی ہو گئے۔ اسی طراں اوہ اٹھویں جماعت تک ہی تعلیم حاصل کر سکے تہ طالب علمی دا زمانہ چھوڑ کا فوج دے ملازم بن گئے۔

ملازمت:

نور احمد قریشی ہو ریں 1962ء تک جموں و کشمیر ملیشیا دی تیر ہو یں یونٹ دے سپاہی بن کا ریاست جموں و کشمیر دے دور دراز علاقیاں گریز، مچھل، راجوری، چیم جوڑیاں، کالی تہارتہ کئی دوئیاں کٹھن تہ مشکل جائیاں تہ اپنی ڈیوٹی دیندے رہے۔ پہاڑی زبان بولنا یا پہاڑی ہونا پنج اوہ فخر محسوس کر دے آسے۔ پہاڑی قوم دے ناں تے اوہ کسے قسم دی تضحیک یا طنز ہر گز برداشت نہ کر دے آسے۔ پہاڑی قوم دی توقیر تہ عزت واسطے اُنہاں اپنی زندگی پنج بالخصوص اپنی سروس دے دوران متعدد افراد نال لڑائیاں تہ فساد کیتے۔ اتھا تک کہ ہکی شخص کو اُنہاں زندگی تھیں محروم کر چھوڑیا آسا۔ ایہہ واقعہ 1960ء پنج ہکی جگہ پیش آیا آسا، جس دی تفصیل پنج گینا ضروری نیہہ۔ 1962ء پنج بھارت اور چین دے

درمیان لداخ دیاں سرحد اں تے جنگ چھڑ گئی۔ فوج کو مزید کمک پہچائے واسطے اُس وقت دے جنرل بکرم سنگھ سن تیرہویں بٹالین جے اینڈ کے ملیشیا کو اپنے ہمراہ لداخ دی سرحد تے پہچا کا جنگ دے میدان پنج جھوک چھوڑیا۔ اس جنگ پنج کافی زندگیاں تلف ہوئیاں۔ نور احمد قریشی ہوراں دے قول دے مطابق جس وقت اُنہاں دی یونٹ لداخ پنج بذریعہ جہاز اُتری تہ فوجی جواناں کو کوئی لمحہ ضائع کیے بغیر سرحد تے دشمن دا مقابلہ کرنا واسطے پنج دتا۔ اوہ آکھن لگے کہ میں اپنے 9 سنگیاں سمیت ہکی شکستی مان گڈی پنج سوار ہو کے جس وقت سرحد پہنچیاں، اگو سامنے تھیں دشمن اس اں دی گڈی تے تابڑ توڑ گولیاں تہ مارٹر فائراں دی بو چھاڑ کر چھوڑی۔ ڈرائیونر عقلمندی دا مظاہرہ کر دیاں ہوئیاں فوراً گڈی کو واپس موڑیا مگر دشمن سُن گڈی دے پچھلے حصے تے گولیاں دی بارش کر چھوڑی جس پنج ست جوان موقع تے شہید ہو گئے صرف نور احمد قریشی تہ گڈی دا ڈرائیور بال بال پنج گئے۔

جسے رکھے سائیاں، مار سکے نہ کوئے

اوہ آکھن لگے کہ اس پورے اچانک جالیوا حملے دے دوران مکوا اگر کوئی چیز یاد ہے تہ اوہ ایہہ ہے کہ ماہری والدہ (جیہڑی اُس وقت بقید حیات آسی) دا چہرہ مبارک تہ دُعا واسطے اُٹھے دے ہتھ ماہریاں اکھیاں اگے صاف صاف باندے دسدے آسے۔ اللہ اللہ کر کے جنگ ختم ہوئی مگر تیرہویں بٹالین جے اینڈ کے ملیشیا کو ہمیشہ لداخ واسطے مخصوص کر کا ”لداخ سکاؤٹس“ بٹالین دانواں ناں دتا گیا۔ نور احمد قریشی 1962ء تھیں کہن کا 1978ء تک لداخ دیاں مشہور معروف وادیاں لیہہ، پرتاپور، نور، زانکار تہ ساچن گلشیر جیسی جان لیوا خطرناک جگہاں پنج اپنی ڈیوٹی سرانجام دیندے رہے۔ لداخ پنج اپنی طویل سروس دے دوان اُنہاں ہک فوجی آفیسر ہون دے ناطے عام غریب لوکاں دی اتنی خدمت کیستی کہ اُنہاں دی شہرت تہ سخاوت دے چرچے عام ہو گئے۔ اوہ لداخ زبان مکمل سمجھدے آسے تہ

کسے حد تک بولدے بھی آسے۔

”پہاڑی کلچرل کلب کرناہ“ دے فنکاراں کول میوزیکل بنجو (Musical Benjo) ناں دا موسیقی دا آلہ نور احمد قریشی دی دین ہے جہاں سن اِس آلے کو 1962 بچ پہلی وار وادی کرناہ بچ متعارف کرا لیا تہ اُج کرناہ کلچرل کلب کول ترے عدد الیکٹریفائیڈ یعنی بجلی تے چلنا والے بنجو موجود ہین۔ اپنی فوجی سروس دے دوران اوہ سرینگر تہ جموں دے مختلف کالجاں بچ این سی سی دے انسٹریکٹر بھی تعینات رہے دے ہین۔ اِس دوران اُنہاں کو فوجی عدالت دی طرف نو کورٹ مارشل دا سامنا کرنا پیا، جس بچ آخر کار اوہ خود باعزت بری ہو گئے۔ مگر این سی سی دے کرنل کو سیول جیل نہ بچا دتا گیا۔

1978ء بچ ہی اُنہاں دا بڑا لڑکا محمود احمد قریشی جیہڑا دسویں جماعت بچ زیر تعلیم آسما، سرحد دے اُس پار پاکستانی زیر انتظام کشمیر دے دارالخلافہ مظفر آباد بچ گیا جتھا اُس سن میٹرک پاس کرنا دے بعد کراچی دا رخ کیتا۔ ایل ایل بی دی ڈگری حاصل کر کے اُتھی وکالت شروع کیتی۔ کجھ عرصہ بعد دلی دے ہکی مہاجر کنبے بچ شادی کرکا کراچی بچ بس رس گیا۔ نور احمد قریشی ہوراں کو اپنے پہلے بیٹے دی جدائی دا انتہائی صدمہ گزریا مگر اپنی زندگی دے دوران اپنی زبان کدے بھی کسے اگا اپنے پتر دی جدائی دے صدمے دا اظہار کر دیاں نہیہ دکھیا۔ اُس دی جدائی دا غم اُنہاں کو اندر و اندر ہی کھیند ارہیا مگر اُنہاں شکوے شکایتاں کو اپنے سینے بچ دفن کرکا انتہائی صبر و استقلال دا مظاہرہ کیتا۔ اپنے لاڈ لے پتر دی جدائی دے صدمے دا اظہار اُن دی شاعری بچ جا بجا باندے نظر ایندا ہے۔ کونجوی ہک لوک گیت ہے، اسی دے وزن تہ بحر تے اُنہاں کجھ شعر آکھے دے ہین جہاں بچ ہوکاں تہ ہاڑاں داشدید اثر موجود ہے۔ ملاحظہ کرو۔

اُڈ پہلا کوئجیئے کوئی ماہلیاں تے بہار آئی
 بہکاں کو لوک ٹرے ، گیاں سجواں دی یاد آئی
 اُڈ پہلا کوئجیئے گل موراں دے پھاہی پا کے
 بدھیا بھی بیہ منگی ، ٹرگیوں ٹسیں جدائی لا کے
 اُڈ پہلا کوئجیئے ، لماڈار نی کاواں دا
 بچیاں دے دُکھ ڈاڈے ، بُرا حال فی ماواں دا

اسی طراں اپنی ہکی نظم بچ اوہ اپنے دل دی پہڑاس تہ تہو کہ انہاں شعراں بچ
 کڈھدے ہین۔ اس نظم دا عنوان بھی انہاں ہجر فراق رکھیا دا ہے۔ شعر بہ بحر سی حرفی پیش ہین۔

ن: نیم بکل میری جان تڑنے مینوں ہجر محبوب دا مار گیا
 قائم رہے نہ ہوش حواس میرے جس وقت تھیں ہے اوہ پار گیا
 ہٹھ پوے بچھوڑے دا جیونا کے ، مینوں مار کے نس اوہ پار گیا
 آکھیں نال فراق دے نور احمد میری زندگی کر بیکار گیا !
 کھڑی پل نہ آرام ہے یار باہجوں ، پہل گیا ہے شاید اوہ نام میرا
 اے باد صبا توں جا اُتھے ، میرے یار نوں دیویں سلام میرا
 آکھیں کر معاف خطا میری ، رورو کے دیویں پیغام میرا
 منگاں یک دیدار سونے یار دایں ، ایہوئی ورد ہے صبح تہ شام میرا

نور احمد قریشی ہوراں اپنی عمر دا بیشتر حصہ انہاں ہی حیلیاں باکیاں بچ گزار چھوڑیا مگر
 نہ اپنے کہریاں کو اپنے دکھاں دار از دار یا غمگسار بنایا تہ نہ ہی کسے دوئے کو خبر لگن دتی۔ آج
 تک جس جس شخص بھی انہاں دی محفل کیتی یا سنگ کیتا انہاں نور احمد قریشی کو کدے بھی
 ملول ، مضطرب ، پریشان یا اُداس نہ دکھیا ہوسی۔ انہاں کو ہمد اکھید دا تہ خوش خوشحال دکھ کا

ہر آدمی ایسہ سوچتا آسا کہ دنیا بچ اگر پریشانی یا مصیبت تھیں پاک کوئی شخص ہے تہ اودہ صرف ہور صرف نور احمد قریشی ہو سکتا ہے۔

1978ء بچ اپنی فوجی سروس دے آخری سال بچ انہاں سن جموں صوبے دے اُستاد

محلے دی ہکی مسلمان بیوہ نال صرف اس غرض نال دوسری شادی کیتی کہ اُس داسابقہ خاوند ہکی حادثے بچ ہلاک ہو گیا تہ اودہ اپنے کچھے بے سہارا تہ معصوم چندک تہ گدریاں چھوڑ گیا جن دا ہر سان حال کوئی نہ آسا۔ نور احمد قریشی ہوراں انہاں دی پرورش دانہ صرف ذمہ چایا بلکہ انہاں واسطے قلعہ باہودے کول دو کنال رقبہ بھی خرید کھدا جتھا آج انہاں سن تعمیر داکم شروع کیتا دا ہے۔

پہاڑی قوم دی پسماندگی، بے بسی تہ لا چاری نور احمد قریشی دے انگ انگ بچ زہریلے سیال مادے نالو کھنکدی آسی۔ ریاست جموں و کشمیر دی بے جاتہ غیر مناسب تقسیم دی وجہ نال پہاڑی زبان بولنے والیاں دے سینے اتوجیہری سرحدناں دی لکیر چھکی گئی اُس دی وجہ نال پہاڑی لوک دو حصیاں بچ بٹ گئے۔ پہرا پہراؤ تھیں جدا ہو گیا۔ ماء پے اپنی اولاد تھیں دُور ہو گئے۔ سب کچھ جدا ہو گیا لیکن زبان تقسیم نیہہ ہوئی۔ البتہ پہاڑی زبان دی ترویج و ترقی بچ رکاوٹ پیدا ہو گئی۔ نور احمد قریشی ہوراں کو پہاڑی قوم دے غیر یقینی مستقبل دے بارے بڑی تشویش آسی۔ انہاں اپنی فوجی سروس دے دوران ہی اپنی قوم دی شناخت تہ پہاڑی زبان کو ہک لسانی اکائی دے طور تے آئینی ضمانت فراہم کرنا واسطے جانی و مالی جدوجہد شروع کیتی۔ ”پہاڑی کلچرل اینڈ ویلفیئر فورم“ دے وجود بچ ایسے تو کئی سال پہلے اودہ انفرادی طور تے مصروف عمل رہے۔ انہاں دیاں مصمم ارادیاں کو اُس وقت تقویت ملی جس وقت ایڈوکیٹ نور اللہ قریشی تہ دیگر ہمراہیاں سن مکمل طور تہ پہاڑی زبان دی تحریک دا آغاز کیتا۔ ایہیاں تہ احتجاجی تحریکاں بچ ہزاراں افراد شامل ہوندے ہن مگر نعرہ آواز بلند کرنا کسے سر پھرے محبت قوم داکم ہوندا ہے۔ ہر ہک دے بس دی گل نیہہ۔ نور احمد قریشی بیان کردے

رہندے آسے کہ پہکھیاں پٹیاں، رات دیاں گھپ انہیریاں بچ انجان تہ دور دراز پہاڑی
 رستیاں تے سفر کر کا مختلف پہاڑی زبان بولن والیاں بستیاں بچ بچ کا وقت بے وقت بوہے
 ٹھکوردے آسیاں۔ کوئی بوہے گھلاے آسے تہ کئی بوہے بندرہندے آسے۔ پیراں دے
 بوٹاں دے تلے الگ ہو گیندے آسے مگر انہاں ترلے تے پھٹے دے بوٹاں کو ہتھاں بچ چا کا نا
 اُمید تہ مایوس ہوئے بغیر اپنا کٹھن سفر جاری رکھیا۔ ریاست جموں و کشمیر دیاں انہاں تمام
 گٹھاں بچالیاں بچ بچ گیاں جتھا گئے کوئی پہاڑی بولن والا بسدا آسا۔ اُس وقت توقع
 آسی کہ صاحب حیثیت پہاڑی یا پڑھیا لکھیا پہاڑی اُس دی گل کو ہتھو تھ کھنسی مگر ایسا نہ ہویا۔
 جان دے آسیاں کہ لمی نیندراں سین والے اتنے جلدی بیہ جاگدے تہ کدے جاگ بھی
 گیندے تہ کافی چر تک اُن دے ہنگلیاں دا تہ آکڑنا دا سلسلہ جاری رہندا ہے، جس دے
 دوران اوہ کسے دی گل کو نہ سمجھدے ہو یاں خاطر خواہ تسلی بخش جواب بیہ دے سکدا۔ اساں
 اپنے حواس بہال تہ بجا رکھے۔ کئی پچھے لوک بھی ملے جہاں پورے پورے تعاون دا یقین دتا
 ہو ر مونڈھے نال مونڈھا جوڑ کا پہاڑی قوم و زبان دی بقاء تہ ترقی واسطے جی توڑ محنت کرنا دا
 وعدہ کیتا۔ کیس خیر خواہاں سن مالی معاونت بھی کیتی تہ کیس اسدے قافلے کو لو اس طراں پلا
 ٹک کانتے آسے جیہاں اسیں پہاڑی نہ بلکہ گندگی دا ٹھیر آسیاں۔ فروقت گزرنادے نال
 نال اس در بدر پہنکنا والے پہاڑی قافلے کو نذر احمد مسعودی تہ مرزا عبدالرشید جیسے قائدین
 بھی ملے جہاں دیاں مزید محنتاں، کاوشاں تہ ہدایتاں دی وجہ نال اساں دی پیش رفت
 انتہائی حوصلہ افزاء رہی تہ 1975ء بچ آل جموں و کشمیر پہاڑی کلچرل اینڈ ویلفیئر فورم دا قیام
 عمل بچ آیا۔ نور احمد قریشی ہوراں کو اس فورم دا چیف آرگنائزر مقرر کیتا گیا۔ فورم دے زعما
 سن بیک آواز پہاڑی فورم دے چھنڈے تلا پہاڑی قوم کو جمع ہو کا کم کرنا دی دعوت دتی۔
 پوری ریاست دے پہاڑی خطیاں دے پہاڑی زبان دے فنکار، ادیب تہ شاعر اپنا اپنا

سرمایہ ادب و فن کہن کا میدان عمل بچ سرگرم ہو گئے۔

نور احمد قریشی ہوریں اپنی فوجی سروس دی تکمیل دے بعد 1978ء بچ سبکدوش ہو گئے تہ اُس دے فوراً بعد اُنہاں کو سرینگر دے صورہ میڈیکل انسٹیٹیوٹ بچ سیکورٹی آفیسر دی نوکری مل گئی۔ ایہہ نوکری نور احمد قریشی دی من پسند نوکری آسی۔ اوہ بہتر روزگار دے حصول دے بکھیڑیاں تہ جنجالاں بچ کدے بھی نیہہ پئے البتہ خدائی خدمتگار ہون دے ناطے اُنہاں دادل کردا آسا کہ اوہ اپنی زندگی دا ہک ہک پل لوکاں دی خدمت تہ مدد کرنا بچ گزار چھوڑن۔ اُنہاں دی دلی مراد پوری ہوئی، اپنی سیکورٹی آفیسر دی ڈیوٹی دے دوران اُنہاں پہلے ہی مرحلے بچ ہک بہت بڑے سکیئنڈل کو بے نقاب کرکا صورہ میڈیکل انسٹیٹیوٹ دی لکھاں روپے دی پراپرٹی کو برآمد کیتا جس بچ ہسپتال دی ادویات، قالیناں تہ بجلی واسا مان شامل آسا۔ اپنی ایمانداری تہ دیانتداری تہ خدمت گزاری دی وجہ نال اوہ ہسپتال دے تمام ڈاکٹروں تہ نیم طبی عملے دی ہمدردیاں جتنے بچ کامیاب ہو گئے۔ کرناہ تحصیل یا کسی بھی ریاست دے پہاڑی علاقے تھیں کوئی بیمار علاج واسطے اگر صورہ ہسپتال گیندا آسا۔ نور احمد قریشی بحیثیت پہاڑی اُنہاں دی فوری مدد واسطے تیار رہندے آسے۔ اکثر بیماراں کو اوہ در بدر ہونا تھیں بچائے واسطے اپنے سرکاری کوارٹر بچ نہ صرف جگہ دیندے آسے بلکہ اُن دے کھانے پینے دا انتظام بھی خود ہی کردے آسے۔ صورہ ہسپتال بچ اپنی سروس دے دوران اُنہاں کو نا مساعد حالات دی وجہ نال کافی نشیب و فراز تھیں بھی گزرنا پیا، جس دا تذکرہ مناسب میہہ۔ اسی دوران اُنہاں پہاڑی شاعری دی طرف خاص توجہ مرکوز کیتی۔ اُنہاں دی ابتدائی شاعری بچ پہاڑی قوم پہاڑی زبان تہ پہاڑی جوان دا تذکرہ زیادہ ملدا ہے۔ اپنے اشعار بچ اوہ پہاڑی جوان دی غیرت کو لکارا پہاڑاں داسینہ چیر کا اپنے قومی مفاد واسطے اگا بدھنا دی نہ صرف تلقین و تاکید کردے ہن بلکہ اُسدے جوش ہور قومی

جذبات کو پہرہ کا کاس دے بدن بچ لہودی گردش کو تیز کر دے ہیں۔ ملاحظہ فرماؤ چند اشعار متفرقہ۔

ہتھ بچ تلوار لیکے اٹھ پہاڑی شیر جوان
لاج اپنی قوم دی رکھیں توں جا کے بچ مدان
آزمائش دی کہڑی ہے، موت نوں رکھ سامنے
غازیا ایہہ پل سہانے مڑ کے فریہ آونے
حق سرداری ہے اپنا، غاصباں کو لو توں کھس
خالماں دے واسطے بس توں اُن آئی موت بن

اس طراں دے لاتعداد اشعار انہاں دیاں ابتدائی نظماں تہ غزلاں دے ذریعے
پہاڑی زبان بولنے والیاں واسطے فخر دی اذان داکم کر دے ہیں۔ اوہ خاب غفلت تھیں
بیدار کر کا پہاڑی قوم کو اتفاق و اتحاد دی ہکی رسی بچ جکڑے رہنے دی ترغیب دیندے ہیں۔
اوہ اپنی پہاڑی قوم دے تئیں انفرادی جذبات تہ اجتماعی طاقت تہ بڑا زور دیندے ہیں۔ نور
احمد قریشی ہوراں دی ہک بہت بڑی خوبی شاعری دے حوالے نال ایہہ آسی کہ جدوں بھی
انہاں کوئی نظم یا غزل ترتیب دتی اُس دی تاریخ تہ مقام درج کرنا بچ کدے کو تا ہی میہہ کیستی
۔ ایہہ صفت کسے دوئے شاعر بچ میہہ پائی جلدی۔ اٹھاراں فروری 1988ء کو صورتہ
میڈیکل انسٹیٹیوٹ بچ ڈیوٹی دے دوران اپنے سرکاری کوارٹر تے بہہ کا انہاں ہک ہور
پہاڑی جوان تہ پہاڑی قوم دے ناں ہک نظم لکھی جس دا ہر شعر پہاڑی جوان دے جذبات
تہ احساسات کو چھنجوڑ کا اپنی ماء بولی تہ پوری پہاڑی قوم دی خدمت تہ حقوق دے حصول
واسطے سرگرم عمل ہونادی دعوت دیندا ہے۔ اسی نظم دے چند شعر جیہڑے سی حرفی دی بھرتے
لکھے گئے پیش خدمت ہیں۔

ہوں اٹھ پہاڑیا شیر بن کے حق اپنا منگ توں غیر کولو
تھ چھوڑ گھلے ، باہواں کرلیاں کس حق توں اپنا غیر کولو
نہ کھیڈتے وقت گنوانا ئیں ، تھو کھے بازاں دی چال نوں سمجھ ذرا
لک بنھ کے اٹھ نال سنگیاں دے ، تبر تیر تلوار کھربکا ذرا !
نال صدق یقین دے کرو وعدہ قسم اس دے دودھ دی کھاؤ سارے
جہاں حق کھادا پہاڑی قوم دا جی ، اُن دا کڈھ کلجڑا کھاؤ سارے
بتری تہاراں حلال کرنور احمد ، ورنہ رہویں نہ توں اس جہان اندر
پہاڑی بن کے اٹھ تے لے بدلہ ، کی لینا ہی توں اس جہان اندر
آؤ تاؤ نہ دیکھ توں نور احمد ، موت کھلی ہے آن کے بر تو ہڑے
پتہ کوئی پیغام نہ دیسی تینوں ، کڈھ تھو کہ تہ کر ارمان پورے
جہاں کندھ چاہڑی تو ہڑے کہر اندر ، اُنہاں موزیاں توں لے حساب اپنا
پہاڑی بن تہ شیر دی چال چل توں ، چھنڈا چاتہ دس شباب اپنا
اُچے پہاڑ تہ چڑھ کے ڈنڈ کریو ، سبھاں پہاڑیاں دیو سلام میرا
زندہ رہیاں تاں ملساں لکھ واری ، مر گیاں تہ امانت کلام میرا
تخصیل کرناہ کسے زمانے یعنی 1947ء تھیں پہلیاں ضلع مظفر آباد دی سب تھیں
بڑی تخصیل آسی ۔ تقسیم ملک دے نال نال کرناہ تخصیل دی بھی تقسیم ہو گئی تہ ہک حصہ
ہندوستان دے زیر قبضہ کشمیر نال شامل ہوئی تہ دوسرے پاکستانی زیر انتظام کشمیر نال شامل
ہو گئی ۔ برادریاں ، رشتہ داریاں تہ تعلق داریاں بھی تقسیم ہو گیاں ۔ بچھوڑے پے گئے ۔
ہزاراں لوک ہکی دوائے نال ملن دی آس تہ اُمید کہن کا اس دنیا تھیں رخصت ہو گئے ۔ فر
سٹھ سال دی جدائی تہ بچھوڑے دے بعد جس وقت رستے کھولنا دی اُمید لگی تہ نور احمد قریشی

اس بچھوڑے دا حال کرناہ دی تصویر دے حوالے نال اس طراں پیش کردے ہین۔

کرناہ، آسی تصویر کشمیر دی پر آج اعرافاں دے بچ شمار ہوندا

کش گزگا دے کندے بیٹھ یارو، قسمت اپنی تے ہر انسان روند

جے میں انہاں دی شاعری دے مختلف موضوعات دے حوالے نال اپنے

مقالے کو جاری رکھاں تاں مکواہیہ امید نیہ لگدی کہ میں کسے اختتام تے پہچاں۔ اس

تفصیل بچ گیناں نال نور احمد قریشی ہوراں دیاں کئی ذاتی صفات دا تذکرہ چھٹ گینے دا

امکان ہے۔ نور احمد قریشی اپنے والدین دے انتہائی وفادار تے تابعدار پتر شمار کیے گیندے

ہین۔ انہاں اپنے والدین دانہ تہ کدے حکم ٹالیا تہ نہ ہی کدے انہاں دے سامنے متھا میلا

کیا۔ انہاں اپنے والدین دی زندگی دے دوران انہاں دے سامنے اپنی بیوی نال کدے

بھی گل نیہ کیستی۔ اوہ والدین دا انتہائی احترام کردے آسے۔ اپنے چھوٹے عزیز پھراواں کو

اوہ بڑی شفقت تہ محبت نال پیش ایندے آسے۔ اپنے محلے ہور گراں بچ انہاں کو سخی دا تا

دے ناں نال پکار دے آسے۔ انہاں دی سخاوت دا ایہہ عالم آسا کہ جس وقت اوہ اپنی

فوجی سروس دے دوران دو مہینے دی چھٹی ایندے آسے تہ مختلف قسم دے سامان نال لدے

دے ہوندے آسے تہ جس وقت اوہ واپس گیندے آسے تہ اپنی فوجی وردی بھی جسم تہ نہ

ہوندی آسی، اوہ بھی غریباں دی نذر کر چھوڑ دے آسے تہ فرکباڑی دی دکان توں پھٹیاں

ترٹیاں قمیضاں تہ پتلوناں خرید کا تہ لا کا واپس گیندے آسے۔

مال و دولت دی نور احمد قریشی کول کوئی قدر و قیمت نہ آسی تہ نہ اوہ اس دی طعیا

لاچ رکھدے آسے۔ جس قدر روپیہ پیسہ کمان دا موقع نور احمد قریشی کو ملیا، اگر انہاں سن

انہاں موقعیاں دا فائدہ اٹھایا دا ہوندا تاں اوہ آج کرناہ تحصیل دے سب تھیں امیر ترین

آدی ہوندے۔ انہاں جو کمایا اُس بچو خود کھٹ کھا دا مگر دے لوکاں کو زیادہ کھوالیا۔

2008ء اکتوبر دے مہینے پنج ریاستی کلچرل اکیڈمی دی طرفو پہاڑی کلچرل کلب

کرناہ کولداخ واسطے مدعو کیتا گیا جتھا کلچرل پروگرام پیش کرنا دا اہتمام آسا۔ نور احمد قریشی بحیثیت کلب دے چیئرمین تہ فنکار نال شامل آسے۔ لداخ علاقے پنج انہاں سن فوجی سروس دے اٹھاراں سال گزارے دے آسے، لہذا لداخ دے جغرافیہ تھیں پوری طراں واقف آسے۔ کلب دیاں فنکاراں دے گائیڈ بن گئے تہ انتہائی اہمیت دی جانکاری دیندے رہے۔ پنج ستارہ ہوٹل سندھ پنج قیام دے دوران انہاں دی ملاقات اپنے بکلی ریٹائرڈ فوجی آفیسر غلام قادر نال ہو گئی۔ ملاقات دے دوران دوئی جذباتی ہوکا اپنیاں اگلیاں پچھلیاں گلاں کرن لگے۔ غلام قادر آکھن لگا۔ نور احمد صاحب ایہہ پنج ستارہ ہوٹل دریائے سندھ دے کنارے تے میں بنایا دا ہے۔ رہائشی مکان ۴ عدد بنائے دے ہین جہاں بچو ترے مکان پورا سال سیاح لوکاں سُن کرائے تہ رکھے دے ہین تہ بکلی پنج خود رہائش کردا ہاں۔ زمین خرید کا سفید دے اتنے درخت لائے دے ہین کہ ان دی مالیت ترے کروڑ تھیں زیادہ ہے۔ کل ملا کا ۱۵ کروڑ تھیں زیادہ دی پراپرٹی بنائی دی ہے۔ نور احمد صاحب، تسلیں دسو کہ تسان کے کے بنایا دا ہے۔ انہاں جواب دتا کہ غلام قادر تو ہڑی موت آسان بیہہ ہونی، تدھا اپنے پچھتاتے تہ رونے تہ افسوس دا سامان کیتا دا ہے جبکہ کو اللہ تعالیٰ انہاں چیزاں تھیں پاک رکھیا دا ہے۔ ماہڑے کول انسانی خدمت دا جذبہ ہے۔ دماغ دا سکون ہے۔ اس تھیں بدھ کا کوئی دوئی دولت تہ ہو ہی بیہہ سکدی۔ غلام قادر دی پشیمانی اُس وقت دکھنے دے قابل آسی۔

نور احمد قریشی پنج بڑا بننے دی صلاحیت آسی مگر بڑا بننے دا شوق نہ آسا۔ اوہ پہاڑی قوم کو بک جٹ تہ متحد دکھنا دے خواہشمند آسے۔ اوہ پہاڑی قوم دے آنگن ہرا بھراتہ سرسبز و شاداب دکھنا دے متمنی آسے۔ اگرچہ اوہ بذات خود سیاسی کردار ادا کرنا پسند نہ کردے آسے

مگر انہاں سُن بالخصوص پہاڑی کرناہی عوام کو سیاسی تہ ادبی اُفق تہ کھڑنایا کھینچنا بچ ہک کلیدی کردار نبھایا۔ انہاں دی حسن کار کردگی پہاڑی قوم دے ماضی دا دلکش، موثر تہ بیش قیمتی سرمایہ ہے، جس دی مدد نال اسیں اینا والے کل کو ہک خوبصورت موڑ یا سمت دے سکتے ہاں۔ زمانہ حال تہ فرینا والیاں نسلاں کو ادبی تہ سخاوتی زیور نال آراستہ کر سکتے ہاں۔

نور احمد قریشی ہک دلیر، نڈر، بے باک، سچے تہ کھرے انسان آسے۔ اوہ محبت وطن، محبت قوم تہ نفرت ہو ر منافقت تھیں پاک آسے۔ انہاں دی نیت ہو ر سوچ شفاف آسے۔ اوہ موجودہ صدی دی امن پسند شخصیت آسے۔ انہاں دی زندگی دا منشور مذہبی رواداری، پہاڑی چارہ، اعتماد، اخوت تہ محبت تے مبنی آسا۔ گزشتہ انتشار دے دور بچ انہاں کئی کمیٹیاں تہ انجمنیں بنایاں جن دا مقصد علاقے بچ امن عمل کو بحال رکھنا آسا۔ دس سال تک اوہ حلقہ پنچایت کھاوڑ پارہ دے سر بچ بھی رہے۔

پہاڑی کلچرل کلب کرناہ دے چیرمین دی حیثیت بچ انہاں کلب دیاں فنکاراں کو اوہ مقام دتا کہ آج پہاڑی کلچرل کلب موسیقی دے آلات دے حوالے نال امیر ترین کلب منیا گیندا ہے۔ اوہ آکھدے آسے کہ پہاڑی کلچرل اینڈ ویلفیئر فورم دی کامیابی بچ کرناہ کلچرل کلب دا کلیدی رول رہیا دا ہے۔ اسی کلب دے فنکاراں سن فورم کو نویں روح بخشی کیا نکہ فورم دا وجود 1975ء بچ عمل بچ آیا جبکہ پہاڑی کلچرل کلب 1973ء تھیں لگاتار پہاڑی لوکاں دے دل دی آواز بن کا پہاڑی قوم و زبان دے ورثے دی سام سمہال بچ مصروف عمل ہے۔ اس کلب بچ نہ صرف پہاڑی لوک گیتاں دے فنکار شامل ہین بلکہ لوک ادب کو سینہ بہ سینہ آگائورن والے پہاڑی ادیب تہ شعراء بھی موجود ہین۔

نور احمد قریشی ہو ریں تاحیات میاں محمد بخش ہو ریں دے انہاں شعراں تے کار بند رہے۔

دانشمنداں دا کم نائیں دُنیا تے دل لانا

اس بوہٹی لکھ خاوند کیستے ، جو کیتا سو کھانا
جس چھڈی ایہہ بچے کھائی ، سوہیو سنگھڑ سیانا
ایسی ڈائین نال محمد کا ہنوں عقد نبھانا

اللہ تبارک تعالیٰ دی ذات تے اُنہاں کو توکل آسا۔ ہر اُتار چڑھاؤ یا عروج و زوال کو اللہ تعالیٰ دی مرضی سمجھ کا اس تے شا کر رہندے آسے۔ اسی واسطے اپنی زندگی دے دوران کسی بھی شخص سُن اُنہاں کو مایوس تہ پریشان بیہہ دکھیا۔ زندگی دے آخری لمحے بچ جس وقت اُنہاں موت کو اپنے آپ نال بغل گیر ہونداں دکھیا، اُس وقت بھی اوہ پہاڑی قوم دی سوچ بچ غرق آسے۔ اُن دی موت دا منظر میں اپنیاں اکھیاں دکھیا تہ میں اندازہ لایا کہ اگر موت اتنی آرام دہ تہ آسان ہے تہ فر موتو تھیں کے ڈرنا؟ مگر نہ۔ ایہہ منظر ہر ہک دے نصیب بچ بیہہ ہوندا۔ ایہہ تہ اللہ تہ توکل رکھنے والے نیک نیت تہ قوم دے خیر خواہاں دا مقدر ہوندا ہے۔

5 جنوری 2013ء کو صبح ساڑھے دس بجے اوہ اپنے تمام تر تفکرات، سوچاں، کوششاں تہ کاوشاں کو زندیاں دے حوالے کرکا اپنی آخری منزل دی طرف بڑی شان و شوکت نال روانہ ہو گئے۔ اللہ تعالیٰ اُنہاں کو جنت الفردوس نصیب کرے۔ آؤ اسیں اپنیاں بزرگاں دیاں خوبیاں تلاش کرکا اپنیاں خامیاں کو کم کرنا دی سعی کراں۔
ایسے مدد کرو کہ کریں لوگ آرزو
ایسے رہا کرو کہ زمانہ مثال دے

کرناہ دے گمنام شاعر

ہک جائزہ

دُنیا دے ہر خطے ہور ہر علاقے پنج مختلف بولیاں ہور زباناں استعمال کیتیاں جُل رہیاں ہین۔ زباناں ہور بولیاں انسان دے درمیان روابط دا وسیلہ ہین۔ پیار، محبت، نفرت، حسد، بغض کیہ تمام اچھیاں یا بُریاں صفتاں نال زبان انسان دے درمیان اظہار خیال دا واحد ذریعہ ہین۔ زباناں بولن والیاں دا تعلق دوہاں طبقیات نال ہے۔ ہک خواندہ یعنی پڑھ لکھ لوک، دوسرے ناخواندہ یعنی اُن پڑھ ہک تریا طبقہ وی ہے جیہڑا زباناں کو بولدیاں ویلے انصاف نال کم نیہہ کہندا۔ اوہ طبقہ ہے جاہلاں دا جس نال مقالے دا دور دا واسطہ نیہہ۔ شعوری کیفیت خدا دی دین ہے۔ مگر علم و عمل نال ایہہ کیفیت اُجاگر ہوندی ہے۔

اظہار غم، اظہار مسرت، اظہار تعجب و حیرانگی دے وقت انسان دی زبان بے سانسگی دا مظاہر کردی ہے۔ بے باکی اس دی خاص صفت ہے۔ ایسے موقعیاں تے الفاظ دا ترتیب نال پرونا ہور زیادہ توں زیادہ خیالات کو مختصر الفاظ پنج ادا کرنا ہی شاعری اکھا دی ہے۔ ہُن سوال پیدا ہوندا ہے کہ معیار دی پستی یا بلندی کس طراں پرکھی جلدی ہے۔ تہ ایہہ کم آج کل کوئی مشکل نیہہ لگدا بلکہ آسانی نال پرکھیا جُل سکدا ہے۔ کیاں کہ اس واسطے کتابی تنقیدی مطالعہ شرط ہے۔ ایہہ

حال کسے ہکی زبان دانہیہہ بلکہ ساریاں زبانناں داہے۔ خواندہ ہورنا خواندہ دوہاں طبقیات دے لوک مخصوص موقعیاں تے شعراں پنج گل کرن دی اہلیت رکھدے رہے۔

جتھے تک پہاڑی زبان دے شعراں دا تعلق ہے، کرناہ پنج ایسے لوک وی ہوگز رہے دے ہین جیہڑے مختلف موقعیاں تے بخوشی شعر آکھدے رہے۔ ایہہ شعراں دے ذہن دے کسی کوئے پنج رچے بسے دے لگدے ہین۔ ایہہ اُن دی شعوری کیفیت داپتہ دیندے ہین۔ ایہہ شاعری دی اوہ قسم ہے جس کو آمد آکھ سکدے ہاں۔ اس قسم دے شاعرنا خواندہ وی ہو سکدے ہین ہور خواندہ وی۔ انہاں شعراں دا اپنا ہی ہک مزہ ہور لطف ہے، ایہہ عام فہم ہور ہر قسم دی بناوٹ تھیں پاک ہوئدے ہین۔ شعری اصناف، فصاحت و بلاغت دی قید تھیں باہر ہوندے ہین۔ ان دا طرز بیان وی جداگانہ ہوندے۔ انہاں پنج اکثریت انہاں شعراں دی ہے جیہڑے چار بیٹے دی طرز دے ہین۔ انہاں شعراء کو کوئی تحریری حیثیت میہ مل سکی۔ البتہ کجھ کجھ لوکاں دے ذہناں پنج محفوظ ہوکارہ گئے۔ شعر آکھن والے حضرات دی اس قصبے تھیں پاک ہی رہے۔ شائد خود اوہ اس قدر پڑھے لکھے دے نہ آسے کہ اپنیاں شعراں کو کاغذ دی زینت بناندے تہ باقی وی کسے پڑھے لکھے کو ان دی افادیت یا اہمیت دا کوئی اندازہ میہہ ہو یا کہ اوہ انہاں کو محفوظ رکھ سکدے۔ ہُن انہاں شاعراں دا کلام جیہڑے مختصر مگر کار آمد شعر آکھ گئے، اکٹھا کرنا یا جمع کرنا، انہیرے بچوں موتی تلاش کرنے دے برابر ہے۔ کجھ شعراء حضرات اس دنیا تو رخصت ہو گئے۔ کجھ حضرات دا کلام سچے کجھے رہن والیاں لوکاں دے مُنہ تھیں سُن دے ہاں کہ حسب توفیق اکیڈمی دے پہاڑی شعبے دے سپرد کر کے ایہہ توقع رکھدے ہاں کہ انہاں گمنام شعراء دے کلام کو خصوصی شیرازے پنج جگہ دے کا ان دے ناں کو زندہ رکھنے دی سعی کیے گیسی۔ انہاں شعراء حضرات دا تعارف معد انہاں دے کلام دے پیش کیا جابل رہیا ہے۔

مرحوم عبدالعزیز خان صاحب:

ایہہ موضع کھاور پارہ تحصیل کرناہ دے باسی آسے۔ آزادی تھیں پہلے وی ایہہ تحصیل کرناہ دے صنفِ اول دے شاعر منے گیندے آسے ہور آزادی تھیں بعد وی انہاں شاعری دے مدان بچ اپنا قلم شعری جذبہ اس قدر محرک رکھیا کہ ہر محفل ہر جلسہ ہور ہر طبقہ خیال دے لوکاں بچ ہک لاٹانی شخصیت تسلیم کیتے گیندے آسے انہاں دا تعلق پہاڑی زبان بولن والیاں نال آسا انہاں کو ہک انقلابی شاعر تصور کیتا گیندا ہے۔ انہاں مختلف موضوعات کو اپنی شاعری بچ جگہ دتی ہے۔ پرندیاں تہ حیوانات، دیہات ہور ددے موضوعات تے قلم چلا کے انہاں سُن اپنے پہاڑی بولن والیاں تے بہت بڑا احسان کیتا دا ہے۔ انہاں دا کلام پڑھ، سُن کے آج وی ایہہ لگدا ہے کہ پہاڑی قوم اگلیاں کئی سالوں تک اس طرح دا شاعر پیدا نہ کر سکی۔ انہاں دا کلام اُردو ہور پہاڑی دوہاں زبانوں بچ ہے۔ مگر افسوس ایہہ ہے کہ انہاں جیہڑا بھی کلام لکھیا ہور پڑھیا اوہ موقع پرست ہور خود غرض لوکاں دی نذر ہو گیا ہور اس وقت کوئی وی تحریری مجموعہ کلام دستیاب نہ ہو بلکہ لوکاں دے ذہناں بچ محفوظ ہے۔ ایہہ تقریباً ۹۰ سال دی عمر بچ ۱۹۸۰ء دی دہائی بچ فوت ہو گئے۔ بر محل ہور فی البدیہہ شعر آکھن بچ انہاں کو خاص مہارت آبی۔ اُن دی شاعری دے کجھ نمونے اُردو ہور پہاڑی زبان بچ دتے چل رہے ہین۔

یہ باڈر علاقہ ، بدن کا عینا ہے

مویٹی سمجھ کر ہر اک مانگتا ہے

وہ لائیں کہاں سے جو دل مانگتا ہے

ہماری یہ حالت خدا جانتا ہے

۔ عفران توں ، غفور اللہ بخشیش توں ضرور اللہ سب ماہڑے قصور اللہ

ماہڑے بچ بڑے گناہ تہ معافی دیں توں خدایا تو ہڑے درتے سر جھکایا

رہا سب ماہرے گرائیں
 انہاں جتناں بچ لیجائیں
 تتی چنگ تہ انہاں لائیں
 کرن جتنا دی ایہہ سیر
 کھاؤن میوے تہ انگور
 اللہ بخشیں توں ضرور
 (پہاڑی)

گوکہ انہاں دے کلام بچ قافیہ یار دیف وغیرہ دی کوئی قید نہیہ۔ مگر شعر دے وزن دی مطابقت نال آسان زبان دا استعمال تفصیل الفاظ تھیں پر ہیز انہاں دے کلام بچ تازگی بخشدی ہے۔ شاعر دی بنیادی ضرورت دی وی کوئی کمی محسوس نہیہ ہوندی انہاں دا کلام جمع کرن دی کوشش کیتی جُل رہی ہے۔ ہور جتنا میسر ہو یا اوہ شیرازیاں دی زینت بن کار بیسی۔

مرحوم مولوی میر عالم صاحب:

ایہہ موضع دلدار کرناہ دے باشندے آسے۔ اعلیٰ پائے دے عالم ہور دینی بزرگ آسے۔ انہاں دا مختصر کلام دستیاب ہو یا دا ہے مگر اس کلام دے اندر روحانیت کار فرما ہے۔ انہاں دا ایہہ کلام ہک شیرازے بچ مجتمع کیتا گیا دا ہے۔ ہور ایہہ پہاڑی کلام ہے۔ حالانکہ ایہہ حضرات بذاتِ خود ہی ہک بہت بڑے کاتب آسے۔ مگر اپنے کلام کو محفوظ نہہ کر سکے۔ اس دی وجہ یا تو ایہہ ہوسکدی ہے کہ اوہ شاعری کو کہٹ تہ روحانیت والے پاسے زیادہ تہیان دیندے آسے یا فر کلام ہی مختصر ہوسکدا ہے۔ جتنا کہ ہکی شیرازے بچ مختصر اُدرج ہو گیا دا ہے۔

مرحوم امیر شیخ صاحب:

ایہہ موضع بٹ پورہ کرناہ پنج پیدا ہوئے۔ سرکاری نوکری دے سلسلے پنج محکمہ مال پنج چر اسی آسے۔ مہاراجے دے دور پنج سرکاری ملازم دا خاصا رعب داب ہوندا آسا۔ ایہہ وی بڑے دبدے دے مالک آسے۔ انہاں دی خاص صفت ایہہ آسی کہ ایہہ خوش الحان آسے ہور ہمیشہ مسکریندے آسے۔ عام طور تے جد کوئی شخص کسے محلے یا گراں پنج فوت ہو گیندا آسا تہہ مرحوم امیر شیخ صاحب اپنے آپ اتھا بوقت شام پنج گیندے آسے۔ ہور ساری رات اپنی خوش الحان آواز پنج گلزار یوسف، سیف الملوک ہور اسے طراں دیاں دوئیاں کتاباں دے اقتباس پڑھدے رہندے آسے ہور ساری محفل سو گوار ہو گیندی آسی۔ ایہہ عاشق مزاج وی آسے ہور انہاں دا کلام چار بیتے دی طرز تے ہوندا آسا۔ منفرد حیثیت دی ایہہ شاعری ہی ہک لطف دیندی ہے۔ کلام دیتا بیہہ کیا نہ تحریری صورت بیہہ دتی گئی۔ ہک مختصر قطعہ جیہڑا اُن دے ہکی گمانڈی کولوں سُنیا اتھا نقل کراں۔

توہڑے بوہے اگے کھوڑ
توہڑی یاری دی بیہہ لوڑ
لارے سانوں لاندی ہیں
عاشقاں نوں ترساندی ہیں

(پہاڑی)

مزید کوشش کیتی جُل رہی ہے کہ انہاں دا بکھریا دا کلام اگر گجھاں ذہناں پنج محفوظ ہو یا تہہ اوہ وی آئندہ رقم کیٹا کیسی۔

مرحوم عبداللہ صاحب:

ایہہ کرناہ دے بہک گراں ”ٹاڈ“ دے رہنے والے آسے۔ انہاں کو عام لوک، عبداللہ شاعر دے ناں نال پکار دے آسے۔ کافی عرصہ ہو گیا داہے انہاں دی وفات کو ایہہ وی سن ۱۹۴۷ء توں پہلاں دے شاعر آسے ہور بعد تک وی زندہ رہے، باقی شاعراں نالوں انہاں نال وی اوہی پریشانی وابستہ آسے کہ اُن پڑھ ہون کیتے اوہ اپنا کلام محفوظ نہ کر سکے۔ بس لوکاں دے کسے ہجوم دے سامنے کجھ دل دیاں گلاں شاعری دی صورت بچ آکھ کے داد حاصل کر کہندے آسے۔

ایہہ وی چار بیتے دی بحر بچ شعر آکھ دے آسے۔ انہاں دے دوست رشید ہور بشیر آسے انہاں کو بہک جولدیاں ویلے ایہہ شعر آکھ دے۔

رشید دا نظارہ ، بشیر ہے پیارا

قصہ سُن لے میرا سارا

نانی نانا بہک بچ فر گیندے کشمیر

توں سُن بچہ بشیر

مرحوم عبداللہ شاعر بہکاں (ٹھوکاں) گینے دا شوقی آسا۔ کرناہ دی مکی بہک ”ودی“ دا

قصہ بیان کردا ہے ۔

ٹا ڈو سر تے گٹھڑی چائی

زر لے گچھ کا کڈھی ساہی

گلی ہجاں وی بیہ آئی

نیڑیاں جا پچیاں آخر

توں سُن بچہ بشیر

دُڈی ٹھنڈی سرد ہوا
 رن خصماں تھیں جُدا
 نِکا عزیز دا پہراء
 صبح اٹھ کا رہیا نہا
 آگئی لبّاں اُتاجان
 سنو دُڈی دا بیان

اسے طراں دی شاعری عام لوکاں دی زبان تے جھاں وی موجود ہے۔ کلام جمع کیتا
 جُل رہیا ہے۔

مرحوم فیروز الدین شیخ:

ایہہ کرناہ دے ہک گراں کھاوڑ پارہ دے رہن والے آسے۔ بنیادی طور تے ایہہ
 آجڑی آسے۔ بکریاں چرالدے آسے۔ قطعی طور اُن پڑھ آسے۔ شاعری دا صرف ماحول میسر
 آسا۔ مگر کدے کدے اتفاقیہ یا شوقیہ طور شعر ٹوٹیاں (قطعات) بچ آکھدے آسے۔ انہاں
 دے شعراں بچ اگر چہ فنی لوازمات دی کمی ہے مگر چاشنی تہ لذت ضرور ہوندی آسی۔ شعر مزیدار
 وی اوہی ہوندے ہین جیہڑا ہر ویلے دوائے لوکاں دے خیالات دی ترجمانی کردے ہین۔ اسی
 طراں دے شعر آکھ کے لوکاں دا دل جت کہندے آسے۔ بڑے ظریف آدمی آسے۔ تن بدن
 دی سجاوٹ والے پاسے کوئی تہیان نہ دیندے آسے۔ ہک معمولی جیا اُنگہ (انگرکھا) اونی ہور
 ہک گوڑیاں تک اونی شلوار دا مختصر لباس استعمال کردے آسے۔

انہاں سُن اپنے بکلی گمانڈی کولوں ہک بکری قیمتا کہدی تہ اوہ بعد بچ مرگئی۔ گماہنڈی دا
 ناں منگتا آسا اوہ بکری وی اُسے کولوں کہدی دی آسی۔ انہاں کو شک پے گیا کہ بکری شاید

گماہنڈیا منگتے سُن ماری۔ تہ اس شعر اچ اس دُکھڑے کو اس طراں بیان کر دے ہین۔

بر یا پٹھاں سُن ماہلیا چریاں

سیالے کھادی کہاہ دی کہاڑی

کئیاں ماریئے منکتیا پٹھ ماہڑی

پٹھا دی نیتی آساں بنگلہ چاہڑیا

اندر نہ باڑی ہک واری

کئیاں ماریئے منکتیا پٹھ ماہڑی

گجھ ہوروی مزاحیہ شعر آکھے دے ہین۔ جیہڑے کدے کدے لوکاں دی زبان تے

آگیندے ہین۔

کرناہ دیاں بہکاں

ہک تفصیلی جائزہ

کرناہ تحصیل ۱۹۴۷ء دی تقسیم دے بعد اگرچہ سٹکوسمٹ کا ۱۶ مربع کلومیٹر دائرے دے اندر سما گئی دی ہے، تاہم مقابلتاً اس دیاں ٹھوکاں یا بہکاں دا دائرہ آجاں بھی شمال پنج کیرن دی پھر کیاں گلی، مشرق پنج چوکیل دے نزدیک ٹی پی تہ جنوب تہ جنوب مشرق پنج بنکس تھیں آگاتھے چھنے تہ کیاں شریف دی توت مارگلی تک ہک وسیع علاقے پھیلایا دا ہے۔

۱۹۴۷ء تھیں پہلیاں کرناہ دے جنوب مغرب والے پاسے واقع لیپا وادی دے ملحقہ پہاڑاں تے خوبصورت تہ ہموار جائیاں کو لیپا وادی دے لوک مشترکہ طور بہکاں دے طور استعمال کر دے آسے۔ مثلاً کافرکھن پہاڑ دی ریشیاں گلی دے آلے دوالے درجناں دے حساب نال خوبصورت بہکاں آسیاں جتھا لیپا وادی دے علاوہ موجودہ کرناہ دے بجیرہ، دھنی، سدھ پورہ، امردئی، پراڑا، جھٹکڑی تے ٹاڈ گراواں دے لوک اپنے مال مویشی دے ہمراہ چند مہینے گرمیاں دے گزار دے آسے۔ آج کل لیپا وادی جیہڑی پاکستانی زیر انتظام کشمیر ہے تہ جیہڑی کدے تحصیل کرناہ دا ہی ہک حصہ ہوندی آسی دے لوک انہاں بہکاں کو اپنی گرمائی رہائش واسطے بہکاں دے طور استعمال کر دے ہین۔ تحصیل کرناہ پنج شامل دھنی، سدھ پورہ،

جیتزہ تہ امروٹی وغیرہ سرحدی لکیر دے اس پار بسنا والیاں لوکاں سُن بعد پنج نویاں بہکاں دا انتخاب کیتا تہ پچھلے سٹھ سال تھیں انہاں گرانواں دے لوک اپنے مال مویشی دے ہمراہ نویاں منتخب کردہ بہکاں پنج ہی چند مہینے رہائش اختیار کر دے ہین۔

ویسے بھی کرناہ دی تاریخ دے سابقہ باب تھیں ایہہ اظہار ہوندا ہے کہ کرناہ تحصیل پنج بسنا والے باشندے یا قوماں اتھا مکمل سکونت یافتہ آسیاں بلکہ کسے مجبوری یا ضرورت دے تحت مختلف علاقیاں تھیں آکا اتھا آباد ہوئیاں ہین۔ مثلاً آفات سماوی یا موسمی ناموافق حالات دی وجہ نال لوک ترک سکونت کرکا کرناہ دی وادی پنج پناہ گزین ہوئے یا فرایہہ لوک مال مویشی کو پال کا اپنا گزرہ چلین دے عادی آسے اس واسطے کرناہ دی وادی کو اپنا مسکن یا ٹھکانہ بنا کھدا۔

رکیاں کہ کرناہ ناہلیاں، کٹھیاں تے چشمیاں دی سرزمین ہون دی وجہ نال مال مویشی واسطے ہک بہترین چراگاہ ثابت ہوئی۔ انہاں پہاڑی قبیلیاں دی ہجرت وادی نیلم دی طرف وادی جہلم دی طرف مدلل ثابت ہے۔ پہاڑی قبیلیاں دی آمد و سلسلہ کافی دیر تک قائم رہیا۔ انہاں لوکاں پنج زیادہ لوک کاغان، ہزارہ تہ کچھ پونچھ میرپور دے قبائل بھی شامل ہین۔ اس گل دا واضح ثبوت ایہہ ہے کہ موجودہ کرناہ پنج رہن والے کئی قبیلے جہاں بھی اپنیاں ذاتاں تے قبیلیاں دی صحیح شناخت، معلومات تہ جانکاری واسطے پونچھ دے لوکاں نال رابطہ کر دے آئے ہین تہ بے شک انہاں بچو کئی لوکاں کو تاریخ اقوام پونچھ دے حوالے نال درست معلومات حاصل ہوئیاں ہین۔ مختلف تاریخی کتاباں پنج قوماں، ذاتاں تے قبیلیاں دا تذکرہ ضرور ملدا ہے مگر کرناہ تحصیل دی سیاسی، سماجی، معاشرتی یا اقتصادی ماحول دی تصویر کشی دی کوئی تاریخ مرتب نہ ہوئی تہ نہ ہی کوئی ایسا حوالہ موجود ہے کہ کرناہ دی سرزمین تے سب تھیں پہلیاں کھیرڑی قوم یا کھیرڑا قبیلہ کھیرڑے حالاتاں پنج آکا بسیدا ہے۔ ایہہ گل بھی قابل غور ہے کہ کرناہ دی تہرتی بچو وقتاً فوقتاً کھدائی دے دوران کچھ لہجیاں چیزاں دستیاب ہوئیاں جہاں دا تعلق

کسے قدیم ہندو تہذیب نال جُویا دار ہیا ہے۔ مثلاً ایسے پتھر دستیات ہوئے جہاں کو بڑی نفاست نال تراش کا اُنہاں بچ ہک اوکھلی نما جگہ بنائی گئی دی ہے جس بچ کسے بت یا مورتی کو کھلیریا (ایستادہ) گیندا آسا۔ کئی جائیاں تھیں پتھر دے بُت تہ مورتیاں بھی دستیاب ہوئیاں۔ اس دے علاوہ کئی گراواں دے ناں تھیں بھی ہندو تہذیب دا حوالہ ملدا ہے۔ مثلاً گوئل بٹ پورہ وغیرہ۔ اسی طراں کشمیری زبان دا بھی کرناہ تحصیل دے اندر گراواں دے ناں دے حوالے نال ایہہ ثبوت ملدا ہے کہ اِتھا کشمیری تہذیب دا بھی دور دورہ رہیا دا ہے۔ مثلاً تحصیل دا ہک مشرقی گراں ہے جس دانان ”ہایت کھنی“ ہے۔ کشمیری زبان بچ اس دا مطلب رچھادی چھول، یعنی رچھ کی گود ہے۔ واقعی ایہہ گراں رچھادی چھول ہے کیاں کہ اس دے ترے پاسے سخت کہنا (گھنا) جنگل ہے ہو ر ایہہ ٹمس بری پہاڑ دے دامن بچ ہے تہ رچھاں دا بہترین محفوظ ٹھکانہ ہے۔ اسی طراں تحصیل صدر مقام ٹنگڈھار تھیں جرنیلی سٹرک دو اطراف بچ تقسیم ہو گیندی ہے۔ ہک سٹرک ٹیٹوال والے پاسے سدھی چلی گیندی ہے تہ دُوی کھبے پاسے گبراہ ہو ر بھیتراہ گراواں والے پاسے چلی گیندی ہے۔ اسی سٹرک تے ہک گراں ہے جس دانان کھور پارہ ہے۔ کھور کشمیری زبان بچ کھبے پاسے کو آکھدے ہین۔ ٹمس بری پہاڑ دے دامن بچو برف تہ چشمیاں دا پانی اکٹھا ہو کا ہک نالے دی صورت بچ مغرب دی سمت سُر مہ پڑی دے مقام تہ نالہ قاضی ناگ نال مل گیندا ہے۔ اس نالے دانان بھی کشمیری زبان دے دو لفظاں دا مرکب ہے۔ یعنی تہ موجی یعنی بہت دی ماء۔ ایہہ وجہ تسمیہ نہایت ہی موزوں ہے کیاں کہ کرناہ بچ پیدا ہونے والی تہائیں یا شالی دی فصل اسی نالے دی دین ہے۔ غرض ایہہ کہ کرناہ تحصیل دی تہرتی تے ماضی بعید بچ کھیریاں کھیریاں تہذیبیاں پلایاں، بڑھیاں تہ فرمٹ گیاں۔ اس بارے بچ کوئی تاریخی شہادت یا ثبوت موجود نہیہ۔

پہاڑی دے ہک نامور محقق جناب نذیر احمد مسعودی جیہڑے بذات خود موجودہ تاریخ دا

ہک باب ہیں تہ اسی کرناہ دی تہرتی دا ہک حصہ ہیں۔ اپنے ہکی مقالے ”شمس بری“ یادوں کے درتچے سے بچ لکھدے ہیں کہ:

”شمس بری پہاڑ کو یہ نام کب دیا گیا، یہ معاملہ بھی تصورات کی جھیل میں غوطے کھاتا رہے گا جیسے خود علاقہ کا نام ”کرناہ“۔ اس کے بارے میں ایک روایت ہے کہ وادی ٹنگڈھار اور گبراہ کے درمیان ایک پہاڑی ٹیلہ ہے جسے کرناہ والے ”کرناؤ“ کہتے ہیں۔ یہ پہاڑی ۱۹۴۷ء تک دیودار کے جنگلوں سے ڈھکی تھی اور وہاں مٹی کے ظروف کی ٹھیکریاں ملتے تھیں۔ مشہور تھا کہ یہاں کسی راجہ ”کرن“ کی راجدھانی ہوا کرتی تھی لیکن کرناہ کی بمبہ حکومت سے پہلے کے کوئی مستند حالات نہیں ملتے ہیں۔“

راجہ شاہد شجاعت اپنے اردو مقالے ”وادی کرناہ، تاریخ کے جھروکے سے“ بچ لکھدے

ہیں:

وادی کرناہ کے آباد ہونے کے اشارے تین ہزار سال قبل مسیح کے بعد سے موصول ہوتے ہیں۔ اس دور میں یہ علاقہ جنگلوں پہاڑوں اور جھیلوں سے بھرا پڑا تھا۔ پہلے پہل یہاں لوگ مال مویشی کو چرانے کے لئے آنے لگے۔ چونکہ یہاں پانی کی بہتات تھی اور چارہ وغیرہ وافر تھا اس سے یہ علاقہ بہک کی صورت میں استعمال ہونے لگا۔ گردنواح سے لوگ گرمیوں کے چند ماہ یہاں اپنے مال مویشیوں کے ساتھ

گزار کر چلے جاتے تھے۔ پھر ۲۰۰۰ ق، م سے مکمل آبادی کا

اس علاقہ میں پائے جانے کا پتہ ملتا ہے۔

اگرچہ راجہ صاحب دا ایہہ بیان بھی ہک قیاس آرائی تے مبنی ہے۔ تاہم ق، م دے حوالے تھیں ہٹ کا اگر دکھیا جُلے تہ اس صداقت تھیں قطعی انکار میہہ ہوسکدا کہ ایہہ علاقہ پہلے پہل مال مویشی دی چراگاہ دے طور تہ استعمال کیتا گیا دا ہے۔ فی الوقت کلہن دی مرتب کردہ مشہور زمانہ تاریخ ”راج ترنگنی“ کو معتبر من کا اسیں یقین دادامن پکڑ کا آکھ سکدے ہاں کہ کرناہ دا قدیم ناں ”کرناہ“ ہی آسا۔

مضمون دا موضوع چونکہ ”کرناہ دیاں بہکاں، ہک تفصیلی جائزہ“ ہے۔ اس واسطے بہکاں دے پس منظر کو کریدنا یا کھنوترنا ضروری سمجھیا گیا۔ بہکاں دا ایہہ سلسلہ آج بھی جاری ہے۔ اگرچہ موجودہ تکنیکی دور پنج ایہہ رواج فرسودہ لگدا ہے کیاں کہ مال مویشی دا پالنے تہ سمہالنے والے مرد تہ عورتاں جدید سہولتاں تھیں فیضیاب ہونا واسطے تعلیمی میدان دا رخ کر رہے ہین تاں بے پڑھ لکھ کا سرکاری یا غیر سرکاری ملازمتاں یا نوکریاں حاصل کر سکن۔ لہذا مال مویشی دی صنعت روبہ زوال ہو رہی ہے۔ تاہم کرناہ وادی دے ہجاں بھی ستر فیصد لوکاں صنعت کو قائم رکھن دی کوشش پنج مصروف ہین۔ انہاں لوکاں دی وجہ نال بہکاں آباد ہین تہ اپنے مقرر کردہ وقت تہ اپنا مال مویشی کہن کا قافلے دی صورت پنج پڑا پڑا پیڈا طے کرکا اپنیاں بہکاں پنج پچ گیندے ہین۔

کرناہ دیاں نکلیاں بڑیاں کل ملا کا تقریباً ڈیڑھ سو دے قریب بہکاں موجود ہین بلکہ کئی نویاں جائیاں بھی دریافت کرکا لوک اتھا بھی اپنے ڈیرے جما کا تبدیلی ماحول تھیں لطف اندوز ہوندے ہین۔ بہکاں گینا دا مناسب تہ موزوں موسم وسط اپریل تھیں شروع ہوندا ہے تہ وسط اکتوبر تک تمام لوک اپنے مال مویشی دے ہمراہ واپس اپنے اپنے آبائی گراواں پنج پچ گیندے

ہیں۔ کئی لوگ مال مویشی دے بغیر شوقیہ طور سے تبدیلی آب و ہوا دی خاطر بھی اپنے افراد خانہ سمیت بہکاں والطف چلنے واسطے چلے گئے ہیں۔ موسم گرمادے دوران جس ویلے کرناہ وادی دا درجہ حرارت ۳۰ ڈگری تھیں ۴۰ ڈگری تک پہنچ گیندا ہے، اُس ویلے بہکاں دا درجہ حرارت زیادہ تھیں زیادہ ۱۰ ڈگری تک رہندا ہے۔ اس دوران خرابی موسم دی وجہ نال سردی دی شدید لہر بھی قابل برداشت ہوندی ہے۔

وادی کرناہ دیاں بیشتر بہکاں شمس بری پہاڑ دی درمیانی اُچائیاں تہ واقع ہیں تہ کئی ہک پہاڑ دے وسیع جنگلاں نال کھیرے دے دامن پنج آباد ہیں جتھا ٹھنڈے، صاف تہ شفاف چشمیاں دا پانی کھیڈ دا، مچلدا شور مچیندا تہ اُچیاں اُچیاں بٹیاں (پتھراں) اتو چھالاں ماردا چھم بنیندا اترائیاں پنج جمی دیاں چھاڑیاں پنج گم ہو گیندا ہے۔ بہکاں دے انتخاب پنج چند گلاں کو فوقیت دتی گیندی ہے۔ مثلاً جگہ کھلی تہ ہموار ہوئے آس پاس مند لو یا تنگ یا چھوٹے درختاں دی موجودگی ضروری ہے تاں جے مال مویشی گرمی پنج اُن دے سائے پنج رہ سکے یا فرخت بارش دے دوران انہاں درختاں دی اوت (اوٹ) پنج کھل سکے۔ پانی کافی مقدار پنج ہونا ضروری ہے۔ کہاہ یا چارے واسطے آس پاس کھلیاں رکھاں یا چراگا ہواں ہون تاں جے (مال) مویشی) بکریاں ڈنگر تہ کہوڑے رَج کا اپنا ٹھنڈا پہر سکے تہ نالی زہرنا چھوٹا تھیں محفوظ رہ سکے۔ کئی بہکاں تہ انتہائی کھریاں یا اوکھیاں جائیاں تہ بھی بسائے کئی دیاں ہیں جتھا اکثر طور مال مویشی دے نال نال انسان دا گھلا پھرنا بھی مشکل ہوندا ہے۔ ایہہ شاید اس کرکا بہک بسائی دی ہوندی ہے کہ گڑیاں عام طور تہ اپنے دودھ تہ گائیں یا منجھی دی اوہڑی تہ دوئیاں کڑیاں دی نظر پینی گوارہ نیہہ کردیاں۔ یعنی پہکھیاں تہ بد نظر اں تھیں بچا کار کھے واسطے ایسیاں تنگ تہ کھریاں بہکاں دا انتخاب کیتا گیندا ہے۔ کاروبار، مزدوری تہ تعلیمی مصروفیتاں دی وجہ نال آج کل بہکاں پنج اینا گینا دی دلچسپی ذرا کھٹ گئی دی ہے۔ اسی وجہ نال دور دراز کئی تہاڑیاں دے

پینڈے تہ بسائی دیاں بہکاں پنج بھی لوک بڑی کہٹ تعداد پنج گیندے ہین، البتہ قریبی یا نزدیکی بہکاں کو ہون ترجیح دتی جلدی ہے جتھو کھردا ہک فرد ضروریات زندگی بہکاں پنج پچا کا آرام نال سجاں ویلے اپنے کھر واپس آ گیندا ہے۔ گڈیاں دی آمد و رفت نال آن جان تہ سامان خور و نوش پچان پنج کافی سہولت ہو گئی دی ہے۔

شمس بری دے جنوب مشرقی سلسلے دیاں بہکاں:

شمس بری پہاڑ دا جنوب مشرقی سلسلہ ہندواڑہ ماورنال جا کاملدا ہے۔ ۱۰۲۶۴ فٹ اُچی سادھنا گلی تھیں دورستے انہاں بہکاں دی راہنمائی کردے ہین جیہڑیاں شمس بری پہاڑ دے جنوب مشرقی سلسلے دیاں درمیانی اُچائیاں تے وادیاں یا گھاٹیاں پنج واقع ہین۔ انہاں بہکاں دا سلسلہ سادھنا گلی تھیں ہی شروع ہو گیندا ہے۔ سادھنا ٹاپ دے دڑے تو تقریباً ۵۰۰ گز تھلاں اُتر کا مشرق دی طرف ہک رستہ پہاڑ دے سینے دے درمیان بچو گھریاں کھائیاں تہ کیریاں کو پھلانگدا سادھنا گلی تھیں تقریباً ۱۰ کلومیٹر دُور جنوب مشرق دی مشہور بہک دُڈی تک پہنچ گیندا ہے تہ دُدارستہ سادھنا ٹاپ دی مشرقی اُترائی دی طرف ٹی پی چوکیبل دی جرنیلی سڑک ہے۔ ٹی پی یا اس دے کول کال والیاں بہکاں پنج گینا والے لوک ٹی پی تک اسی جرنیلی سڑک کو اختیار کردے ہین۔ ٹی پی تھیں ہک راستہ جنوب دی طرف درنگیاڑی نالہ دی مخالف سمت شمس بری پہاڑ دی کم اُچائی تے واقع مشہور زمانہ بہک بنکس تک پہنچ گیندا ہے۔

ایہہ فاصلہ بھی ۱۰ کلومیٹر تھیں زیادہ ہے۔

کھپتی:

سادھنا ٹاپ والے رستے کو سفر کردیاں ویلے رستے پنج سب تھیں پہلی بہک دانناں کھپی ہے جس دے دو حصے ہین رارلی کھپی تہ اس کو لوادھا کلومیٹر دُور آ گا پارلی کھپی ایندی ہے۔ اِتھا

موضع کھاوڑ پارہ دے تے پٹھان گلی تے کونہ گبراہ دے چند کُنبے مال مویشی دے ہمراہ آکا ڈیرہ لیندے ہین۔ اس بہکناج اگرچہ پانی تہ کہاہ وغیرہ دی کوئی کمیہ نہ، تاہم ایہہ جگہ غیر ہموار تہ کھری ہونے دی وجہ نال انساناں تہ مال مویشی دا کافی نقصان ہوندا ہے۔ کچھی دوہاں لفظاں ”کھنا“ پی دا مرکب ہے جس دا مطلب ایہہ ہے کہ اتھا مال مویشی دے کھانے (چارہ) ہووے پینے (پانی) دی کوئی کمیہ نہ۔ اس بہک دے پچھلے پاسیو سفر کردیاں ہویاں بہک کلومیٹر دی دوری تے اگا بہک ٹھیری ایندی ہے۔ اتھا بھی بہک بہک بسائے گئی دی ہے جس داناناں کھری ہے۔ اسی دے متصلہ بہک ہووے بہک ہے جس داناناں بیر و کھری ہے۔

گہمیری:

دکھناج ایہہ بہک خوبصورت لگدی ہے مگر مختصر جی ہموار میدانی کوچھوڑ کا اس دے ترے طرف انتہائی اوکھیاں ڈھلواناں موجود ہین۔ ایہہ بہک کسے مخصوص گراں دیاں لوکاں واسطے نیہہ بلکہ جس کو مرضی آوے اوہ اتھا کچھ کا ڈیرہ لاسکدا ہے۔ البتہ کئی سال پہلیاں اتھا ٹیٹوال دے چند کُنبے موجاں مارن ایندے رہے۔ بعدنچ انہاں لوکاں سن بھی دونیاں بہکاں دا انتخاب کر کہدا۔ اس بہک کو لوسدھے چڑھدے پاسے سفر کردیاں ہویاں شمس بری پہاڑ دی کم از کم باراں ہزار فٹ دی بلندی تے پچ کا بہک ڈھلوان نما لما چوڑا میدان ہے جس پچ ٹھارے تہ کوٹھے بنائے گئے دے ہین۔ اس بیک داناناں دڈی ہے۔

دڈی:

ایہہ بہک ہکی لمے چوڑے میدان پچ بسی دی ہے۔ اس دے متصلہ پچھلے یعنی عین جنوب والے پاسے شمس بری پہاڑ دیاں کہٹ اُچائی والیاں سہریاں چوٹیاں تہ کیراں موجود ہین جیہڑیاں برف نال ٹھکیاں رہندیاں ہین۔ اتھا مال مویشی دے چرنا واسطے کھلی جگہ

ضرور ہے مگر کوئی درختاں دی اوت بیہ جتھا مال مویشی شدید بارش یا برفباری دے دوران اپنا سر لکا سکے۔ اس بہک دے پچھلے پاسیو اوتھاں پہاڑ دیاں چوٹیاں والے حصے کوریتو والی گلی آکھیا گیندا ہے۔ موسیٰ تغیرات دی وجہ نال اتھا بے تحاشا ریت پائی جلدی ہے۔ اس دؤوے طرف ایل اوی ہے۔ اس بہک دی وجہ تسمیہ ایہہ ہے کہ اتھا گائیاں، منجھیاں تہ بکریاں دل کھول کا دودھ دیندیاں ہین۔ اس بہک پنج زیادہ تر بہادر کوٹ تہ پراڑاہ دے اکثر کنبے مال مویشی دے ہمراہ رہائش اختیار کر دے ہین۔ پہاڑ دی چوٹی تہ ہون دی وجہ نال اتھا شدید سردی پیندی ہے۔ اس واسطے اتھا بسنیا والے دؤوے لوکاں کو لو پہلیاں ہی گراں کو واپس مُرگیندے ہین۔

بنکس:

دؤی بہک دے اسی میدان بچورستہ اگا نکل کا تقریباً دو کلومیٹر دُور بڑے بنکس پنج چُج جُلد ہے۔ بنکس کئی کلومیٹر رقبے تہ بھیلیا (کھنڈیا) دا تہ کئی حصیاں تہ مشتمل ہے۔ اسی واسطے اس کو وادی بنکس بھی آکھیا جُلد ہے۔ وادی بنکس کسے ہکی بہک داناں بیہہ بلکہ لاتعداد بہکاں اس پنج سا گئی دیاں ہین۔ ایہہ صرف کرناہ تحصیل دی مختص بہک بیہہ بلکہ ہندواڑا دے ماور ہور راجواڑ تہ وڈر دے لوک بھی اپنے مال مویشی دے ہمراہ بنکس دے مختلف کو بنیاں (گٹھاں) بچالیاں پنج ڈیرہ لا کا بہہ گیندے ہین۔

ایاں تہ بنکس دوہاں حصیاں تہ مشتمل ہے یعنی چھوٹا بنکس تہ بڑا بنکس۔ لیکن چھوٹا بنکس بھی اپنی جائی ترواں (۳) حصیاں پنج تقسیم ہے۔ چھوٹے بنکس پنج داخل ہون دے دو رستے ہین۔ ہک کرناہ دی طرفوں چوکیل دی طرف سفر کر دیا ہویاں۔ ٹی پی دے مقام تھیں درنگیاڑی نالے دے نال نال پچھاں جنوب دی طرف نکلے بنکس تک چلا گیندا ہے۔ ایہہ رستہ

ٹھیک چھوٹے بنکس دے مغربی کنارے تے گچھ کا لگدا ہے۔ جتھو بنکس دی خوبصورت ندی بنکس وادی دا سفر ختم کرکا اترائی پنج ٹی پی دیاں کہنیاں (گھنے) جنگلاں پنج داخل ہو گیندی ہے۔ چھوٹے بنکس دی طرف دُوارستہ ہندواڑہ زچلڈارہ تہ راجواڑہ سٹرک ہے۔ وڈر تھیں آسانی ناں گڈی تے سفر کیتا جمل سکدا ہے۔ اُس دے بعد نویں زیر تعمیر سٹرک ہے جیہڑی جہاں گڈیاں دی آمد و رفت دے قابل نیہہ تہ وڈر بالا تھیں بنکس تک ایہہ سفر پیدل طے کرنا پیندا ہے۔ وڈر بالا تھیں بنکس تک ایہہ سفر پیدل طے کرنا پیندا ہے۔ وڈر بالا تھیں ریش ناڑی تک تہ ریش ناڑی تھیں ہرل تک تہ فر بنکس دے کونے تک تقریباً ۸ کلومیٹر دا پیدل سفر ہے جیہڑا کافی دشوار تہ تھکا دینے والا ہے۔ جنگل دیاں خود رو جنڈاں بوٹیاں دے درمیان ایہہ پکڈنڈی صرف اِس تے ٹرنا والیاں کوہی نظر ایندی ہے۔ ایہاں لگدے جیاں ایہہ کوئی پوشیدہ رستہ کسے خاص مقصد واسطے استعمال کیتا گیندا ہے۔ ایہہ رستہ نکلے بنکس دی ہکی گٹھاتے پنج کا ختم ہو گیندا ہے۔ اِس دے نکلے بنکس دا پہلا میدان شروع ہوندا ہے جیہڑا بنکس دی ندی کول گچھ کا ختم ہوندا ہے۔ کرناہ والے بنکس پنج داخلی راستہ اتھو تقریباً ہک کلومیٹر مغرب دی طرف صاف نظر ایندا ہے۔

تِریا (تیسرا) رستہ ہندواڑے تھیں لنکیٹ جُلدیاں سجے پاسے ماور سٹرک والا ہے۔ ماور تھیں پچھاں بنکس دی طرف جُلدیاں ہک ہور گراں پٹھا واڑی ایندا ہے۔ اِس کو عبور کر کے کشتواڑ نامی ہک خوبصورت جگہ ایندی ہے۔ ہندواڑہ تھیں بنکس تک تقریباً ۳۰ کلومیٹر دالماں سفر ہے۔ نالہ ماور دے نال نال بنکس دی طرف جُلنا والی سٹرک تقریباً تکمیل دے مرحلے پنج ہے۔ کشتواڑ دے مقام تھیں بنکس دی دوری تقریباً ۷ کلومیٹر ہے، جس دی تعمیر نیکن محکمے دے ذریعے جاری ہے۔ ایہہ رستہ راجواڑ والے رستے نالود شوار گزار ہور ڈراونا نیہہ بلکہ آرام دہ تہ خوبصورت ہے۔ بنکس تک اِس رستے دے دوہاں طرفاں انتہائی بلندی والے خوبصورت بدلو

(تنگ) دے درخت تہ کئی ساریاں نکلیاں خوبصورت وادیاں ایندیاں ہین جہاں بچ تھوڑی دیر آرام کرنے دے بعد اتھو اٹھنے دادل میہہ کردا۔ ایہہ رستہ آخر بڑے بنکس دے ہکی کونے تے بچ کا ختم ہو گیندا ہے۔ اس طراں بڑے بنکس بچ چھننا دے دورستے مقرر ہین۔ ہک کرناہ دی دُوی بہک تھیں ایندا ہے تہ دُواما ور والے طرفو ایندا ہے۔ نکلے بنکس بچ پچھے واسطے بھی دورستے ہین۔ ہک ٹی پی تھیں درنگیاڑی نال دے نال نال نکلے بنکس بچ گیندا ہے تہ دوارستہ راجواڑ تہ وڈر والے پاسیو آ کا نکلے بنکس دی بھراتے ختم ہو گیندا ہے۔ موٹے طور تہ بنکس دی وادی کو دو بڑے حصیاں بچ تقسیم کیتا گیا دا ہے۔ مثلاً:

بکا بنکس تہ بڑا بنکس:

مگر موقعہ دی مناسبت نال نکلے بنکس کو بھی ترے بڑے حصیاں بچ تقسیم کیتا گیا دا ہے۔ ایہہ تقسیم قدرتی ہے۔ کرناہ تھیں ٹی پی بچ کا سجے پاسے جیہڑا رستہ نکلے بنکس دے کونے تے گچھ کا لگدا ہے۔ اتھو بنکس دی ندی اپنا سفر ختم کرکا اُترائیاں بچ چلی گیندی ہے تہ نالہ دُوی دے پانیاں نال رل کا ٹی پی تہ درنگیاڑی دا رخ کردی ہے۔ اتھو گا ایہہ کھمل نالہ دانان اختیار کرکا چوکیل دی طرف رواں ہو گیندی ہے۔

نکلے بنکس بچ دے مغربی کونے بچ داخل ہون دے فوراً بعد چھوٹیاں چھوٹیاں بہکاں دا سلسلہ شروع ہو گیندا ہے۔ ایہہ بہکاں بنکس ندی دے سجے تے کھجے پاسے دیاں ٹہایاں (ڈھلوان) تے ہموار میدانیاں بچ تھوڑی تھوڑی دُوری تے بسی دیاں ہین۔ انہاں بہکاں دے کرناہ تحصیل دے مختلف گراواں دے لوک ہور ماور تہ راجواڑ علاقے دے لوک اپنے نال مال مویشی دے ہمراہ رہائش اختیار کردے ہین۔

سسہائی:

نکے بنکس بچو بکناں والی ندی دی مخالف سمت مُنہہ کرکا دکھاں تاں سچے پاسے پہلی بہک سبھائی دی بہک پیندی ہے، جتھاناڈتہ پراڑے دے لوک ڈیرہ جما کاہندے ہین۔ اس بہک دی وجہ تسمیہ ایہہ ہے کہ پہاڑی زبان بچ سبھائی یا سبھائی نیک فال والے یا برکت والے کو آکھدے ہین۔ مال مویشی اتھا محفوظ رہندا ہے تہ تالئی کہے دودھ تہ مکھن وغیرہ کافی مقدار بچ حاصل ہوندا ہے۔ لسی تہ دودھ کو کاہڑھ کا یا مٹھکا کا دوترے قسم دا پنیر بھی بنایا جلد اے۔ مثلاً کلاڑی کڑاں تہ اچھہ وغیرہ۔ اسی بہک کو لوآگ تھوڑی دور ہک دُوئی بہک ہے جس دانان وڈر سبھائی ہے۔ اتھا بھی کرناہ دے لوک سیوا کردے ہین۔

مچھی ترنگن:

نکے بنکس دی ندی دے کھبے پاسے جیہڑی پہلی بہک ایندی ہے اُس دانان مچھی ترنگن ہے ترنگن تھیں مراد اوہ جالی ہے جیہڑی کہہار اپنے پہانڈیاں واسطے بنا کارکھدا ہے تہ جس ویلے پہانڈے بچن واسطے دوے گراں یا علاقے بچ گیندا ہے تاں اوہ اپنے مٹی دے پہانڈے اسی ترنگڑی بچ بنھ کا موہنڈیاں تے چا کا ٹر گیندا ہے۔ اس بہک کو مچھی ترنگن اس واسطے آکھیا گیا ہے کہ اس دے قریب ہی بنکس ندی دا پانی ہک ٹہنڈ یا ڈونگی باولی دی صورت اختیار کر کہندا ہے۔ اس ٹہنڈا بچ چھوٹیاں بڑیاں مچھیاں کافی تعداد بچ موجود ہوندىاں ہین تہ بہکا دے نکے بڑے سارا دن مچھیاں پکڑنا بچ گزار چھوڑ دے ہین تہ کافی مچھیاں تہ آگیندیاں ہین۔ پہاڑی زبان بچ ترنگندا مطلب کسے چیز کو تھانچ پکڑ کا لڑکینا کو بھی آکھدے ہین تہ زبردستی چھک کھڑنا کو بھی آکھدے ہین۔ اس بہکا بچ تہنی تہ سدھ پورے گراواں دے لوک آکا بسدے ہین۔ مچھی ترنگن دے نال ہی ہک اُچی ٹہیری ہے جتھا ہک آستانہ یا زیارت ہے۔ اس زیارت تے ہر ویر وار دی شام کو نکے بنکس دیاں بہکاں دے باسی دیسی حلوا، کھیر تے تاہری تقسیم کرکا

اپنی تہ اپنے مال مویشی دی حفاظت واسطے دُعا ئے خیر منگدے ہین۔ اسی خوبصورت زیارت والی ٹھیری کولونگس ندی دے کنارے کنارے رستہ اگانکدا ہے تہ تھوڑی جی دوری تے ہک ہور بہک ایندی ہے جس دانناں راہ ولی ہے۔

راہ والی:

ایہ بہک بالکل رستے دے پاسا نال کبھے طرف واقع ہون دی وجہ نال راہ والی اکھال دی ہے۔ اس دے کبھے پلے ہک کافی لما ہموار تہ خوبصورت میدان ہے جیہڑا راجواڑ ہور ماور دے درمیان بنگس دی سرحد تک چلا گیندا ہے۔ اسی میدان دے جنوب مشرقی کنارے تے ہک موبائل سکول بھی قائم ہے۔ راہ والی بہک پنج بھی ٹاڈ، تہنی تہ سدھ پورہ دے لوک بسیوا کردے ہین۔ اس بہک کولونگھ کے تھوڑی دور اڈردی بہک ایندی ہے۔ جس پنج کشمیر وادی دے راجواڑ والے علاقے دے گوجر تہ کشمیری زبان بولن والے چند ڈیرے رہندے ہین۔ اڈر بہک دے نال ہی نالے دے کنارے کنارے جُلنا والے رستے دے سبے ہور کبھے پاسے دو چٹاناں کھلیاں ہین۔ اس تنگ دڑے دانناں کہوڑے ڈک رکھیا گیا دا ہے۔

کہوڑے ڈک:

اکھیاں دکھیا نظارہ ہے کہ بنگس وادی دے اندر اگر کوئی ذی روح ساریاں جانداراں کولو زیادہ مست ہوندا ہے تہ اوہ کہوڑا ہے۔ بنگس دے مختلف چٹیل میدان لاتعداد کہوڑیاں نال پھرے دے ہوندے ہین۔ اکثر طور تے بنگس دی سیر کیتے واسطے کہوڑے دا استعمال کیتے گیندا ہے۔ اِتھا کئی مرکبان سیلانیوں کو کرائے تے کہوڑے مہیا کرکا اپنا مالی فائدہ حاصل کردے ہین تہ نال ہی کہوڑیاں دی خرید و فروخت دا سلسلہ بھی جاری رہندا ہے۔ اِتھا کئی اعلیٰ نسل دے کہوڑے بھی موجود ہوندے ہین جیہڑے بالخصوص سواری دے قابل ہوندے ہین۔

قدیم زمانے بچ بنکس دی سرسبز و شاداب کہاۓ نال پہری دی اس وادی بچ اگر کوئی مشکل ترین مسئلہ درپیش آسا اوہ آسا کہوڑے کو پکڑ کا قابو کرنا۔ کہوڑیاں دی مستی دا ایہہ عالم ہوندا آسا کہ نہ صرف پورا پورا دن بلکہ کئی دن ہکی کہوڑے کو پکڑنا بچ لگ جلدے آسے۔ آخر کجھ سیانے لوکاں سن اڈر دی بہکا دے نیڑے نالے دے کجھے پاسے رستے تے موجود چٹان (پٹری) کو درمیان بچو ہولے ہولے کپ کا ہک تنگ درہ بنا چھوڑیا ہون کہوڑے کو میداناں بچو زلواڑ کا تنگ درے دے کول پہنچایا جلد اہے جتھا پہلیاں تھیں چند آدمی راہ روک کا کھلے ہوندے ہین تہ اس درے بچ کہوڑا پھس کارہ جلد اہے تہ لوک بڑی آسانی نال کہوڑے کو قابو کو کہندے ہین۔ اسی تنگ درے دانان کہوڑے ڈک رکھیا گیا داہے۔ کہوڑے ڈک دے مقام تھیں ذرا آگ آگھ کا ہک ہوہر بہک ایندی ہے۔ اس دانان ”تیہائیں ٹھیری“ رکھیا گیا داہے۔

تیہائیں ٹھیری:

تیہائیں ٹھیری دراصل کوئی بہک نیہہ بلکہ نیکے بنکس تھیں بڑے بنکس تک جانے والے رستے تے ہک پڑاؤ ہے۔ نالے دے کنارے تے واقع اس پڑاؤ دی وجہ تسمیہ ایہہ ہے کہ اتحاد و ٹھیریاں ہین۔ ہک بڑی تہ ہک چھوٹی۔ بڑی ٹھیری کو دکھ کا ایسا لگدا ہے کہ جس طراں کھلاڑیاں بچ زمیندار لوگ اپنی تیہائیں دی جھمبائی کر کا ٹھیری کو پھے نال صاف کیتا گیا داہے تہ اس دے اندر دا کوڑا، کہاۓ، تیہائیں دی پٹھی وغیرہ ہوانال اڈکا بڑی ٹھیری دے پچھلے پاسے جمع ہو گئی دی ہے تہ ایہہ نکی ٹھیری ایسی ہی لگدی ہے۔ اسی واسطے اس جائی دانان تیہائیں ٹھیری رکھیا گیا داہے۔

نیکے بنکس بچو بہکاں دا ایہہ سلسلہ اتھی تک گیندا ہے تہ اتھواگا سفر جاری رکھ کا تقریباً ادھے گھنٹے دے بعد اسیں بڑے بنکس بچ داخل ہو گیندے ہاں۔ بڑا بنکس ہک وسیع و عریض

کئی کلومیٹر تے پھیلیا دا بہک ہموار میدان ہے جس بچ لکھاں دی تعداد بچ مال مویشی دن رات چنگدے رہندے ہین۔ بڑے بنکس دا ایہہ میدان دُڈی دی بہک تھیں شروع ہوکا ماوردے پٹھاواڑی گراں دی اُپری بھیرا تے ختم ہو گیندا ہے۔ اس دی لمبائی دا اندازہ اس گل تو بخوبی لایا جمل سکدا ہے کہ میدان دے اندر بکی سرے تھیں دوئے سرے تک چنگا والے مویشی بہک نقطے دے برابر نظر ایندے ہین۔ بڑے بنکس بچ داخل ہون دے بعد سچے پاسے والا میدانی حصہ دُڈی بہک نال رل گیندا ہے تہ کھبے پاسے والا حصہ ماوردے پٹھاواڑی گراں دی سرحد نال مل گیندا ہے۔ بڑے بنکس بچ قدم رکھتیاں ہی سچے پاسے بہک بہک ایندی ہے جس دانان سکیاں ریاں ہے۔

سکیاں ریاں:

دُڈی دی بہک تک بہک طویل رستہ اسی بہکا بچو ہوکا نکلد ا ہے۔ ٹھنڈ زیادہ ہون دی وجہ نال سکیاں ریاں تھیں دُڈی تک دے لمے فاصلے تے ہوو کوئی بہک موجود نیہہ۔

سکیاں ریاں بھی کرناہ والے لوکاں دی بہک ہے۔ اتھا بھی تہنی، سدھ پورہ گراواں دے کجھ بہک ڈیرے مال مویشی دے ہمراہ سیوا کردے ہین۔

بڑے بنکس بچ داخلے دے فوراً بعد کھبے طرف ”سریاں“ دی بہک واقع ہے۔ سریاں تھیں بڑے بنکس دے وسیع میدان کو پار کرکا اگا جنوبی سمت دی پہاڑی دی چڑھائی چڑھکا بہک ہوو بہک ایندی ہے جس دانان کنٹ پتھری ہے۔ کنٹ پتھری دے کھبے طرف ”بیرناں والی“ بیک ہے۔ جہاں دوئیاں بہکاں کو بیرناں والی تھیں راہ نکلد ا ہے۔ اُن دے ناں اس طراں ہین۔ گٹی پتھرہ، سینہہ بن، نزدلی، ناگنی تہ ناگنی چمنجر۔ انہاں بہکاں بچ زیادہ تر کرناہ تحصیل دے گندوری، گبرہ تہ پُرجنٹی گراواں دے لوک سیوا کردے ہین۔ ایہہ لوک اپنے استعمال

واسطے کھان پین تہ دُونیاں ضرورت دیاں چیزاں حاصل کیتے واسطے ہندواڑے دے بزار دا رخ کر دے ہین، کیاں کہ ماوروالے پاسیواُنہاں کو بزار تک داسفر آسان پیندا ہے۔

بنکس وادی ریاست جموں و کشمیر دی حسین ترین وادی ہے۔ اس وادی دے گھلے ہرے پھرے میداناں پنج بوٹ پیراں پنج لاکے مُڑنا اس وادی دی ہریالی دی توہین لگدی ہے۔ انہاں وسیع میداناں دا نیلا تہ نرم تلاہک موٹے قالین دا نمونہ پیش کردا ہے۔ ٹردیاں ویلے انسان دا پیر کم از کم چار انچ زمینی کباہ پنج تہس گیندا ہے تہ پیر چانے دے بعد اوہ جگہ دوبارہ برابر ہو جلدی ہے۔ قدرت سن بنکس دی سرزمین کو سپرنگ دار بنایا دا ہے۔ لکھاں دی تعداد پنج مال مویشی دے چکنا یا چر نادے باوجود اتھا دے کباہ دی لمبائی پنج کوئی فرق میہ ایندا۔ چوہاں پاسیاں تھیں بدلو، چھھر، دیودار، کائل، پھرنگی، پھر زیاں تہ تلی پترے دے اُچیاں لمیاں درختاں نال کھیری دی ایہہ وادی اپنی مثال آپ ہے۔ اہل قلم حضرات سن اس وادی پنج قدم رکھنے دے بعد اعتراف کیتا دا ہے کہ بنکس وادی جنت دی مقدس سرزمین دا ہک ٹوٹا (حصہ) ہے جیہذا قدرت دی طرفو وادی کشمیر واسطے ہک انمول تحفہ دے طور پہ بھیجا گیا دا ہے۔ حیرانگی دی گل ایہہ ہے کہ گل مرگ، سونا مرگ یا پہلگام جیسی جانیاں کو ہر سال جاذب نظر بنائے واسطے ارباں روپے خرچ کیتے جلدے ہین مگر بنکس وادی دے قدرتی حسن دی پہچان رکھنا والی اکھیاں جہاں نکر بے نور ہین۔ انصاف دا تقاضا ایہہ آسا کہ آج تو چالی پنجاہ سال پہلاں بنکس دی وادی کو اگر سیر سپاٹا کرن والے حضرات واسطے تیار کیتا گیا دا ہوندا تاں ریاست دے ہندواڑہ، کپواڑہ، لنگیٹ تہ کرناہ دے علاقیاں دی معاشی ترقی پنج ہک انقلابی تبدیلی سامنے آئی دی ہوندی۔ اگرچہ بنکس وادی دے چند شیدائیاں سن بنکس وادی کو سیاہی نقشے تے اُندے واسطے اپنی آواز کو ارباب اقتدار تکر پہچایا ہو اس دی تعمیر و ترقی واسطے سرکار سن قدم چایا دا ہے، تاہم بنکس دے وراثت داراں کو اپنی جدوجہد تیز تر کرنا دی ضرورت ہے تاں جے کرناہ، ماور تہ

راجواڑے دی طرف بنکس وادی تک سیلانیوں دی آمد کو جلد از جلد ممکن بنایا جمل سکے ہو کر دو نواح دے مزدور پیشہ تجارت پیشہ لوکاں دی مالی حالت بچ سدا ہار آ سکے۔ بنکس ندی دی مچھ دی صنعت کو فروغ دتا جملے۔ ایہہ لاجواب قسم دی Snow fish برفانی پانیاں بچ پلنا والی مچھ وادی کشمیر بچ کسے دوئی جگہ دستیاب بیہ۔ ہن بنکس دے احوال دے بعد واپس کرناہ دی سادھنا گلی تے چل کا دوے اطراف بچ موجود بہکاں دا احوال درج کراں۔

سادھنا ٹاپ یا نستہ چھن گلی دے مشرقی سمت چوکیبل دی طرف سفر کر دیاں ہوئیاں۔ تقریباً ۱۰ کلومیٹر دی اُترائی طے کرنا پیندی ہے۔ رستے بچ ٹی پی دا مقام یا پڑاؤ ایندا ہے۔ ٹی پی دا پرانا ناں درنگیاڑی آسا لیکن ۱۹۳۸ء بچ قبائلی حملے دی روک تھام واسطے انڈین آرمی سن دریائے کشن گنگا تک وادی کرناہ موجودہ تحصیل کو اپنی نگرانی تہ حفاظت بچ کہن کا مختلف جائیاں تے اپنے دفاعی کمپ سہالے۔ ٹی پی دراصل دفاعی اصطلاح بچ دتا داناں ہے جس دا مطلب ہے ٹریولنگ پونٹ، یعنی ٹی پی تھیں سادھنا تک ۱۰ کلومیٹر چڑھائی دا سفر، اسی مقام تھیں شروع ہوندا ہے۔ ۱۹۷۵ء تک چوکیبل تھیں ٹنکڈ ہار (کرناہ) تک دا مشکل سفر اکثر طور پیدل قافلے دی صورت بچ طے کیتا گیندا آسا۔ چوکیبل تھیں ٹی پی تک کوئی نہ کوئی سول یا فوجی گڈی دستیاب ہو گیندی آسی جس دی وجہ ناں تقریباً ٹی پی تک دا نصف پیدل سفر آسانی نال طے ہو گیندا آسا۔ ٹی پی تھیں سادھنا تک دا سفر اکثر طور جان لیوا ثابت ہوندا آسا۔ خاص کر موسم سرما دی طوفانی برفباری دے دوران دس فٹ تھیں بیہہ فٹ تک موٹی برف دی تہہ اُتو ٹرنا دے دوران اکثر لوک یا تے برفانی تو دیاں دی زونچ آکا جان بحق ہو گیندے آسے یا ٹر دے ٹر دے ٹھنڈے ہوکا مر گیندے آسے۔ جرنیلی سڑک بننے دے بعد گڈیاں دی مسلسل آمد و رفت بحال ہو گئی تہ آج ایہہ سارا سفر گڈیاں دے ذریعے ہی طے کیتا گیندا ہے تہ لوک موت دے منہہ بچ گینا تھیں بچ گئے۔

موہریاں:

سادھنا ٹاپ تھیں ٹھیک مشرقی طرف اُترائی دا سلسلہ شروع ہوکا ٹی پی دے مقام تے ختم ہو گیندا ہے۔ اس اُترائی بچ بک گہری کھائی والا نالہ یا ناڑ ہے، جس دے دوہاں کناریاں تے چند بہکاں آباد ہوندیاں ہین۔ مثلاً سادھنا تھیں ٹی پی دی طرف جُلدیاں ویلے تقریباً ترے کلو میٹر دی دُوری تے موہریاں دی بک بہک ایندی ہے۔ ایہہ سٹرک دے کجے پاسے پیندی ہے اگر اسیں سادھنا ٹاپ تھیں ٹی پی دی طرف سفر کراں موہریاں دی اس بک بچ دلہا رگراں دے اکثر لوک آکا بسوا کر دے ہین۔ دلہا رگراں دے مشہور روحانی بزرگ سائیں رستم میر مرحوم دی زندگی دا بیشتر حصہ اسی بک بچ گذریا دا ہے۔ اُن دی وجہ نال اس بک کو کافی اہمیت تہ برکت حاصل ہے۔ اوہ بکریاں پالنا بچ بڑی دلچسپی رکھدے آسے۔ اُندی سخاوت دا ایہہ عالم آسا کہ سٹرک تے سفر کرنا والے یا بہکا بچو گذرکا دُونیاں بہکاں کو گیدیاں والیاں واسطے جھمیاں دا دُودھ، لسی، مکئی دیاں رُٹیاں تہ ساگ سبزی کہن کا سٹرک دے کنڈھے تے موجود رہندے آسے تہ ہر آدمی کو کھوال پیال کا بدھیا کر دے آسے۔ ایہہ روحانی بزرگ سائیں رستم میر بابا محمد ایوب میر نعیم اسٹنٹ ایڈیٹر شعبہ پہاڑی دے نانا آسے، اللہ جنت نصیب کرے۔ اسی بہکا نال اگلے پاسے بک ہوو موہریاں دی بک ہے جس کو سکھ موہریاں آکھدے ہین۔ اتھا تحصیل کرناہ دے تربونی گراں دے سکھ پہرا اپنے مال مویشی دے ہمراہ بسوا کر دے ہین۔

کانیادی بہک:

بہکا دے جنوب بچ سٹرک دے سچے پاسے اُترائی بچ بک بہک ایندی ہے جس کو کانیادی بہک آکھدے ہین۔ ۱۹۷۵ء تھیں پہلیاں پرانی عارضی دفاعی سٹرک اسی بہکا بچو

ہوگا گذردی آسی۔ اسی بہکا دی وجہ تسمیہ ایہہ ہے کہ اتھا ہک بہت بڑا قدیم کانیاداد رخت ہوندا
آسا جس دے نیڑے نیلے تلے والیاں بیلیاں تہ پھیریاں ہین جتھا لوک اپنے مال مویشی دے
ہمراہ رہائش کردے ہین۔ پرانے وقت بچ اکثر پیدل ٹرنا والے قافلے اس جگہ رُک کا چند گھنٹے
آرام کرکا دوبارہ اپنے سفر دا آغاز کردے آسے۔

نیہڑیاں:

کانیادی بہکا دے نال بڑے ناڑادی اُترائی بچ نیہڑیاں دی بہک ایندی ہے جتھا
مختلف گراواں دے چند ڈیرے آکا بسیدے ہین۔ اس بڑے وسیع تہ لمے ناڑا بچو سچے کھے
دیاں پہاڑیاں توں برف دیاں لائیاں یا گلیشر آکا جمع ہوندے ہین تہ گرمیاں داموسم اینا دے
نال ہی ایہہ برف گل کا ہک نالے دی صورت اختیار کردی ہے۔ اسی پانیاں دی وجہ نال لوک
اس دے سچے کھے کناریاں تے اپنیاں بہکاں بسا کھندے ہین۔ اسی بہکا دے نال اُترائی
والے پاسے ہک ہوہر بہک ہے جس دانال لسی بنہ ہے۔

لسی بنہ:

ناڑا دے کٹھے دے کنڈھے تے آباد اس بہکا بچ کرناہ دے موضع کنہ گمراہ دے چند
ڈیرے ہوندے ہین۔ اس بہکا دی وجہ تسمیہ ایہہ ہے کہ گائیاں، منجھیاں تہ بکریاں وافر مقدار بچ
دودھ دیندیاں ہین تہ ناڑا دے کٹھے دے پانیاں کو استعمال کرکا دودھ رڑ کیا گیندا ہے، جس دی وجہ
نال کافی مقدار بچ کہئے یا مکھن حاصل ہوندا ہے تہ لسی اتنی زیادہ ہوندی ہے کہ لوک اس دی زیادہ
مقدار کو ڈوبل (گرا) چھوڑ دے ہین تہ کٹھے کو نہ یا ڈک لگ گیندا ہے۔ بہر حال، اتھا مال مویشی
دے چرنا واسطے کٹھے دے دوہاں طرفاں دیاں پہاڑیاں کھلی چراگاہ داکم دیندیاں ہین۔
بڑی بہک:

لسی بنہ تھیں اگا اترائی بچ سفر کردیاں بڑی بہک تک کوئی ہو رہک میہہ ایندی۔ ٹی پی دے مقام تھیں دو کلو میٹر دُور جنوب مشرق دی طرف بنکس جان والے رستے تے دُدی دے کٹھے دے کنارے تے ایہہ بہک آباد ہے۔ اس دے اطراف بچ انتہائی کہنے (گھنے) جنگل ہن۔ اس بہک بچ ایکوٹ تہ امروئی دے لوک مال مویشی دے ہمراہ بسیو اکرو دے ہن۔ ٹی پی تھیں بنکس دی طرف گینا والے اس رستے کو سڑک بچ تبدیل کرنا داکم تیزی نال جاری ہے تہ عنقریب کرناہ دے لوک بنکس وادی تک دالما سفر گڈیاں دے ذریعے طے کر سن۔ بڑی بہک تھیں اگا بنکس تک نالے دے کنارے ہر دو طرف کئی ہو رہکاں تھوڑے تھوڑے فاصلے تے قائم ہن۔ جہاں بچ ڈوبہ، تلیسی پترا، جیکٹا دیار، سپ ناڑی تہ ناڑ دیاں بہکاں قابل ذکر ہن۔ انہاں بہکاں بچ زیادہ تر کرناہ تحصیل سے نیچیاں دے گراں دے لوک آکا بسدے ہن۔ انہاں بہکاں بچ کوئی قلت میہہ۔ دُدی تہ بنکس دی طرف واین والے دوہاں کٹھیاں دالما پ بھی اٹھی ہوندا ہے۔

فرہک واری مُڑ کے اسیں اپنے سفر دا آغاز کرناہ تہ چوکیبل دے درمیان کھلی سادھنا گلی دے شمالی دی طرف کرساں۔ محکمہ دفاع سُن چند سال پہلیاں سادھنا گلی تھیں کیرن دی پھر کیاں گلی تک پہاڑ دی چوٹی اتو بہک لمی چوڑی تقریباً ۲۵ کلو میٹر تھیں زیادہ سڑک تعمیر کیتی دی ہے۔ پہاڑ دا ایہہ سلسلہ شمس بری پہاڑ دی بہک شاخ ہے جیہڑی پھر کیاں گلی تے گچھ کاہکی دے پہاڑی سلسلے نال رلدی ہے جتھوآ گادراوے دالما شروع ہوندا ہے۔ اس پہاڑی سلسلے دے سچے پاسے ٹی پی درنگیاڑی، مارسری، زن رشی، بدنبیل، لماں لونٹھ، چوکیبل، ہنگراں، درد پورہ، کراپورہ، میلپال تہ جمعہ گنڈ وغیرہ دے گراں تہ قصبے آباد ہن جبکہ اس پہاڑ دی کھبے پاسے دی ڈھلوان دریاے کشن گنگا نال رلدی ہے۔ پہاڑ کو مختلف جائیاں تھیں مختلف ناواں نال پکاریا جلد اے۔ مثلاً سادھنا گلی دے شمال بچ دو کلو میٹر آگا گچھ کا پہاڑ دی چوٹی کو کھن پہاڑ یا کھنہ دی

ماہلی آکھیا جلد اے۔ اتھو دو کلو میٹر ہو راگا پنچ کا اس دانناں بدل گیندا ہے تہ اس کو نازک دی ماہلی دانناں دتا گیا دے۔ اتھو تقریباً چار یا پنچ کلو میٹر دی دوری تے اس کو ککوا پہاڑ یا ککوے دی گلی آکھیا جلد اے۔ اتھو گا اس کو نایا دے ناں نال پکار یا جلد اے۔

سادھنا گلی تھیں پھر کیاں گلی تک پہاڑ دی چوٹی اُتو گذرنا ویلے اس سڑک دے سبج تہ کھجے کئی درجن بہکاں آباد ہین تہ کرناہ تحصیل دی بیشتر آبادی اپنے مال مویشی دے ہمراہ انہاں ہی بہکاں پنچ موسم گرما دے مہینے گزار دے ہین۔ ایہہ بہکاں دراصل آبادی دے نزدیک بھی ہین تہ سڑک بن گین دی وجہ نال لوکاں دی آمد و رفت پنچ کافی سہولت پیدا ہو گئی دی ہے۔ انہاں بہکاں پنچ گینا واسطے محکمہ دفاع دی اجازت لازمی ہے۔ کیاں کہ دفاعی نقطہ نگاہ نال بارڈر تہ حساس علاقہ منیا گیندا ہے۔ ایہہ بڑا ہی خوبصورت پہاڑی سلسلہ ہے تہ اتھو ہر دو طرف وادی کپواڑہ تہ وادی کرناہ مکمل طور تے نظر پنچ ایندیاں ہین۔ اگرچہ انسان اس بلندی تے پنچ کا بڑا فخر محسوس کردا ہے مگر ماہلی تے ہر طرف جمی دیاں تہ کھلی دیاں جڑی بوٹیاں تہ ہزاراں قسم دے پھل دی خوشبو جس وقت اُس دے دماغ کو معطر کردی ہے تہ انسان دافخر وغرور چکنا چور ہو گیندا ہے تہ اوہ نشے دے عالم پنچ بد مست ہو کا کدے ہکی جاتی تہ کدے دوئی جاتی ہر ناں نالو چوکڑیاں پہر داتے چھالاں ماردا جلد اے۔ ایہہ اس پہاڑی سلسلے دی خصوصیت ہے کہ اتھا چوہاں پاسیاں انسان دی نظر وسیع نظارہ کردی ہے۔ اس پہاڑی سلسلے دے ہر دو طرف دے پاسے یا دامن خوبصورت جنگلاں نال سبج دے ہین۔ اگرچہ پہاڑ دا ایہہ طویل سلسلہ اُتو جنگلاں تھیں خالی ہے۔

آواسیں سادھنا گلی تھیں ٹی پی تہ چوکیبل والے پاسے پہاڑ دے کھنڈے دے دامن پنچ واقع چند بہکاں دا نظارہ کراں جیہڑیاں اپنی خوبصورتی تہ جغرافیائی کشش نال کرناہ دے سادگی پسند تہ درویش مست دی فطرت رکھنا والے لوکاں کو اپنی طرف راغب کردیاں ہین۔

سادھنا ٹاپ دے درے تھیں تہارو تہار شمالی پہاڑ دی ماہلی ایندی ہے۔ جس داننا کھنا دی ماہلی ہے۔ ایہہ بھی ہکی درے دی شکل دی ہے تہ کھن دی تہار اتے پیندی ہے۔ سادھنا ٹاپ تھیں دو کلو میٹر دور واقع ہے۔ کرناہ دے لوک بڑے شوق نال اس ماہلی دی سیر واسطے ایندے ہین تہ اس درے دے میدان پنج تھوڑی دیر واسطے آرام کر دے ہین۔ اٹھواگا اترائی شروع ہوندی ہے تہ برف دی لانی دی وجہ نال ہک بہت بڑا نالہ صدیاں تھیں وجود پنج آیا دا ہے جیہڑا ٹی پی دے مقام تے درنگیاڑی دے کٹھے یا نالے پنج گچھ کارل گیندا ہے۔ اس ماہلی دے ڈھلوان پنج جڑی بوٹیاں لا تعداد پیدا ہوندیاں ہین تہ نالے دے دوہاں طرف واقع بہکاں دے لوک اس قدر تہ انمول تحفے تھیں فیضیاب ہوندے ہین۔ سیکڑیاں دی تعداد پنج گڑیاں تہ جنے جڑی بوٹیاں کڈھے پنج مشغول ہوندے ہین۔ انہاں مشہور جڑی بوٹیاں پنج بٹ پیوہ، پتریس، گاؤ زبان، چٹیاں، کٹھ، مامیکھ، چٹا ہولا، نیرا، رتن جوگ، پالے چاء، رچھ ہولا، بن جوین، ماسلون، گنگل تہوپ، چور اتے گل خیر دے علاوہ موہر چھڑ، مشک بالا تہ لڈر پھل قابل ذکر ہین۔ محکمہ جنگلات دی طرفوں اگرچہ انہاں جڑی بوٹیاں دے زمین بچو کڈھنا تے پابندی عائد ہے فر بھی لوک اپنے استعمال واسطے کافی مقدار پنج کڈھ کا تے سکا کار کھدے ہین۔

کھنا دی ماہلی اٹو تھلاں (اترائی پنج) نالے دے دوہاں طرف ٹی پی تک بہکاں دی ہک قطار لگی دی ہے جتھا کرناہ تحصیل دے مختلف گراواں دے لوک آباد ہوندے ہین۔ نالے دے سبے پاسے موہریاں دی بہکا دے شمال پنج پُہر زیاں، جب، ڈڈواتہ ٹی پی دیاں بہکاں ہین جبکہ نالے دے کبے پاسے نانگا، چھم، موہرناڑ، بنی، بھوڑیاں تہ ٹی پی دیاں بہکاں آباد ہوندیاں ہین۔

کھنا دی ماہلی دی تہارا اتو اگا سفر کردیاں کردیاں اسیں دو کلو میٹر اگا اسی پہاڑ دی دوی ماہلی تے پنج گیندے ہاں جس داننا نازک دی ماہلی ہے۔ اس ماہلی داننا ہکی قدیم بہک دے ناں نال مناسبت رکھدا ہے جس داننا نازک ہے۔ اس بہکا دے نال ہک ہوہر بہک ہے

جس دانائں ”مانجھے بن“ ہے۔

نازک دی ماہلی کو لوگا اُترائی شروع ہوندی ہے جیہڑی سکواگلی کول پُنج کا ختم ہو گیندی ہے۔ کرناہ تحصیل کو کپواڑہ وادی نال ملائے واسطے قدیم دور سے آسے۔ بہک سادھناگلی والا رستہ تہ ڈوا سکواگلی والا رستہ۔ سکواگلی والا رستہ اگرچہ مختصر ہے مگر اس پنج چڑھائی ہو ر اُترائی داسفر انتہائی مشکل ہے جبکہ سادھناگلی والے رستے تے گڈیاں دی آمدورفت جاری رہندی ہے جس دی وجہ نال لوکاں دی آمدورفت دے علاوہ ضروریات زندگی واسطے روزمرہ دے استعمال دیاں چیزاں تہ کاروبار پنج کافی آسانی پیدا ہو گئی دی ہے۔ محکمہ دفاع دی زیر نگرانی ٹنڈھار تھیں چوکیل تک دی اس ۵۲ کلومیٹر دی لمی سڑک کو پورا سال کھلا رکھنا دی پوری کوشش رہندی ہے۔ لیکن محکمہ دی پوری مشینری اس سڑک تے سارا سال مصروف رہندی ہے۔ سکواگلی تھیں ٹی پی دی طرف سفر کر دیاں ویلے رستے پنج جیہڑیاں بہکاں ایندیاں ہین انہاں پنج سکوا دی بہک، سیداں والا پتھرا تہ دناڑی دیاں بہکاں شامل ہین۔ ایہہ بہکاں بھی سکوانا لے دے آساں پاساں بسائی گئی دیاں ہین۔ انہاں ساریاں بہکاں دے اطراف پنج تنگاں، چھہراں تہ بیڑیاں دے کہنے (گھنے) جنگل انہاں بہکای دی خوبصورتی پنج بے پناہ اضافہ کر دے ہین۔ سکواگلی تھیں ٹی پی تک دافاصلہ کہٹ ہے۔ دناڑی دی بہک ٹی پی دے شمال مغرب پنج تقریباً دو کلومیٹر دُور واقع ہے۔ دناڑی دی بہک دے قریب ہی بہک نالہ بگدا ہے جیہڑا سکوا گلی تھیں اُترائی پنج پنج کا باند رکوٹ دے کٹھے نال مل کا درنگیاڑی تھیں ذرا آگاد دی تہ بنکس والے کٹھے نال مل گیندا ہے۔ دناڑی دی بہک انتہائی گنجان جنگل دے درمیان واقع ہے۔ اس دے ٹھیک شمال پنج تھوڑی جھئی اُچائی تے ترے کلومیٹر دی دُوری تے کھوڑیاں، دیاراں والی تہ باند رکوٹ دیاں بہکاں ایندیاں ہین۔ انہاں بہکاں بچو باند رکوٹ دی بہک کافی مشہور ہے۔ اتھا بسن والے اس بہک دا مکمل فائدہ چاندے ہین۔ زمین اگرچہ ہموار میہہ، تاہم مکمل

ٹھپ ہون دی وجہ نال قابل کاشت بنائی گئی دی ہے۔ اس بہک پنج رہن والے اتھا آلو تہ پھر (شالجم) دی کاشت کر کا بوریاں پنج پھر کا کپواڑے تک فروخت کر کا کافی نفع کمیندے ہین۔ سینکڑے کوئل آلو تہ شالجم کرناہ تحصیل پنج پچا کا مقامی دکانداراں کو فروخت کر دے ہین تہ اس طرح کرناہ تحصیل پنج انہاں دوہاں سبزیاں دی قلت تے کسی حد تک قابو باہیا گیندا ہے۔

سکوے دی گلی تھیں ٹی پی تہ درنگیاڑی تک دیاں بہکاں دے بعد اسیں فرمڑ کا سکوے دی گلی تھیں اگا پہاڑ دی تہار تے سفر جاری رکھاں۔ سکوے تھیں تھوڑی دُورا گانچ کا گناڈوری دی بہک ایندی ہے۔ اسدا سفر مَن بذریعہ دفاعی سٹرک طے ہوسی تہ اتھوا اگا دیاں بہکاں ہکی لحاظ نال بر لب سٹرک یعنی سٹرک دے آساں پاساں بسائے گئی دیاں ہین۔ سکوے تھیں گناڈوری تک سٹرک ہموار ہے۔ اس دے بعد چڑھائی شروع ہوندی ہے۔ کیاں کہ اتھوا گاہا پہاڑ بلندی اختیار کر دا ہے جیہڑی اُدھے کلومیٹر دے فاصلے تے جُل کا ختم ہو گیندی ہے۔ اس بلند نیلے دے دامن پنج تایا بہک واقع ہے۔ ایہہ بہک نہایت ہی ہموار ہے۔ اتھو سٹرک دو ترے موڑ مُرد کا بلندی دی طرف جُل کا اگو، ہموار ہو کا پہاڑ دی تہارا اتو کیرن دی پھر کیاں گلی تک پچ گیندی ہے۔ اس سفر دے دوران پہاڑی دی تہارا تے سٹرک دے دوہاں کناریاں تے جیہڑیاں مشہور بہکاں ایندیاں ہین انہاں پنج تریکیاں سری دی گلی، راگنی، اسالہ، پر جالی، چوٹانک، پتھری، ریوڑی، بیالیا، رنگواڑ تہ دُدی دیاں بہکاں قابل ذکر ہین۔ ایہہ بہکاں ہک ہک دو دو کلومیٹر دی دُوری تے واقع ہین۔ انہاں بہکاں پنج گیناں واسطے دو طرف دے رستے استعمال کیتے گیندے ہین۔ ہک رستہ ٹنگڈ ہار گلی تھیں تایا تک پچ کا تیا دی سٹرک نال رُل گیندا ہے۔ اس رستے تے لوک صرف پیدل ہی سفر کر سکدے ہین تہ دُوارستہ ٹنگڈ ہار تھیں چل کا سادھنا ٹاپ دے نیڑے بذریعہ سٹرک کُٹھ ناڑ گلی تے پچ کا دفاعی سٹرک نال مل گیندا ہے جیہڑا کھبے طرف شمال دی طرف مُرد گیندا ہے جس دا ذکر درج بالا سطر اں پنج آ گیا دا ہے۔ کُٹھ ناڑ دی گلی

تھیں کبھے پاسے تقریباً دوڑھائی کلومیٹر دے فاصلے تے جیہڑی پہلی بہک ایندی ہے اُس واناں کنڈی دوانہ ہے۔ اتھا ہک انتہائی متبرک زیارت بھی ہے جتھا اکثر کرناہ دے لوک حاضری دیندے رہندے ہین۔

قارئین حضرات! حدود اربعہ دے مطابق کرناہ تحصیل ٹھیک سادھنا گلی تھیں شروع ہوندی ہے۔ سادھنا گلی تھیں کپواڑا دی طرف سفر کردیاں ویلے جیہڑے بھی مقامات، پڑاویا بہکاں ایندیاں ہین اوہ کرناہ دی حدود تھیں باہر تصور کیتیاں گیندیاں ہین جیسا کہ سادھنا گلی دی جنوب مشرقی سمت دیاں بہکاں ٹی پی تک دیاں بہکاں تہ فر سادھنا گلی تھیں کیرن دی پھر کیاں گلی تک پہاڑ دی تہارا تے یا سجے پاسے دے ڈھلوان تے واقع ہین۔ سب دیاں سب کرناہ دی حدود تھیں باہر پیندیاں ہین۔ انہاں بہکاں بچ خدا خواستہ کسی قسم دا کوئی جانی یا مالی نقصان ہو جُلے تہ انہاں معاملیاں نال پنپنا کرناہ دی پولیس یا کرناہ دے محکمہ جنگلات یا سب ڈویژنل مجسٹریٹ دا کم نیمہ بلکہ کراپوارہ یا ترہگام تھیں متعلقہ افسران کو موقعہ واردات تے پہنچنا پیندا ہے۔

آؤ ہن انہاں بہکاں دا سفر کراں جیہڑیاں کرناہ دی حدود دے اندر پیندیاں ہین۔ تحصیل کرناہ دے صد مقام ٹنگڈھار تھیں سادھنا ٹاپ دا فاصلہ بذریعہ سڑک ۲۵ کلومیٹر ہے۔ ٹنگڈھار دی سطح سمندر تھیں اُچائی چھ ہزار فٹ جبکہ سادھنا ٹاپ دی سطح سمندر تھیں بلندی تقریباً گیارہ ہزار فٹ ہے۔ اسیں پہلیاں انہاں بہکاں دی واقفیت حاصل کراں جیہڑیاں ٹنگڈھار دے شمال دی طرف تہ شمال مشرق دی طرف پیندیاں ہین۔ سادھنا گلی تھیں شمال دی طرف مہیلیا دا پہاڑی سلسلہ کافی طویل ہے جیہڑا کیرن علاقے دی پھر کیاں گلی نال جا رلدا ہے۔ اس پہاڑ دے مشرقی دامن بچ ٹی پی درنگیاڑی، مارسری، زن رشی، چو کبیل، پنجگام، درد پورہ وغیرہ علاقے کھنڈے دے ہین۔ اسی پہاڑ دے مغربی تہ جنوبی مغربی دامن بچ کرناہ دے ہک درجن کولوز یادہ گراں آباد ہین جہاں بچ بٹ پورہ، دلدھار، کنڈی پائین، کنڈی بالا، جاڈا

لونٹھ، ٹنگڈ ہارناڑ، گول، حاجی ناڑ، نہجیاں پائین تہ نہجیاں بالا شامل ہیں۔ ٹنگڈ ہارناڑ تحصیل صدر مقام ٹنگڈ ہار ہی دی بہک بستی ہے جیہڑی مشرقی سمت پنج پیندی ہے۔ ایہہ بستی دوہاں پہاڑیاں دے درمیان ہکی سنگلاخ یا پتھریلے نالے پنج دُور تک پھیلی دی ہے۔ اس ناڑ داسفر ٹنگڈ ہار گلی تے جُل کا ختم ہو گیندا ہے۔ اتھو اگا کہنے (گھنے) جنگل دا علاقہ شروع ہوندا ہے۔ جیہڑا اٹایا گلی دے نیڑے پنج کا ختم ہو گیندا ہے۔ ٹنگڈ ہار گلی تھیں اُترائی شروع ہو گیندی ہے تہ تھوڑی دُور پنج کا بہک خوبصورت تہ ہموار جگہ ایندی ہے جس دانناں بل تھڑیاں ہے۔ اس کو اسیں اس رستے تے دی بہک بھی آکھ سکدے ہاں تہ دُور دراز دیاں بہکاں پنج گینا والے اپنے مال مویشی دے ہمراہ گجھ دیر اس پڑاؤ تے آرام بھی کردے ہین۔ بل تھڑیاں پنج ٹنگڈ ہار، ٹنگڈ ہار ناڑ تہ بانڈی والے قاضیاں دے کجھ ڈیرے بسوا کردے ہین۔ انہاں لوکاں اس جگہ دی زمین کو قابل کاشت بنایا دا ہے تہ ہر سال مکئی، آلو، ٹھپر تہ باگلے (راجاش) کما کا آندے ہین۔ ٹنگڈ ہار گلی تھیں اگا کوئی سٹرک میہہ لہذا لوک کہوڑے استعمال کردے ہین تاں جے انہاں دی ضروریات زندگی آسانی نال انہاں دے ٹھکانیاں تے پنج جُلن۔ بل تھڑیاں تھیں اگا بلندی دی طرف سفر کردیاں کجے پاسے پھر تھیں دی بہک ایندی ہے تہ سچے پاسے اسی دے برابر ”چٹواں“ دی بہک ایندی ہے۔ چٹواں تھیں اگا دور سے نکلدے ہین۔ سچے پاسے والا رستہ موڑاں موڑاں جنگلاں تہ نکلیاں تہ کیراں لنگھ کا بلندی دی طرف گجھ کا ککو دے دی حدود نال مل گیندا ہے جتھا قریب ہی گنا ڈوری دی بہک ایندی ہے جس دا ذکر پہلیاں ہو گیا دا ہے۔ اس سچے پاسے والے رستے تے چٹواں تھیں ڈیڑھ کلو میٹر دی دُوری تے سسئی (Sasnayee) دی بہک ایندی ہے۔ سسئی کولوا کا بہک ہووے خوبصورت تہ کافی اہمیت والی بہک ایندی ہے جس دانناں بگڑواں ہے۔ اس دی وجہ تسمیہ ایہہ ہے کہ اس جگہ اُساں پاساں جنگل دے درختاں پنج بگڑواں دے بے شمار اُچے لمے تہ موٹے درخت پائے جلدے ہین۔

بگڑوں دراصل جنگلی سفید اہوند ہے جیہڑا بڑا تناور درخت ہوند ہے تہ ایہہ بہت جلدی جوان ہو گیندا ہے۔ اس بہک بچ قدرت دا اصول خزانہ پینے دا صاف و شفاف پانی کافی مقدار بچ موجود ہے۔ چند سال قبل ریاستی سرکار سن اس پانیاں کونلکیاں دے ذریعے کرناہ تھصل دی آخری حدیثوال تک پہچانے دی ہک واٹر سپلائی سکیم بنائی۔ زیادہ تر کم یا اوکھا کم ہو چکیا دا ہے مگر بد قسمتی ایہہ کہ سرکاراں دے بدلے نال سکیمیں بھی بدل گیندیاں ہین۔ لہذا اس سکیم کو مکمل کیے واسطے فنڈ مہیا نہ ہو سکے تہ ایہہ واٹر سپلائی سکیم آدھے راہ بچ بند کرنی پئی۔ ممکن ہے کسی وقت کوئی سرکار اس آدھے کماں کو پورا کیے واسطے کوئی قدم چاوے اس سکیم دے بند ہونا نال کئی درجن دیہاتاں کو صاف و شفاف پانیاں دی نعمت تھیں محروم ہونا پیا۔ اس بہک بچ ہک انتہائی خوبصورت تہ متبرک زیارت بھی موجود ہے جیہڑی اس جنگلی ویرانے بچ لوکاں واسطے ہک امید دی کرن ثابت ہوندی ہے۔ لوک اس زیارت تے منٹاں مندے تے چڑھاوے چا ہڑ دے تہ نیازاں دے کا اپنی تہ اپنے مال مویشی دی حفاظت واسطے دُعاواں منگدے ہین۔

بگڑواں دی بہکا کولوا گابندی دی طرف ہک ہور بہک ایندی ہے جس دانان رُوہس ناڑ ہے۔ ایہہ گناڈوری دی ماہلی دے تقریباً نزدیک پیندی ہے۔ ایہہ بہک مشہور قیمتی جنگلی جانور رُوہس (ہرن) دی موجودگی دی وجہ نال کافی مشہور ہے۔ قدیم زمانے تھیں شکاری لوک مختلف ٹکڑیاں دی صورت بچ رُوہساں دا شکار کرن واسطے اس بہکا دا رخ کردے آسے تہ شکار کرنا دا ایہہ سلسلہ آج بھی جاری ہے۔ اس رستے تے بہکاں دا ایہہ سلسلہ ککوے تہ ٹایا دی ماہلیاں دے درمیان واقع گناڈوری دی بہکا کول بچ کا ختم ہو گیندا ہے۔

چٹواں تھیں دُوارستہ کھبے پاسے ٹایا پہاڑی بلندی دی طرف چلا گیندا ہے۔ اس رستے تے ٹایا تک صرف دو بہکاں ایندیاں ہین۔ ہکی دانان چن پھراتہ دُوی دانان گن پھرا ہے۔ انہاں دوہاں بہکاں دا درمیانی فاصلہ تقریباً دو کلو میٹر ہے۔ گن پھرے تھیں اگا کھبے پاسے

ترے کنیاں دی بہک ایندی ہے جیہڑی ٹایا سترک دے کول ٹنگڈ ہار گئی تھیں ٹایا پہاڑ تک شمال مشرق دی سمت دیاں بہکاں دا ایہہ سلسلہ ٹایہ تے جُل کا ختم ہو گیندا ہے بلکہ ایہہ آکھنا مناسب ہے کہ ایہہ سلسلہ سادھنا ٹاپ تھیں شمال دی جانب کیرن دی پھر کیاں گلی تک پھیلے دے بہکاں دی قطار نال رُل گیندا ہے۔

تختیل صدر مقام ٹنگڈ ہار تھیں فرہک وار ملٹری چیک پوسٹ باغبالہ دے قریب حاجی ناڑ تے نہچیاں پائین دے گراواں دے شمال مشرق دی جانب چند ہور بہکاں بھی موجود ہین جہاں بچ کلسوری، چھٹاوانہ، لوہے مست، ترٹھ سردے علاوہ کئی دُویاں نکلیاں نکلیاں بہکاں شامل ہین۔ کلسوری اگرچہ ہک خوبصورت بہک ہے مگر اس دی ہموار زمین کو قابل کاشت بنا کا لوکاں سُن اس کو ہکی خوبصورت گراں بچ بدل چھوڑیا دا ہے۔ نہچیاں پائین تہ حاجی ناڑ دے لوک کلسوری دی زرخیز زمین بچ آلو، ٹھہر (شلمج) تہ باگلیاں دی کاشت کر کا اپنی اقتصادی حالت دے سدھار بچ اضافہ کر دے ہین۔ ایہہ بہکاں گراں دیاں بستیاں دے بالکل قریبی اُچائیاں تے واقع ہین تہ انہاں بہکاں دے باسی آسانی نال بہکاں بچو آکا بزار بچو اپنی ضرورت دیاں چیزاں خرید کا دوبارہ واپس بہکاں بچ بچ گیندے ہین۔ اس واسطے انہاں بہکاں کو مقامی بہکاں تصور کیتا گیندا ہے۔

نہچیاں بالا کرناہ تختیل بچ داخل ہوندیاں ویلے پہلا گراں ہے۔ ایہہ تختیل دے عین مشرق بچ واقع ہے۔ بلندی تے واقع ہُن دی وجہ نال اس گراں دے ملحقہ جنگل بچ بھی چند بہکاں آباد ہوندیاں ہین جہاں بچ، بہکوی، کھتوڑا، تارتے گٹھناڑ دیاں بہکاں قابل ذکر ہین۔ ایہہ بھی مقامی بہکاں بچ شمار کیتے گیندیاں ہین۔

نہچیاں بالا دے نال دُودھ وائیاں دی بہک پیندی ہے۔ دُودھ وائیاں دے کھنے جنگل بچو قدیم رستے تے سادھنا ٹاپ دی طرف سفر کردیاں ہوئیاں رستے بچ کوچھی بن دی بہک ایندی

ہے۔ ایہہ دوہاں دھیاں پنج تقسیم ہے۔ ترلا (نچلا) گوچھی بن تہ اُپرلا کوچھی بن۔ ایہہ شمس بری پہاڑ دے دامن پنج آباد ہین۔ اتھواگا ہک ہور بہک ایندی ہے جس دانٹاں مڑھ ہے۔ اُج کل اتھالوک ڈیرے نیہہ آندے، البتہ اس دے نزدیک ٹنٹکھار تاسا دھنا ٹاپ تک دی جر نیلی شترک دی دکھ پال واسطے ہک مختصر جیہا ملٹری کمپ موجود ہے۔ جیہڑے سیالے دی طوفانی برف پنج بھی اتھئی بسوا کر دے ہین۔ اس جگہ کو ترلا (نچلا) زرلہ بھی آکھدے ہین۔ دراصل اتھا ہک دو قدیم بہکاں ہونڈیاں آسیاں جیہڑیاں بعد پنج اُجڑ گیاں۔ اُجڑنا دی وجہ ایہہ ہوئی کہ قریبی بن جیہڑا تنگاں، چھراں، بیڑیاں تہ بگڑواں تہ جنگلی کھوڑیاں دے انتہائی موٹے تہ بلند درختاں نال پھریا دا ہے۔ لوکاں واسطے وبال جان بن گیا۔ اس جنگل پنج قدرتی آفتاں تہ بلائیاں دی بہتات تصور کیے گیندی ہے۔ بن بڈھایا بن بڈھی، پچھ پیری تہ کلیجے کڈھی ناں دیاں اُن دکھیاں بلائیاں سُن رات دے نہیرے پنج کئی انسانی جاناں کو اپنا شکار بنایا۔ سادھنا گلی کو پیدل سفر کرنا والے قافلے جیہڑے رات دن اس جنگل پنج سفر کر دے رہندے آسے کدے بھی صحیح وسالم اپنی منزل تے بیہہ پہنچ سکے۔ ضرور دو یا ترے آدمی قافلے نالو غائب ہو گیندے آسے تہ فران دیاں لاشاں دا بھی کوئی پتہ نہ چلدا آسا۔ رات پھر پیدل ٹرنے والے قافلے تے پھراؤ تہ ڈنڈے بازی دیاں وارداتاں ہونڈیاں آسیاں۔ خود بھی دوران سفر انہاں مرحلیاں تھیں دوترے وار گزریا دا ہے۔ طوفانی برف دے دوران تہ خاص کر جس وقت زمین دی سطح تے دس فٹ تھیں تر بیہہ فٹ تک برف جی دی ہونڈی آسی۔ کجھ پتہ نہ لگدا آسا کہ انسانی قافلے تے برسا والے پتھر کتھو دستیاب ہوندے آسے۔ جنگل دے درختاں دے ڈالکے ہکی دوائے نال ٹکرا کا انتہائی خوفناک آواز پیدا کر دے آسے تہ اس طرح لگدا آسا کہ جنگل پنج ہوا یا چمکھڑا ہک طوفان برپا ہے۔ قافلے دے مسافر دم بخود انتہائی خاموشی نال اپنا سفر جاری رکھدے آسے۔ شدید تہ جسم کو جام کرنا والی سردی دے باوجود ہر انسان خوف و ہراس دی اس

فضا بچ پر سیا (پسینے) بچ ڈب گیندا آسا۔ اُن دکھیاں تہ انجانیاں چنچاں، رنگ رنگ دیاں چنچاں نال فضا تھرا گیندی آسی۔ اگر صرف شک تہ وہم دی حد تک ایہہ چیز ہوندی تاں کوئی خطرے دی گل نہ آسی مگر جس وقت قافلے دے مسافراں دا جانی نقصان ہون لگا تاں ایہہ سلسلہ یقین بچ بدل گیا تہ قریبی بہکاں اُجڑ گیاں۔ قدرت کو کرناہ دے عوام دی بے بسی تے رحم آیا تہ سڑک تعمیر ہو گئی تہ ایہہ بھیا تک تہ ڈراؤنا سفر ہُن بہ آسانی گڈیاں دے ذریعے طے ہون لگا تہ لوکاں دی جان بچ جان آ گئی۔

مڑھ یا نکلے زر لے دی بہکا کولو سادھنا ٹاپ تک تقریباً دو ٹہائی کلومیٹر دی مسافت ہے۔ ایہہ ایسی چڑھائی ہے جس دے سفر دے دوران کئی لوک ٹھنڈے ہوکا جاں بچن ہو گئے۔ سادھنا ٹاپ دے مغربی دامن بچ زر لے دا میدان پیندا ہے جتھا ہزاراں دی تعداد بچ گرمیاں دے دوران مال مویشی چگد تہ چر دے نظر ایندے ہن۔ زر لے دے میدان تھیں سادھنا ٹاپ تک دی چڑھائی بچ سچے پلے ہک بہک پیندی ہے جس داناں چھٹا نکہ ہے۔ اس بہکا بچ چتر کوٹ دے لوک رہائش اختیار کر دے ہن۔ ہون چڑھائی تھیں پچنا واسطے لوک زر لے دے میدان بچ ہی خیمے نصب کرکا گرمیاں دے دن گزار کا واپس چلے ایندے ہن۔ ایہہ آسا کرناہ تحصیل دیاں جنوب مشرقی مقامی بہکاں دا سلسلہ جیہڑا سادھنا ٹاپ کول گچھ کا ختم ہو گیندا ہے۔ آوہن شمس بری دے دامن بچ واقع کرناہ تحصیل دے جنوبی سمت دیاں چند بہکاں تے نظر ماراں۔

تحصیل ہیڈ کوارٹر ٹنڈلہا تھیں ملٹری چیک پوسٹ باغبالہ تھیں جنوب دی طرف ہک رابطہ سڑک بنائے گئی دی ہے جیہڑی تقریباً اس رستے تے آباد ہک درجن گراواں کو واپس بچ ملیندی ہے۔ ایہہ سڑک باغبالہ تھیں سریاں دے پہاڑ دی گلی تے بچ کا ختم ہو گیندی۔ ایہہ سڑک محکمہ دفاع دی نگرانی بچ تعمیر کیے گئی دی ہے۔ اس دی لمبائی ۲۵ کلومیٹر کولو زیادہ ہے۔ سریاں گلی دے دُوے طرف تقریباً ڈیڑھ کلومیٹر دی اُترائی پیدل طے کرکا لوک جہڑی بجلد ہار

دے گراں پنج پنچ گیندے ہین۔ کرناہ تحصیل دا ایہہ واحد گراں ہے جیہڑا درمیانی پہاڑ دی وجہ نال وادی کرناہ تھیں بالکل الگ تھلگ ہے۔ اس گراں دا دُوے گراواں نال کسے بھی طرف کوئی رابطہ نہیہ۔

باغبالہ تھیں جنوب سمت اس سڑک تے سفر کردیاں دو کلو میٹر دی دُوری تے ہک ہور رابطہ سڑک کچاڑیاں تہ شمس پورہ گراواں کو ملیندی ہے۔ شمس پورہ شمس بری پہاڑ دے شمالی دامن پنچ واقع ہے۔ اس گراں دی حد ختم ہوندیاں نال ہی جنگل دا سفر شروع ہوندا ہے۔ تقریباً دو کلو میٹر چڑھائی چڑھکا اگائیاں نکلیاں بہکاں دا سلسلہ شروع ہو گیندا ہے۔ جیہڑا کنڈے راول دی بہکا پنچ پنچ کا ختم ہو گیندا ہے۔ ایہہ بہکاں شمس بری پہاڑ بچو نکلنا والے کنڈے راول کٹھے دے کنارے تے آباد ہین۔ کنڈے راول دی بہکا تھیں سجے پاسے ڈھلوانی رستے تے سفر کرکا ہکی اُچی ٹیکری تے پنچ گیندے ہاں جتھا کنڈے راول دی مشہور زیارت ہے۔ ایہہ چوہاں پاسیاں تھیں کہنے (گھنے) درختاں نال کھیری دی ہے۔ کرناہ دے اکثر لوک اپنیاں منتاں منن تہ مراداں حاصل کیتے واسطے اس مقدس زیارت تے حاضری دیندے رہندے ہین۔ کنڈے راول دا علاقہ صاف ستھرے پانیاں دی بہتاں واسطے بھی کافی مشہور ہے۔

باغبالہ، جبری سڑک تے سفر کردیاں ویلے چار کلو میٹر دی دُوری تے کھنے جنگل بچو ہک ہور رابطہ سڑک بنائی گئی دی ہے جیہڑی بڈون تہ دُونہاں گراواں کو دُوے گراواں نال ملیندی ہے۔ بڈون گراں دے خاتمے تے پنچ کا ہک پگڈنڈی اُوہتاں (اوپر) جنگل دی طرف نکل گیندی ہے۔ تقریباً ہک کلو میٹر اگا پنچ کا گگا ڈاری دی بہکا ایندی ہے۔ ایہہ بہکا شمس بری پہاڑ دے سلسلے دی شمالی اُترایاں پنچ واقع ہے۔ پہاڑ دی طرفو اینا والے خوبصورت، چھم دا چاندی نالو چمکدے پانیاں دے کٹھے سن اس بہکا کو دوہاں بھیاں پنچ تقسیم کیتا دا ہے۔ رارلی گگا ڈاری تہ پارلی گگا ڈاری۔ اتھا کسے زمانے تحصیل کرناہ دی مشہور روحانی شخصیت مولوی

حفیظ اللہ صاحب مرحوم رہائش پذیر آسے تہ آج بھی اُن دی جگہ خالی نہیں بلکہ اُنہاں دے فرزند سائیں ملک الدین صاحب اپنے والد بزرگوار دے نقش قدم تے چل کا درویشانہ تہ فقیرانہ ریت کو قائم رکھے دے ہین۔ مولوی حفیظ اللہ صاحب مرحوم کئی سال پہلیاں حج و امقدس فریضہ ادا کیئے واسطے گئے تہ دوران سفر ہی اُن دی وفات ہو گئی۔ انہاں دے ہمراہی حجاج کرام اُن دی موت دی گواہی نہیں دیندے بلکہ اچانک سمندری جہاز بچو غائب ہو گئے۔ گگا ڈاری بہک دے کھے پاسے ہک مقدس زیارت بھی موجود ہے۔ اِسی زیارت دے کولوا دہتاں کافی کھری چڑھائی چڑھکا ہک ہموار ٹیکری ایندی ہے جس کو ڈنہ آکھ دے ہین۔ ڈنہ کوئی بہک نہیں، البتہ ہک پڑاؤ ہے جتھا آگاکین والے لوک تھوڑی دیر آرام کرکا دوبارہ اپنا سفر جاری رکھ دے ہین۔ اتھو دو کلو میٹر اُدھتاں چڑھائی چڑھکا آگاکھرا بہک ایندی ہے۔ ایہہ بہک بھی ہکی نالے دی وجہ نال دوھیاں بچ تقسیم ہو گئی دی ہے جہاں کورار لا پھراتہ پار لا پھرا آکھ دے ہین۔ ایہہ بہک کافی اُچائی تے واقع ہے۔ اتھو آگاکشمس بری پہاڑ دی تہار بالکل قریب ہے۔ اگرچہ اتھو آگاکوئی بہک نہیں مگر ہک حیران کن چیز ضرور موجود ہے۔ پہاڑ دی تہار کولوتقریباً ادھا کلو میٹر اُترائی بچ بڑے بڑے کھیت نظر ایندے ہین تہ انہاں بڑے لمے کھیتاں دی دیوار بندی واقعی حیران کر دینے والی ہے۔ دیوار دے پھراں دی ترتیب، وزن تہ حجم یا جسامت کو دکھ کا ایسا لگدا ہے کہ ایہہ کسے انسان دا کارنامہ نہیں۔ روایت ہے کہ پانڈواں دے دور بچ ایہہ کھیت تیار کیئے گئے تہ انہاں بچ فصلاں کاشت کر دے آسے مگر منفی درجہ حرارت بچ کھیر دی فصل پیدا ہوندی آسی ایہہ گل قابل یقین نہیں۔

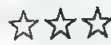
گگا ڈاری دی بہکا بچو واپسی دے بھی دورستے ہین۔ ہک رستہ جبری گول دے گراں بچ آکا لگدا ہے۔ اس رستے تے جبری گراں دے قریب ہی دو بہکاں جنگل دے درمیان واقع ہین۔ ہکی دانان بڑی بہک تہ دُوی دانان چھٹا بن ہے۔

باغبانہ..... جبری سٹرک تے سفر کردیاں تقریباً دس بارہ کلومیٹر دی دُوری تے ہک مختصر جہی بستی ایندی ہے۔ اس جگہ داناں کو پرہے۔ کسی زمانے اِس خوبصورت بلند ٹکری کو بجیرہ دے لوک بہک دے طور تے استعمال کردے آسے مگر رفتہ رفتہ ایہہ بہک بہک چھوٹی جہی بستی دی صورت اختیار کر گئی دی ہے تہ بجیرہ دے چند کنبے اِتھا مستقل رہائش پذیر ہو گئے۔ اہا کئی، آلو، بھیر تہ باگلیاں دی کاشت کیتی جلدی ہے۔

کو پر بستی کو لو آگا چڑھائی والے موڑ چڑھ کا سری دی گلی تے بچ کا سٹرک دا سفر ختم ہو گیندا ہے۔ اِس جگہ کو ٹولی بھی آکھ دے ہین۔ ٹولی کو لو سچے پاسے پہاڑ دی مغربی سمت بچ بجیرہ تہ یاری بن گراواں دے لوک نکلیاں نکلیاں بہکاں بچ عارضی رہائش اختیار کردے ہین۔ اِتھا چکڑی ناں دی بہک کافی خوبصورت ہے۔ ایہہ پہاڑ دی تہار تے واقع ہے تہ اِتھو چوہاں طرفاں دُور دُور تک پہاڑی سلسلے جنگل، دریا، کٹھے تہ بستیاں نظر ایندیاں ہین۔ ایہہ بارڈر تہ واقع ہے۔ لہذا دفاعی اجازت نامے دے بغیر انہاں جائیاں تے گینا منع ہے۔ اِتھو چند میٹر دی دُوری تے پاکستانی زیر انتظام لیپا وادی دا علاقہ پیندا ہے۔

قارئین، میں جتیاں بہکاں دا ذکر کیتا انہاں بچ کئی قدراں مشترک ہین۔ مثلاً شکار دے زمرے بچ روہس (ہرن) رائیں (جنگلی بھیڑ) شائیں، بن ککڑ، لہینٹھ (قلعی دار پرندہ) پیگرا، کوئک (چوکور) کہگی یا کہگھو تہ تقریباً ہر بہکا دے ملحقہ کیراں، نکلیاں تہ ٹہایاں بچ موجود ہوندے ہین، جتھا تک مارخور دا سوال ہے اوہ زیادہ تر شمس بری پہاڑ دے جنوبی تہ شمالی ڈھلواناں بچ پایا جلد اے۔ سری دی گلی دی جیہڑی تہار چھم پتھرے تھیں ہو کا سادھنا ٹاپ دے نال تہ شمس بری پہاڑ دی بلندی تک دے علاقے بچ مارخور پایا جلد اے۔ دور جدید بچ نہ اوہ شکاری رہے نہ اوہ دلچسپیاں رہیاں۔ کئی دہائیاں تھیں سننے بچ میہ آیا کہ کسے شکاری سن کسے مارخور دا شکار کیتا ہوئے۔

جتنی جنگلی جڑی بوٹیاں واسوال ہے، ایہہ بھی تقریباً ہر بہکا دے قرب وجوار دیاں
 ماہلیاں تے وافر مقدار پنچ دستیاب ہوندیاں ہین۔ انہاں نعمتاں دے علاوہ پنکس پنچ اللہ تعالیٰ
 ہکی نعمت دامزید اضافہ کیتا دا ہے۔ اوہ ہے پنکس نالے دی مچھی۔ مچھی کسی دوی بہک پنچ نیہہ
 پائی جلدی۔ قارئین کرام مقالے دی طوالت واسطے معافی متکداں مگر موضوع ایسا ہے کہ ختم
 ہونا داناں نیہہ۔ کہندا۔

کرناہ دے آبی ذخیرے (قدرت دا انمول تحفہ)

بارہمولہ تو آگے دریائے جہلم دے کجے کنڈھے اوڑی دی طرف سفر کردیاں ہوئیاں
چندن واڑی دا ہک خوبصورت گراں ایندا ہے۔ چندن واڑی دے مقام تو تگلاں لہہ کے
دریائے جہلم تے لکھا دا پل کر اس کر (لگھ) کے بچامے دی سرحد دا سلسلہ شروع ہو گیندا ہے۔
بچامے دا گراں بکلی پہاڑ دے دامن پنج بسا دا ہے۔

بچامے دے پہاڑ دا ایہہ سلسلہ دریائے جہلم دے سجے کنڈھے پھیلدیاں ہوئیاں
سدھا مظفر آباد دو میل تک چلا گیندا ہے۔ دوی طرفوں بارہمولہ، راحمال، کہتیاں شریف، وادی
بنگس تھیں اُچائی پکڑ دیاں ہوئیاں لیپا وادی دے شمال پنج تے کرناہ وادی دے جنوب مغرب پنج
سدھ پورہ گراں دے کول ختم ہو گیندا ہے۔

جس وقت ایہہ سلسلہ کوہ وادی کرناہ دے جنوب مشرق تھیں گزر دا ہے اس دی اُچائی
پندرہ ہزار فٹ تک پہنچ گیندی ہے۔ تقریباً تری کلومیٹر لمبائی ہو رہا ہزار فٹ بلندی والے اس
عظیم سلسلہ کوہ دا ناں شمس بری ہے۔ شمس بری پہاڑ دے جنوب پنج بکلی گراں ”جہڑی بجلدھاڑ“

کو چھوڑ کے باقی سارا علاقہ پاکستانی زیر انتظام کشمیر بچ شامل ہے جبکہ جبری، بجلد ہار، تحصیل کرناہ واکہ گراں ہے۔

کرناہ ہک سرحدی تحصیل ہے جیہڑی شمس بری پہاڑ دے شمال مشرق والے پاسے واقع ہے۔ اس تحصیل دے شمال بچ دراوہ یا نیلم دی مشہور وادی ہے۔ جنوب والے پاسے لیپا وادی تہ مغرب والے پاسے کافرکھن پہاڑ دے دامن بچ مظفر آباد واداشہر واقع ہے۔ تحصیل کرناہ چونکہ ریاست جموں و کشمیر دے ضلع کپوارہ دی ہک تحصیل ہے۔ وادی کشمیر نال کرناہ تحصیل دا رابطہ شمس بری پہاڑ دے ۱۱۰۰۰ بلندی دے اتو گزرنا والی ٹنڈہ ہار، چوکیبل سڑک نال قائم رہندا ہے۔ قدیم زمانے تھیں ایہہ درہ چھ مہینے تھیں اٹھ مہینے تک بند رہندا آسا مگر پچھلے تقریباً دس پندرہ سال لاں تھیں محکمہ دفاع اس درے کو بارہ مہینے آمدورفت واسطے کھلار کھنے دی کامیاب کوشش کر رہیا ہے تاکہ کرناہ تحصیل دے عوام تمام تر سہولتاں تھیں فائدہ چاسکن۔

آبی ذخیرے:

شمس بری دے ۱۵ ہزار فٹ بلند پہاڑ دیاں چوٹیاں چھ مہینے تک برف بچ ڈیاں رہندیاں ہین۔ ہر سال اکتوبر تھیں مئی دے مہینے تک برفباری دا ایہہ سلسلہ انہاں بلند چوٹیاں تے جاری رہندا ہے۔ ایہہ برف نلکے نلکے گلیشئر یا لانیان دی صورت اختیار کر کے پہاڑ دے دامن بچ واقع کہنے (گھنے) جنگلاں بچ آکے رُک گیندیاں ہین۔ صدیاں تھیں بلند چوٹیاں اتو پہاڑی برف دے لگا تار اترائی دی طرف کھسکنے نال ڈوہنگیاں کھائیاں تہ اُچیاں کیریاں وجود بچ آئی دیاں ہین۔ اناں گہریاں کھائیاں تہ ڈوہنگیاں نکلیاں بچ تہہ بہ تہہ برف دیاں لانیان پیساں دیاں رہندیاں ہین جیہڑیاں آہستہ آہستہ گل کے پانی دے ناہلیاں دی صورت اختیار کردیاں ہین۔

شمس بری پہاڑ اللہ تعالیٰ دا ہک بہترین عطیہ ہے کیاں کہ کرناہ تحصیل دے ۹۰ فیصد علاقے دے باشندیاں دی پانی دی اہم ضرورت کو پورا کردا ہے۔ کنکیں گہریاں کھائیاں پنج سال پہر جمی دی برف دا پائیاں پنج تبدیل ہوکا نکلیاں نکلیاں کٹھیاں تہ کیاں دی صورت پنج رواں دواں رہندا ہے تہ ہزاراں چشمیاں دا پانی پھٹ کے پہاڑ بچو باہر نکل کا انہاں کٹھیاں تہ کیاں نال آملدا ہے۔ غرض ایہہ کہ شمس بری پہاڑ پائیاں دا ہک بہت بڑا ذخیرہ ہے۔ موسم گرمادے آغاز ہی پنج کرناہ دے لوکاں دی بیشتر آبادی اپنے مال مویشی کو کہن کے اچیاں جائیاں جل بسدے ہین جتھا دا درجہ حرارت دس ڈگری تھیں زیادہ تجاوز میہہ کردا۔ اس طراں لوک خود بھی اور اپنے مال مویشی کو بھی گرمی دی شدت تھیں چار پنج مہینے تک محفوظ رکھتے ہین۔ لوک زیادہ تر انہاں بہکاں یا ٹھوکاں دا انتخاب کردے ہین جتھا پائیاں دے چشمے یا صاف ستھرے کٹھے تہ کیاں نزدیک ہوں۔

دریائے نیلم:

کرناہ تحصیل دے شمال پنج دریائے کشن گزگیا دریائے نیلم سرحدی لکیر تصور کیتا گیندا ہے۔ چونکہ اس دریادے کنڈھے تہ واقع گراں دریادی سطح کو لو تقریباً دو سو تھیں ترے سوفٹ تک دی اچائی تہ واقع ہین۔ اس واسطے اس دریادے پائیاں کو انسانی ضرورت مثلاً پینا یا زمیناں دی سینچائی واسطے استعمال میہہ کیتا جل سکدا۔ اس دریادے کنڈھے تہ کرناہ تحصیل دے صرف دو ترے گراں بسدے ہین جہاں دی پائیاں دی ضرورت دوے آبی ذرائع نال پوری ہو گیندی ہے، لہذا سرکاری سطح یا پرائیویٹ سطح تہ کسے واٹر پمپ دے نصب کرنا دی کوئی ضرورت محسوس میہہ کیتی گئی۔ ہندوپاک دی تقسیم توں پہلیاں اس دریا دا استعمال صرف محکمہ جنگلات نال منسلک ٹھیکیدار کردے آسے جیہڑے کیرن ہور کرناہ دے دریادے آر پار دیاں

جنگلاں بچو تعمیر کی لکڑی دیاں شہتیریاں دریا دے ذریعہ مظفر آباد پہنچندے آسے۔ اس توں علاوہ اس دریا دے پانیاں کو نہر اں دے ذریعے زمیناں دی آبیاری واسطے استعمال نیہہ کیتا جُل سکتا۔ اس دریا دا بہاؤ یاروانی نہتائی تیز ہے۔

اس دریا کو ہندوستان دی تہرتی تے دریائے کشن گنگا دے ناں نال پکاریا جلد ا ہے۔ ایہہ گریز دے تللیل علاقے دیاں پہاڑاں بچو نکلا ا ہے۔ کشن گنگا دی وجہ تسمیہ ایہہ ہے کہ یوسف شاہ چک دی بیوی ملکہ حبہ خاتون اپنے خاوند دی وفات دے بعد نا اُمید تہ مایوس ہو گئی تہ دیوانگی دے عالم بچ گریز دے علاقے بچ چلی گئی۔ ہک پنڈت کشن بٹ جیہڑا یوسف شاہ چک دے دو بچ کسے اعلیٰ عہدے تے فائز آسا، اندر و اندر ہی حبہ خاتون نال پیار کرن لگا اوہ ملکہ دا پچھا کر دا بلکہ نال نال گریز دیاں پہاڑاں تک بچ گیا۔ پُر دے پُر دے ہک دن اُس سن حبہ خاتون کو لو پانی منگیا۔ حبہ خاتون سُن کی مٹکے بچ کسی قریبی چشمے توں کشن بٹ واسطے پانی آندا۔ پُر دیاں حبہ خاتون دا پیر تلکلیا تہ اوہ ڈگر گئی تہ پانیاں والا مٹکا تلہ چہڑکا بچ گیا۔ جتھا ایہہ مٹکا بچیا اُتھو ہی اس پانیاں سُن دریا دے مُنھاں دی صورت اختیار کیتی۔ کشن بٹ دے ناں تھیں اس دریا دا ناں کشن گنگا پئے گیا۔ جیہڑا صدیاں تھیں کدے خاموش تہ پُر سکون تہ کدے غصے بچ جیندا چٹکھاڑا تللیل (گریز) تھیں مظفر آباد تک رواں دواں ہے۔ مظفر آباد دے مقام تے جنوب مغرب والے پاسیو دریائے جہلم آکا اس نال رل کا صرف جہلم دے ناں نال پاکستانی پنجاب دی طرف رواں دواں ہو گیندے ہین۔

پاکستانی زیر انتظام کشمیر بچ اس دریا کو نیلم آکھیا جلد ا ہے۔ اس دی وجہ تسمیہ ایہہ ہے کہ اس دریا دا پانی ہمیشہ نیلگوں صاف تہ ستھرا رہیا ہے تہ ہرے پھرے پہاڑاں تہ سرسبز جنگلاں دے سائے بچ اس دا پانی نیلم دے پھر نالو ہو گیندا ہے۔ اس واسطے اس کو دریائے نیلم آکھیا گیندا ہے۔ اس دریا دے کنڈھے تے کیرن گراں دے بال مقابل ہک خوبصورت گراں ہے جس دا ناں بھی

نیلیم ہے، لہذا اس دریائے نیلیم دی وجہ نال پوری وادی کو وادی نیلیم آکھیا گیندا ہے۔

اس دریائے نال پورے بڑی تعداد میں موجود ہیں۔ ٹیٹوال دے مقام تے اس دریا دی اہمیت تہ شہرت ہو رہی بدھ گئی دی ہے۔ کیاں کہ اپریل ۲۰۰۵ء دے بعد اتھا بھی ہک کراسنگ پل بنایا گیا دا ہے جس تے لنگھ کے آر پار لوک اپنے اپنے رشتہ داراں کو ملنے واسطے گیندے ہیں۔ ہر ۵۰۰۰ سال بعد کراسنگ والے دن اس پل دے دواں طرفاں ہزاراں لوک اکٹھے ہو کا نظارہ کر دے ہیں تہ اتھا ہک میلے داسماں پیدا ہو گیندا ہے۔

نالہ قاضی ناگ:

اوڑی بھامے دے گراں دی کنڈی پچھے واقع اچے پہاڑ تے پانیاں دی ہک بہت بڑی جھیل یا سِر (تالاب) دے بارے روایت ہے کہ اتھو سرت نالے نکل کا مختلف سمتاں میں رواں دواں ہوندے ہیں۔ بھامے گراں دے باشندیاں دے مطابق ہک نالہ اسی سرا پو نکل کا بھامے دے گراں پچھوٹھاں ماردا اُٹھدا اُترائی دی طرف تیزی نال بگدیاں ہو یاں دریائے جہلم نال مل گیندا ہے۔ اس نالے داناں بھی قاضی ناگ ہی رکھیا گیا دا ہے۔ دوانالہ اسی سرا پو نکل کا لپا وادی میں داخل ہو کا لمے فیروانا واراں سُدھ پورہ دے گراں کول کرناہ دی تہرتی تے داخل ہو گیندا ہے۔ سدھ پورہ گراں ٹھیک بارڈر تے آباد ہے تے ناوراں اسی گراں دی ہک چھوٹی بستی ہے جیہڑی حد بندی دی لیکر دی وجہ نال دواں حصیاں میں تقسیم ہو گئی دی ہے۔ سدھ پورہ تہ دھینی دیاں زمیناں کو سیراب کرن واسطے نالہ قاضی ناگ پچوں ہک کوہل (نہر) تقسیم ملک تھیں پہلیاں دی بنی دی آج دی موجود ہے۔ ایہہ قاضی ناگ نالے دے اُس حصے پچوں کدھی گئی دی ہے جیہڑا پاکستانی زیر انتظام کشمیر میں ناوراں دی بستی تھیں تھوڑی دور ہے۔ آج بھی اس کوہل (نہر) کو پانی دین دی ذمہ داری پاکستانی زیر انتظام کشمیر دے حکام دی ہے۔

اس کو ہل دے اخراجات پورے کیلئے واسطے آبیانے دے طور تے سدھ پورہ تہ دھینی دے لوک کجھ رقم مقررہ جمع کرکا بارڈ دے اُس پار حکام دے حوالے کر دے ہین۔ تاں انہاں دوہاں گراں کو پانی میسر ہوندا ہے۔ اگر ایسا نہ کیٹا جلیسی تاں بارڈر پار دے حکام پانی دینا بند کر چھوڑ دے ہین تہ انہاں دوہاں گراواں کو سکھے یا روڑے داشکار ہونا پیندا ہے۔ اتھوہک کلومیٹر اگا نکل کا ہک ہوہر کوہل نالہ قاضی ناگ نالو نکھیرڈ کا موضع ٹاڈ دے گراں دیاں زمیناں کو سیراب کیلئے واسطے بنائی گئی دی ہے۔ کرناہ دی تہرتی تے نالہ قاضی ناگ داسفر ناواراں گراں تھیں ٹیڈوال تک تقریباً دس کلومیٹر ہے۔ اس دوران اس نالے دے دوہاں کنڈھیاں تے آباد گراواں بچو کجھ گراں اس دے پانیاں تھیں فیضیاب ہوندے ہین تہ کوئی گراں زیادہ اُچائی تہ ہون دی وجہ نال محروم رہ گیندے ہین۔ نالہ قاضی ناگ دا پانی انتہائی صاف و شفاف ہے۔ دس کلومیٹر تک اس نالے دے پانیاں کو پن چکیاں یا جندر چلانے دے کم بچ آندا گیا دا ہے۔ اگرچہ آج پن چکیاں یا جندراں دارواج کہٹ گیا دا ہے۔ فر بھی تا حال در جنان جندر آج بھی چل رہے ہین۔

ایہہ نالہ نزدیک بسنے والے دیہاتیاں واسطے آمدن دا بھی ہک بہترین ذریعہ ہے۔ جدوں نالے بچ طغیانی یا سیلاب ایندا ہے تہ ایہہ لکھاں ٹن ریت تہ بجری اپنے دوہاں کناریاں تے پھیلا چھوڑ دا ہے۔ نزدیکی باشندے رات تہیاڑ محنت کر کے اس جمع شدہ ریت ہوہر بجری کو کھٹھا کر کے چنگی ریت ہوہر منافع تے عام لوکاں تہ ٹھیکیداراں کو فروخت کر دے ہین۔ ایہہ سلسلہ تقریباً سارا سال چلدا رہندا ہے ہوہر کئی لوکاں دی روزی روٹی دا ذریعہ بندا ہے۔ اس نالے بچ شدید سیلاب دے دوران سینکڑیاں دی تعداد بچ سالم درخت، کٹے دے درخت تہ دوئی تعمیر لکڑی بھی ہتھ ایندی ہے۔ جیہڑی بڑی مہارت نال تہ جان کو خطریاں بچ باہ کا حاصل کیلئے گیندی ہے۔ اس نالے بچ ٹراؤٹ قسم دی مچھیاں دی پیشہ ور قسم دے مچھیرے وقت بے وقت اپنے جال سڈے نظر ایندے ہین۔ دراصل ایہہ لوک مچھی کو محض اپنے کھان واسطے یا

کسے خاص آدمی کو تحفے دے طور تے دین واسطے پکڑ دے ہین نہ کہ تجارت واسطے۔ ایہہ بیش قیمت مچھی انتہائی لذیر ہوندی ہے تہ اس دی پنجنی داب تے کوئی جواب ہی نہیہ۔

نالہ قاضی ناگ دے معاون کٹھے تے نالے:

کرناہ تحصیل ناہلیاں، کٹھیاں تہ چشمیاں دی سر زمین منی گیندی ہے۔ کرناہ دی سر زمین بچ داخل ہون دے بعد دس کلو میٹر دے بہاؤ تک نالہ قاضی ناگ نال کئی کٹھے تے نالے آکارل گیندے ہین تہ اس طراں اس دے پانی بچ اضافے دے نال نال رفتار بچ بھی کافی تیزی آگیندی ہے۔ انہاں کٹھیاں تہ ناہلیاں بچ کدے کدے پانی زیادہ ہو جلد اتہ کدے کدے کئی کئی کسیاں بچ اتنا معمولی پانی رہ جلد اہے۔ کئی کٹھے تہ نالے شدید بارشاں دے دوران تباہ کن سیلاب داسبب بن گیندے ہین۔ کیاں کہ انہاں بچ بگدا پانی پہاڑاں دی بلندیاں تو ایندا ہے۔ لہذا اس پانیاں دی تباہ کن رفتار آس پاس دیاں زمیناں ہو ر جنگلاں دا بے تحاشا کٹاؤ کر کے نالہ قاضی ناگ دی نذر کر چھوڑ دی ہے تہ فرناہ قاضی ناگ ہک طوفانی دریا بچ تبدیل ہو کاٹیوال دے مقام تے دریائے نیلم یا دریائے کشن گنگا نال جا رلد اہے۔ نالہ قاضی ناگ اپنی طغیانی دے دوران آج تک درجناں لکڑی دے بنے دے عارضی پلاں کو اپنے نال بہا کا کہن گیا ہے تہ کئی دیہات مہینیاں تک ہکی دوے نالو کٹ کارہ گیندے رہے۔ انہاں معاون کٹھیاں تہ ناہلیاں بچ ایہہ نالے قابل ذکر ہین۔

نالہ امروٹی:

کرناہ تحصیل دے عین جنوب مغرب والے پاسے نالہ قاضی ناگ دے کھجے کنڈھے ”کافرکھن“ پہاڑ دے دامن بچ سرحدی گراں ”امروٹی“ واقع ہے۔ ایہہ گراں رقبہ دے لحاظ نال کرناہ دے ساریاں گراواں کو لو بڑا ہے۔ اس گراں دے جنوب بچ نالہ امروٹی ہے جیہڑا کافر

کھن پہاڑ بچو نکل کا مروئی گراں دے پاسا نالو کشمیر دے دوہاں حصیاں کو منقسم کر دیاں ہویاں
نالہ قاضی ناگ نال مل گیندا ہے۔ اس نالے دے اُس پار پاکستانی زیرِ نظام کشمیر دا گراں ”
تریڈہ شریف“ تہ لب گراں دا علاقہ پیندا ہے۔ تریڈہ شریف پنج سائیں مٹھاباجی ہوراں دی
زیارت واقع ہے۔ سال ۱۹۸۵ء تھیں ۱۹۸۸ء تک اس زیارت شریف کو دو طرفہ زائرین واسطے
کھولیا گیا آسا تہ سرتگر، سوپور، بارہمولہ، کپواڑہ تہ کرناہ دے ہزاراں عقیدتمنداں سُن اس
زیارت شریف تے حاضری دتی۔

نالہ مروئی کدے کدے سیلابی صورت حال اختیار کر کھندا ہے جس دا واضح ثبوت
ایہہ ہے کہ نالہ قاضی ناگ نال رَ لے توں پہلیاں ایہہ تقریباً ہک مربع کلومیٹر دا ڈیلٹا بنیندا ہے
۔ اس نالے دے کنڈے تے مروئی دے گراں دے علاوہ جھتکودی دا گراں بھی آباد ہے۔
جھتکودی دے گراں دے قریب نالہ مروئی نالو ہک جنگلی تگڑی کوئل کڈھے گئی دی ہے جیہڑی
جھتکودی دے متصلہ گراں موضع ”پراڑاہ“ دیاں پنجاہ فیصد زمیناں کو سیراب کردی ہے۔ ایہہ نالہ
کافی گہرائی پنج ہونے دی وجہ نال اپنے کنڈھے تے بسے والے دوہاں گراواں مروئی تہ
جھتکودی کو کوئی نقصان میہہ پہنچیندا۔ قریبی باشندیاں کو کھلم کھلا اس نالے دی طرف جُلنا دی
اجازت میہہ رکیتاں کہ ایہہ بارڈر لائن تصور کیتا گیندا ہے۔

نالہ یاری بن بجیترہ:

بجترہ دا گراں بارڈر لائن کو لو تقریباً ۳ کلومیٹر پچھا پیندا ہے۔ اس گراں دے نال ہک
ہور متصلہ گراں ذرا اُچائی تے ”یاری بن“ واقع ہے۔ ایہہ دوئی گراں شمس بری پہاڑ دے
آخری سلسلے دے دامن پنج بسدے ہین۔ پہاڑ دی چوٹی ”ٹولی“ کو لو ہک ڈیڑھ کلومیٹر اُترائی
والے پاسے ”کوپرا“ تہ چُر کُنْجی“ دیاں چھوٹیاں بستیاں ہین۔ انہاں بستیاں دے پاسا نالو نالہ

یاری بن بگدا ہو یا۔ بجیترہ دے گراں بچوتہ ”تہنی“ دے گراں سچے پاسیوٹاڈ دے مقام تے قاضی ناگ نالے نال جارلد اہے۔ بجیترہ کراں دیاں زمیناں کو اسی نالے دی پائیاں نال سیراب کیتا گیندا ہے۔ البتہ دھینی دے گراں کو اس نالے دا کوئی فائدہ میہ ملدا۔ کیاں کہ دھینی دا گراں ذرا اُچائی تے واقع ہے تہ نالہ دوسو تھیں ترے سو فٹ دی گہرائی بچو بگدا جلدے قدیم زمانے تھیں دھینی گراں دیاں زمیناں کو سیراب کیتے واسطے اگرچہ ہک کوہل تعمیر کیتی گئی دی آسی مگر آہستہ آہستہ وقت گزرنا دے نال نال زمینی کٹاؤ دی وجہ نال ایہہ کوہل مسمار ہو گئی تے دھینی دا گراں اس پائیاں تھیں محروم ہو گیا۔ لوکاں دی عدم توجہی تے لا پرواہی سستی تہ غفلت ہو رنا اتفاقی سُن اُن دی رضا کارانہ طور کم کرنا دی جس تہ شعور دا گلا کھوٹ چھوڑا دا ہے۔ ضمیر بیدار ہونا دے بجائے مردہ ہو گئے تہ ایہہ لوک سرکار دیاں رقماں یا فنڈاں دے سہارے تھہ تے تھہ تہرکا بیٹھے دے ہین۔ انہاں دیاں آبِی زمیناں بچو تہائیں (شالی) دی اتنی فصل نکلدی آسی کہ ہر ہک کھر کو کم از کم دو ترے سال تک دا چاول مہیا ہو گیندا آسا۔ اُج انہاں بڑے بڑے تہائیں دیاں ہوتر اں بچ مکئی دی فصل اُگائے گیندی ہے جیہڑی ”نہ تھناں بچ، نہ کوری بچ“ کیاں کہ اُج کل دکاناں تے سرکاری سٹوراں تے پھیالیا دا آٹا میسر ہے لہذا مکئی دا اناج تہ ٹانڈے مال مویشی دی خوراک یا چارے دے طور تے استعمال کیتے گیندے ہین۔ اس گراں دے لوک اگرچہ ہون تہ مل جُل کے رضا کارانہ طور تے کم کرکا اس کوہل دی دوبارہ تعمیر کرسکدے ہین ہو اپنے گراں دیاں آبِی زمیناں بچ فرہک وار تہائیں دی فصل پیدا کر کے خوشحالی تہ فارغ البالی دی طرف قدم بدھاسکدے ہین۔

نالہ منڈیاں:

اسی سمت بچ نالہ قاضی ناگ دے سچے کنڈھے تے نالہ یاری بن دے عین متوازی

ڈیڑھ کلومیٹر دی دُوری تے نالہ منڈئیاں، بڑا الما سفر طے کر کا ٹاڈ گراں بچو ہو کا نالہ قاضی ناگ نال آملدے۔ اس نالے دا منبع بھی شمس بری پہاڑ ہی ہے۔ شروع بچ ہک کٹھا موضع کوئہ گبراہ دے پچھوڑے دروئی تھیں ایندا ہے تہ دوا کٹھا موضع کنڈلاں دے کھجے پاسیو لہہ کا نواں گبراہ ہائی سکول دے سامنے بچ کے فر نالہ قاضی ناگ نال رل گیندا ہے۔ اس نالے دی طغیانی دا کوئی سرا پیر میہ۔ اکثر ایہہ اپنے لمے سفر دے دوران بے حد زہنی کٹاؤ کر دا ہے تہ ایہہ سارا لمبہ ٹاڈ گراں دے اندر پھیلا کا ہک بہت بڑا ڈیلٹا بنا چھوڑ دا ہے۔ نالہ یاری بن ہو ر نالہ منڈئیاں دی سیلابی صورت حال سن ٹاڈ گراں دا ستر فیصد کارآمد حصہ ڈیلٹے بچ تبدیل کر چھوڑ دا ہے۔ آبی زمیناں دی جگہ آج ریت ہو ر بجری دے انبار ہر طرف پھیلے دے دسدے ہین۔ ہکی طرف ریت ہو ر بجری دی فروخت تھیں لوکاں کو چار پیسے دا فائدہ ہوندا ہے لیکن دوئی طوفر لوک اپنی آبی زمیناں تھیں محروم ہو گئے دے ہین۔ ٹاڈ دے مقام تے ٹاڈ دے گراں کو دو دے دیہاتاں نال مربوط کیئے واسطے ہک لوے دا پل یاری بن دے نالے تے بنایا گیا دا ہے تے دوا پل منڈئیاں نالے تے بنایا گیا دا ہے۔ نالہ منڈئیاں اپنے ملحقہ گراں کوئہ گبراہ، کنڈلاں، میدان پورہ، مترئیاں، ہو ر نواں گبراہ دیاں زمیناں کو سیراب کر دا ہے۔ اسی نالے تھیں ہک کوئل کڈھ کے منڈئیاں دے گراں کو سینیچائی واسطے پانی فراہم کیتا گیا دا ہے۔

نالہ پد نہ:

نالہ قاضی ناگ دے کھجے کنڈھے تے ترے سو فٹ دی اُچائی تے پراڑہ دا گراں واقع ہے۔ ایہہ کہنی آبادی والا گراں اُتاں پہاڑ دی طرف پد نہ بستی تک پھیلیا دا ہے۔ نالہ قاضی ناگ چونکہ جنوب تھیں شمال دی طرف رواں (بگدا) ہے، لہذا پراڑہ گراں قاضی ناگ دے مغرب بچ واقع ہے۔ پد نہ نالے دی لمبائی تقریباً ڈیڑھ دو کلومیٹر تک ہے۔ ایہہ نالہ کافی

اُترائی بچ بگدا ہے۔ پراڑہ گراں دیاں زمیناں دی سیرابی واسطے اسی نالے دا پانی استعمال کیتا
گیندا ہے۔ اس نالے تے ترے چار پن چکیاں چلدیاں آسیاں جہاں دا آج نام و نشان بھی
نیمہ ملدا۔

نالہ ڈبر:

اس کو نالہ تکیہ بھی آکھدے ہن۔ نالہ قاضی ناگ دے مغربی کنڈھے تے ترے سوتھیں
بچ سوٹ دی اُچائی تے بہادر کوٹ دا گراں واقع ہے۔ اس گراں دے آخری اُتاں والے
سرے کو ڈبر داناں دتا گیا دا ہے۔ ایہہ بہادر کوٹ گراں دے پچھوڑے اُچیاں چٹاناں (پڑیاں)
دا ہک ترتیب وار سلسلہ ہے جہاں دی پناہ بچ بہادر کوٹ دا گراں بسدا ہے۔ اس گراں
دے سچے پاسے ڈبر دے پہاڑی سلسلے تھیں ایہہ کٹھا اُترائی دی طرف بگدیا ہویاں تکتے دے
مقام کول نالہ قاضی ناگ نال رل گیندا ہے۔ اس نالے دا پانی کدے کدے خشک ہو گیندا ہے
لیکن تکیے دی بستی دیاں زمیناں کو سیراب کیتے واسطے کافی ہے، البتہ بہادر کوٹ دا گراں چونکہ
اس کٹھے کول زیادہ اُچائی تے واقع ہے لہذا بہادر کوٹ دے گراں کو اس دا کوئی فائدہ نیمہ ملدا۔
اس نالے تے کسے مکمل و مضبوط پل دی ضرورت محسوس نیمہ پیندی کیاں کہ پانی کہٹ ہون
دی وجہ نال اس کو آسانی نال پار کیتا جُل سکدا ہے۔

نالہ پتھری یا نالہ بہادر کوٹ:

بہادر کوٹ گراں پچھاں پہاڑ والے پاسے سفر کر دیاں ہویاں تقریباً ترے چار کلومیٹر دی
دوری تے کہنے (گھنے) جنگل بچ ہک سطح مربع ہے جس دے چوہاں پاسیاں جنگل تہ مرکز بچ
ہک خوبصورت جیا میدان ہے۔ اتھا بہادر کوٹ تہ ایہ کوٹ گراں دے لوک اپنا مال مویشی کہن
کا گیندے رہندے ہن۔ اس خوبصورت جگہ داناں پتھری ہے۔ کافر کہن پہاڑ دی ہکی نیویں

چوٹی تے قائم کیلا پوسٹ دے دامن پنج واقع اس پتھری دی بہک دے سجیو کھبیو کئی پہاڑی
 کسیاں تیزی نال بگدیاں ہین تہ فراہمہ رل مل کاہکی کٹھے دی صورت اختیار کر کہندیاں ہین
 تہ اُترائی والے پاسے ایہہ کٹھا چھالاں ماردا کھودری دے سکھ برج دے کول آکا نالہ قاضی ناگ
 نال مل گیندا ہے۔ اس کٹھے دا پانی کوہلاں دے ذریعے بہادر کوٹ تہ ایبکوٹ گراں دیاں
 زمیناں کو سیراب کردا ہے۔ اس نالے دے کنڈھے کنڈھے حال ہی پنج ہک سٹرک بنائی گئی دی
 ہے جیہڑی بہادر کوٹ تہ ایبکوٹ گراواں دیاں باشندیاں کو سکھ برج تے بڑی سٹرک نال
 ملیندی ہے مگر ایہہ سٹرک اکثر طور تے سیلاب دی نذر ہو گیندی ہے جس ویلے پتھری دے
 نالے پنج طغیانی اپنے عروج تے ہوندی ہے۔

نالہ دکھن:

نالہ قاضی ناگ دے متصل مغربی سمت پنج چار سو فٹ دی اُچائی تے ہک ہوہر گراں واقع
 ہے جس داناں ایبکوٹ ہے۔ موجودہ جغرافیائی صورت حال کو دکھ کا ایہہ لگدا ہے کہ ایہہ دوئی
 گراں بہادر کوٹ تہ ایبکوٹ زمانہ قدیم پنج ہکی سطح مرتفع دے پلاٹ تے بسدے آسے۔ نالہ
 پتھری پنج این والے سیلاباں سن کٹاؤ دا سلسلہ صدیاں تھیں جاری رکھیا تہ انہاں دوہاں گراواں
 دے درمیان ترے سو فٹ گہری تے چار سو فٹ چوڑی خلیج پیدا کر کے انہاں کو جدا کر چھوڑیا۔
 آج بھی دوہاں گراں دی بالائی سطح ہک ہی نظر ایندی ہے تہ زمیناں بھی سانجھیاں ہین۔

ایبکوٹ گراں دے نال تھوڑی دوری تے اُپر لے پلے ہک چھوٹی جٹی بستی ہے جسدا
 ناں دکھن رکھیا گیا دا ہے۔ ایبکوٹ گراں دے کھبے پاسے مگن والا نالہ اسی بستی بجوہو کا گزردا
 ہے۔ اسی واسطے اس کٹھے داناں نالہ دکھن یا دکھنا دا کٹھا، رکھیا گیا دا ہے۔ ایہہ نالہ یا کٹھا بھی
 تیزی رفتاری نال بگدیاں ہویاں آس پاس دیاں زمیناں دا کٹاؤ کردیاں ہویاں موضع ایبکوٹ

دے اگلے سرے کو لپچ کا سکھ برج دے نزدیک نالہ قاضی ناگ نال رل گیندا ہے۔ بالائی مقام تے اس کھٹھے دے پانیاں کو کوہلاں دے ذریعے لیبکوٹ تے تھڑیاں دیاں زمیناں واسطے استعمال کیتا گیندا ہے۔

ایہہ آسا حال نالہ قاضی ناگ دے کھے پاسے دے معاون کٹھیاں تے ناہلیاں دا۔ کھے پاسے ہور کوئی قابل ذکر کھٹھیاں نالہ موجود نیہ۔ البتہ نکلیا نکلیاں کسیاں دا پانی ضرور موجود ہے جیہڑا نالہ قاضی ناگ لپچ رل کے پانی لپچ اضافے دا سبب بندا ہے۔ آؤ ہون فرمڑ کے نالہ قاضی ناگ دے بچ کنڈھے دے معاون کٹھیاں تے ناہلیاں تے نظر باہواں۔

نالہ بتہ ماضی:

تحصیل کرناہ ضلع ہیڈ کوارٹر تھیں تقریباً سو کلومیٹر دی دوری تے واقع ہے۔ تحصیل کرناہ لپچ بچے واسطے یا کپواڑہ بچپنا واسطے ہر دو طرفہ سفر دے دوران ٹمبس بری پہاڑ دے یاراں ہزار فٹ دے بلند درے کو ہر حال لپچ پار کرنا پیندا ہے۔ کیاں کہ ایہی واحد رستہ ہے جیہڑا وادی کشمیر کو کرناہ نال تے کرناہ کو وادی کشمیر نال جوڑ دا ہے۔ اس درے دا پرانا ناں نستہ چھن گلی آساتے موجودہ ناں جیہڑا تقسیم ملک دے بعد محکمہ دفاع دی طرفوں رکھیا گیا اوہ ہے سادھنا گلی یا سادھنا ٹاپ۔ ایہہ گلی کراس کردیاں ہی تحصیل کرناہ دا سلسلہ شروع ہو گیندا ہے۔ کرناہ تحصیل بچو وقتا فوقتہ کھدائی دے دوران ملنے والے آثار قدیمہ تھیں پتہ چلدا ہے جے اتھاہندو تہذیب دا دور دورا رہیا دا ہے۔ کھدائی دے دوران کئی مورتیاں تے بت ہور بتاں تھلا رکھے واسطے صندوق نما پلیٹیاں بھی دریافت ہوئیاں ہین۔ اتھا کسے زمانے لپچ کشمیری زبان بولی گیندی آسی کیاں کہ آج بھی کئی گراں یا جائیاں ایسیاں ہین جن دے ناں کشمیری زبان تھیں ماخذ ہین۔ آج بھی کرناہ تحصیل دا ہک پورا گراں خالصتاً کشمیری زبان بولدہ ہے۔ اس گراں دانان حاجی ناٹھ ہے۔

نالہ بتہ ماجی بھی کشمیری زبان دے دوہاں لفظاں تے بنی ہے۔ یعنی بتہ یا بت کشمیری زبان بچ کپکے دے چاولاں کو آکھدے ہین تہ پہاڑی زبان بچ کپکے دے چاولاں کو ”پہیت“ آکھدے ہین۔ اسی طراں ماجی یا موجی تھیں مراد ماں یا اماں ہے۔ نالہ بتہ ماجی دا لغوی معنی پہیت دینا والی ماء ہے۔ لہذا صاف ظاہر ہے کہ نالہ بتہ ماجی پہیت دینے والے نالے دا ناں ہے۔

بتہ ماجی دا منبع:

جیسا کہ پہلیاں ذکر کیتا گیا دا ہے کہ شمس بری پہاڑ کٹھیاں، نالیاں تے چشماں دا منبع ہونے دی وجہ نال کرناہ تحصیل دیاں لوکاں واسطے قدرت دا بہترین عطیہ ہے۔ سادھنا ٹاپ کو لو اُتار شمس بری پہاڑ دیاں ۱۵ ہزار فٹ بلند چوٹیاں برف نال ٹھکیاں رہندیاں ہین۔ ایہی برف جس ویلے نلکے نلکے گلیشراں تہ لائیاں دی صورت بچ پہاڑ دے دامن دی طرف کھسکیاں ہین تہ برف تہہ بہ تہہ لرچے گیندی ہے۔ موسم گرما دے دوران برف گلنا شروع ہوندی ہے تہ برف دا پانی کسیاں تہ کٹھیاں بچ تبدیل ہوکا بستیاں دی طرف بکھن لگدا ہے۔ صدیاں تھیں برف دے پانی، جمنے تہ گلنے دا سلسلہ جاری ہے۔ برف دے کھسکاؤ تے پانیاں دے بہاؤ دی وجہ نال زمینی کٹاؤ بچ اضافہ ہوندا رہیا۔ جس دے نتیجے بچ پہاڑاں دیاں اُچیاں ڈھلواناں توں کہن کا نشیبی مداناں نکرکئی گہریاں تہ ڈوہنگیاں کھائیاں وجود بچ آئیاں تہ پانیاں دے بکھن واسطے رستے بن دے گئے۔ نالہ بتہ ماجی کے خاص چشمے دی پیداوار میہ بلکہ شمس بری پہاڑ دے دامن تک بنی دیاں مختلف اطراف دیاں کسیاں بچ بگدا پانی رل مل کے نالہ بتہ ماجی دا منبع اکھاںدا ہے۔ کئی کسیاں جو کے کٹھے بندے ہین تہ کئی کٹھے جو کے نالے دی شکل اختیار کر دے ہین۔ نالہ بتہ ماجی بھی اسی طراں دے کئی معاون کٹھیاں تے کسیاں دی پیداوار ہے جہاں بچ چشماں دا پانی بھی شامل ہو گیندا ہے۔ جیہڑے معاونین کٹھے رل مل کے نالہ بتہ

ماجی، دی شان بچ اضافہ کر دے ہین انہاں بچ قابل ذکر ایہہ کٹھے ہین۔ کٹھ ناڑ دا کٹھا، مچھی ناڑ دا کٹھا، چھٹے دوانے دا کٹھا، کوچھی بن دا کٹھا، کنڈے راول دا کٹھا، گگا ڈاری دا کٹھا۔

کٹھ ناڑ دا کٹھا:

سادھنا ٹاپ دے شمال دی طرف ہک ہور اُچا پہاڑ ہے جس دا ناں کھن ہے۔ ایہہ پہاڑی بھی شمس بری پہاڑ دی ہک شاخ ہے جس دا سلسلہ کیرن علاقے دی پھر کیاں گلی تہ جا کے منک گیندا ہے۔ سادھنا ٹاپ تھیں دو کلومیٹر دُور کرناہ دی طرف سفر کر دیاں ہوئیاں سچے پاسے کھن پہاڑ دے دامن تے ڈننے دی پہاڑی دے مُنڈھ ہک خوبصورت غیر ہموار جہیا میدان ہے جس دا ناں کٹھ ناڑ ہے۔ ایہہ جگہ بہک یا شہوک دے طور تے قدیم زمانے تھیں لوکاں دے استعمال بچ رہی دی ہے۔ کٹھ ناڑ دے نال ہی اُتاں کھن پہاڑ دی طرف میلاں تے پھیلی دیاں چراگا ہواں موجود ہین۔ انہاں چراگا ہوا بچو کئی جائیاں تھیں پانیاں دے صاف و شفاف چشمے زمین بچو پھٹ کا باہر نکلدے ہین۔ انہاں بچ کھنہ دانلہ تے کٹھ ناڑ دانلہ مشہور ہین۔ ایہہ چشمیاں دا پانی بگدا بگدا کٹھ ناڑ دی بہک بچ جس ویلے پہنچدا ہے تہ اتھو کٹھو ناڑ دیاں درجناں چشمیاں دا ٹھنڈا تہ صاف پانی اس پانیاں نال مل کا کٹھناڑ دا کٹھا وجود بچ ایندا ہے۔ ایہہ کٹھا تار دی خوبصورت بستی بچ داخل ہو گیندا ہے جتھا ایہہ ماچھی ناڑ نالے دے انتظار بچ آہستہ آہستہ اپنی منزل دی طرف بگدا رہندا ہے۔ کٹھ ناڑ نالے دا پانی دوہاں مقصداں واسطے استعمال ہوندا ہے۔ کٹھ ناڑ بہک والے تہ تار بہک والے لوک اس کو پینے تہ کھانا پکانے واسطے استعمال کر دے ہین تہ نالئی مال مویشی بھی اس ٹھنڈے پانیاں کو جی پھر کاپی کا کلکاریاں تے کداڑے مار دے ہین۔ دو مقصد ایہہ ہے کہ دوئیاں بہکاں دے لوک اپنا دودھ جمائے واسطے گاگراں یا مٹی دیاں کوریاں بچ باہ کا کٹھے دے ٹھنڈے پانیاں بچ رکھ دے ہین۔ اس طراں

ایہہ دودھ کہٹ تھیں کہٹ درجہ حرارت پنج جم کا بہترین رکھنا (گھنا) ہو گیندا ہے۔ اس کٹھے دے پانیاں پنج جمیاں داد دھ پانیاں توں بغیر صرف پھٹیاں ہی پھٹیاں رہ گیندا ہے۔ ایہہ جمیاں داد دھ اتنا ٹھنڈا ہوندا ہے کہ فرج دے ٹھنڈے پانیاں کو بھی مات دیندا ہے۔

ماچھی ناڑ دا کٹھا:

ایہہ کٹھا بھی کھن پہاڑ دیاں چراگا ہواں بچو اُبلنے والیاں چشمیاں دی پیداوار ہے۔ ایہہ کٹھا ہک کلو میٹر اُترائی طے کرنا دے بعد کھتوڑے دے مقام تے کٹھ ناڑ کٹھے نال مل گیندا ہے۔ چونکہ انہاں دوہاں کٹھیاں دے آساں پاساں کارآمد یازر خیز زمین موجود نیہ۔ اس واسطے انہاں دا پانی سیچائی دی ضرورت واسطے استعمال نیہ کیتا گیندا۔ البتہ تھوڑا بھیا اگا کچھ کا ”جب“ تے ”دوبے“ دیاں بستیاں دے لوک اس پانیاں کو سبزی دیاں کیریاں دی آبپاشی واسطے استعمال کر دے ہن۔ ایہہ دو کٹھے مل جُل کا اُپر نیچیاں دے مقام تے پنج گیندے ہن جتھا انہاں دا پانی جندر چلانے دے کم پنج استعمال کیتا گیندا ہے۔ اسی دوران اس کٹھے نال کوچھی بن دانالہ آکارل گیندا ہے۔

کوچھی بن دا کٹھا:

شمس بری پہاڑ دے دامن پنج واقع ہک خوبصورت چراگاہ کو کوچھی بن دے ناں نال پکاریا گیندا ہے۔ کوچھی بن چوہاں طرفاں جنگل نال کہیری دی ہک خوبصورت تہ ٹھنڈی بہک ہے۔ شمس بری پہاڑ داہر واینے والیاں اکثر لائیاں اُتھی آکاڑک گیندیاں ہن۔ اس واسطے اُتھاہر طرف پانیاں دیاں نکلیاں نکلیاں کسیاں داشوں کارا بندا رہندا ہے۔ ایہہ سب برفانی کسیاں مل کا کوچھی بن دے کٹھے کو وجود پنج آندیاں ہن۔ ایہہ کٹھا دودھ وائیاں دے ہل تلونکل کانرے سوگرز دامزید فاصلہ طے کردیاں ہو یاں دوے کٹھے نال مل گیندا ہے جتھا جندر چلدے ہن۔

چھٹے دوانے دا کٹھا:

کوچھی بن کٹھے دے رلن دے بعد ہک ہور کٹھا اسی مقام تے شمال دی طرفوں آکھل گیندا ہے۔ اس کٹھے داناں چھٹے دوانے دا کٹھا ہے۔ کھن پہاڑ بچوں نکلتا والا ایہہ کٹھا ککوے گلی داہرو اترائی طے کرکا ایندا ہے تہ چھٹے دوانے دی بہک دے باسیاں کو سلام کرکار کے بغیر آکا دودھ وائیاں دے مقام اُتا دودھ کٹھیاں نال مل کا ہک مشترکہ تہ انوکھاناں ”نالہ بتہ ماجی“ کہن کا کرناہ دے گراواں دا رخ اختیار کر دا ہے۔

ٹھنڈا پانی تے زیارت والے چشمے:

زمانہ قدیم تھیں لوک بہکاں دا رخ کر دے آئے۔ دودو ترے ترے دن دے رستے لوک اپنے مال مویشی کو کہن کا پیدل طے کر دے آسے۔ آرام کرن تہ رات گزارن واسطے رستے پنج مختلف پڑاؤ مقرر آسے جہاں بچو سب توں پہلا تے مشہور پڑاؤ دودھ وائیاں دا مقام ہے۔ ایہہ پڑاؤ اس واسطے مشہور ہے کہ ہک اتھو جنگل دا سلسلہ تہ سفر شروع ہوندا ہے تہ آرام کرن واسطے ایہہ جگہ سائے دار بھی ہے۔ نالئی مال مویشی بھی تھکاوٹ دے بعد تھوڑی دیر سائے دار تنگیاں بیاڑیاں تہ تلی پتیریاں تلے آرام کر کے کھلے جنگل پنج چگن لگ پیندے ہین۔ جب تک مال مویشی دے ہمراہ آئے دے جنے، کڑیاں، گدرے، گدریاں تہ بچے اپنے کول پکے پکائے دے کھانے دیاں پنڈولیاں کھول کا کھین پین پنج مصروف ہو گیندے ہین۔ اتھا ہک بہترین ٹھنڈے پانیاں دا صاف و شفاف چشمہ موجود ہے جس دے آس پاس کہنے گچھاں دے بڑے بڑے جند اس چشمے تے سایہ کیئے دے بیٹھے دے ہین۔ اس چشمے دا پانی اتنا ٹھنڈا ہے کہ کوئی بھی آدمی ادھے گلاس یا دو گھماں کو لو زیادہ میہہ پی سکتا۔ اسی واسطے اس چشمے داناں ہی ”ٹھنڈا پانی“ رکھیا گیا دا ہے۔ اس پنج اتنا پانی ہوندا ہے کہ ہک جندر اس پانیاں نال آسانی نال

چل سکتا ہے۔ اس چشمے داپانی بھی چند سو گز بکنا دے بعد نالہ بتہ ماجی نال جاملہا ہے۔ ٹھنڈا پانی چشمے دے کعبے پاس دودھ وائیاں دی زیارت تک لگا تار ٹھنڈے پانیاں دے چشماں دا ہک سلسلہ شروع ہو گیندا ہے، جن دی تعداد در جتاں پنج ہے۔ انہاں ساریاں چشماں داپانی تھوڑی دور چل کا نالہ بتہ ماجی پنج رل کا اس دے پانیاں پنج اضافہ کردا ہے۔

دودھ وائیاں دے مقام تھیں آگاہ نالہ بتہ ماجی بغیر کسے دوائے کٹھے دا انتظار کیجے گوئل دے گراں تک بگدا چلا گیندا ہے۔

کنڈے راول دا کٹھا:

شمس بری پہاڑ دے دامن بچو ہک ہو رکٹھا نکل کا کنڈے راول دی بہک بچو گزر کا ہاپت کھنی (شمس پورہ) باغبالہ گراں بچو بگدا گوئل بی ایس ایف کمپ دے پچھلے پاس نالہ بتہ ماجی نال مل گیندا ہے۔ اس کٹھے تے ہک دو چندر بھی چلدے ہین۔ شمس پورہ، باغبالہ تہ گوئل دے دیہاتاں دیاں زمیناں کو ایہی کٹھا سیراب کردا ہے۔

گگا ڈاری دا کٹھا:

شمس بری پہاڑ بچو ہک ہو رکٹھا برف دیاں لائیاں تلونکل کا گگا ڈاری دی بہک کو دواں حصیاں پنج تقسیم کر کا بڈون دے گراں پنج بچ گیندا ہے۔ اتھا دیاں زمیناں کو سیراب کر کا کچاڑیاں ملٹری کمپ دے کعبے پاسیونکل کا گوئل نو پورہ پنج آکا نالہ بتہ ماجی نال رل گیندا ہے۔ گوئل، نو پورہ دے زمیندار بھی اس کٹھے داپانی اپنیاں زمیناں دی سیچائی واسطے استعمال کردے ہین۔

کٹھا ناڑ تھیں کہن کا کھتوڑے تک نالہ بتہ ماجی دا پہلے مرحلے دا ناں تارا دا کٹھا ہے۔ اس کٹھے دا ایہہ پہلا سفر یا پینڈا دوا یا ٹھانی کلومیٹر ہے۔ کھتوڑے تھیں دودھ وائیاں دے مقام تک جتھا ٹھنڈا پانی تہ اس دے ملحقہ چشمے اس نال رلدے ہین ایہہ اس دا دوا سفر ہے جیہڑا تقریباً

ترے کلو میٹر ہے۔ اس سفر دے دوران اس کٹھے دانان ددھ وائیاں دا کٹھا ہے۔ ٹھیک ددھ وائیاں دے مقام توں کہن کا نالہ قاضی ناگ نال رلنے تک اس دانان نالہ بتہ ماجی ہے۔ ایہہ اس نالے دا آخری سفر ہے جس دی لمبائی تقریباً ۱۴ کلو میٹر بن دی ہے۔ نالہ بتہ ماجی سُر مہ پڑی گراں دے تھوڑا گلے پاسے جا کا نالہ قاضی ناگ نال رل کا اُس دے پانیاں بچ کافی اضافہ کردا ہے۔ ددھ وائیاں تھیں سُر مہ پڑی تک اس نالے دے آساں پاساں تقریباً بیہہ کولو زیادہ بڑے گراں آباد ہین مگر اس دا پانی نہراں ہو کر کولہاں دے ذریعے دور دراز گراواں تک بھی پہنچایا گیا دا ہے۔ ایہہ سارے گراں کرناہ تحصیل دامنر کزی حصہ تصور کیتے گیندے ہین رکیاں کہ انہاں دیاں سرحدیں ہک دوائے نال متصل ہین۔

سلیمان دے چشمے:

تحصیل ہیڈ کوارٹر ٹنگڈھار دے متصل ہک گراں ہے جس دا نال سلیمان ہے۔ اس گراں بچ ٹھنڈے تہ صاف پانیاں دے تقریباً ترے سو سٹھ نکلے بڑے چشمے صدیاں تھیں رواں ہین۔ انہاں چشمیاں دا پانی کٹھا ہو کا ہک کٹھے دی صورت اختیار کردا ہے تہ ایہہ کٹھا سلیمان گراں دے کعبے پاسیو تہ منصف کورٹ دے پہلو بچونکل کا کھاڑ پارہ گراں دیاں زمیناں کو سیراب کردا کنڈی بالا دے مقام تہ نالہ بتہ ماجی نال مل گیندا ہے۔ اس کٹھے دا پانی نلکیاں دے ذریعے کئی دیہات تک پہنچایا گیا دا ہے۔ اس دے پانیاں دی مقدار بچ کدے کمی بیشی نیہہ ہوندی بلکہ سارا سال پانی ہک ہی سطح برقرار رکھدا ہے۔ اس دے پانیاں دی گنجائش ایہہ ہے کہ بیک وقت ۵۰ بچ جندریاں پین چکیاں آسان نال چل سکدیاں ہین۔ مقام اتصال جتھا ایہہ نالہ بتہ ماجی نال رلدا ہے۔ اس کٹھے دے پانیاں تہ ہک منی ہائیڈل پروجیکٹ تقریباً ہک میگا واٹ دے بنانے دا منصوبہ زیر غور ہے۔ اس کٹھے دے کناریاں تے پوری کرناہ دے کل جندریاں دی تعداد دا

چاہلی فیصد جند راج بھی چل رہے ہیں۔

نالہ بتہ ماجی تھیں نچیاں دے گراں کولوہک ۱۵ اکرلو میٹر تھیں زیادہ لمبائی والی نہر بنائی گئی جیہڑی پہاڑیاں تہ جنگلاں واسینہ چیر دی کونہ گبراہ تک پہنچائی گئی۔ اس نہر تے ہک کروڑ روپے توں زیادہ لاگت آئی مگر بد قسمتی نال اس نہر دی حفاظت داسرکاری سطح تے کوئی خاطر خواہ انتظام نہ ہون دی وجہ نال پانی اپنی منزل مقصود تک نہ پہنچ سکیا تہ پچھلے تقریباً بیہہ پنچی سالوں تھیں اس نہر دی توڑ پھوڑ ہو گئی۔ دیوداردی لکڑی دے ہزاراں میٹر لمے فلووم (ناوے) لوکاں پٹ کھڑے۔ اس نہر دے ہکی حصے کو پٹھان گلی تھیں کونہ گبراہ تک دو کلو میٹر لمبی سٹرک دے طور تے استعمال بنج آندا گیا داہے۔ اس طراں اس نہر دا خواب پورا نہ ہو سکیا۔

تقسیم ملک دے بعد یعنی ۱۹۴۸ء بنج فوج دی آمد توں بعد نالہ بتہ ماجی دی اہمیت بدھ گئی تہ نالہ بتہ ماجی اُس نازک دور بنج غریب لوکاں دی مزدوری دا ہک ذریعہ بن گیا۔ فوج دیاں مختلف پلٹناں کو بالن یا فائر وڈ مہیا کرن واسطے تہ فوجی بارکاں تہ عمارتاں بنان واسطے تعمیر لکڑی دی بھی ضرورت آئی۔ ایہہ ٹھیکہ ہکی پرائیویٹ فرم کو دتا گیا جس سن مقامی مزدوراں دی مدد نال قریبی جنگلاں بچو بدلو، دیودار، کائل تہ دوئے کئی قسم دے درخت کٹانے شروع کیتے۔ انہاں درختاں دی لکڑی کو مزدور چھوٹے چھوٹے ٹوٹے بنا کا نالہ بتہ ماجی بنج سڈے آسے تہ ہزاراں لکھاں دی تعداد بنج لکڑیاں دے ایہہ ٹوٹے پانیاں بنج روہڑا تہ سینکڑیاں مزدور مصروف کیتے گئے جیہڑے لکڑی دیاں انہاں نگاں (ٹوٹیاں) کو نالہ بتہ ماجی دے پانیاں دے ذریعے منزل تے پہنچیندے آسے۔ اس طراں کئی سالوں تک مزدور دی روزی رونی دا ایہہ نالہ ذریعہ بنیا رہیا۔ جس وقت گڈیاں دی آمد و رفت شروع ہوئی تہ نالہ بتہ ماجی بنج لکڑیاں روہڑا دا سلسلہ بند ہو گیا۔ آج کل اس نالے دے پانیاں دے ذریعے آن کا بچھائی گئی دی ریت تہ بجری کو بھی کئی لوک فروخت کر کا اپنی معاشی حالت کو سدھارنا بنج لگے دے ہیں۔

نالہ بتہ ماجی دیاں نہر اں تہ کو ہلاں :

دھواںیاں دے مقام تھیں نالہ بتہ ماجی دے پانیاں کو نہر اں تہ کو ہلاں دے ذریعہ سچ کھبے دے گراواں کو تحت ضرورت پہنچایا گیندا ہے۔ ہر گراں واسطے مناسب جگہ تو نہر یا کوہل تعمیر کیتی گئی دی ہے تہ نالہ بتہ ماجی دے آس پاس دیاں تمام زمیناں کو سیراب کیتے گیندا ہے۔ تحصیل کرناہ پنج تہائیں (شالی) دی فصل زیادہ ہوندی ہے۔ لوک چاول کھین دے عادی ہین لہذا شالی دی فصل داسارا دار و مدار پانیاں تے ہوندا ہے۔ نالہ بتہ ماجی دا پانی نہ صرف تہائیں دیاں کھتیاں کو سیراب کردا ہے بلکہ مکئی دیاں کھنڈے پھٹے دے رقبیاں واسطے بھی استعمال ہوندا ہے۔

ایہاں تہ نالہ بتہ ماجی نالو کئی نہر اں تہ کو ہلاں سیلچائی دے مقصد واسطے کڈھے گئی دیاں ہین مگر انہاں پنج قابل ذکر نہر اں ایہہ ہین۔

گول سلیمان نہر:

اس نہر دی لمبائی تقریباً تیرے کلومیٹر تھیں زیادہ ہے۔ ایہہ موضع گول بی ایس ایف کمپ دے پچھواڑ یونٹل کا گول، نوپورہ تہ سلیمان دیاں زمیناں کو سیراب کر کا شاٹھ پکے دی حد پنج داخل ہو گیندی ہے تہ فرحانہ صدر کو لوگا کھاوڑ پارے دے کٹھے نال جامل دی ہے۔

گول شاٹھ پلہ نہر:

ایہہ نہر بھی گول گراں پچوہ کے نوپورہ ٹنگڈھار دیاں زمیناں کو سیراب کر کا ہیلی پیڈ گراؤنڈ کول پنج گیندی ہے جتھا ٹنگڈھار جامع مسجد دے پچھواڑ یو اینا والی نہر دا پانی اس نال ہیلی پیڈ کول مل کا شاٹھ پلہ تہ کھاوڑ پارہ دیاں زمیناں کو سیراب کر کا نالہ بتہ ماجی نال رل گیندی ہے۔

لوٹھ نہر:

ایہہ لوٹھے گراں کولو پہلیاں مین روڑ تے لکھا دا جہڑا ہل ہے اُس دے پچھواڑیو نکھیر
کالوٹھے گراں دے مرکز بچو لنگائی گئی دی ہے۔ لوٹھے دیاں آبی یا تہائیں والی زمیناں کو سیراب
کر کا کھڑی، دے پچھلے پاسیو کنڈی بالا تک پچ گیندی ہے جتھا آج ڈگری کالج دی تعمیر دا کم
جاری ہے۔

گھڑی والی نہر:

ایہہ نہر نالہ بتہ ماجی نالو ہیکی ۵۰ ارفٹ لمے لوہے دے قلم (ٹاؤے) دے ذریعہ کڈھ کا
پانیاں کو کھڑی دے اگدے لگھڑ محلے داہر موڑیا دا ہے۔ ایہہ نہر اتھو دودھاں حصیاں پچ تقسیم ہو
گیندی ہے۔ ہک حصہ لگھڑ محلے بچو سچ پاس پھائے بوئی، والیاں زمیناں کو سیراب کر دا قاضی
محلے دے سامنے پچ گیندا ہے تہ دوا حصہ لوہار محلے دیاں زمیناں کو سیراب کر دیاں اگو فر سچ
پاسے مڑ کا قاضی محلے والی کوہل نال مل کا کنڈی بازار دے اگلے پاسیو کچل محلہ پچ داخل
ہو گیندی ہے۔ اتھو تھوڑا جہیا اگا گچھ کا کنڈی جامع مسجد دے اگلے پاسے برزٹ کٹھے نال مل
گیندی ہے تہ ایہہ برزٹ دا کٹھا دلہار، بٹ پورہ دیاں زمیناں کو سیراب کر کا کٹھا دے مقام
تے نالہ بتہ ماجی نال مل گیندا ہے۔

تربونی بانڈی نہر:

نالہ بتہ ماجی سکھ برادری دی آبادی والے گراں تربونی دے درمیان بچو بگدا جلد ہے۔
اتھو دو نہراں تعمیر کیے گئی دیاں ہین جیہڑیاں اپنی اپنی زد پچ این والیاں زمیناں کو سیراب
کر دیاں ہوئیاں چنی پورہ بالا دی مسجد کول ہک دوئے نال مل کا چنی پورہ پائین تہ فر بانڈی دی

بستہ دی طرف رواں ہو گئیں دیاں ہین۔ چنی پورہ بالا دے مقام اتصال دے فوراً بعد اس نہر دی ہک شاخ، سجے پاسیو بگدی، زمیناں کو سیراب کردی سُر مہ پڑی دی ٹھیری پچھو ہک لمے چوڑے آبشار دی صورت اختیار کرکالہ قاضی ناگ نال رل گیندی ہے۔ اس نہر تے چنی پورہ پائین وبالاتک کئی جنر چل رہیے ہین۔

نہر سازبان:

ایہہ ہک قدیم تہ مشہور نہر ہے۔ ایہہ کلٹھاہ دے مقام تو نالہ بتہ ماجی نالو نکھیر دے گئی دی ہے۔ اس دی لمبائی تقریباً دس کلومیٹر ہے۔ ایہہ نہر کلٹھاہ تھیں نکل کا جھمکوٹ گراں دیاں زمیناں کو سیراب کرکاتر کوٹ گراں بچ داخل ہو گیندی ہے۔ حسب ضرورت چتر کوٹ دیاں زمیناں کو اپنا پانی بند کا اگانل کا کنڈی سیداں دے گراں بچ کچ گیندی ہے۔ اتھا دیاں زمیناں کو فیضیاب کرکاتھلاں تہ ٹھاریاں دے کٹھے کو پار کرکادگر بچ اپنا پانیاں دا حصہ بند کا، کیرٹپ کا ٹیٹوال دے گراں دے پچھلے نکلے توں کچھ چھاتی ماردی ہے تہ فرٹیٹوال دیاں زمیناں بچ اپنا پانیاں کھچیا پانی بکھیر دی ہے۔ اس نہر تہ جھمکوٹ دے گراں بچ کئی جنر تہ پہکو (چاول کوٹنے کی لکڑی کی مشین) چل رہے ہین۔ اس نہر دی دکھ بھال واسطے محکمہ اریگیٹیشن دی طرفوں کئی میر آب (ملازم) تعینات ہونے دے باوجود بھی اکثر طور تے ٹیٹوال تک پانی دی سپلائی معطل رہندی ہے۔ کیاں کہ سکھو پہاڑیاں بچو گھن کا کدھی دی ایہہ نہر کسے ویلے بھی زوہڑ چہڑ گیندی ہے۔

کرناہ دامنہ ہائیڈل پروجیکٹ:

سُر مہ پڑی دے مقام تے نالہ بتہ ماجی ”نالہ قاضی ناگ“ نال مل کا اس دی شان کو دوبالا، جسامت کو عظیم تہ رفتار کو تیز کردا ہے۔ اتصال دے اس مقام کو لو اترائی دی طرف لگ

بھگ بک کلو میٹر دی دوری تے نالہ قاضی ناگ دے پانی کو بجے پاسے نہر دے ذریعے موڑ کا پینگلہ دے مقام تے دو میگا واٹ دا بک بجلی کھر تعمیر کیتا گیا دا ہے۔ پہلے پہل اس مقامی پروجیکٹ دی بجلی تقریباً چند بک دور دراز گراواں کو چھوڑ کے سارے علاقے کو مہیا کیتے گیندی آسی۔ مگر جس وقت سو پور گرڈ اسٹیشن دی بجلی کرناہ واسطے سپلائی کیتے گئی تہ مقامی پروجیکٹ دی بجلی کو ہون ۴۰ فیصد آبادی واسطے مختص کیتا گیا دا ہے۔ باقی سٹھ فیصد آبادی کو سو پور گرڈ اسٹیشن توں بجلی فراہم کیتے گیندی ہے۔

سال ۱۹۹۲ء دے اگست دے مہینے پنج نالہ قاضی ناگ اور نالہ بتہ ماجی پنج سخت سیلاب آیا جس دی وجہ نال مقامی پروجیکٹ دی نہر، تالاب تہ مشینری والی عمارت لمبے تلے دب گئے۔ بجلی دے بحال ہونے دے سارے امکانات ہمیشہ واسطے معدوم ہو گئے۔ کیاں کہ اس پروجیکٹ دی صفائی اور لمبے دے کڈھنا تہ اتنی ہی رقم درکار آسی جتنی کہ اس دی تعمیر تے خرچ ہوئی دی آسی۔ مشینری والی عمارت پنج کم از کم ۵۰ فٹ دی بلندی تک ریت تہ بجری رچے گئی دی آسی۔ علاقے دے ذی شعور لوکاں سن عوام کو اس ناقابل تلافی نقصان تھیں آگاہ کیتا تہ باہمی مشورے نال روزانہ ہکی گراں دے باشندے اپنا کھانا نال کہن کا دیگر ضروری سامان سمیت صبح تھیں شام تک عمارت کو خالی کرنا پنج مصروف ہو گئے۔ اس طراں رضا کارانہ طور تے مقامی لوکاں سن اپنی مدد آپ کیتی تہ بک مہینے دے اندر عمارت کو خالی کر کا مشینری کو باندھا (ظاہر) کیتا گیا تہ فرحکمہ دی طرفوں باقی داکم یومیہ اجرت تے کر کا پروجیکٹ کو نویں سرے چالو کیتا جیہڑا آج بھی فعال ہے۔ اس پروجیکٹ دانی الحال بک ہی میگا واٹ والا یونٹ چالو ہے۔ پانی دی کدے کدے کی ہونے دی وجہ نال دوا یونٹ بیک وقت نیمہ چل سکدا۔

ایہہ مقامی منی ہائیڈل پروجیکٹ نالہ قاضی ناگ تہ نالہ بتہ ماجی ہور انہاں دوہاں ناہلیاں دے معاون کٹھیاں تہ کیاں دی دین ہے۔ اس دے علاوہ بھی فوج دی طرفوں سد بھاؤ

ناپر وگرام دے تحت کئی دیہاتاں بچ انہاں کٹھیاں تہ ناہلیاں تے چھوٹے چھوٹے منی پاور ہاؤس درجنوں دے حساب تے بنائے دے ہین جن دی گنجائش ۶۰ ربلب فی پاور ہاؤس ہے۔

قاضی ناگ تے پل لاہنگاں:

نالہ قاضی ناگ پایاب میہ۔ اس دے پانی دی مقدار اتنی ہے کہ عام حالات اور موسم دے دوران بھی اس بچو پار میہ لنگھ سکدا۔ البتہ پانی کھٹ ہوئے تہ مال مویشی آر پار لنگھ سکدے ہین مگر اتنی آسانی نال نہ۔ طغیانی ہور سیلابی صورت حال دے دوران تہ اس دے نزدیک گینا تھیں ڈر لگدا ہے۔

پاکستانی زیر انتظام کشمیر دی لیپا وادی بچو تھلاں بگدیاں ہو یاں ایہہ ہندوستانی زیر انتظام کشمیر دے آخری سرحدی گراں نادراں سدھ پورہ دے کھبے پاسیو لہندا ہے۔ اٹھو سدھ پورہ دا گراں نالے دی سطح تھیں تقریباً چار سو فٹ دی اُچائی تے واقع ہے۔ نالے دے سبے پاسے سدھ پورہ ذہنی تہ ٹاڈ دے گراں واقع ہین تہ کھبے پاسے امروٹی، جھٹکڑی تہ پراڑاہ پیندے ہین۔ انہاں گراں دا آپس بچ رابطہ قائم رکھن واسطے نالہ قاضی ناگ تے ٹاڈ دے نیلے بچو ہک لکڑی دا عارضی پل لکیدا آسا۔ چونکہ آمدورفت زیادہ آسی تہ پل ہچکولے کھیندا آسا، لہذا کئی قیمتی جاناں دریائے دھوگیان جہاں بچ سکولی بچے بھی شامل آسے۔ آج کل اتھا کوئی عارضی پل یا لاہنگ موجود میہ۔ کیاں کہ نالے دے سیلاب سُن اُس عارضی پل کو ختم کر چھوڑیا آسا۔

انہاں گراں واں کو آپس بچ مربوط رکھنے واسطے تہ نالئی گڈیاں دی آمدورفت واسطے باڈی ہور پنجٹاراں دے درمیان ہک لوہے دا پل تعمیر کیتا گیا دا ہے جس داناں پانڈ و پل رکھیا گیا دا ہے۔ اس دی وجہ تسمیہ ایہہ ہے کہ پل دی جگہ تو پانڈ واں سُن پٹری کپ کا نالہ قاضی ناگ واسطے رستہ بنایا آسا۔ انہاں پڑیاں دی اُچائی تقریباً سو فٹ کولوز زیادہ ہے۔ موجودہ پانڈ و پل

بناندیاں ویلے دوئیاں طرفاں کوئی ٹھہر نہیہ بنایا گیا۔ پہلے تھیں موجود پڑیاں اتا لو ہے دا پل بنا دتا گیا تہ اس کو صدیاں تک کسے قسم دے سیلاب دا کوئی خطرہ نہیہ۔ آج اس پل اتو نکیاں بڑیاں ہر طرح دیاں گڈیاں گزردیاں ہین تہ لوکاں واسطے کافی سہولت ہو گئی دی ہے۔

پینگلہ ہری ڈل پل:

نالہ قاضی ناگ دے پار لے کنڈھے پینگلہ گراں دا کجھ حصہ تہ ہری ڈل دا گراں ہے تہ رارل پاسے سرمہ پڑی تہ پینگلہ گراں دا ہک حصہ موجود ہے۔ آر پار زمیناں سانجھیاں ہون دی وجہ نال لوکاں کو اکثر اتھو نالہ قاضی ناگ کو پار کرنا واسطے ہکی پل دی اشد ضرورت ہے۔ اتھا پہلیاں لکڑی دا عارضی پل آسا جیہڑا کئی انسانی جاناں دی موت دا باعث بنیا۔ آج کل اتھا ہک نواں لو ہے دا پل تعمیر ہو رہیا ہے جیہڑا عنقریب مکمل ہوگیسی۔ اس پل دے لگنا نال لوکاں تہ مال مویشی دے نالے دے آر پار این گین بچ کافی سہولت میسر ہوگیسی۔

سکھ برج (۱) / سکھ برج (۲):

پینگلہ ہری ڈی تھیں کہن کا گھدری (گنڈی شاٹھ) تک نالہ قاضی ناگ تے نہ تہ کوئی عارضی پل ہے تہ نہ تختہ۔ ایہہ جگہ ایسی ہے کہ اتھو نالے دے آر پار گیناں واسطے کوئی بستی نہیہ۔ لہذا پل دی ضرورت محسوس نہیہ کیتے گئی۔ گھدری دے مقام تے سکھ راج تجمت دی طرف نالہ قاضی ناگ تے ہک لو ہے دا ریڈی میڈ میٹرل دا پل بنایا گیا، جس نال نالے دے پار لے دیہات مثلاً بہادر کوٹ، ایسکوٹ، مرچھناں، ریاہ وغیرہ اس پار دے دیہاتاں نال مربوط ہو گئے۔ کئی سال گذرنا دے باوجود بھی ایہہ پل آج بھی ہلکی تے پہاریاں گڈیاں دی آمد و رفت واسطے بالکل محفوظ ہے۔

اسی پل تھیں صرف ۰۰ ارگز دی دوری تے محکمہ آر اینڈ بی دی طرف لو ہے دا ہک بڑا پل

تعمیر کیا دا ہے جس کو تمام قسم دیاں گڈیاں واسطے استعمال کیتا گیندا ہے۔ ٹکنڈ ہارٹیٹوال سٹرک تے بنیاں دا ایہہ سب پٹلاں کو لو لہا پل ہے تہ اس دانان بھی سکھ برج رکھیا گیا دا ہے۔ اس پل دی تعمیر دے بعد ٹیٹوال تک دے سارے گراواں دا رابطہ تحصیل ہیڈ کوارٹر نال آسان ہو گیا دا ہے ہور لوک اپنی ضروریات زندگی پورا کرنے واسطے بہ آسانی گڈیاں دا استعمال کر دے ہین۔

گنڈی شاٹھ برج:

سکھ برج کو لو تقریباً ہک کلومیٹر دور ٹیٹوال دی طرف جُلدیاں ہویاں رستے پنج ہک ہور پل موجود آسا جس کو رسیاں دا پل آکھدے آسے۔ اس پل توں ہلکی گڈیاں جیپ وغیرہ گذر سکدیاں آسیاں مگر سیلاب دی وجہ نال ایہہ پل دریا برد ہو گیا۔ کئی سالوں تک اتھا کوئی پل نہ لگ سکیا جس دی وجہ نال گنڈی سیداں، گنڈی گوجراں تے درگڑ چھے گراں الگ تھلگ ہو کارہ گئے۔ انہاں لوکاں کو ٹیٹوال یا درنگے دی طرف جلنا واسطے دو ترے میل دُور دا پینڈ مار کا سکھ برج تک پہنچنا پیندا آسا۔ مگر حال پنج اتھا انہاں لوکاں دی آمد و رفت کو بحال تہ آسان کیتے واسطے ہکی مَنختہ لاہنگ دا بندوبست کیتا گیا دا ہے تہ لوک آرام نال اپنے مال مویشی دے ہمراہ اس پل تھیں گزردے ہین تہ درنگہ ٹیٹوال دے دُواں گزراواں تک پہنچے واسطے انہاں دا پینڈا مختصر تہ چُھٹا ہو گیا دا ہے۔ انہاں لوکاں دی بڑی مجبوری ایہہ بھی آسی جے ایہہ اپنے مال مویشی کو چُگانے واسطے نالے دے اُس پار گھلیاں چراگا ہواں پنج گیندے آسے تہ پل نہ ہونے دی وجہ نال مال مویشی فاتے دا شکار ہو گیا دا آسا۔ ہُن ایہہ مجبوری دُور ہو گئی۔

پنگلہ پل:

صرف چند ہک سال ہوئے کہ درنگے دے گراں تھیں ٹیٹوال تک سٹرک تعمیر کیتی گئی۔ پہلے ایہہ سٹرک نالہ قاضیناگ دے کبہ کنڈھے نال نال ٹیٹوال دے جنڈراں والے بیلے بچو

ہو کا ٹیٹوال بچ داخل ہوندى آسى مگر قاضى ناگ دى طغيانى تہ سیلاب نال سٹرک نیلے بچور و ہڑ گیندى آسى تہ لوکاں داجان دارستہ مسدود ہو گیندا آسا۔ چند سال پہلیاں درنگہ زیارت کولو نالے تک سٹرک تیار کیئے گئی۔ فرہیل دى تعمیر عمل بچ آئی تہ فرمشیاں دے ذریعے نالے دے سچے پاسیلو بی ایس ایف دى بخاری پوسٹ کولو اگے سٹرک دى تعمیر کیئے گئی، اس طراں ہون سٹرک کو کسے سیلاب دا کوئی خطرہ نہیہ تہ لوکاں سن بھی سکھ داسا کہدا۔ چتر کوٹ تھیں ٹیٹوال تک دے جتنے بھی گراں ہین اوہ سارے کھنڈے بھٹے دے گراں ہین۔ انہاں گراواں دا آپسی رابطہ صرف انہاں پلاں دے ذریعے ہی برقرار رہ سکتا ہے۔ ہون آؤتساں کوناہ بتہ ماجی دے چند چیدہ چیدہ تازہ بنے دے پختہ پلاں دى اہمیت تھیں آگاہ گراں۔ نالہ بتہ ماجی دے آس پاس دے گراواں دیاں سرحداں آپس بچ ملدیاں ہین۔ ایہہ مرکزی گراں ہین جہاں نال کرناہ تحصیل دا نقشہ وجود بچ ایندا ہے۔ ایہہ گھلا تہ متصلہ علاقہ نجیاں تھیں کہن کا چتر کوٹ تک تہ چنی پورہ پائین تک مھیلیا دا ہک بہت بڑا خطہ زمین ہے۔ انہاں گراواں دى آبادی بھی کافی گنجان ہے۔

کلٹھاہ دا پل:

کلٹھاہ بٹ پورہ گراں دى آخری حد ہے۔ ٹنگڈ ہار ٹیٹوال سٹرک ایتھانچ کا دوہاں طرفاں چلی گیندى ہے۔ ہک سدھی جھمکوٹ والے پاسے تے دوی موڑ لہڑ کا چنی پورہ بالا تہ پائین دى طرف چلی گیندى ہے۔ کلٹھاہ دا موڑ مڑنے دے ترے سوگزدی دُوری تے نالہ بتہ ماجی تے کلٹھاہ دا پل بنایا ہے۔ ایہہ لوہے دا پل محکمہ آر اینڈ بی سن بنایا دا ہے۔ اتھو سٹرک مذکورہ دیہاتاں بچو گزرا کاٹا دى چلی گیندى ہے۔

تربونى پل:

ایہہ پل نالہ بتہ ماجی تے دو سال پہلیاں تعمیر ہو یا دا ہے۔ ایہہ نہ صرف تر بونی دے دوہاں گراں کو آپس پنج ملیندا ہے بلکہ کئی دوائے گراں بھی اس تھیں مستفیض ہوندے ہین۔ چونکہ پل دے پار نالے دے کجے پاسے اجاں تک کوئی سڑک تعمیر نہیہ ہوئی دی لہذا بٹ پورہ یا دلہار دے گراں تک اجاں انہاں بستی والیاں کو پیدل سفر طے کرنا پیندا ہے۔

ملد یال پورے داپل:

نالہ بتہ ماجی دے سجے کنارے تے واقع ملدیاں پورہ تہ کنڈی دے گراں کو نالے دے کجے پاسے نال منسلک کیتے واسطے ملدیاں پورے دے کول نالہ بتہ ماجی تے ہک عارضی پل بنیاد آسا جیہڑا وقت گذرنا دے نال نال انسان تہ مال مویشی واسطے خطرناک ثابت ہو سکتا آسا لہذا سرکار سن اتھا ہک نواں لوہے داپل بنانے دی منظوری دتی۔ اس پل دے ٹھہر بن کا تیار ہو گئے دے ہین تہ لوہے دایم ٹریل بھی موقعے تے بچ گیا دا ہے۔ عنقریب ایہہ پل بن کا تیار ہو گئی جس نال لوکاں دیاں کئی مشکلاں دور ہو گئیں تہ آمدورفت پنج آسانی ہو گئی۔

ستار لون برج:

لوٹھے تہ شاٹھ پلے دے گراواں دے بشکار نالہ بتہ ماجی تے ایہہ لوہے داپل حال پنج ہی تعمیر ہو یا دا ہے۔ اس پل داناں شاٹھ پلے دے مشہور حکیم مرحوم ستار محمد لون دے ناں نال موسوم کیتا دا ہے۔ اسی پل تھیں تقریباً دو سو گز دور ہک ہوو پرانا لکڑی داپل ہے جیہڑا پیدل چلنے والے راہیاں واسطے مخصوص ہے۔ اسی پل تھیں ترے سو گز دور نالہ بتہ ماجی تے محکمہ بیکن دی طرفوں ہک کنکریٹ پنج بنیاد اپل ہے جیہڑا ۱۹۹۲ء دے طوفانی سیلاب تھیں بھی محفوظ رہ گیا دا ہے۔ ایہہ تر ایئے پل لوٹھے گراں دے سامنے نالہ بتہ ماجی اُتا بنے دے ہین تہ اکثر لوک انہاں پلاں دا استعمال کرکا اپنے سفر کو مختصر کر دیاں ہو یاں تحصیل ہیڈ کوارٹر

تک پیدل چلے گیندے ہیں۔ اتھو ایہہ پیئڈ اصر ف۔ امنٹ دا ہے۔

قادر متو برج:

ٹنگڈ ہار دا شاہ ہمدان مارکیٹ ٹھیک نالہ بتہ ماجی دے کنارے تے واقع ہے۔ ہک سٹرک بازار دے سامنے تھیں گزردی ہے تہ دُوئی سٹرک بازار دے پچھواڑے نالے دے سجے کنڈھے تو گز رکا سیمنٹ برج تے بازار والی سٹرک نال مل گیندی ہے۔ اس سیمنٹ پل کولو چنار پارک تک مزید دو لوہے دے پل، نالہ بتہ ماجی تے بنائے گئے دے ہیں۔ ہزاراں دے حساب تے لوگ بزار دے چکر لانا واسطے انہاں پلاں دا استعمال کردے ہیں۔ چنار پارک دے پلا کولوم از کم پنج سو گز دور سب ڈسٹرک ہسپتال ٹنگڈ ہار دے سامنے ہک لوہے دا پل بنایا گیا دا ہے جس کو سائیں قادر متو برج دے ناں نال موسوم کیتا دا ہے۔ ہسپتال تہ ڈاک بنگلہ داہر گیناں واسطے اسی پلا دا استعمال کیتا گیندا ہے۔ اس وجہ نال اس پل تے ٹریفک دا دباؤ بہت زیادہ ہے۔

سائیں قادر متو برج دے علاوہ اپرنجیاں تک قریبی بستیاں کو جوڑے والے دوئے پل

ایہہ ہیں:

سب ڈسٹرکٹ ہسپتال تھیں تھوڑی دوری تے ہک لکڑی دا پرانا پل بنیا دا ہے جیہڑا پیدل لوکاں دی آمد و رفت واسطے مخصوص ہے۔ اس عارضی پل کولو اتاں بی ایس ایف کمپ دی طرف جلدیاں نو پورہ گراں دے متصل نالہ بتہ ماجی تے ہک پل ہے جیہڑا نو پورہ بستی دیاں باشندیاں کو جرنیلی سٹرک تے قریبی بازار تک اینے دا اہل موقع بخشدے ہے۔

اس کولو اتاں بی ایس ایف کمپ کول ہک نواں پل چند مہینے پہلے بنیا دا ہے جیہڑا صرف کیپ دیاں جوتاں تہ گڈیاں واسطے مخصوص ہے۔ اتھا لوکاں دی پیدل آوا جائی واسطے ہک

کنکریٹ دانتک جہیا پرانا پل موجود ہے جیہڑا گول ہستی دی مین روڑ تک راہنمائی کردا ہے۔
 ہور اترے پنج کا ملٹری چیک پوسٹ دے قریب بیکن محکمہ دی طرفوں ہک کنکریٹ دا
 پل بنیاد ا ہے۔ اتھو ہک سڑک مُرد کا باغبالہ تہ کچاڑیاں دے گراں بچو گذر کا جڑی دے جنگل پنج
 چلی گیندی ہے جیہڑی اتھو اگا محکمہ دفاع دے زیر استعمال ہے۔

آرمی گڈول سکول باغبالہ دے قریب نالہ بتہ ماجی تے ہک نواں پل بنایا گیا دا ہے
 تاکہ ملحقہ گراں دے زیر تعلیم بچے آسانی نال پل توں گزر کا سکول تک بے خطرہ پہنچ سکن۔
 اتھوں تقریباً ترے سو میٹر اتاں حاجی ناڑ گراں کوہنڈوال گراں نال مربوط کیتے واسطے
 نالہ بتہ ماجی تے ہک لوہے دا پل بنایا گیا دا ہے۔ ایہہ پل گڈیاں دی آمدورفت دے قابل ہے۔
 اتھو ہور اوہتاں گورنمنٹ ہائی سکول انجیاں تہ گرلز مل سکول انجیاں دے کول طالب
 علماں دی تہ عام لوکاں دی آمدورفت واسطے دو کنکریٹ دے پل بنے دے ہین۔

نالہ بتہ ماجی دا آخری پل دودھ وائیاں دی تہ کھیتاں دی مشترکہ حد پنج کنکریٹ دا بنیاد ا
 ہے جس تے لوکاں دے پیدل ٹرنے دے علاوہ سول تہ فوجی گڈیاں دی آمدورفت بھی باراں
 مہینے جاری رہندی ہے۔ غرض ایہہ کہ نالہ بتہ ماجی تے کچے تہ کچے پلاں دا ہک جال بچھیا دا ہے
 جن دے ذریعے نالہ بتہ ماجی دے دوہاں کنڈھیاں تے بسنے والے گراں ہر دو سو یا ترے سو
 میٹر دے بعد ہکی دوئے نال جوڑے گئے دے ہین۔

کرناہ ترقی دی راہ تے..... ہک جائزہ

آج بکر کئی مقالہ نگار حضرات سُن تحصیل کرناہ دے بارے مختلف موضوعات یا عنوانات تے کدے اختصار نال ہور کدے تفصیل نال اپنے قلم دے ذریعے روشنی باہی۔ تاریخی اعتبار نال ”کرناہ“ تحصیل دے بارے بہت ہی کہٹ حوالہ جات دستیاب ہین، کیاں کہ ہر دو زمانے بچ یعنی دور قدیم ہور دور حاضر بچ کرناہ دا علاقہ سرحدی تسلیم کیتا گیا دا ہے۔ جدول ایہہ تقسیم ملک تھیں پہلیاں ضلع مظفر آبادی ہک تحصیل آسی اُس وقت بھی ایہہ ضلع بارہمولہ ہور ضلع مظفر آباد دے درمیان دی سرحد آسی ہور آج بھی ایہہ ضلع کپواڑہ دی سرحدی تحصیل اکھا دی ہے۔ لہذا تاریخ دان حضرات سُن اگر کدے پہل چک کا اپنی کسی کتاب بچ اسدا تذکرہ کیتا ہوسی تہ اوہ صرف اِس حد تکی کہ ایہہ تاریخ مرتب کرنے والے حضرات دا دورانِ سفر ہک ”پڑاؤ“ رہیا دا ہوسی، جس کو مختلف تاریخی کتاباں بچ جائیہہ دتے گئی۔

تعارف: تحصیل کرناہ ہندوستانی زیر انتظام کشمیر تہ پاکستانی زیر انتظام کشمیر دے درمیان جنگ بندی لائن تے واقع ہے۔ ضلع کپواڑہ دے صدر مقام تھیں تقریباً ۸۰ کلومیٹر دور مغربی سمت بچ واقع ایہہ سرحدی تحصیل چوہاں طرفاں تھیں اُچے بر فیلے پہاڑاں نال کیمری دی ہے۔ سطح

سمندر تھیں تقریباً چھ ہزار فٹ بلندی تے واقع ہے۔ 36.4 تھیں 36.6 عرض البلد 74.00 تھیں 74.3 طول البلد تے واقع ہے۔

تقسیم ۱۹۴۷ء تھیں پہلاں ایہہ تحصیل ضلع مظفر آبادی سب تھیں بڑی تحصیل منے گیندی آسی۔ اُس دور پنج ایہہ تحصیل ترے بڑی وادیاں تے مشتمل آسی۔ دراوہ (نیلیم) وادی۔ لیپا وادی تہ کرناہ وادی۔ کرناہ تحصیل دا اُس وقت صدر مقام ٹیٹوال آسا جیہڑا ہک چھوٹا جگہ گراں دریائے کشن گنگا دے کنارے عین سرحد یا جنگ بندی لائن تے واقع ہے۔ تقسیم دے بعد تحصیل کرناہ دے دو حصے یا دو وادیاں دراوہ تہ لیپا پاکستانی زیر انتظام کشمیر پنج شامل کیے گئے جبکہ وادی کرناہ کو ہندوستانی زیر انتظام کشمیر دا حصہ رہن دتا گیا۔ کرناہ تحصیل پنج پہلے کیرن دے علاقے بھی شامل آسے مگر بعد پنج کیرن دے باشندیاں دی دُوری ہووے مشکلات کو مد نظر رکھ کا تحصیلی سطح تے کیرن دیاں علاقیاں کو الگ کر کا کپواڑہ تحصیل نال منسلک کیتا گیا مگر آج بھی کیرن دے علاقے تحصیل کرناہ دے حلقہ اسمبلی پنج شامل ہن، یعنی کیرن ہووے کرناہ کو ہک ہی اسمبلی حلقہ قرار دتا گیا دا ہے۔

پرانی کرناہ تحصیل دے مقابلے پنج نویں تحصیل کرناہ رقبے دے تناسب نال دو حصے تھیں بھی زیادہ کہہ گئی دی ہے۔ پرانی کرناہ سُن کئی شخصی ادوار دیکھے جبکہ نویں کرناہ جمہوریت دے تقاضیاں تھیں پوری طراں روشناس ہے۔ پرانی کرناہ دی آبادی لکھاں افراد تے مشتمل آسی جبکہ نویں کرناہ دی آبادی محدود ہو کا آج پنجاہ ہووے ہزار دے درمیان تک پہنچی دی ہے، جس دی سام سمہال کسے بھی جمہوری سرکار واسطے کوئی مشکل یا اوکھا مرحلہ ہیہہ ہو سکدا۔ ایہاں بھی پرانے لوک آکھ دے ہن کہ جس وقت پرانی تحصیل کرناہ ترے وادیاں تے مشتمل آسی اُس وقت بھی اُن دی وادی کرناہ دے لوک تہذیب و تمدن و ثقافتی و سیاسی سرگرمیاں تے تعلیمی

سرگرمیاں بچ وادی در اوہ تہ وادی لیپادے باشندیاں کو لو کافی آگاہ آسے۔

جدید دور دی جدید ٹیکنالوجی سن جتھا پوری دنیا کو سمیٹ کاہک کر چھوڑیا اُتھا کرناہ جیسے دور دراز زمینی خطے بھی ترقیاتی سرگرمیاں تھیں محروم نہیہ رہے۔ اگرچہ حسب منشاء سہولتاں یا مراعات دستیاب نہیہ ہوئیاں فر بھی انسانی زندگی دے طور طریقے بچ حیران کن حد تک بدلاؤ آگیا۔ اوہ ہستیاں جہاں سن پرانی کرناہ دے دور بچ جنم کھدا تہ فر پنجاہ سٹھ یا سو سال دی عمر بچ اس دنیا تو رخصت ہو گئے۔ اگر آج اوہ موجودہ کرناہ بچ اپنی اکھ کھول کا دھن تہ اوہ کدے پچھان نہ سکسن کہ انہاں دی جائے پیدائش کہیڑی ہے ہور ایہہ لوک کہیڑی دنیا دے اُتھا فر دے ٹر دے نظر ایندے ہین۔ صاف ظاہر ہے کہ موجودہ کرناہ بچ ملک دی تقسیم دے بعد ناقابل یقین حد تک زندگی دے ہر مدان بچ تبدیلیاں رونما ہوئی دیاں ہین جہاں دا پرانی شخصی دور دی کرناہ دے باشندے تصور بھی نہ کر سکدے آسے۔ میں اپنی بساط تہ زمینی حقیقتاں دے مطابق آج تک ہون والیاں ترقیاتی سرگرمیاں داہک تفصیلی جائزہ پیش کرنا دی کوشش کر ساں مگر امکان ہے کہ کچھ ترقیاتی پہلو آجا کر کرنا بچ پہل چک ہو جئے۔

تعلیم: ہک زمانہ آسا جد پرانی کرناہ دے کچھ اہل علم خانداناں دے لوک دینی تعلیم دے حصول واسطے ضلع ہزارہ پاکستان دا رخ کر دے آسے جتھا مانسہرہ تہ یکھلی دے علاقیاں بچ دینی مدرسے قائم کیتے گئے دے آسے۔ انہاں مدرسیاں بچ دینی تعلیم مثلاً قرأت، ناظرہ، حفظ تہ فقہ دے مسائل تھیں روشناس کر الیا گیندا آسا۔ تعلیم حاصل کرن والیاں کو طالب آکھ دے آسے۔ اوہ اپنی رہائش تہ کھانے پینے دا انتظام خود کر دے آسے۔ محلے ہور گراں یا قبے دے ہر دروازے تے دستک دے کا کھانا منگدے آسے۔ علم دے حصول واسطے اپنے آپ کو ناقابل برداشت مصیبتاں بچ باہ کا، راتیں دیاں نیندراں حرام کر کا سال دو سال یا زیادہ عرصہ گزار کا عالم دین بن

کا ایندے آسے۔ دُنیاوی علوم دا اِس قدر چرچا نہ آسا۔ ایہہ لوک یا تہ اُتھئی آس پاس دیاں علاقیاں پنج مسجدیں دے صبا ئی مدرس بن گیندے آسے یا فراپنے اپنے گراواں پنج پچ کا محلے دیاں مسجدیں پنج امامت دے فرائض انجام دینے دے نال نال مسجدیں پنج ہی صبح دے ویلے کہندے محلے دے جندکاں کو درس دینے تے معمور ہو گیندے آسے، اس خدمت دے عوض اُنہاں کو محلے والے کھینا پینا تہ رہائش فراہم کر دے آسے تہ مدرس یا امام دے کھڑے چھوٹے موٹے کم بدھی نال کر دے آسے۔ اپنے کھڑے راشن دا دسواں حصہ بطور عشر امام صاحب تہ اُسدے افراد لُہے دی کفالت واسطے فراہم کر دے آسے۔ ایہہ راشن امام یا مدرس دے اہلخانہ دے پورے سال واسطے کافی ہوندا آسا۔ مدرس یا امام دی طرفو بھی نقد رقم دی ادائیگی دا کوئی مطالبہ نہ ہوندا آسا۔ لہذا ایہہ سلسلہ تعلیم تحصیل کرناہ پنج بھی رائج رہیا تہ اُس زمانے دے کئی علماء دین سن کرناہ دیاں بازو ق لوکاں کو اپنے دینی حصار پنج آن کے نماز، روزے تہ تلاوت دا پابند بنایا۔ ایہہ سلسلہ تعلیم کئی سالوں تہ محیط رہیا۔ لیکن اس دے نال ہی دُنیاوی تعلیم دی اہمیت تہ افادیت کو محسوس کر دے ہو یاں متوسط ہو ر اہل ثرات حضرات سُن ہو لے ہو لے اس طرف اپنی توجہ دینی شروع کردتی۔

ملک دی تقسیم تھیں پہلاں کرناہ دی تحصیل پنج سرکاری سکولوں دی تعداد بڑی کہٹ آسی۔ چند گنے چنے اشخاص ہی میٹرک پاس کر سکے۔ میٹرک دی تعلیم واسطے لوکاں کو مظفر آباد ہائی سکول پنج داخلہ کہتا پیندا آسا کیا نکہ کرناہ تحصیل پنج دو یا ترے مڈل سکول ہو ر باقی چند ہک پرائمری سکول آسے۔ اُس زمانے پنج ہر اُس شخص کو بڑی قدر ہو ر عزت دی نظر نال دکھیا گیندا آسا جیہڑا کسے پرائمری سکول تھیں کم از کم ترے تھیں پنج جماعتیں پاس کر کا نکلا آسا۔ اُس

زمانے پنج سرکاری نوکری دے حصول واسطے پڑھیا لکھیا دا ہونا ضروری نہ آسا۔ کئی انگوٹھ چھاپ لوک بھی اپنی ہوشیار ہو ر چالاک فطرت دے باعث محکمہ مال پنج چہر اسی یا محکمہ جنگلات پنج واجہر یا فارسٹ گارڈ تعینات ہو گیندے آسے۔ اکثر اُن پڑھ مگر ہوشیار لوکاں دا ہک طبقہ انگریز دور دیاں قائم کردہ پرائیویٹ فرماں پنج چھوٹی موٹی ملازمت پنج مصروف ہو گیندے آسا یا فرائڈ و برٹین فوج (Indo Britton Army) پنج پہرتی ہو گیندے آسے۔ فوج پنج ملازمت پیشہ افراد دے اہل خانہ دی زندگی بڑی آسودہ حال منے گیندی آسی، لہذا ملازمت دے حصول واسطے سکولاں دی تعلیم دی اشد ضرورت محسوس کیتے گئی۔ چنانچہ اپنی اپنی استطاعت تہ گنجائش دے مطابق لوکاں سُن اپنے لڑکے سکولاں پنج داخل کرنے شروع کردتے۔ راجہ مہاراجیاں دے دور حکومت پنج آمدنی دے محدود وسائل آسے لہذا ضرورت دے مطابق تعلیمی ادارے قائم بیہ ہو سکے۔ اس وجہ نال اکثر سکولی طلباء کئیں میلاں دا پیدل سفر کر کے حصول تعلیم واسطے دور دراز دیاں پرائمری، مڈل تہ فرہائی سکولاں پنج پہنچنا پیندا آسا۔ اتنی تکلیف اور تنگی دا سامنا کرنا دے باوجود لوکاں دا تعلیمی شوق پروان چڑھدا رہیا۔

۱۹۴۷ء دی تقسیم ملک تھیں پہلاں تعلیم دی قدر و منزلت یا وقعت اس قدر آسی کہ کرناہ دے چند گنے چنے افراد ہی پرائمری یا مڈل پاس کر سکے ہو ر انہاں کو فی الفور پرائمری تہ مڈل سکولاں پنج اُستاد تعینات کیتا گیا۔ اسی دور پنج چند خوش نصیب تہ ہونہار طالب علماں سُن جن دا تعلق آج دی وادی کرناہ نال آسا۔ مظفر آباد دے واحد ہائی سکول تھیں دسویں جماعت دا امتحان پاس کرناہ صرف اپنے کنبے دانناں روشن کیتا بلکہ غفلت دے انہیرے پنج ڈبے دے لوکاں کو تعلیم دی افادیت تھیں آگاہ کیتا۔ کرناہ دے اولین میٹرک پاس خوش نصیب آسے سابقہ ایم ایل اے مرحوم خواجہ محمد یونس، مرحوم ماسٹر سرفراز میر تہ مرحوم ماسٹر و خطیب جامع مولانا عبد المجید ملہ یال۔

خونی لکیر (باڈر) و تعلیم تے اثر ۱۹۴۷ء دے آس پاس دادور ہک افراتفری ہو رکھلی
 دادور آسا۔ عام انسان دی زندگی شخصی، جمہوری تہ مذہبی نکر او تھیں کافی حد تک متاثر ہو گئی دی
 آسی۔ عام و خواص حالات دے رحم و کرم تے آسے۔ آدمی آدمی دا دشمن آسا، خونی لکیر (باڈر)
 دے وقوع پذیر ہون دی وجہ نال لوک تذبذب ہو ریش و پنج داشکار آسے۔ ”میں ادھر جاؤں یا
 ادھر جاؤں“ دے مصداق لوک اپنے اپنے آبائی ٹھکانیاں تھیں جنبش کر چکے دے آسے مگر نواں
 ٹھکانہ میسر نہ ہون دی وجہ نال خانہ بدوش تہ مہاجر زندگی دے محتاج ہو گئے۔ اپنے معاشرے،
 اپنی ثقافت، اپنی تہذیب و تمدن بلکہ ماء بولی کو بھی یکسر پہلا کا جس آدمی دے جتھا پیر جے اوہ
 اپنے کنبہ سمیت اٹھی داہوکارہ گیا۔ پریشانی، مایوسی تہ مفلوک الحالی دی مار سن انسانی حافظے تے
 اس قدر بُرا اثر باہیا کہ اوہ اپنے تمام رشتے ناطے پہل کا اپنے تہ اپنے کنبے دے مستقبل کو
 سدھارنے دی سعی بچ مصروف ہو گیا۔ اسی عالم بچ کئی سال نگھ گئے تہ جس وقت اس حواس
 باختہ انسان دے حواس بحال ہوئے تہ اس کو اپنے عزیز و اقارب تہ رشتے دار یاد ایں لگے
 جیہڑے ہون ٹھونڈیاں بھی اس کو نہ مل سکتے آسے کیاں کہ خونی لکیر سن زمیناں دے نال نال
 خونی رشتیاں کو بھی بکی دوئے تھیں جدا کر چھوڑیا آسا۔ صبر و شکر دے اس دور بچ انسان سن بکی
 لحاظ نال اپنی مستقل، پائیدار تہ خوشحال زندگی واسطے نویں سرے کوششاں شروع کر دیتاں۔
 آہستہ آہستہ انسانی زندگی بچ روانی ایندی گئی۔ اگرچہ ماضی دیاں یاداں اُن مٹ ہون دیاں ہین
 مگر تلخیاں کو ذہن تھیں کسے قدر خارج کر کے انسان سُن اپنے گرد و پیش دا جائزہ کھدا تہ اس کو
 محسوس ہو یا کہ زندگی کو خوشحال بنائے واسطے زندگی دے ہر پہلو بچ ترقی کرن واسطے تعلیم ہی
 واحد ذریعہ ہے جیہڑی زندگی دے ان مٹ انہیریاں کو دُور کر سکتی ہے۔

انتشار دے اس دور بچ موجودہ تحصیل کرناہ اُس واحد اعلیٰ تعلیمی ادارے ”ہائی سکول
 مظفر آباد“ تھیں محروم ہو گئی جتھو چند طالب علما سُن میٹرک پاس کیتی آسی۔ موجودہ تحصیل کرناہ

بچ اُس وقت صرف چند نامی مڈل سکول آسے جتھو آٹھویں جماعت پاس کیتی جل سکتی آسی مگر دسویں جماعت تک تعلیم حاصل کیتے واسطے کوئی ہائی سکول میسر نہ آسا۔ نویں ہور دسویں جماعت بچ سلسلہ تعلیم جاری رکھن واسطے اُس وقت دی سرکار سُن کر ناہ تحصیل دے ہکی مرکزی گراں کھاوڑ پارہ دے مڈل سکول کو درجہ دے کا نو ہر ہائی سکول بنایا تے علاقے دے مڈل سکولاں تھیں آٹھویں پاس کرنے والے مڈل پاس طلباء کو اسی لور ہائی سکول کھاوڑ پارہ بچ نویں جماعت بچ تہ فردسویں بچ داخل کیتا گیندا آسا۔

نذیر احمد مسعودی دارول: اسی دور بچ (۴۹-۱۹۴۸ء) مرحوم نذیر احمد مسعودی کو ہندوستانی فوج ہور سول عوام دے درمیان رابطہ کار C.L.O دی حیثیت بچ سرکار سُن تعینات کیتا۔ نذیر احمد مسعودی جیہڑے بذات خود نیلم وادی دے باشندے آسے ہور پہاڑی زبان انہاں دی ماء بولی آسی، کرناہی عوام دے ہمدرد تہ خیر خواہ آسے، انہاں سن اپنی اہلیت، تجربہ، پہاڑی قوم دا بااثر و بارسوخ مقامی باشندہ ہون دی حیثیت ہور ہک ذمہ دار سرکاری آفیسر ہون دا پورا پورا مظاہرہ کیتا۔ تحصیل کرناہ دے مقامی باشندیاں کو اُس جنگ و جدل دے دور بچ خوف دہراں تھیں دُور رکھکا نو آمدہ ہندوستانی فوجیاں نال تال میل پیدا کرکا امن و سکون دی فضا پیدا کیتی، اُس پار دے قبائلی حملہ آوراں دا جیہڑا ڈر ہور خوف لوکاں دیاں دلاں تے بہہ گیا دا آسا، فوج دی مدد ہور تعاون نال مرحوم مسعودی ہوراں سُن لوکاں کو اس غیر یقینی اور دہشت زدہ صورتحال تھیں نجات دیالی۔ اگرچہ اُس وقت دے کجھ سیاسی ذہنیت رکھنے والے معاشرے بچ منے پڑ منے دے لوک مرحوم نذیر احمد مسعودی ہوراں کو مورد الزام ٹھہریندے آسے کہ اگر مسعودی صاحب باؤنڈری لائن مقرر کرنا بچ ہندوستانی فوجاں دی مدد نہ کر دے تاں موجودہ کرناہ تحصیل اس وقت ضلع مظفر آباد دا حصہ ہوندی۔ انہاں بزرگاں عام لوکاں بچ ایہہ افواہ حقیقت بنا کا پیش کیتی دی آسی کہ کرناہ دے تروہواں طرف بارڈر لائن مقرر کرنا بچ نذیر مسعودی دا اہم کردار رہیا دا ہے۔ انہاں سیاسی حضراتاں)

بزرگاں) دے نذیر مسعودی ہوراں نال نظریاتی ٹکراؤ آسے جن دی وجہ نال نذیر مسعودی ہوراں دے ناں نال ظالم انقلاب بھی لایا گیا۔ مگر نذیر مسعودی ہوراں دا تحصیل کرناہ دے اندر وارد ہونا ہک ترقیاتی انقلاب دا پیش خیمہ ثابت ہویا۔ راقم کو فخر حاصل ہے کہ راقم ”آل جموں و کشمیر پہاڑی کلچرل اینڈ ویلفیئر فورم“ دے بانی ممبراں دی صف بچ شامل آسا۔ جس وقت فورم دی تشکیل دا وقت آیا تہ اس دی قیادت واسطے فورم دے بانی ممبراں دا ہک ٹولہ جناب نذیر مسعودی ہوراں دی خدمت بچ حاضر ہویا ہور انہاں سن بغیر کسے حیل و حجت دے فورم دی نگہبانی دا بیڑا چان دا وعدہ کینا تہ فر نور اللہ قریشی کرنا ہی دے بعد فورم دی چیئرمین شپ جناب نذیر مسعودی ہوراں دے سپرد کیئت گئی۔ اس طراں راقم انہاں دے قریب رہ کا اس گل تھیں واقف ہویا کہ بارڈر لائن مقرر کرنا بچ کیا کسے دوئے ظلمت دے پہلو بچ اُن دا کوئی رول بیہ رہیا بلکہ ایہہ سب من کہوت گلاں ہور نظریاتی اختلافات بولدے آسے۔ بہر حال نظریاتی اختلافات رکھنے والے بزرگ شخصیات بھی ہور نذیر احمد مسعودی ہوریں بھی اس دُنیاے فانی تھیں رخصت ہو گئے دے ہن۔ موجودہ نسل دُعا گو ہے کہ اللہ تعالیٰ ہر دوفریقین کو اپنی جوار رحمت بچ جاع دیوے ہور انہاں کو جنت الفردوس نصیب کرے۔ آمین۔

مرحوم نذیر احمد مسعودی تحصیل کرناہ دے لوکاں واسطے کسے تعارف دے محتاج نیہہ۔ ”مسعودی خاندان“ اہل علم، اہل بصیرت، اہل سخن ہور اہل قلم افراد دے مجموعے دانان ہے۔ انہاں دا خاندان علم دا گہوارہ رہیا دا ہے۔ انہاں دے برادر اکبر مولانا محمد سعید مسعودی اعلیٰ درجے دے سیاست دان آسے۔ ریاست جموں و کشمیر دے آئین دے مرتب کرنا بچ انہاں دا اہم رول رہیا دا ہے۔ شیر کشمیر شیخ محمد عبداللہ دے سچ باز و تصور کیئت گیندے آسے۔ انہاں دے دوئے پیرا مصطفیٰ مسعودی مرحوم ۱۹۴۷-۱۹۴۶ء دے دوران مظفر آباد اسمبلی بچ ایم ایل اے آسے۔ خود نذیر احمد مسعودی محکمہ جنگلات بچ منیجنگ ڈائریکٹر دے اعلیٰ عہدے توں سبکدوش ہوئے دے آسے۔

مرحوم نذیر احمد مسعودی دے تحصیل کرناہ بشمولہ کیرن دے لوکاں نال گہرے روابط رہنے دے ہین۔ مسعودی خاندان بالخصوص مرحوم نذیر احمد مسعودی دے بارے پنج ایہہ چند سطران اس واسطے رقم کیتیاں گیاں کہ کرناہ تحصیل پنج بحیثیت C.L.O اپنی تعیناتی دے دوران تعلیمی میدان پنج انہاں دا ہک کلیدی کردار ہیاداہے جیہڑا کرناہ دے عوام نسل در نسل یہہ پہل سکدے۔

شیر کشمیر ہائی سکول دا قیام: جیسا کہ پچھلی سطور پنج تذکرہ کیتا گیا داہے کہ موجودہ تحصیل کرناہ پنج ۱۹۴۷ء دی تقسیم دے بعد چند گنے چنے دے پرائمری تہڈل سکول آسے۔ ٹیٹوال دی تجارتی منڈی اجڑ گئی۔ تحصیل ہیڈ کوارٹر کوکنڈی دے مقام تے منتقل کیتا گیا۔ انتشار دے اس دور پنج مختلف سرکاری اداریاں دی منتقلی دے بعد ٹنگڈھار، لونٹھ، شاٹھ پلہ، سلیمان، کھاوڑ پارہ تہ کنڈی دے دیہات کو مرکزیت حاصل ہو گئی جس دے نتیجے پنج کھاوڑ پارہ گراں دے ٹڈل سکول کو لوہر ہائی سکول دا درجہ دتا گیا۔ جس دا سہرا نذیر احمد مسعودی مرحوم دے سرگینداہے۔ اُس وقت اس لوہر ہائی سکول دے پہلے انچارج ہیڈ ماسٹر سوپور دے مشہور ماہر تعلیم جناب سیف الدین سیٹھی آسے جیہڑے آج بھی بقید حیات ہین ہور برصغیر دے نامور شعرائچ شمار کیتے گیندے ہین۔ اسی دوران شیر کشمیر شیخ محمد عبداللہ ہوراں کرناہ تحصیل دا دورہ کیتا۔ کنڈی دے مقام تے جلسہ ہویا جس پنج نذیر احمد مسعودی ہوراں کرناہ تحصیل دے زعماء دے مشورے ہور تعاون نال کرناہ پنج ہک ہائی سکول دی منظوری دا مطالبہ کیتا جیہڑا شیخ محمد عبداللہ پرائمر منسٹر آف جموں و کشمیر سن تسلیم کیتا۔ ہائی سکول دی منظوری دے بعد نذیر احمد مسعودی ہوراں سن کھاوڑ پارہ دے لوہر ہائی سکول کو کنڈی دے مقام تے منتقل کیتا جتھا آج بوائز ہائر سیکنڈری سکول دا ادارہ کم کر رہیاہے۔

عمارت داکم مکمل ہونے تک طالب علماں دے کلاس ورک واسطے نذیر احمد مسعودی ہوراں قریبی رہائشی مکان دابندوبست کیتا۔ تحصیل دا پہلا ہور واحد ہائی سکول ہونے دی وجہ نال تحصیل کرناہ دے تمام دُور دراز دیہات تھیں طالب علماں دی آمد شروع ہو گئی۔ اُس وقت دے پرائمر سنٹر آف جموں و کشمیر شیخ محمد عبداللہ دے ناں نال لگے دے عوامی لقب ”شیر کشمیر“ دی مطابقت نال اس ہائی سکول دانان ”شیر کشمیر ہائی سکول کنڈی کرناہ“ رکھیا گیا جیہڑا کئی دہائیاں تک قائم رہیا۔ زمانے دے سیاسی اتار چڑھاؤ تہ ٹکراؤ دے نتیجے وچ اس سرکاری سکول دا ناں ”شیر کشمیر“ پس منظر وچ چلا گیا۔

ایم ایم کاظم دارول: اس ہائی سکول دے پہلے ہیڈ ماسٹر کیلاش پورہ بربر شاہ سرینگر دے ایم ایم کاظم آسے جہاں کو پیار نال لوک کاظمی صاحب آکھدے آسے۔ ایم ایم کاظم ۶۱-۱۹۶۰ء وچ دُوئی مرتبہ اس ہائی سکول دے ہیڈ ماسٹر بن کا آئے۔ اپنے اس پیرڈ دے دوران کاظمی صاحب سُن کرناہ دے تعلیمی ہور سماجی میدان وچ کئی کارنامے انجام دتے۔ کاظمی صاحب نہ صرف ہک ماہر تعلیم آسے بلکہ ہک مشہور سماجی کارکن ہونے دے علاوہ ضابطہ حیات Disciplined Life دے اتنے پابند آسے کہ انہاں کو ہک مثالی ہیڈ ماسٹر دے طور تے آج بھی یاد کیتا جلد اے۔

کاظمی صاحب دا ایہ دور کرناہ تحصیل دے تعلیمی تہ سماجی میدان وچ ہک انقلابی دور تصور کیتا گیندا ہے۔ انہاں سن نہ صرف اپنے ہائی سکول دے طالب علماں دے تعلیمی ذوق وچ اضافہ کیتا بلکہ پوری گرد و نواح دی سوسائٹی وچ جاگرتی دی ہک نویں روح باہ چھوڑی۔ انہاں سن پوری تحصیل کرناہ کو چار زون وچ تقسیم کرکا ہر زون دے ہٹے کٹے نڈرتہ باصحت جواناں

دیاں الگ الگ کبڈی (کوڈی) تہ والی بال دیاں ٹیماں بنا کے ہکی دوئے دے مقابلے پنج آن کے کرناہ تحصیل دے مختلف مقامات تے میچ کھڈانے دا بندوبست کیتا۔ کاظمی صاحب دے اس قدم نال عام انسان واسطے نہ صرف تفریح طبع دا سامان مہیا کیتا بلکہ پوری کرناہ دے لوکاں دے منجمد و ماغاں کو ہک نویں رستے تے فُرنادی سوچ مہیا کیتی۔ شیر کشمیر ہائی سکول دے اُس وقت دے طالب علم بھی عوامی ٹیماں نال کبڈی تہ والی بال دے میدان پنج مقابلہ آراء ہوندے آسے، جس دی وجہ نال سکول دی شہرت پنج روز بروز اضافہ ہوندا گیا۔ اس دے علاوہ ہائی سکول دے احاطے دے ہکی کوئے پنج سکول دی طرف نوڈرامہ پیش کرن واسطے ہک بڑا لکڑی دا سٹیج بنوایا گیا دا آسا تہ اس سٹیج دے نال ہی طالب علماں تہ عام لوکاں دے درمیان باضابطہ طور کشتیاں لڑنے دا بھی بندوبست کیتا گیا دا آسا۔

کاظمی صاحب دی ہیڈ ماسٹری دے دوران Co-Curricular تہ Extra Curricular کار کردگیاں دی طرف زیادہ توجہ دتے گیندی آسی۔ مثلاً چاک و چوبند سکاوٹ طالب علماں دا ہک دستہ ہمیشہ تیار رہندا آسا جیہڑا کسے بھی حاکم اعلیٰ دی سکول پنج آمد تے پرتپاک استقبال کردا آسا۔ اس دستے دی وردی انتہائی مزین ہوندی آسی۔ سکول دے چیدہ چیدہ کھلاڑیاں کو والی بال، کبڈی تہ دوئے Athletic پہلو پنج مثلاً نیزہ بازی، گھوڑ دوڑ، کر اس کنٹری دوڑ، ڈسکس تھرو، پٹ تھرو، وغیرہ پنج نہ صرف ضلعی سطح بلکہ صوبائی سطح تے منعقد ہونے والے ٹورنمنٹاں پنج شرکت کیتے واسطے پہچیا گیندا آسا۔ ہندواڑہ، سوپور، بارہمولہ، بانڈی پورہ ہور سرینگر تک اس ہائی سکول دے ہونہار طالب شرکت کر کا ہر کھیل دی ثرائی اپنے ناں کراں کا شیر کشمیر ہائی سکول کرناہ دے ناں کو چار چن لائے۔ اُس دور پنج ایل شکل دی سکولی عمارت دا بڑا ہال انہاں ٹرائیاں نال سجایا گیا دا آسا۔ کاظمی صاحب دے اس عمل دے نتیجے پنج سکول دے طالب علماں دی تعداد پنج بے پناہ اضافہ ہويا۔ ہک آرکسٹرا Band

group کاظمی صاحب اس طراں ترتیب دتا دا آسا کہ اس گروپ پنج کم از کم ترے بانسری نواز، چار عدد بین باجے بجانے والے، دو ترے بگل بجانے والے تہ باقی بیڈ پارٹی دے طالب علم شامل آسے۔ سکول دے گراؤنڈ پنج فزیکل ایکسرسائز تہ مارچ پاسٹ دے چاک و چونڈ دستے اپنی صاف و شفاف گرے رنگ دے پلیٹیا کپڑے دی وردی پنج انتہائی خوبصورت منظر پیش کر دے آسے۔ ایہی تربیت یافتہ دستے کدے کدے بینڈ باجے دی گونجدار مطابقت نال مارچ کر دے کر دے کنڈی ہائی سکول تھیں بینڈ ہار تہ فرواپس سکول پنج پہچدے آسے۔ مختلف سیاسی سرکاری تہ سماجی شخصیات کو مارچ پاسٹ دے دوران سلامی دینے دا خوبصورت انتظام بھی حسین منظر پیش کر دا آسا۔ ایہہ لگدا آسا کہ ایہہ شیر کشمیر ہائی سکول کرناہ دے طالب علم میہہ بلکہ فوج دے تربیت یافتہ دستے سامنے کھلے ہین۔ کاظمی صاحب بذات خود بینڈ ہور بگل بجانے پنج کافی مہارت رکھدے آسے۔ انہاں لظم و ضبط دا اندازہ اس گل تو لایا جھل سکتا ہے کہ سکول دی ابتدائی گھنٹی بجنے دے نال ہی سکول دا مین گیٹ بند کیتا گیندا آسا ہور ایک چہر اسی گیٹ تے تعینات کیتا گیندا آسا جیہڑا دیر نال اینے والے طالب علماں کو بلا بلا ضرورت سکول پنج مداخلت کرنے والے سماجی تہ سیاسی لوکاں کو اندر نہ چھوڑ دا آسا۔ ہک دفعہ کسے بریڈ کمانڈر دا ہک اردلی بریڈ کمانڈر دے گئے سمیت سکول دے احاطے پنج کاظمی صاحب دی اجازت بغیر داخل ہو گیا۔ چہر اسی دی فوری رپورٹ تے مین گیٹ بند کر کاکتے کو الگ بنھ کاتے اردلی کو پورا دن سکول دے گراؤنڈ پنج کان پکڑی کرال کے رکھیا۔ بعد پنج بریڈ کمانڈر سن اس ضابطہ شکنی دی معافی کہدی۔

تعلیمی نظام Curricular Side دے بارے پنج کاظمی صاحب دا تشکیل و ترتیب دتا دا ناٹم نیبل بھی بڑا عجیب ہوندا آسا۔ سیلبس دی تکمیل دے پیش نظر تہ فزیکل سائیڈ ہور کھیلواں والے سائیڈ کو متاثر کیتے بغیر ناٹم چارٹ اس طراں ترتیب دتا کہ ہر کلاس دا

پہلا پیریڈ پڑھائی واسطے مختص آسا۔ دوئے پیریڈ پنج صرف چھویں کلاس کورس۔ اسی طراں بالترتیب ہر پیریڈ پنج ہکی کلاس کورس دتے گیندی آسی تہ ایہہ سلسلہ سکول بند ہونے تک چلدا رہندا آسا۔ پیریڈ یا مارچ پاسٹ واسطے تریئے ہووے چوتھے پیریڈ دے دوران ہک پیریڈ مخصوص کیتا گیا آسا۔ جس پنج تمام طالب علم شمولیت کر دے آسے، بلاشبہ کاظمی صاحب دا دور بحیثیت ہیڈ ماسٹر کرناہ دے لوکاں تہ طالب علماں واسطے ہک سنہری دور تصور کیتا گیندا ہے جس دور پنج طلباء دے اندر تعلیمی تہ دوویاں زندگی دیاں شعبیاں اندر بے پناہ تبدیلیاں رونما ہوئیاں۔ تعلیمی ذوق پنج خاطر خواہ اضافہ ہویا۔ حقیقت ایہہ ہے کہ جیہڑے بھی طالب علم شیر کشمیر ہائی سکول کرناہ بچو دسویں جماعت پاس کر کا نکلے انہماں دے ذہناں پنج تعلیم دی قدر و منزلت اس قدر بدھ گئی کہ انہماں بچو طالب علماں دی اکثریت مزید اعلیٰ تعلیم واسطے وادی دے مختلف کالجوں پنج باوجود قلیل وسائل دے داخل ہو گئے تہ اوہی طالب علم بعد پنج اعلیٰ سرکاری عہدے تہ منصبیاں تے پنج کا سبکدوش ہوئے۔ اس واحد ہائی سکول سن پورے علاقے دی اینا والیاں نسلاں واسطے مشعل راہ داکم کیتا۔ اس سکول دے فارغ شدہ بڈھے طالب علم بھی آج فخر نال آکھدے ہین کہ اسیں ”شیر کشمیر ہائی سکول کرناہ“ دی پیداوار ہاں۔ ۱۹۷۶ء پنج اس ہائی سکول کو ہائر سیکنڈری دا درجہ دتا گیا داہے۔ مقالہ چونکہ تفصیل طلب ہے لہذا گل بچو گل نکلدی ہے۔ ہر اُس ہستی دا ذکر کرنا مقالہ نگار دی ذمہ داری ہے جس سن تحصیل کرناہ دی تعلیمی، سماجی ہووے اقتصادی ترقی پنج اہم رول ادا کیتا داہوئے۔

ڈاکٹر جہانگیر دانش ہوراں ہائر سیکنڈری سکول کنڈی پنج اپنی پرنسپل شپ دے دوران چند سال پہلاں ہک تعلیمی رسالے ”شاردا“ دا اجراء کیتا۔ اُس میگزین پنج انہماں سن بحوالہ مذیر احمد مسعودی بہ قلم جہانگیر دانش ہک مضمون ”کرناہ میں تعلیمی ترقی“ دے عنوان نال تحریر کیتا دا ہے جس پنج اوہ لکھتے ہین کہ ٹیٹوال دے آر پار ہندوستانی اور پاکستانی فوجاں دے چند روزہ

نکراؤ دے نتیجے بچ ٹیٹوال دی تجارتی منڈی اُجڑ گئی۔ لوک محفوظ مقامات دی طرف منتقل ہون لگے۔ اس افراتفری دے دوران ”فرنٹ لائن تے مخدوش حالات دے پیش نظر ٹیٹوال سکول کوئٹن بمقام کنڈی کھول دتا گیا“ راقم کو چونکہ اس بیان نال اتفاق نہ آسا۔ لہذا راقم سُن انہاں پرانی برگزیدہ شخصیات کو لو حقیقت جاننا چاہی جیہڑے اُس وقت کھاوڑ پارہ دے لُو ہر ہائی سکول بچ تعلیم حاصل کر رہے آسے یا ملازم ہو گئے دے آسے جہاں بچ ریٹائرڈ ماسٹر راجہ محمد اسماعیل خان تہ نور احمد قریشی شامل ہن۔ انہاں اِس گل دی تردید کیتی تہ آکھیا کہ کنڈی دے مقام تے منتقل ہون والا سکول ٹیٹوال دائمل سکول نہ آسا بلکہ کھاوڑ پارے دائمل سکول آسا۔

الغرض کنڈی دے مقام تے شیر کشمیر ہائی سکول دی عمارت دی تعمیر دامسلہ درپیش آیا۔ اُس وقت دے سول ایڈمنسٹریٹو D.F.O نذیر احمد مسعودی ہوراں علاقہ کرناہ دے ذی عزت، اہل علم برگزیدہ شخصیات دے تعاون نال عمارت دی تعمیر واسطے تقریباً دو کنال دارقبہ کنڈی دے قاضی خاندان کو لو اپنے ناں کراں کاسکولی عمارت دی تعمیر واسطے وقف کردتا۔ تعمیری لکڑی جمع کرنا دی مہم شروع ہو گئی تہ علاقہ کرناہ دے لوکاں سن حسب استطاعت دل کھول کالکڑیاں جمع کیتیاں۔ تحت ضرورت کارآمد تعمیری لکڑی جنگل بچو بھی آندے گئی، جس بچ سکول دے طالب علماں دی مشقت تہ محنت بھی شامل آسی۔ کرناہ تحصیل دے پہلے گریجویٹ قیصر الدین قیصر شیر کشمیر ہائی سکول کرناہ دا طالب علم ہونا دے حوالے نال ہکی جگہ رقم طراز ہن:

I happend to be a student of this institution during my boy hood and owe a lot to my teachers and colleagues of that time who played a remarkable role in shaping my future life. Those were the golden days when the society was free from class prejudices and we were unitedly

fighting against the ignorance. I have carried stones from Batta Maji Nalah near Karanoo and timber from Zarla and kachadayan forests for the construction of the school building along with other students, teachers and Jenab-e-Nazir Masoodi.

صاف ظاہر ہے کہ اُس وقت دے لوکاں ہو طالب علمائے سُن اپنی ترقی دیاں راہواں آپ کھولیاں۔ اُنہاں اپنے علاقائی جذبے نال کم کھدا مگر کسے سرکاری امداد دے انتظار بچ اپنے وقت کو ضائع بیہہ کیتا۔ اگر اوہ ایسا کر دے تہ تاں کرناہ تحصیل نہ صرف تعلیمی بلکہ سماجی سیاسی تہ اقتصادي میدانان بچ کئی سال پچھا چلی گئی دی ہوندى۔ کاش آج دے تعلیم یافتہ سماج دے نو جوان ترقی دیاں راہواں تے اگلا قدم رکھنا تھیں پہلاں ہک نظر مُڑا اپنے اسلاف دے ماضی تے مارن تہ اُنہاں واسطے ترقی دیاں منزلاں طے کرن واسطے کتیاں لوکاں کتیاں عظیم قربانیاں دتیاں۔

اسی شیر کشمیر ہائی سکول دے ہک ہو رہو نہار طالب علم جنہاں کو اپنے والد مرحوم ماسٹر قاضی غلام نبی قریشی دیاں دُعاواں تہ کاوشاں نال ریاست دے سب تھیں اُچے تعلیمی مرتبے تے پہچایا اوہ ہین ڈاکٹر عبدالواحد قریشی۔ ڈاکٹر عبدالواحد قریشی کشمیر یونیورسٹی دے وائس چانسلر دے عہدے تھیں سبکدوش ہون دے نال نال ہی سنٹرل یونیورسٹی دے وائس چانسلر مقرر ہو گئے دے ہین۔ اُنہاں بھی اپنے ہکی میگزین دے پیغام بچ شیر کشمیر ہائی سکول کرناہ نال اپنی وابستگی دا اظہار انہاں الفاظاں بچ کیتا دا ہے:

"It is in this institution that we have spent the most informative and impressionable period of our life. The

school has indeed played a tremendous role in the socio-economic transformation of our area. On this occasion I am reminded of the great teacher Late Jenab M. M. Kazim, affectionately called Kazmi Sahib, who headed this institution twice. He not only managed the school in an excellent way inspite of all the constraints of resources bound to be faced by the Government school in a far-flung area but also led the whole local society in all possible ways like a true reformer".

اپنے وقت دا پہلا تہ واحد "شیر کشمیر ہائی سکول کرناہ" تحصیل کرناہ دے سادہ، بے بس، بے آسرا، مجبور تہ غربت زدہ لوکاں دے خاباں دی تعبیر آسا۔ ایہہ نذیر مسعودی دے ہتھاں دا لایا دا اوہ سدا بہار پھلدار ٹوٹا ہے جس دی آبپاری موجودہ نسل دے نوجواناں دے اسلاف سُن اپنے خون پسینے نال کیتی تہ اس دا مٹھا لڈیر پھل آج ہر کھر دے افراد دا ذائقہ بنیا دا ہے۔

ابتدائی دور بچ اس ہائی سکول دے دسویں جماعت دے طالب علماں کو ہک ہو رنا قابل برداشت پریشانی دا سامنا کئی سال لاں تک کرنا پیا۔ اوہ ایہہ کہ کرناہ دے طالب علماں کو دسویں جماعت دا امتحان دینے واسطے ہندواڑہ گینا پیندا آسا۔ ایہہ اوہ دور آسا جدوں طالب علماں کو ہندواڑہ تک پیدل تقریباً سو میل دا سفر طے کرنا پیندا آسا۔ موجودہ کپواڑہ، ٹنگڈھار سٹرک اُس وقت اگرچہ تعمیر ہوئی دی آسی مگر اس تے ہلکیاں فوجی گڈیاں ہی کدے کدے چل دیاں آسیاں۔ طالب علماں کو ہک تہ یاراں ہزار فٹ دی بلند گلی نستہ چھن (سادھنا) ٹپنی پیندی آسی مگر عرفانی ہواواں تہ طوفان بھی انہاں بلند ہو ر مہم ارادہ رکھنے والے بہادر تہ باہمت طالب علماں دا راستہ

کدے روک نہیہ سکے۔ ہندواڑہ جیسے دور دراز مقام تے انہاں طالب علماں دا کوئی واقف کار، رشتہ دار یا دوست نہ ہوندا آسا کہ انہاں دی آؤ بھگت، کھانا دانہ پانی یا راتیں دی رہائش دا خاطر خواہ بندوبست ہو سکدا۔ کئی طلباء اپنا راشن نال کہن کا گیندے آسے تہ کئی طلباء امتحانات دے دوران قریبی مسجد اں پنج راتاں گزار دے آسے۔ اتنی پہاری مصیبت دے باوجود انہاں طالب علماں دے حوصلے کدے پست نہیہ ہوئے۔ انہاں اپنا دل نہیہ چھاڑیا۔ آخر ”آہ جاتی ہے فلک پہ رحم لانے کے لئے“ قدرت کو طالب علماں دی بے بسی تہ علاقے دی پسماندگی تہ رحم آیات ۵۸-۱۹۵ء پنج دسویں جماعت دا امتحانی مرکز قائم ہویا۔ طلباء سن آرام داسا کہدا۔ البتہ علاقہ کیرن دے دسویں جماعت دے طلباء کو دسویں جماعت دا امتحان دتے واسطے کرناہ پہچنا پیندا آسا۔ ایہہ سلسلہ ۶۵-۱۹۶۳ء تک جاری رہیا، جس وقت کیرن پنج ہائی سکول قائم ہو گیا۔

دکھا دکھی شیر کشمیر ہائی سکول دی کارکردگی دا اثر علاقے دے دوئے سکولاں تے گہرا پیندا گیا، جس دے نتیجے پنج پرائمری تہ مڈل سکولاں دا تعلیمی معیار بہتر ہوندا گیا۔ طلباء تہ طلباء دے والدین دا تعلیمی ذوق اس قدر بدھدا گیا کہ غربت دے باوجود لڑکے جوق در جوق سکولاں پنج داخل ہون لگے۔ اُستادہ اگرچہ پرائمری ہو ر مڈل پاس آسے مگر تعلیمی لگن ہو ر قومی جذبے تھیں سرشار آسے۔ سکولاں پنج بچیاں دی تعداد پنج حیران کن اضافہ ہوندا گیا۔ علاقے دے لوکاں دی غربت ہو ر مفلوک الحالی دا اندازہ اس گل تھیں لایا جُل سکدا ہے کہ چند ہک درمیانہ درجے دے لوکاں کو چھوڑ کا باقی ساریاں لوکاں دے بچے یا تہ ننگے پیڑاں سکول گیندے آسے یا فرکباہ دیاں اپنے کہر پنج بنی دیاں جُتیاں (پُولاں) لاء کا گیندے آسے۔ پیراں پنج بوٹ خرید کا لینا دی لوکاں کو طاقت نہ آسی۔ کئی میلاں دا پیدل سفر طے کر کا شدید برفباری پنج سکول تک پہچنا کوئی آسان گل نہ آسی۔ مختلف گراواں کو آپس پنج ملانے واسطے رابطہ سڑکاں دے بجائے کچے تہ

تنگ ہو رہے تھے۔ سول گڈیاں دانام و نشان نہ آسا۔ تن بدن دے کپڑیاں دا ایہہ حال آسا کہ اوہی کپڑا سکول بچ لاء کانچے گیندے آسے تہ اوہی کپڑا کھر بچ بھی استعمال ہوندا آسا۔ دُورے کپڑے عام لوکاں دے بچیاں کو میسر نہ آسے۔ کھانے پینے دا ایہہ حال آسا کہ صبح دے وقت مکئی دی رُٹی ساگانال کھیندے آسے یا فرگزری رات دا بچیاں دا پھت (چاول) دال یا ساگانال کھا کا سکول چلے ایندے آسے تہ فرشام کو کھر بچ کا جو ملدا آسا اُس نال اپنا ٹھڈ پھر دے آسے۔ نمکین یا پلٹن چاء دا رواج عام نہ آسا۔ چاء صرف چند گنے پئے آسودہ حال لوکاں دے کھراں بچ استعمال ہوندا آسے۔

اتنی مشکل، کٹھن تہ مصائب تھیں پھری دی زندگی بچ بھی کرناہ تحصیل دیاں بچیاں سن اپنی تمام تر توجہ تعلیم دے حصول واسطے وقف کیتی۔ قسمت دی اپنی تقسیم بھی ہوندا ہے، جس کو اللہ تعالیٰ کسے رُتبے تھیں نواز دا ہے اوہ بعد بچ دوئیاں لوکاں کو حوصلہ دے کا آکھدا ہے کہ اُس سُن اپنی محنت نال اپنی قسمت دے دروازے کھولے یا تقدیر کو بدلیا۔ حالانکہ ایسا نیہہ ہوندا۔ اساں بہت سارے ایسے لوکاں دا بھی مشاہدہ کیتا ہے کہ جہاں سُن کسے مقصد دے حصول واسطے بچ سر پیر مارے، بڑی مشقت ہو ر محنت کیتی، تکلیفاں چائیاں مگر اوہ اپنی منزل تک نیہہ پہنچ سکے۔ لہذا جہاں طالب علماں دا تقدیر سُن ساتھ دتا اُنہاں کو اپنی زندگی دا مقصد حاصل ہو گیا تہ کئی ایسے ہونہار طالب علم بھی آسے جیہڑے تعلیمی میدان بچ کئی طالب علماں کو پچھاڑ دے آسے مگر دُورے طرفوں غربت سُن اُنہاں دی ترقی دیاں راہواں مسدود کر چھوڑیاں۔ کئی ذہین طلباء جہاں دا تعلق غریب کھرانیاں (خانداناں) نال آسا اوہ اپنی تعلیم کو ادھورا چھوڑ کا اپنے غربت زدہ ماحول بچ واپس چلے گئے۔

کرناہ بچ ابتدائی تعلیمی دور بڑا مشکل دور آسا۔ زیر تعلیم طلباء دی اکثریت کو اپنے کھراں بچ کوئی راہنمائی کرنے والا نہ ہوندا آسا۔ پرائیویٹ طور تہ ٹیوشن دانہ تہ رواج آسا ہو ر نہ ہی

اساتذہ میسر آئے۔ کہراں بیچ راتیں پڑھنے واسطے روشنی داکوئی معقول انتظام نہ آسا۔ لال ٹین، دیایا بتی بالنے واسطے مٹی داتیل دستیاب نہ آسا۔ بجلی دے ناں تھیں بھی لوک واقف نہ آئے۔ جنگل بچوؤنی بیاڑی (کارو) دے درخت دیاں جگڑاں (تیل) والیاں مَکھڑاں (مکڑے) پٹ کالوک آندے آئے۔ کہر بیچ انہاں لکڑیاں دے نکلے نکلے پتلے تقریباً ہک فٹ لمبے تہ ادھی یا ہک انچ موٹے مکڑے بنا کا چلپے دے ڈالاں تے راتیں بدل دے آئے تہ انہاں ہی دلہی دیاں چھنگاں دی لوئی (روشنی) بیچ طالب علم کچھ دیر تک پڑھ دے رہندے آئے۔ صبح جس ویلے اوہ اٹھدے آئے تہ انہاں دیاں شکلاں قطعی سیان نہ ہوندیاں آسیاں۔ منہہ تہ ناساں تہواں ہی تہواں ہو گیندیاں آسیاں۔ آج دے جدید دور دے مقابلے بیچ اُس وقت زندگی دے ہر پہلو بیچ سہولتاں قطعی نایاب آسیاں۔ سرکاری وسائل محدود تہ سماجی مسائل زیادہ آئے۔ حقیقتاً اُس دور بیچ جہاں طالب علماں سُن اتنی زیادہ مصیبتاں تہ تکلیفاں داسا منا کر کے اپنی پڑھائی کو جاری رکھیا اوہی طالب علم ریاستی سطح تے بڑے بڑے عہدیاں تہ منصبیاں تک پہنچ سکے۔ تعلیمی ماحول میسر نہ ہون دے باوجود اوہ طالب علم کالجیاں تہ یونیورسٹیاں تک اعلیٰ تعلیم دے حصول واسطے پہنچنا بیچ کامیاب رہے۔ ۱۹۵۰ء تھیں ۱۹۶۰ء تک تحصیل کرناہ جیسے پسماندہ علاقے تھیں گریجویشن پاس کرنا ہک معجزے تھیں کم نہ آسا۔ کرناہ تحصیل دے سب تھیں پہلے گریجویٹ قیصر الدین قیصر آئے۔ جہاں داتعلق کرناہ تحصیل دے گنڈی گجراں گراں تھیں ہے اوہ ریاست بیچ کئی اعلیٰ I.A.S. کیڈرز دے عہدیاں تے فائز رہے۔ ریاستی پبلک سروس کمیشن دے ممبر بھی رہے۔ انہاں داتعلق کرناہ دے گوجر طبقے نال ہے تہ گوجر بکروال طبقے دی فلاح و بہبود واسطے سرکاری سطح تے تشکیل دتے گیاں کئی فلاحی کمیٹیاں دے ممبر بھی ہین۔ ہک بلند پایہ شاعر، ادیب تہ قلم کار ہین۔

ابتدائی دور بیچ انتہائی کٹھن ہوور مخالف حالات بیچ کسے طالب علم دا گریجویشن پاس کرنا

باقی طالب علماں واسطے مشعل راہ ثابت ہو یا۔ شیر کشمیر ہائی سکول کرناہ پنج دسویں جماعت دا رول (تعداد) بڑا کہٹ ہوندا آسا۔ تاہم ہر سال تقریباً ۴۰ تھیں دس تک طلباء امتحان پنج کامیاب ہوندے آسے تہ فراہنہاں بچو بھی اکاڈ کا لڑکے ہی گیارہویں جماعت پنج داخلہ کہدے واسطے بارہمولے یا سرینگر دے کالجوں تک پنج سکدے آسے۔ کالج داما حول ایسا لگدا آسا جیہاں کرناہ دا طالب علم ہک ناقابل تصور دنیا پنج پنج گیندا آسا۔ کالج تک اُس وقت تعلیم دے حصول واسطے پہنچنا اپنی ہی بساط تہ ہمت تہ مصمم ادارے تے منحصر ہوندا آسا۔ کئی بے حوصلہ، کم ہمت تہ مالی لحاظ نال کمزور طالب علم کالج دی تعلیم ادھوری چھوڑ کا واپس آگیندے آسے۔ البتہ اُس وقت دسویں پاس اُمیدوار کو تھوڑی بہت جدوجہد دے بعد محکمہ تعلیم یا محکمہ جنگلات وغیرہ پنج نوکری مل گیندی آسی۔ اُس دور دا کوئی بھی میٹرک پاس بے کار، بے روزگار نہیں رہیا۔

موجودہ تحصیل کرناہ دا محدود و مختصر علاقہ وجود پنج اینے دے فوراً بعد ہی کئی مسلسل مصیبتاں تہ آفات دا شکار رہیا دا ہے۔ جس دی وجہ نال علاقے پنج فلاحی و بہبودی دے سلسلے پنج چائے دے قدم کافی متاثر ہوئے۔ بصورت دیگر کرناہ تحصیل دی جیہڑی قابل قبول یا قابل قدر صورت حال زندگی دے ہر میدان پنج آج نظر ایندی ہے۔ ایہہ آج تھیں تریہہ یا چاہلی سال پہلے ہونی چاہی دی آسی۔ سرکار کو ۱۹۴۷ء دے بعد دے چند سال نظم و نسق تے ربط و ضبط بحال کرنا پنج لگ گئے۔ مالی وسائل دی کمی تہ دور دراز پسماندہ علاقیاں دی طرف عدم توجہی سُن لوکاں کو غربت دے حصار بچو باہر اینا تہ اپنے آپ کو بد لنادی فرصت نہیں دتی۔ لیکن کرناہ پنج تعلیمی نظام دے مسلسل بہتر ہونادی وجہ نال لوکاں پنج جاگرتی تہ خود اعتمادی دا جذبہ بیدار ہوندا گیا۔ اہل علم تہ ذی شعور ہستیاں کو پتہ لگ گیا کہ اپنے بنیادی حقوق کس طراں نال حاصل کیے جُل سکتے ہین۔ کرناہ دیاں لوکاں دا رابطہ کرناہ تھیں باہر وادی کشمیر دے لوکاں، سیاسی تہ سماجی کارکنان نال

بحال ہوندا گیا۔ پڑھے لکھے طبقے تہ سماج دے بہترین دماغ شخصی راج تہ جمہوری قدریں تھیں آہستہ آہستہ واقف ہوندے گئے جس دے نتیجے پنج کرناہ دے باشندیاں دی خوشحالی تہ فارخ البالی واسطے اکادکا منصوبے ترتیب دتے گئے۔

عام لوکاں دی مروجہ تعلیم دی طرف توجہ مبذول کرالے پنج مرحوم نذیر مسعودی دی قیادت پنج اُس وقت دے اُستاداں دا ہک ٹولہ صبح شام لوکاں دیاں کہراں پنج پنج کا اُنہاں کو تعلیم دی افادیت تھیں آگاہ کر دے آسے۔ اس قدم دا شاندار نتیجہ ایہہ نکلیا کہ لوکاں سُن اپنے بچیاں کو سکولاں پنج داخل کرنا شروع کردتا۔ روز بروز سکولی طلباء دی تعداد پنج حیران کن اضافہ ہوندا گیا تہ فر خاطر خواہ تعلیم دینا واسطے ضرورت محسوس کیتے گئی کہ تقریباً ہر گراں پنج ہک پرائمری سکول تہ کم از کم دو دو اُستاد مزید تعینات کیتے جُلن۔ کرناہ پنج محکمہ تعلیم دا کوئی سربراہ یا اعلیٰ عہدے دا تحصیل آفیسر نہ ہوندا آسا۔ شیر کشمیر ہائی سکول کرناہ دا باصلاحیت ہیڈ ماسٹر ہی اپنا فرض منصبی ادا کرنا واسطے کدے کدے علاقے دے سکولاں کو نظر دیندا آسا۔ اُس وقت ضلع بارہمولہ پنج ہندواڑہ تہ اس دے نواحی علاقے، کپواڑہ تہ اس دے گرد و پیش واقع سکولاں دے نظم و نسق دی بحالی تہ دیکھ ریکھ واسطے ہک ”انسپکٹر آف سکولز“ تعینات ہوندا آسا جیہڑا سال پنج ہک وار کرناہ تحصیل دا بھی دورہ کردا آسا۔ اُستاداں دی ماہانہ تنخواہ بھی ہندواڑہ تھیں واگذار ہوندی آسی۔ اُستاداں تے پڑھائی دا پہار اس قدر آسا کہ دس بجے تھیں چار بجے تک مسلسل اوّل درجے تھیں پنجویں جماعت تک تمام مضامین پڑھالنا تہ فر معصوم تہ شریر بچیاں دی نگرانی، اُن دی صفائی ستھرائی، سکول دے لوازمات دی کمی، سکولی عمارت دانہ ہونا، انہاں تمام مشکلاں دے باوجود اُستاداں دے درس و تدریس دے حوالے نال کدے حوصلے پست نیہہ ہوئے بلکہ ہیکھیاں پٹیاں میلاں دا سفر طے کرکا بروقت اپنی ڈیوٹی تے حاضر ہونا ہر فر شام تک بچیاں کو بغیر کسی وقفے دی تعلیم دینا، ایہی اُنہاں دا فرض منصبی آسا تہ پیشے نال کچی لگن آسی۔

وقت دی رفتار دے نال تعلیمی میدان بچ ترقی دی رفتار بچ بھی اضافہ ہوندا گیا۔
 گزرے وقت دے مقابلے بچ آج تحصیل کرناہ تعلیمی لحاظ نال اس قدر ترقی دی راہ تے گامزن
 ہے کہ ضلع کپواڑہ بچ اس دا پہلا نمبر ہے۔ آج ہر کنبے دا ماحول ہک تعلیمی ماحول بن گیا دا ہے۔
 آج تمام زندگی دیاں ضرورتاں کو نظر انداز کر کا ہر فرد تعلیم دے حصول دی طرف مائل ہے۔ زمانہ
 ماضی قریب بچ تعلیم نسواں دا تصور بھی نہ کیے گیندا آسا مگر ۱۹۶۰ء تا ۱۹۷۰ء دے درمیانی وقفے
 بچ چند ہک آسودہ حال خاندان دیاں لڑکیاں اٹھویں جماعت تک تعلیم حاصل کرنا دے بعد
 مقامی سکولاں بچ بحیثیت اُستائیاں تعینات ہو گئیاں۔ اگرچہ انہاں دی تعلیمی اہلیت یا قابلیت
 اس قدر نہ آسی کہ اوہ تہلی بخش طور تے سکولاں بچ تعلیم دے سکے مگر اس دا نتیجہ ایہہ بھی نکلیا کہ
 مادی لحاظ نال جس وقت انہاں دی کہریلو پوزیشن مستحکم ہو گئی اُن دی دکھا دکھی ہر کہر دا ایہہ
 رجحان بن گیا کہ اوہ بھی اپنی بچیاں کو مروجہ تعلیم تھیں روشناس کرا لے۔ ایہہ بھی یقینی آسا کہ اُس
 وقت میٹرک پاس کرن والیاں لڑکیاں کو محکمہ تعلیم بچ اُستانی دی نوکری بہ آسانی مل گیندی آسی
 کیاں کہ سرکار دی طرفوں قائم کیے گئے لڑکیاں دے سکولاں بچ اُستائیاں دی ضرورت آسی تہ
 سرکار اُس میٹرک پاس ہک تعلیمی معیار مقرر کر کا ترجیحی بنیاداں تے کرناہ دیاں لڑکیاں کو ہی
 انہاں سکولاں بچ تعینات کیتا۔ اگرچہ آج بھی کئی لڑکیاں دے سکولاں بچ اُستائیاں دی کمی
 ہے ہو اس کمی کو پورا کیے واسطے مرد اُستادہ کو تعینات کیتا گیا دا ہے۔

(خواتین) لڑکیاں دا تعلیمی معیار بھی کافی حد تک بہتر ہو رہیا ہے۔ کرناہ دی تہرتی تے
 پیدا ہونے والیاں نسلاں انتہائی ذہین ہین۔ ایہہ مٹی بڑی ذرخیز ہے، اس مختصر مگر دور دراز
 علاقے دے لڑکے ہور لڑکیاں دی اہلیت قابلیت تہ ذہنی ذرخیزی دا اندازہ اس گل تھیں لایا جا
 سکتا ہے کہ ایہہ پروفیشنل کالج بچ داخلہ کھدے واسطے شہر دے تربیت یافتہ تہ ہر طراں دیاں
 سہولتاں تھیں فیضیاب طلباء نال مقابلہ کر کا اپنی ذہنی برتری دا الوہا منال دے آئے ہین۔ کرناہ دی

تہرتی دی پیداوار آج کئی درجن لڑکیاں تہ لڑکے سرجن سپیشلسٹ تہ ماہر فزیشن دے فرائض نبھائے واسطے وادی دے مشہور و معروف ہسپتالاں پنج تعینات ہیں۔ انجینئرنگ دے میدان پنج بھی اس تہرتی سن محل نال کم نیمہ کھدا۔ اس وقت کئی درجن کرناہ تحصیل دے مایہ ناز انجینئر انجینئرنگ دے میدان پنج کارہائے نمایاں انجام دے رہے ہیں۔ کئی درجن لاگرجویٹ منظر عام تہ آئے جہاں بچو چند ہک KCS کرکا انصاف دی کرسی تہ بحیثیت پنج تعینات ہوئے۔ کئی طالب علم KFC کرکے اس وقت محکمہ جنگلات پنج اعلیٰ عہدیاں تے فائز ہیں بلکہ چیف کنزرویٹور فارسٹ دے منصب تک بھی پہنچ گئے۔ ہک درجن تھیں زیادہ KPS آفیسر وادی دے مختلف اضلاع پنج تعینات ہیں۔ KAS تہ IAS کیڈر دے اعلیٰ عہدے داران دی بھی ہک بڑی تعداد کرناہ دی تہرتی تھیں پیدا ہوئی تہ مختلف محکمیاں دے سربراہان دی حیثیت پنج اپنے سرکاری فرائض انجام دے رہے ہیں تہ کجھ ہک سبکدوش بھی ہو گئے۔ تعلیمی شعبے دے حوالے نال دکھاں تاں کرناہ دی سرزمین انتہائی خوش قسمت واقع ہوئی دی ہے۔

سال ۱۹۴۷ء دی تقسیم دے بعد انتشاری کیفیت یا صورت حال دے دوران بھی تعلیم دا سلسلہ تقریباً جاری رہیا، البتہ سارے علاقے دے اندر تعلیمی ماحول دے پھیلاؤ یا قائم ہونا واسطے ہک طویل عرصہ درکار آسا۔ سکولاں دی گنی چنی دی تعداد طلباء دی تعداد پنج روز اضافے دے پیش نظر نا کافی آسی۔ تعلیمی سہولتاں دا فقدان آسا۔ طالب علماں کو درسی کتاباں خرید کا پڑھنا دی طاقت نہ آسی۔ ہکی ہکی کتاباں دی سیٹ پھٹنے ترٹنے دے باوجود کئی سالوں تک اگوائے والے انہاں طالب علماں دے کم ایندی آسی جیہڑے کتاباں دی قوت خرید تھیں محروم ہوندے آسے۔ اُس دی بہ نسبت آج دے دور پنج ایسے ایسے ذرائع، ایسی ایسی سہولتاں تہ مراعات فراہم کیتیاں گئی دیاں ہیں کہ کوئی شخص اپنے بچیاں کو ادنیٰ تھیں اعلیٰ درجے تک تعلیم حاصل کرالنا پنج کوئی تنگی، کوئی تکلیف یا بہار محسوس نیمہ کردا۔

آج سرکاری ہو ر غیر سرکاری سکولوں دی تعداد پنج ناقابل یقین حد تک اضافہ کیٹا گیا دا ہے۔ جس گراں پنج کدے کوئی پرائمری سکول دا تصور بھی نہ کرسکدا آسا۔ آج اُس گراں دے تقریباً ہر محلے پنج سرکاری سکول کھولے گئے دے ہین۔ سکولوں دے اندر تدریسی عملے پنج تحت ضرورت اضافہ کیٹا گیا دا ہے۔ پڑھے لکھے ڈگری یافتہ تہ تربیت یافتہ نو جواناں کو مضمون (Subject) دی الگ الگ تدریس واسطے تعینات کیٹا گیا دا ہے۔ اُس وقت دے اُستاد کو ۱۰ بجے صبح تھیں شام چار ساڑھے چار بجے تک بچیاں کو پڑھا لنادے عمل پنج مصرف رہنا پیندا آسا جبکہ آج دے اُستاد کو زیادہ تھیں زیادہ اپنے مخصوص مضمون پنج صرف دو گھنٹے تک پڑھا لنا پیندا ہے۔ آج اُستاداں دی تربیت ہو ر مہارت واسطے مختلف ٹریننگ کورسز دا نظام موجود ہے جبکہ اُس وقت ایہہ چیز بعید از قیاس آسی۔ اُس وقت دے اُستاد کو تمام مضامین خود پڑھا لنے پیندے آسے جبکہ آج ہر مضمون دا الگ الگ ماہر اُستاد موجود ہے جس کو کسے دوئے مضمون نال کوئی واسطہ ہیہ۔ آج ہر کھر پنج بچے کو راجہائی کیتے واسطے الگ یادو یا زیادہ پڑھے لکھے تہ ڈگری یافتہ افراد موجود ہین جبکہ اُس وقت سوائے استاد دے کوئی دوا فر دار راجہائی دے قابل نہ آسا۔

”شیر کشمیر ہائی سکول کرناہ“ کو ترقی دے کاسرکار سن ۱۹۷۶ء پنج ہائر سیکنڈری سکول بنایا۔ اس ہائر سیکنڈری دے قائم ہونا نال کرناہ دے طالب علماں کو اپنے ہی علاقے پنج بارہویں جماعت تک پڑھنا دا موقعہ نصیب ہو یا، ورنہ اُس تھیں قبل جدوں ہائر سیکنڈری سکولوں دی سکیم رائج نہ آسی۔ کرناہ دے میٹرک پاس طالب علم کو وادی دے کالجوں پنج بالواسطہ گیارہویں جماعت پنج داخلہ کہنتا پیندا آسا۔ والدیناں دے محدود وسائل دی وجہ نال کالج پنج داخلہ رہائش تہ کھانے پینے دے اخراجات، داخلہ فیس، نویں ماحول دے مطابق لباس وغیرہ دے جملہ اخراجات طلباء واسطے ناقابل برداشت آسے۔ ۱۹۷۶ء پنج ہائر سیکنڈری سکول دے قیام دی وجہ نال ایہہ اخراجات کہٹ گئے لیکن پھر بھی آسودہ حال خانداناں دے لڑکے تہ

لڑکیاں بڑی چاہت ہو ر شوق نال کالج بچ ہی داخلہ کہتا پسند کر دے آسے۔ آج کرناہ دیاں
باشندیاں دی تقدیر سن ساتھ دتا تہ چار سال پہلاں سرکار سن کرناہ والیاں کو انتہائی صابر ہونے
دے صلے بچ ہک ڈگری کالج عنایت کیتا جیہڑا پچھلے دو ترے سالان تھیں باضابطہ طور کم کر رہیا
ہے ہو ر اس کالج بچ بھی تعینات تدریسی عملہ اسی تہرتی دی دین ہے جہاں بچ پرنسپل پروفیسر
تے لیکچرار شامل ہین۔

اس وقت موجودہ تحصیل کرناہ بچ دو تعلیمی زون قائم ہین۔ ہر زون دا ہک الگ زونل
ایجوکیشن آفیسر تہ ہک زونل ایجوکیشن پلاننگ آفیسر دے علاوہ ہک ہک زونل فریکل ایجوکیشن
آفیسر تعینات ہین۔ جیہڑے باضابطہ طور تے اپنے اپنے کم بچ لگے دے ہین۔ ہر دو ایجوکیشنل
زون (ٹکنڈ ہار زون تہ ٹیٹوال زون) بچ سروا شکھشا ابھیان سکیم دے تحت سینکڑے پرائمری
سکول درجناں مڈل سکولاں دے علاوہ تقریباً سولاں ہائی سکول، چار ہائر سیکنڈری سکول تہ ہک
ڈگری کالج شامل ہین۔ حیران کن گل ایہہ ہے کہ انہاں تمام سکولاں یا اداریاں دا تدریسی عملہ
۵۹ فیصد مقامی استاداں تے مشتمل ہے۔ حالاں بھی اعلیٰ تربیت یافتہ B.A, B.Ed,
M.A, M.Ed, Ph.d, M.phil وغیرہ گریجویٹ تہ پوسٹ گریجویٹ امیدواراں
دی ہک چھٹی خاصی تعداد بے روزگار ہے تہ کئی بد نصیب سرکاری ملازمت حاصل ہونادی مقررہ
معیاد پار کر کا سرکاری نوکریاں دے حصول تھیں محروم ہو گئے دے ہین۔ مگر خدا دا شکر ہے کہ اپنی
لکھاں روپے پونجی خرچ کرکا، دن رات محنت و مشقت نال کم کہن کا نوکری تھیں محروم ہونے
دے باوجود بھی کسے امیدوار سن خود کشی دے بارے کوئی قدم نہیہ چایا ورنہ ایسیاں وارداتاں
دی ایسے مرحلیاں تے پوری توقع ہوندی ہے۔

تعلیم کو ہر کہر بچ عام کیتے واسطے مرکزی سرکار دی طرفو طلباء دی حوصلہ افزائی تہ مالی بوجھ
کہٹ کرنا واسطے سکولاں بچ اوہ تمام سکیمیاں رائج ہین جہاں تھیں طالب علم استفادہ چاسکدے

ہیں۔ مثلاً دو پہر دا کھانا، وردی ہو رکتا باں سرکاری طرفوں مفت تقسیم ہوندیاں ہین۔ اس دے علاوہ پہاڑی زبان تہ گوجری زبان بولن والے طلباء واسطے الگ الگ سالانہ وظیفے دی رقم دتی جلدی ہے جیہڑی انہاں بچیاں دے دیگر تعلیمی اخراجات فیس، کاپیاں، پنسلں وغیرہ تھیں بھی بدھ کا ہوندی ہے۔ غرض ایہہ کہ کسے والد تے اُس دے زیر تعلیم بچے دا کوئی پہار میہہ۔

ذرائع آمدن: کرناہ بچ کارخانے یا دستکاریاں دے حوالے نال نہ کوئی پیش رفت پہلیاں آسی تہ نہ ہی آج ہے۔ آبادی دے تناسب نال زمینی رقبہ اتنا قلیل ہے کہ جیہڑا رقبہ آج موجود ہے اوہ بھی رہائشی عمارتاں دی تعمیر واسطے مختص کیتا جل رہیا ہے۔ زمینداری پیشہ ہُن صرف پیشے دی حد تک ہے آمدن دا ذریعہ نہ پہلے آسا تہ آج ہے۔ کسے بھی مالک زمین کو اپنی زمین دا اناج دو یا ترے مہینے تھیں زیادہ میہہ چل سکتا۔ ذرائع آمدن دا دار و مدار سرکاری ملازمتاں تہ فوج نال مقامی تعمیر و ترقی دیاں کماں کا جاں بچ مزدوری تے ہے۔ کہریلو تہ سرکاری سطح تے مزدور کو مزدوری عام مل سکی ہے۔ مال مویشی ذریعہ آمدن میہہ کیاں کہ محنت مزدوری تہ ملازمت حاصل ہُن دی وجہ نال مال مویشی دی سام سمہال ہک اوکھا مسئلہ بن گیا دا ہے نہ تہ لوکاں کول اوہ پہاراں بکریاں دے اُجر رہے تہ نہ گائیاں منجھیاں۔ گوشت ہو ر دودھ پیسے دے عوض بزاراں بچ دستیاب ہے تہ فرد و دو تکلیفاں چاہے دی کے ضرورت ہے۔ چند کہراں بچ اپنا دودھ دستیاب ہوسی۔ باقی چھگے خالی، کہریلو زنائیاں مال مویشی نال رغبت رکھدیاں آسیاں اوہ ہُن تعلیم دے زیور تھیں آراستہ ہو کا سرکاری ملازماں بن گیاں تہ کوئی بنناں دے خواب دکھ رہیاں ہین لہذا گائیں دے تھن یا بکری دے تھن چھکڑاں واسطے کسے نویں ٹیکنالوجی (روبوٹ) دا انتظار کرنا پسی۔

شہید (ماکھیں) کسے زمانے نے کرناہ بچ عام ہوندا آسا مگر اتنا بھی نہ کہ اُس کو تجارتی مقصد

واسطے استعمال کیتا جلتے۔ بس ہک گہر بچ ماکھیں تہ دس کھر خالی، لہذا اوہ منگ تنگ کا دوئے کو بھی کنگال تہ محتاج بنا چھوڑ دے آسے۔ لکھناں والے جس وقت اپنے مقالیاں بچ لکھدے ہین کہ کرناہ بچ کہے (گھی) تہ دودھ عام آسے۔ اس بچ شک نیہہ کہ عام آسے مگر اسی حد تک کہ ہکی دوئے کو کھوالے واسطے نہ کہ عام تجارتی غرض واسطے۔ صرف ا فیصد لوک ماضی قریب بچ ماکھیں کہتے تہ کھوڑاں دی گری دا اُس وقت دی مقامی فرم (لالہ عشر داس، کرم چند ولالہ میلارام وغیرہ نال) کاروبار کر دے آسے جس دے عوض بچ اوہ اپنی ضروریات زندگی حاصل کر دے آسے۔ ایہہ کھتری لوک کاروباری آسے ہور انہاں دی اُس وقت دی تجارتی منڈی ٹیڈال بچ موجود اسی جتھا وادی لیپا، وادی نیلم تہ وادی کرناہ بچو کہے، ماکھیں، اخروٹ دی گری دے علاوہ اگر کسے کول اناج دی اضافی پیداوار ہوندی آسی اوہ کھوڑے تہ دوئے مال مویشی کہن کا منڈی بچ آن کے دوئے طرف بچ چھوڑ دے آسے۔ کرناہ بچ بھی اُس وقت چند ہک کھراں کو چھوڑ کا کسے کول اتنا کہتے دودھ، ماکھیں وغیرہ نہ ہوندا آسا کہ اوہ کوٹھلاں دے حساب نال بچ کا اپنی سالانہ آمدن بچ اضافہ کردا۔ آج بھی حالانکہ کرناہ دیاں لوکاں سُن اپنے اپنے ملکیتی رقبیاں بچ بے تحاشا کھوڑیاں دے بوٹے لائے دے ہین مگر فر بھی اخروٹ دی گری دی اتنی پیداوار نیہہ ہوندی، جس کو فروخت کر کا عام آدمی دی سالانہ آمدنی بچ معقول اضافہ ہو سکے۔ البتہ دُکاندار پیشہ لوک اس کاروبار تھیں بچھا خاصہ منافع حاصل کر کھندے ہین۔ اس بچ شک نیہہ کہ کھوڑاں تہ کھوڑاں دی گری دا کاروبار انتہائی منافع بخش ہے مگر ایہہ بھی چند ہی لوکاں تک محدود ہے۔ تقریباً ۹۰ فیصد آبادی اس کاروبار تھیں مستثنیٰ ہے۔ ایہی حال پہارواں تھیں حاصل ہونا والی ”اُن“ (اُون) دا بھی رہیا۔ بمشکل لوک اپنے واسطے دو پٹیاں تہ ترے پٹیاں اونی چادر اں (پٹوڑے) ادھر و ادھر و اُن خرید کا بنوالدے آسے۔ غرض ایہہ بھی کوئی ایسی مقامی صنعت نہ آسی، جس دی پیداوار بیرون علاقہ پہنچی جُل سکدی آسی۔ مقامی طور تے بھی اس دی کھپت نا کافی

ہین۔ مثلاً دو پہر دا کھانا، وردی ہو رکتا ہاں سرکار دی طرفوں مفت تقسیم ہوندیاں ہین۔ اس دے علاوہ پہاڑی زبان تہ گوجری زبان بولن والے طلباء واسطے الگ الگ سالانہ وظیفے دی رقم دتی جلدی ہے جیہڑی انہاں بچیاں دے دیگر تعلیمی اخراجات فیس، کاپیاں، پنسلں وغیرہ تھیں بھی بدھ کا ہوندی ہے۔ غرض ایہہ کہ کسے والد تے اُس دے زیر تعلیم بچے دا کوئی پہار نیہہ۔

ذرائع آمدن: کرناہ بچ کارخانے یا دستکاریاں دے حوالے نال نہ کوئی پیش رفت پہلیاں آسی تہ نہ ہی آج ہے۔ آبادی دے تناسب نال زمینی رقبہ اتنا قلیل ہے کہ جیہڑا رقبہ آج موجود ہے اوہ بھی رہائشی عمارتاں دی تعمیر واسطے مختص کیتا جل رہیا ہے۔ زمینداری پیشہ ہُن صرف پیشے دی حد تک ہے آمدن دا ذریعہ نہ پہلے آسا تہ نہ آج ہے۔ کسے بھی مالک زمین کو اپنی زمین دا اتنا ج دو یا ترے مہینے تھیں زیادہ نیہہ چل سکتا۔ ذرائع آمدن دا دار و مدار سرکاری ملازمتاں تہ فوج نال مقامی تعمیر و ترقی دیاں کماں کا جاں بچ مزدوری تے ہے۔ کہریلو تہ سرکاری سطح تے مزدور کو مزدوری عام مل سگدی ہے۔ مال مویشی ذریعہ آمدن نیہہ کیاں کہ محنت مزدوری تہ ملازمت حاصل ہُن دی وجہ نال مال مویشی دی سام سمہال ہک اوکھا مسئلہ بن گیا دا ہے نہ تہ لوکاں کول اوہ پہاراں بکریاں دے اُجڑ رہے تہ نہ گائیاں منجھیاں۔ گوشت ہو ر دودھ پیسے دے عوض بزاراں بچ دستیاب ہے تہ فرد و دو تکلیفاں چاہے دی کے ضرورت ہے۔ چند کہراں بچ اپنا دودھ دستیاب ہو سی۔ باقی چھگے خالی، کہریلو زنائیاں مال مویشی نال رغبت رکھدیاں آسیاں اوہ ہُن تعلیم دے زیور تھیں آراستہ ہو کا سرکاری ملازماں بن گیاں تہ کوئی بنناں دے خواب دکھ رہیاں ہین لہذا گائیں دے تھن یا بکری دے تھن و جھکواں واسطے کسے نویں ٹیکنالوجی (روبوٹ) دا انتظار کرنا پئسی۔

شہید (ماکھیں) کسے زمانے کرناہ بچ عام ہوندا آسا مگر اتنا بھی نہ کہ اُس کو تجارتی مقصد

واسطے استعمال کیتا جلے۔ بس ہک گہر بچ ماکھیں تہ دس کھر خالی، لہذا اوہ منگ منگ کا دوئے کو بھی کنگال تہ محتاج بنا چھوڑ دے آسے۔ لکھناں والے جس وقت اپنے مقالیاں بچ لکھدے ہین کہ کرناہ بچ کہے (گھی) تہ دودھ عام آسے۔ اس بچ شک بیہہ کہ عام آسے مگر اسی حد تک کہ بکی دوئے کو کھوالے واسطے نہ کہ عام تجارتی غرض واسطے۔ صرف ۱۰ فیصد لوک ماضی قریب بچ ماکھیں کہتے تہ کھوڑاں دی گری دا اُس وقت دی مقامی فرم (لالہ عشر داس، کرم چند دلالہ میلارام وغیرہ نال) کاروبار کردے آسے جس دے عوض بچ اوہ اپنی ضروریات زندگی حاصل کردے آسے۔ ایہہ کھتری لوک کاروباری آسے ہور انہاں دی اُس وقت دی تجارتی منڈی ٹیٹوال بچ موجود آسی جتھا وادی لپیا، وادی نیلم تہ وادی کرناہ بچو کہے، ماکھیں، اخروٹ دی گری دے علاوہ اگر کسے کول اناج دی اضافی پیداوار ہوندی آسی اوہ کھوڑے تہ دوئے مال مویشی کہن کا منڈی بچ آن کے دوئے طرف بچ چھوڑ دے آسے۔ کرناہ بچ بھی اُس وقت چند ہک کھراں کو چھوڑ کا کسے کول اتنا کہتے دودھ، ماکھیں وغیرہ نہ ہوندا آسا کہ اوہ کوٹھلاں دے حساب نال بچ کا اپنی سالانہ آمدن بچ اضافہ کردا۔ آج بھی حالانکہ کرناہ دیاں لوکاں سُن اپنے اپنے منلکیتی رقبیاں بچ بے تحاشا کھوڑیاں دے بوٹے لائے دے ہین مگر فر بھی اخروٹ دی گری دی اتنی پیداوار بیہہ ہوندی، جس کو فروخت کر کا عام آدمی دی سالانہ آمدنی بچ معقول اضافہ ہو سکے۔ البتہ دوکاندار پیشہ لوک اس کاروبار تھیں بچھا خاصہ منافع حاصل کر کہندے ہین۔ اس بچ شک بیہہ کہ کھوڑاں تہ کھوڑاں دی گری دا کاروبار انتہائی منافع بخش ہے مگر ایہہ بھی چند ہی لوکاں تک محدود ہے۔ تقریباً ۹۰ فیصد آبادی اس کاروبار تھیں مستثنیٰ ہے۔ ایسی ہی حال پہارواں تھیں حاصل ہونا والی ”اُن“ (اُون) دا بھی رہیا۔ بمشکل لوک اپنے واسطے دو پٹیاں تہ ترے پٹیاں اونی چادر اں (پٹوڑے) ادھر و ادھر اُن خرید کا بنوالدے آسے۔ غرض ایہہ بھی کوئی ایسی مقامی صنعت نہ آسی، جس دی پیداوار بیرون علاقہ پہنچی جُل سکدی آسی۔ مقامی طور تے بھی اس دی کھپت نا کافی

آسی لہذا اس کو بھی ذریعہ آمدن کے بھی لحاظ نال تصور ہیہہ کیٹا جل سکتا۔ آج تہ بالکل ہی ایہہ سلسلہ اونی چادران والا ختم ہو گیا داہے۔ اگر شمار کیٹا جلے تاں تحصیل کرناہ دے اندر کل ملا کاہک ہزار پھڈاں بکریاں ہیہہ ہون لکیاں۔ خانہ بدوش زندگی یا موسمی لحاظ نال مال موسمی کو کہن کا دوچار مہینے واسطے بہکاں (دور دراز پہاڑاں دی اُچائیاں) تے گینا دا سلسلہ بھی ٹھپ ہو گیا داہے کیاں کہ ہُن لوکاں دار حجان تعلیم ہو ر ملازمت والے پاسے لگ گیا داہے۔ سوائے ملازمت، مزدوری (جیہڑی کہ آج عام ہے) تہ چھوٹے موٹے کاروبار ہی کرنا ہی عوام دی آمدن دے ذرائع ہِن۔

البتہ سرکاری طرفو مرتب کردہ سکیمیاں دے تحت پڑھے لکھے دے بے کار تہ بے روزگار نوجواناں واسطے روزگاری فراہمی کو یقینی بنائے واسطے قرضہ جات مہیا کیٹے گئے دے ہِن تاکہ علاقے دے اوہ نوجوان، جہاں کو سرکاری ملازمت ہیہہ مل سکی یا مقررہ مدت تھیں عمر دے لحاظ نال تجاوز کر گئے۔ اوہ اپنی مرضی دے مطابق مختلف فلاحی سکیمیاں دے تحت مختلف بنکاں کو قرضہ جات حاصل کر کا کوئی روزگاری یونٹ چالو کر سکن۔ انہاں سکیمیاں تھیں کئی لوکاں فائدہ چایا تہ اوہ آج کروڑاں روپے دے کاروبار کر رہے ہِن بلکہ اپنے کاروبار کو وسعت دے کا کرناہ تھیں باہر وادی پنج بھی اپنے ٹھکانے بنا بیٹھے دے ہِن۔ انہاں دے لڑکے ہو ر لڑکیاں آج کئی مہنگے سکولاں پنج زیر تعلیم ہِن۔

سرکاری محکمہ جات: ہک اوہ دور آسا کہ کرناہ پنج چند سکولاں دے علاوہ محکمہ مال، محکمہ جنگلات، پولیس تھانہ، ہک ڈاکخانہ تہ ہک شفاخانہ (ہسپتال) آسی۔ ٹیٹوال پنج پہلے نیابت آسی۔ فر تحصیل دار درجہ ملیا تہ ہک تحصیلدار غلام رسول ڈار، مرحوم نذیر احمد مسعودی دی قیادت پنج وارو کرناہ ہویا۔ ٹیٹوال تھیں تحصیل ہیڈ کوارٹر کو کنڈی منتقل کیٹا گیا۔ ڈاکخانہ تہ ہسپتال بھی موضع

کنڈی بچ منتقل ہوئے۔ البتہ پولیس تھانہ کو شاٹھ پلہ کھاوڑ پارہ بچ منتقل کیا گیا۔ ایہہ اُس وقت کل سرکاری مشینری آسی جیہڑی لوکاں دے معاملات طے کردی آسی۔ اُس دور دے مقابلے بچ اُج موجودہ تحصیل کرناہ بچ پنچی تھیں ترہہ تک چھوٹے بڑے محکمے کم کر رہے ہین جہاں بچ محکمہ مال، محکمہ جنگلات، محکمہ آرائیڈ بی (پی ڈبلیو ڈی) محکمہ رورل ڈیولپمنٹ، محکمہ بجلی، محکمہ صحت عامہ، محکمہ پی ایچ ای، محکمہ فلڈ کنٹرول، محکمہ فشریز (مچھی پالن) محکمہ سوشل ویلفیئر، محکمہ ڈاک، محکمہ بی ایس این ایل، محکمہ ایگریکلچر، ہارٹیکلچر، سری کلچر، سول کنزرویشن، سوشل فارسٹری وغیرہ قابل ذکر ہین۔ ۱۹۴۸ء مئی جون بچ ہندوستانی فوج دی آمد نال ٹنکڈ ہار دے گراں کو مرکزیت حاصل ہو گئی۔ اُج ٹنکڈ ہار دا قصبہ تحصیل کرناہ دا صدر مقام ہے ہور تمام محکمہ جات دے سرکاری دفاتر بھی منی سول سیکریٹریٹ بچ کم کر رہے ہین۔ ایہہ منی سیکریٹریٹ ٹنکڈ ہار ہور سلیمان دے گراواں دے درمیان اُس جگہ تعمیر کیتے گئی دی ہے جتھا کسے زمانے مہاراجہ دے دور بچ مہارانیاں دی تفریح طبع واسطے ہک قلعہ تعمیر کیا گیا دا آسا۔ آکھتے ہین کہ اس قلعے دے اطراف بچ سبیاں دے باغات آسے ہور اس جگہ کو اُج بھی باغ دے ناں نال پکاریا گیندا ہے۔ اگرچہ اُج باغاں دی جگہ لوکاں دے رہائشی مکانات موجود ہین۔

موجودہ تحصیل کرناہ بچ ٹنکڈ ہار دے مقام تے تھانہ صدر موجود ہے جس دی ماتحتی بچ یا زیر نگرانی ترے مزید پولیس چوکیاں بمقام ٹیٹوال، ٹاڈ ہور ترہوئی لائینڈ آرڈری بحالی بچ ہمہ وقت مشغول ہین۔ سرکاری جانب تھیں ٹنکڈ ہار دے مقام تے نالہ بتہ ماجی دے کنارے تے ہک شاندار ڈاک بنگلہ تعمیر کیا گیا دا ہے، جس بچ کرناہ تحصیل دے دورے تے اینا والے سرکاری عہدے داران و وزراء تہ کئی سیلانیوں دی رہائش دا معقول انتظام ہے۔ اسی ڈاک بنگلے

دے مشرقی جانب احاطے پنج ہک ”کلچرل ہال“ تعمیر کیتا گیا دا ہے، جس دی تعمیر واسطے راجوری دے ممبر پارلیمنٹ تہ سابقہ سپیکر جموں کشمیر اسمبلی مرزا عبدالرشید سن اپنے M.P.Fand بچوں دس لکھ روپے دی رقم واگذار کیتی۔ اسی احاطے دے پنجہ گز دی دُوری تے ”سب ڈسٹرکٹ ہسپتال ٹنڈہار“ موجود ہے، جس پنج کم از کم سو بستر دی گنجائش موجود ہے۔ اس ہسپتال پنج نگران ڈاکٹر BMO مقامی ہے۔ سب ڈسٹرکٹ ہسپتال دے زیر نگرانی چار مزید ہیلتھ سنٹر بمقام گبرہ، ٹاڈ، ٹیٹوال ہور چتر کوٹ کم کر رہے ہین جہاں پنج ہک ڈاکٹر ہک کمپونڈ رتہ باقی نیم طبی عملہ بھی تعینات ہے مگر علاقے دے لوکاں دی بد قسمتی کہ بسا اوقات ایہہ ڈسپنسریاں ڈاکٹر اں تھیں خالی رہندیاں ہین۔ مقامی ڈاکٹر اں دی کجھی خاصی تعداد ہونا دے باوجود سپیشلسٹ ڈاکٹر اں دی کمی پورے علاقے پنج محسوس ہورہی ہے کیا نکلہ اکثر مقامی ڈاکٹر اپنے علاقے رے بجائے وادی دے دوے پڑے بڑے ہسپتالاں پنج کم کرنا کو ترجیح دیندے ہین۔ سب ڈسٹرکٹ ہسپتال دے گرد و نواح پنج اگرچہ درجن اداویات دیاں دکاناں موجود ہین مگر لوکاں دی بد قسمتی کہ انہاں دکاناں تے معیاری دوائیاں دستیاب نیہہ۔ ہسپتال دے اندر اگرچہ کارآمد مشیناں موجود ہین مگر انہاں مشیناں کو اوپر ایٹ کرنا واسطے ماہرین موجود نیہہ۔ شاید ہر طراں دی ترقی دے نال نال اس طراں دے چھوٹے موٹے زوال یا رکاوٹاں لازمی بن گیندے ہین۔

موجودہ تحصیل کرناہ پنج منی سول سیکریٹریٹ پنج جملہ محکمہ جات دی نگرانی واسطے ہک سب ڈویژنل مجسٹریٹ SDM تعینات ہے جیہڑا عوامی مسائل دے حل کرنا پنج محکمہ دے سربراہان کو ہدایت جاری کردا ہے۔

سٹرکاں: ۱۹۴۷ء دے فوراً بعد کرناہ تحصیل ہک بند پنجرے دی مانند ہو گئی۔ وادی لیپا، وادی

نیلیم تہ مظفر آباد نالو باؤنڈری لائن لگن دی وجہ نال کرناہ دار رابطہ ترواں طرفاں تھیں کٹ گیا۔ ہُن
 صرف وادی کشمیر نال کرناہ کو مربوط کیئے واسطے ہک قدیم رستہ رہ گیا جیہڑا گیارہ ہزار فٹ دی بلند
 گلی ”نستہ چھن“ تھیں ہوکا گذر دا آسا۔ ایہہ رستہ بوجہ برفباری نو مبر دے اوائل بچ بند ہوکا مئی
 آخر تک گھلدا آسا۔ اس دوران ایہہ ست مہینے داعر صہ کرناہ دیاں لوکاں واسطے ہک قیامت دا
 دورانیہ ثابت ہوندا آسا۔ ست مہینے دی قید و بند بچ لوک کس مصیبت نال زندگی دے ناقابل
 تصور دن گزار دے آسے۔ ایہہ بیان تھیں باہر ہے۔ ہندوستانی فوج دی آمد نال اس رستے کو
 کشادہ کرکا فوجی ہلکی گڈیاں واسطے سڑک بنائی گئی۔ انہاں فوجی گڈیاں نال سیول عوام دا کوئی
 واسطہ نہ آسا۔ ایہہ بمشکل فوجی ضروریات کو پورا کر سکتی آسیاں۔ فوجی ضروریات بچ اضافہ
 ہونے دے بعد فوج سُن عوام دی کٹھن زندگی کو محسوس کیتا تہ سڑک کو کشادہ کرنے دا کم جاری
 ہو گیا۔ سرکار سُن کرناہ تحصیل دی بد حالی تہ ترس کھا کا ۱۹۶۰ء دی دہائی بچ ہک ٹیڈاڈار قسم دی
 چھوٹی گڈی عنایت کیتی جس بچ بمشکل دس پندرہ آدمی ٹنگڈ ہار تھیں چوکیبل ٹکر سفر کر سکدے
 آسے۔ ۱۹۷۱ء بچ آنجہانی اندرا گاندھی سن تحصیل کرناہ دا دورہ کیتا۔ ٹنگڈ ہار دے مقام تے
 چنار باغ بچ ہک جلسہ ہویا جس بچ علاقے دے قائدین سُن سڑک دی کشادگی دا معاملہ پیش
 کیتا۔ فوجی ہو ردفاعی اہمیت کو محسوس کر دیاں ہو یاں اندراجی سن چوکیبل ٹنگڈ ہار سڑک کو نیشنل
 ہائی وے بنانے دا اعلان کیتا۔ محکمہ ٹیکن دی سرعت نال ۱۹۷۵ء بچ اس روڈ دی تعمیر دا کم تقریباً
 مکمل ہو گیا۔ اگرچہ اس وقت تہ ایہہ سڑک مکمل نیشنل ہائی وے دیاں شرطیں کو پوری میہہ کر سکی،
 تاہم قابل یقین حد تک اس سڑک تے سیول ہو ر فوجی گڈیاں دی آمد و رفت اطمینان بخش ہے۔

اگرچہ برفباری دی وجہ نال گڈیاں دی آمدورفت معطل ہو گیندی ہے مگر ایہہ سلسلہ ہک دودن یا زیادہ تھیں زیادہ ہک ہفتہ تک جاری رہندا ہے۔ تاہم محکمہ بیکن دی مشینری چند دنوں دے اندر اندر آمدورفت کو بحال کر چھوڑ دی ہے۔ محکمہ بیکن دا عملہ اپنی مشینری دے سمیت باراں مہینے لگاتار اس سڑک دی تعمیر و مرمت و صفائی کج لگا رہندا ہے۔ اس نیشنل ہائی وے کو مزید بڑھاوا دیکانگڈ ہار تھیں چھمکوٹ تکر تقریباً چار پنچ کلومیٹر دا ہور اضافہ کیتا گیا دا ہے۔ اس دے تعمیر ہونا نال تحصیل کرناہ کج ترقی دیاں مزید راہواں کھل گیاں ہین۔ کسے علاقے دی تعمیر و ترقی، خوشحالی ہور فارغ البالی داراز سڑکاں، نہراں تہ کوہلاں کج پوشیدہ ہوندا ہے۔ ضرورت محسوس کیے گئی کہ تحصیل کرناہ دے ہر گراں کو تحصیل ہیڈ کوارٹر نال جوڑیا جٹے، لہذا اندرونی رابطہ سڑکاں دی تعمیر دانہ ختم ہونے والا سلسلہ شروع کیتا گیا۔ کئی منصوبے ترتیب دتے گئے، کئی سکیمیں تے عمل کیتا گیا اور آج آسانی نال ہر بوہے تے پنچ گیندیاں ہین۔ آج کرناہ تحصیل دی اندرونی رابطہ سڑکاں تے سینکڑے ٹانا سومو مسافر گڈیاں دے علاوہ مال برداری دے ٹرک تہ ٹر دوڑ دے نظر ایندے ہین۔ چوکیل تا چھمکوٹ نیشنل ہائی وے دی لمبائی تقریباً ۶۰ کلومیٹر ہے جبکہ اندرونی رابطہ سڑکاں دی لمبائی تقریباً ڈیڑھ سو کلومیٹر تھیں زیادہ ہے۔ اس تھیں علاوہ سادھنا گلی تھیں کیرن دی فرکیاں گلی تک دفاعی سڑک دی لمبائی کم از کم ۵۰ کلومیٹر ہے جس دا فائدہ کرناہ دے عوام کافی حد تک چارہئے ہین۔ کیاں کہ اس سڑک دے دواں طرف آخر تک واقع بہکاں دی ہک بڑی تعداد موجود ہے جتھا گرمیاں دے موسم کج لوکاں دی ہک بڑی تعداد مال مویشی دے ہمراہ انہاں بہکاں کج دو چار مہینے واسطے گیندی ہے تہ اوہ اپنی ضروریات دا سامان

کہن کاہور خود گڈیاں دے ذریعے بہکاں بچ بچ گیندے ہین۔ دفاعی لحاظ نال تعمیر شدہ ہور بھی کئی شٹرکاں ہین جیہڑیاں سیول آبادی واسطے انتہائی فائدہ مند ہین جہاں بچ مڑ چھناں، ہر یالہ تہ جاڈا دیاں شٹرکاں قابل ذکر ہین۔ آج کل کرناہ دے عوام دا شٹرکاں دے ذریعے ہکی گراں تھیں دوئے گراں تک پہنچنا کافی آسان ہو گیا داہے۔ آج پہاڑاں دی بلندی تہ دیہاتاں دی دودی سمٹ کا ہکی قصبے دی مثال پیش کردی ہے۔ شٹرکاں دی تعمیر دی وجہ نال کرناہ دے لوکاں دا طرز زندگی بالکل بدل کارہ گیا داہے۔ کوٹھانما مکانات دی جگہ آج پکے مکانات تعمیر ہو رہے ہین۔ آمدورفت بچ اتنی آسانی ہو گئی دی ہے کہ طلباء تہ طالبات کئی میلاں دی مسافت گڈیاں دے ذریعے طے کرکا بروقت سکولاں ہور کالج تک بچ سکدے ہین۔ مزدور اپنی من پسند مزدوری واسطے بھی کئی میلاں دی دودی تک بچ گینداہے۔

گڈیاں دی لگاتار آمدورفت نال بزاراں دے نقشے بدل گئے۔ قدیم ایام بچ جہاں چیزاں واسطے انسان کئی مہینے تک تڑندے تہ ترسدے آسے۔ آج اوہ چیزاں مقامی بزاراں بچ نو بہ نو دستیاب ہین۔ ہر ضرورت دی چیز قریبی بزار بچ دستیاب ہے۔ کسے بھی ایمر جنسی واسطے فی الفور اپنے ہی محلے دے اندر رات دے کسے بھی پہر بچ گڈی دستیاب ہو سکدی ہے۔ شٹرکاں دی تعمیر دی وجہ نال لوکاں دے مالی حالات بچ کافی حد تک سدھار آيا۔ آج ریاست یا بیرون ریاست تھیں برآمد کیتے گئے جانوراں دا گوشت کافی مقدار بچ حسب ضرورت بزاراں بچ دستیاب ہے۔

تخصیص کرناہ دیاں انہاں شٹرکاں دی تعمیر و مرمت داکم محکمہ آر اینڈ بی (پی ڈبلیو ڈی) دی نگرانی بچ کیتا جمل رہیا ہے۔ کئی شٹرکاں دی تعمیر داکم حالاں جاری ہے تہ کئی شٹرکاں تے تارکول پچھائے داکم بھی نال نال چل رہیا ہے۔ محکمہ آر اینڈ بی تھیں ہٹ کا محکمہ دیہات سدھار)

رورل ڈیولپمنٹ) بلاک سطح تے کافی ترقیاتی کم کرالنا بچ مشغول ہے۔ تحصیل کرناہ کو دو تعمیر
 بلاکاں بچ تقسیم کیتا گیا دا ہے۔ یعنی ٹنگڈ ہار بلاک تہ ٹیٹوال بلاک ہر دو بلاکاں بچ دوا لگ الگ
 بلاک ڈیولپمنٹ آفیسر BDO ترقیاتی سکیمیں دی عمل آوری واسطے تعینات ہین۔ محکمہ بلاک
 متعلقہ سرینچ تہ پنچاں دی مدد نال ہر محلے تہ ہر گراں دے ترقیاتی کماں دے منصوبے مرتب کرکا
 انہاں واسطے رقوم مہیا کر کے تعمیر کی کم شروع کر دے ہین۔ محکمے دے ذریعے عوامی فلاح و
 بہبود واسطے کئی تعمیراتی سکیمیں زیر عمل ہین جنہاں بچو نریگا، بی آر جی ایف، بی ڈی ایف، سی ڈی
 پنچائت وغیرہ قابل ذکر ہین۔ انہاں سکیمیں دے تحت سینکڑے کم زیر تکمیل ہین جن دی وجہ
 نال چھوٹی چھوٹی بستیاں، محلے تہ گراواں داخلہ بدل گیا دا ہے۔ مثلاً نریگا سکیم دے تحت زمینی
 تحفظ داکم کیتا جخل سکدا ہے لوک اپنے اپنے رقبے بچ شجرکاری کر سکتے ہین۔ حفاظتی دیواراں
 تعمیر کیتیاں جل رہیاں ہین۔ ڈھلوانی ٹہایاں تہ نلیاں بچ برساتی ناہلیاں دی روک تھام واسطے
 رکاوٹی دیواراں Check Dames وغیرہ بنایاں جخل رہیاں ہین۔ ہراوہ جگہ جتھا زمینی کٹاؤ دا
 خطرہ ہے اتھا کئی دویاں سکیمیں دا پیسہ خرچ کرکا زمین کو تہ رہائشی مکانات کو محفوظ کیتے دا عمل
 جاری ہے۔ عام لوکاں دے آمدورفت دے ہکی محلے تھیں دُوئے محلے تکر دے رستیاں گلی کوچے
 وغیرہ کو پختہ بنایا جخل رہیا ہے تاں بے رات دے انہیرے بچ بھی لوک بہ آسانی ادھر ادھر بغیر
 کسی رکاوٹ ہوو خطرے دے آگچھ سکں۔ اسی محکمے دے ذریعے محلے دے رہائشی مکانات
 تہ برساتی پانیاں دی نکاسی واسطے پختہ نالیاں بنانے داکم بھی بڑے زور و شور نال جاری ہے۔
 غرض ایہہ کہ اس محکمے دی کارکردگی دی وجہ نال لوکاں دی زندگی دا معیار بدل گیا دا ہے۔ صفائی
 ہوو سترائی دے پیش نظر ہر محلے ہوو ہر گراں بچ کئی بیت الخلاء تہ غسل خانے تعمیر کیتے گئے ہوو
 آج بھی تعمیر دا ایہہ عمل جاری ہے۔ انہاں سکیمیں دی عمل آوری نال سب تھیں زیادہ فائدہ
 مزدور پیشہ طبقے کو ملدا ہے۔ کیاں کہ مزدور کو بر فیروادی فرصت نیمہ ملدی تہ پورا پورا سال اوہ

مزدوری بچ مصرف رہندا ہے۔ کئی پڑھے لکھے بے روزگار نو جوان بھی انہاں سکیمیاں تھیں مستفید ہو رہے ہین۔

اس محکمے دی طرفوں I.A.Y (آئی اے وائی) سکیم دے تحت غربی سطح تلا گزر بسر کرن والے لوکاں کور ہائشی مکانات دی تعمیر و تکمیل واسطے پنجاہ ہزار روپے تکر دی نقد مالی امداد بھی مہیا کیئے جلدی ہے۔ ہر اوہ آدمی جیہڑا اپنے واسطے رہائشی مکان بنانے دی طاقت میہ رکھدایا مالی بد حالی تہ کمزوری دی وجہ نال مکان دی تعمیر ادھوری چھوڑ دتی، ایسے لوکاں دی مالی مدد واسطے محکمے کول "اندر آو اس یوجنا" نامی سکیم موجود ہے۔ ایہہ محکمہ بے روزگار پڑھے لکھے نو جواناں کور روز گار دے موقعے فراہم کیئے واسطے ملحقہ بنکاں (Banks) کول قرضہ بھی دیا لدا ہے تاں جے اوہ اپنی بے روزگاری دور کرنا واسطے کسے آمدن بخش یونٹ کو چلا سکن۔ ایہہ قرضہ جات سبسڈی تے مہیا کیئے گیندے ہین۔ غربی دی سطح تھیں تلا گزر بسر کرنے والے دیہاتیاں کو "سولر لائٹ" فراہم کرنا دا انتظام بھی اسی محکمے دی وساطت نال ہوندا ہے۔ ایہہ دوئی گل ہے کہ عین مفاد چائے دے موقعے تے غیر مستحق شیطان صفت لوکاں دی مداخلت ہو ر خود غرضی نال کئی مستحق تہ غریب ترین افراد اپنے حقوق تھیں محروم ہو گیندے ہین۔ الغرض محکمہ آراینڈ بی تہ محکمہ دیہی ترقی دے عہدیداران ہو ر کارکنان اگر کرناہ دی عوام دی فلاح و بہبود تہ تعمیر و ترقی واسطے منظور شدہ رقوم بچ ہیرا پھیری نہ کرن، رشوت کو اپنا ایمان نہ بناون تاں کرناہ دی تہرتی تے چار چن لگے دے ہوندے ہو ر فرمزید کسے ترقیاتی کم دی ضرورت محسوس نہ ہندی۔

بجلی دی فراہمی: سال ۱۹۶۵ء تکر کرناہ تحصیل دے دیہات بجلی تھیں محروم آسے۔ ۱۹۶۵ء بچ سرکار دی طرفوں ٹنڈہ ہار دے مقام تے ہک بجلی پیدا کرنے والا ڈی جی سیٹ، ڈیزل جنریٹر سیٹ نصب کیئا گیا جیہڑا ٹنڈہ ہار ہو ر اس دے ملحقہ چند گراں کو بجلی فراہم کردا آسا۔ کجھ سال گزرتا

دے بعد عوامی احتجاج دے پیش نظر ہک ہور بڑا D.G. Set چتر کوٹ دے مقام تے نصب کیتا گیا تاکہ ٹیڈال بلاک دے لوک بھی بجلی تھیں مستفید ہو سکن۔ لیکن ایہہ دوئی جنریٹر پناہ بچو دس یا پندرہ گراں کو بمشکل بجلی سپلائی کر سکتے آسے باقی لوک بجلی تھیں محروم رہ گئے۔ سال ۱۹۸۷ء پنج سرکار سُن نالہ بتہ ماجی ہور نالہ قاضی ناگ دے پانیاں کو ملا کا پینگلہ ہری ڈل دے مقام تے ہک مقامی منی ہائیڈل پروجیکٹ دی تعمیر داکم شروع کیتا۔ اس پروجیکٹ دے تیار ہونا پنج کم از کم ترے سال لگ گئے۔ آخر خدا خدا کر کے اس پروجیکٹ دی بجلی علاقہ کرناہ دے ہک مخصوص حصے کو سپلائی کیتے گئی۔ ایہہ پروجیکٹ بھی بجلی دی مقامی ضرورت کو پورا نہ کر سکیا۔ دو میگھاواٹ دا ایہہ پروجیکٹ سال ۱۹۹۲ء دے تباہ کن سیلاب دی نذر ہو گیا۔ اس دی مشینری کو اگرچہ کوئی خاص نقصان نیہہ پہنچیا، تاہم ترہہ چالی فٹ ریت دے بلے تلے دب گئی۔ کرناہی عوام اس عوامی اثاثے دی تباہی تے افسوس کرن لگے۔ بجلی دی دوبارہ بحالی دے امکانات معدوم ہو گئے۔ پروجیکٹ تے تعینات سرکاری ملازم بھی پلہ ٹک کانس گئے۔ لوک مایوسی دا شکار ہو گئے مگر اللہ تعالیٰ ہر دور پنج باہمت و باحوصلہ انساناں تھیں تہرتی کو خالی نیہہ رکھدا۔

ہمت مرداں مدد خدا“ دے مصداق سماج دے چند بہترین ہمدرد تے خیر خواہ حضرات دے ہکی گروپ سُن جنہاں دی قیادت ماسٹر کفیل الرحمن موجودہ ایم ایل اے کرناہ کر رہے آسے، لوکاں دے جذبات کو جھنجھوڑیا، لوکاں کو اُندے فرائض دا احساس دیا لیا ہور ایہہ بھی باور کرا لیا کہ اس پروجیکٹ دی تباہی دے بعد سرکار کرناہ دے علاقے پنج دوا پروجیکٹ بنائے دی بے وقوفی نہ کرسی۔ لہذا ایس سب لوک اپنی مدد آپ دے طور تے مشینری زنگ آلود ہونا تھیں پہلاں اس جمع شدہ بلے کو صاف کر کا علاقے دی بجلی دی بحالی دا انتظام کراں، لہذا اُنہاں دی آواز تے لبیک آکھتے ہویاں سب تھیں پہلیاں کھاو پارے گراں دے سینکڑے آدمی اپنی کینتی اپنا بیچلہ اپنا کھانا کہن کا ٹھول ٹہما کیاں نال پروجیکٹ تے پہنچ گئے۔ لوک حیران آسے کہ ایہہ کے مسئلہ

ہے۔ لیکن جس وقت دودن لگا تار کھاؤڑ پارہ گراں دیاں لوکاں ملے چایا، تمام کرناہ دے لوکاں کو اس گل دا احساس بھی ہو گیا تہ ہمت بھی بدھ گئی۔ فرہر گراں دی اپنی اپنی واری لگ گئی۔ بجلی محکمہ دے نئے پچے دے ملازمین بھی واپس آ گئے۔ آخر کار ہک مہینے دی جدوجہد ہو رخصت دے بعد پروجیکٹ دی مشینری کو بالکل محفوظ طریقے تے برآمد کیتا۔ محکمہ دے اعلیٰ عہدیدار بھی پچ گئے ہو ر باقی صفائی ستھرائی داکم انہماں سمہالیا۔ کچھ مہینے تک نہر دی مرمت داکم لگا رہیا آخر کار مٹی ہائیڈل پروجیکٹ دی بجلی سپلائی علاقے واسطے بحال ہو گئی۔ مذکورہ پروجیکٹ دی بجلی ناکافی ہوئے داسر کار کو احساس ہو گیا ہو ر فر چند سال قبل سو پور گرڈ سٹیشن دی بجلی سپلائی دامنصوبہ عملایا گیا۔ آج پوری کرناہ وادی کو 33KV لائن والی بجلی مہیا کیتے جل رہی ہے تہ مقامی مٹی ہائیڈل پروجیکٹ بھی ہک میگا واٹ بجلی فراہم کر رہیا ہے۔ موجودہ وزیر اعلیٰ عمر عبداللہ دے بیان دے مطابق ۱۲ میگا واٹ داکم ہو ر پن بجلی پروجیکٹ بمقام گھدری گھنڈی شاٹھ بنانے دامنصوبہ زیر غور ہے۔ اُمید ہے کہ اس تے بھی جلدی کم شروع کیتا گئسی، کیاں کہ پروجیکٹ واسطے زمین دی نشاندہی ہو چکی دی ہے۔

نہراں: کرناہ پچ اگر چہ زرعی زمین کافی کہٹ ہے، تاہم ہر کنبے کو چار مہینے تھیں چھ مہینے تک دالاشن وصول ہو گیندا ہے بشرطیکہ آبپاشی دامتقول انتظام ہوے۔ کرناہ دی تحصیل آبی وسائل دے لحاظ نال خوش قسمت ہے۔ ایہہ وادی پندرہاں ہزار فٹ اُچے شمس بری پہاڑ دے دامن پچ واقع ہے۔ شمس بری پہاڑ برفانی گلیشیر زرعی وجہ نال پانیاں دامنوع تصور کیتا گیندا ہے۔ اس پہاڑ دے دامن پچ نکلے نکلے معاونین نالے تہ کیاں مل کاہک نالہ تشکیل دیندے ہین، جس دانال ”بتہ ماجی“ ہے۔ اس دی وجہ تسمیہ بالکل عام فہم ہے کہ ایہہ کشمیری زبان دے دو الفاظ دامرکب ہے جس دے معنی ہین ”پہت دی ماء“ وادی کرناہ دے مشرقی گراں نہیاں تھیں ایہہ نالہ زمیناں

کو سیراب کر داکر داسر مہ پڑی دے کول تقریباً پندرہ میل داسفر طے کرنا دے بعد نالہ قاضی ناگ نال رل گیندا ہے۔

اس نالے (بتہ ماجی) دے ہر دو طرف تہائیں دے ہو تر یعنی آبی زمیناں موجود ہین تہ زیادہ تر بستیاں بھی نالے دے کناریاں تہ آباد ہین۔ ایہاں تہ اس نالے تھیں حسب ضرورت سیکڑے نکلیاں نکلیاں کوہلاں زمینداراں سُن آپاشی واسطے کڈھی دیاں ہین مگر بڑیاں کوہلاں جہان کو اسیں نہراں آکھ سکدے ہاں اوہ ایہہ ہین۔ ہنڈوال نہر، گول کوہل، حیدر پڑو کوہل جیہڑی فوجی کمپ دے پچھواڑے گذرکا بکھائیاں نکر ہچدی ہے۔ لونٹھ نہر جیہڑی پرانے لیبر آفس کولونکل کا چند سو گز دے فاصلے تے دوھیاں بچ تقسیم ہوکا پورے لونٹھ گراں دیاں زمیناں کو سیراب کردی ہے۔ شاٹھ پلہ کنڈی نہر جیہڑی لونٹھے ہو رکندی بالا دے درمیان کھڑی دے اگلے پاسے نکل کا کنڈی بالا تہ کنڈی پائین بلکہ دلدھار ہو ر بٹ پورے دیاں زمیناں کو بھی سیراب کردی ہے۔

لوہار محلہ نہر..... ایہہ کنڈی لوہار محلے دے اگلے پاسے نالہ بتہ ماجی نالونکھیڑے گئی دی ہے تہ کوکہ محلہ تھیں ہوندیاں ہو یاں میر محلہ تہ کچیل محلہ کنڈی بچ داخل ہوکا کنڈی جامع مسجد کول جاڈانا لے نال مل گیندی ہے۔

ٹھنڈا اکٹھا چنی پورہ نہر..... ایہہ نہر کنڈی دے جنوب مغرب بچ واقع ٹھنڈا اکٹھا پتی دے مخالف سمت نالہ بتہ ماجی تھیں الگ کرکاسر مہ پڑی تکر پچائی گئی دی ہے۔ اس نال اگو تر بونی گراں تھیں ذرا اگا بیلے پچو نالہ بتہ ماجی نالونکھیڑی دی ہک ہو رکوہل یا نہر رل گیندی ہے۔ ایہہ دوئی نہراں تر بونی، چنی پورہ بالا تہ چنی پورہ پائین دیاں زمیناں کو سیراب کردیاں ہین۔ اسی نہر دے پانی دا کچھ حصہ چنی پورہ پائین تھیں اگا بانڈی دی بستی تکر پچ گیندا ہے۔ نالہ بتہ ماجی

نالو بٹ پورہ کٹھ دے مقام تھیں ہک ہور مشہور نہر بنائی گئی دی ہے جس دی لمبائی تمام نہراں تھیں زیادہ ہے۔ اس نہر داناں سازبان نہر ہے۔ ایہہ چھمکوٹ، چتر کوٹ دیاں آبی زمیناں کو سیراب کردیاں ہوئیاں گھنڈی سیداں تہ گھنڈی گوجراں بچ داخل ہو گیندی ہے۔ انہاں دوہاں گراں کو سیراب کرنے دے بعد درگڑ دے گراں کو فیضیاب کردیاں ہوئیاں کرناہ تحصیل دے آخری گراں ٹیٹوال دے سرائے بچ گیندی ہے۔ اس نہر تے سالانہ لکھاں روپے خرچ کیتے گیندے ہن۔ نالہ بتہ ماجی دے علاوہ کئی چشمیاں دے پانیاں کو اکٹھا کر کے نہراں دے ذریعے گراواں تک پہنچایا دا ہے۔ مثلاً سلیمان گراں دے چشمیاں دا پانی نہر دے ذریعے کھاوڑ پارہ دے وسیع گراں کو مختلف شاخاں بچ تبدیل ہوکا آبیاری کردا ہے۔ نالہ قاضی ناگ بھی چند غیر معمولی اہمیت والیاں نہراں یا کوہلاں تعمیر کرکا ہزاراں ایکٹر رقبیاں دی سیچائی دا معقول انتظام موجود ہے۔ مثلاً جنوبی سمیت بچ واقع سدھ پورہ گراں دیاں زمیناں کو جیہڑی کوہل یا نہر آبیاری کردی ہے اوہ نالہ قاضی ناگ دے اُس حصے بچو الگ کیتے گئی دی ہے۔ جیہڑا پاکستانی زیر انتظام کشمیر دے لیپاوادی دے سرحدی گراں ”ناوراں“ تکر ہے۔ اس پانی کو حاصل کیتے واسطے سدھ پورہ ہور ”ناوراں“ گراواں دے درمیان سرحدی لائن تے دوئیاں حکومتاں دے آفیسران دی مشترکہ میٹنگ بلائی گیندی ہے جس بچ موضع سدھ پورہ دے لوکاں کو پانیاں دے حصول دے بدلے آبیانے دی ہک رقم پاکستانی مقبوضہ کشمیر دے حکام کو دینی پبندی ہے۔ نالہ قاضی ناگ تھیں ہک ہور کوہل سدھ پورے تھیں ٹاڈ تک آندے گئی دی ہے جیہڑی ٹاڈ گراں دے کچھ حصے کو سیراب کردی ہے۔ اسی طراں نالہ امروٹی جیہڑا بذات خود ہک سرحدی لائن (کلیئر) ہے۔ نالو ہک کوہل تعمیر کیتے گئی دی ہے جیہڑی موضع چھتکوٹی دے سرحدی گراں کو سیراب کردیاں ہوئیاں موضع پراٹھا بچ داخل ہو گیندی ہے تہ اتھادیاں زمیناں دے بیشتر حصے دی آبیاری بھی کردی ہے۔ سکھ برج کھدري دے پاسا نالو نالہ قاضی ناگ تہ ایکوٹ نالے

دے پانی کو بھی ہلکی نہر دے ذریعے گھنڈی شاٹھ تھڑیاں دے گراں دی سینچائی واسطے موڑیا گیا دے ہے۔ مغربی سمت پنج گھنڈی شاٹھ گراں دے آخر تھیں نالہ قاضی ناگ تھیں ہک نہر موضع درنگہ دیاں زمیناں دی سینچائی واسطے تعمیر کیتے گئی دی ہے۔ موضع درنگہ تھیں ذرا اگا نکل کا سجے پاسے تھیں ہک نہر نالہ قاضی ناگ تھیں الگ کیتے گئی دی ہے جیہڑی ٹیٹوال گینا والی سڑک دے کنڈے کنڈے ٹیٹوال گراں دیاں زمیناں کو سیراب کردی ہے۔ اس تھیں علاوہ سجے کھبے شمالاً جنوباً پہاڑاں دی اُچائی تھیں ایٹا والے چھوٹے چھوٹے معاون ناہلیاں دے پانیاں کو بھی کوہلاں دے ذریعے آبی زمیناں تک پہنچایا گیا دے ہے۔ اسی واسطے تحصیل کرناہ دے اندر تہائیں (شالی) دی پیداوار زیادہ ہوندی ہے تہ لوک چاول کھینا دے زیادہ عادی ہن۔ ہک زمانہ اوہ آسا کہ تہائیں یا مکئی دیاں زمیناں پنج سال پنج صرف ہک ہی فصل پیدا کرنا دے عادی آسے۔ ان دا تصور آسا کہ موسم سرما دے پیش نظر کوئی دوئی فصل پیدا ہیہ ہو سکتی۔ مگر پچھلے کئی سالان تھیں اکثر زمیناں پنج دوہری فصل اُگائی جُل رہی ہے۔ ہن سرمائی موسم پنج بھی اکثر لوک اپنی زمیناں پنج پیدا کردہ ہری سبزیاں دا استعمال کر رہے ہن۔ اگر موضع کنڈی تھیں موضع ٹیٹوال تکر دے لوک اپنی جاگرتی دا ثبوت دیون ہو رہاں زمیناں پنج مختلف قسم دیاں سبزیاں کاشت کرن تاں سادھنا گلی دے اُس پار کپواڑہ یا سرینگر تھیں سبزیاں منگا لے دی کوئی ضرورت نہ پیسی۔ موضع درنگہ پنج ہک ذریعی فارم سرکار دی نگرانی پنج محکمہ ایگریکلچر دے ذریعے قائم کیتا گیا دے ہے جس پنج رنگارنگ سبزیاں تہ اعلیٰ قسم دی تہائیں برائے حصول پنج کاشت کیتاں جُل رہیاں ہن۔ اس دے علاوہ محکمہ ایگریکلچر سن اتھا بانس دی کاشت بھی شروع کیتی دی ہے جیہڑی بڑی کامیاب ہے۔ محکمہ زمینداراں کو ہر قسم دے اعلیٰ پنج بھی مہیا کردا ہے۔

سیاسی بیداری: ۱۹۴۷ء دی ملکی تقسیم دے دوران جیہڑی انتشاری کیفیت پیدا ہو گئی دی آسی، اُس دی وجہ نال علاقہ کرناہ دے باصلاحیت، باشعور تہ اہل بصیرت لوک انقلابی تبدیلیاں دے

رونما ہونے نال ایہہ سوچنا تے مجبور ہو گئے کہ کرناہ دی تہرتی کو بے سہارا تے بے آسرا حالات دے رحم و کرم تے کسے صورت بھی میہہ چھوڑیا جل سکتا۔ سیاسی شعور شخصی دور دے ظلم و ستم ہوو من مانی دانہ نتیجہ آسا۔ چند گنے چنے دے اوہ اہل علم تہ اہل ذوق حضرات جہاں کو انہاں دی مشترکہ سماجی خدمات دی وجہ نال سماج دے اندر بڑی قدر دی نگاہ نال دکھیا جلد آسا، سُن محسوس کیتا کہ کرناہی عوام دی زندگی دے دھارے کو صحیح سمت دینا انہاں دا اخلاقی فرض بن دا ہے۔ انہاں قائدین بزرگاں پنج کوئی اہل علم آسے، کوئی اہل تقریر آسے تہ کوئی اہل تحریر آسے۔ جہاں پنج ٹنگڈ ہار دے خواجہ عبداللہ جو مرحوم، خواجہ محمد یونس مرحوم، کھاوڑ پار دے عبدالعزیز خان مرحوم، منشی پیر محمد چک مرحوم، کنڈی دے قاضی محمد شفیع مرحوم، قاضی خلیل الرحمن مرحوم، قاضی عبدالرحمن مرحوم، راجہ محمد یعقوب خان مرحوم، بہادر کوٹ دے منشی صفدر علی خان مرحوم، دلدار دے حاجی محمد میر عالم مرحوم، تہ گہرا دے محمد شفیع ماگرے مرحوم، ٹیڈوال دے خواجہ فتح جو مرحوم تہ بہادر کوٹ دے میر قلندر قابل ذکر ہیں۔ ایہہ اوہ قائدین آسے جہاں تے پوری کرناہی عوام اعتماد تہ پہرہ سہ کر دی آسی۔ انہاں نال کئی اہل ثروت ذہین تہ جذباتی قسم دے لوک بھی شانہ بہ شانہ موجود آسے جیہڑے ہر قربانی دین واسطے تیار رہندے آسے۔ انہاں بزرگاں دی قوت ارادی قابل ستائش آسی۔ ”سونے تے سہاگہ“ دے مصداق اُس وقت دے سول ایڈمنسٹریٹر نذیر احمد مسعودی انہاں بزرگاں واسطے تہ بالخصوص کرناہی عوام واسطے فرشتہ رحمت بن کا کرناہ پنج وارد ہوئے۔ چونکہ نذیر مسعودی ہوویریں اُس وقت سرکاری مشینری پنج بحیثیت DFO شامل آسے تہ دوئے طرفو اوہ تحصیل کرناہ دے سول ایڈمنسٹریٹر مقرر ہوئے دے آسے، انہاں دی سیاسی تہ سماجی جانکاری سن کرناہ دے قائدین واسطے راہبری تہ راہنمائی داکم کیتا۔

مشترکہ ہندوستان پنج آزادی دے حصول واسطے قائم کردہ ”انڈین نیشنل کانگریس“ تہ ”مسلم لیگ“ جیسی سیاسی تنظیمیں دا چرچہ عام لوکاں دیاں کنناں تکرپچ گیا دا آسا۔ دوئے طرف

ڈوگرہ فوج دے خلاف آواز بلند کیے واسطے شیخ محمد عبداللہ مرحوم سُن بھی ہک تنظیم دا اعلان کیا جس دا ناں مسلم کانفرنس رکھیا گیا جیہڑی بعد پنج نیشنل کانفرنس پنج تبدیل ہو گئی، بڑے پیمانے تے جلسے جلوس تہ احتجاجی مظاہریاں دیاں آوازاں اِس مختصر جیئے علاقے دے قائدین تکر مچھیاں رہیاں تہ انہاں داسیاسی شعور بیدار ہوندا گیا۔ شعور دی بیداری ہک الگ مسئلہ آسا مگر اِس واسطے موقعے دی تلاش دا مسئلہ نازک آسا۔ اُدھر دوئی طرف ریاست جموں و کشمیر دی عنان حکومت شیخ محمد عبداللہ دے ہتھ پنج پچ گئی۔ سال ۱۹۵۳ء تکر حکومت دا نظم و نسق چلینے دے دوران ہی سیاسی ہور نظریاتی اختلافات دی وجہ نال مرکزی سرکار سن شیخ محمد عبداللہ کو قید کرکا حکومت تھیں بے دخل کرکا انہاں دی جگہ مرحوم بخشی غلام محمد کو ریاست جموں و کشمیر دے پرائم منسٹر دے منصب تے فائز کرچھوڑیا۔

کرناہ تحصیل پنج اُس وقت لالہ عشر داس دی فرم دے آخری تاجدار لالہ کرم چند و لالہ میلا رام پنھون اینڈ کمپنی محدود ہوکا صرف کرناہ پنج اپنا کاروبار چلانے تے مجبور ہو گئے دے آسے۔ انہاں کھتری برادران سن ٹیڈوال دے اُجڑنے دے بعد سرینگر ہور کانگڑے پنج بھی اپنے کاروبار دی نسبت نال قدم جمائے تہ رہائشی مکانات بھی تعمیر کیتے۔ انہاں دی فرم ریاست دیاں مشہور فرماں بچو ہک آسی۔ محکمہ جنگلات دے اُچے پائے دے ٹھیکیدار فارسٹ لیسز "Forest Laissez" آسے۔ کرناہ تحصیل پنج تمام تر قیاتی و تعمیری کماں دے علاوہ کئی ہزار فوج کپڑی دابا لن فراہم کرنا دا ٹھیکہ، دفاعی محکمہ دی طرفوں فوجی بیرکاں وغیرہ بنانے دا کم انہاں دے ہتھ پنج آسا۔

فرم دیاں مالکاں دارا بط فوج دے اعلیٰ کمانڈراں تہ جنرل دے عہدے تے فائز لوکاں نال ہو گیا۔ دوی طرفوں اپنے ٹھیکیاں دے حصول واسطے انہاں دی پچ بخشی وزارت تکر ہو گئی۔ کرناہ پنج دورے تے اپنے والے وزرا، ڈائریکٹر تہ دے اعلیٰ عہدیداراں دی آؤ بھگت ہور

کھانے پینے یا رہائش دے انتظامات اسی فرم دے ذمے ہوندے آئے، لہذا اس اثر رسوخ کو فرم دے مالکان نہ صرف اپنے ذاتی مفاد واسطے بلکہ علاقے دی بہتری واسطے بھی استعمال کر دے آئے۔ محکمہ جنگلات دے چھوٹے بڑے تمام سرکاری ملازمین و آفیسران نال فرم دے بڑے گہرے تعلقات آئے۔ اُس وقت خواجہ محمد یونس کرناہ فارسٹ ریجن دے ریجن آفیسر آئے تہ فرم واسطے نہایت ہی فائدہ مند ہو کر آمد شخصیت آئے جن دی وجہ نال فرم کو اُس زمانے بچ لکھاں روپے دافائدہ و منافع حاصل ہوندا آسا۔ چنانچہ فرم دے مالکان سُن کوئی اپنا اثر رسوخ استعمال کیتا ہو کر کوئی فوجی سطح دے اعلیٰ آفیسران دی سفارش کرا کے پرائم منسٹر ریاست جموں و کشمیر کو لو خواجہ محمد یونس ریجن آفیسر کرناہ کو ایم ایل اے دے منصب تے فائز کرا لیا۔ ایہہ اس وقت دے ریاستی پرائم منسٹر دی چٹھی تہ عنایت تے ہو یا نہ کہ کسی انتخاب دے ذریعہ۔ علاقے دے قائدین دی اس عمل کو مکمل حمایت حاصل آسی۔ اس طراں تحصیل کرناہ دے پہلے یا اولین ایم ایل اے خواجہ محمد یونس مرحوم بن گئے۔ اس منصب تے پندرہ سال یعنی ۱۹۷۲ء تک فائز رہئے۔ اُس وقت ایم ایل اے دی کنسٹیبلنسی دائرہ حدود کرناہ دے بیماری گراں تھیں کہن کا کپواڑہ دے رگی پورہ پل تکر آسا۔ جس وقت ۱۹۷۲ء بچ اسمبلی انتخابات دا وقت آیا تہ کرناہ تحصیل دے مٹھی پہر وٹ جغرافیائی تہ لسانی تضادات دا شکار ہو گئے۔ خواجہ محمد یونس ایم ایل اے کرناہ سادھنا گلی دے اُس پار ترہگام شمنگ دے کشمیری زبان بولنا والے اُمیدوار سید یسین شاہ تھیں و وٹاں دی پہاری تعداد کھٹ ہُن دی وجہ نال ہار گئے۔ کرناہ دے لوک جیہڑے کہ دوسیاں پارٹیاں نال منسلک آئے ہک وار فرمایوسی دا شکار ہو گئے۔ اس دوران کوئی خاطر خواہ ترقی زمینی سطح تے محسوس نہیہ کیتے گئی۔ خواجہ محمد یونس مرحوم مقامی ایم ایل اے دے بعد ترے غیر مقامی ایم ایل اے کرناہ دی تقدیر نال کھلواڑ کر دے رہئے۔ انہاں بچ سید یسین شاہ (ترہگام) عبدالغنی لون مرحوم (لون ہری) ترہگام تہ شریف الدین شارق (ہندواڑہ) شامل

ہیں۔ کرناہ دے چند ہک افراد سن اپنے آپ کو انہاں غیر مقامی ایم ایل اے صاحبان نال اپنے ذاتی اغراض و مقاصد واسطے منسلک کیتا، جس پنج علاقے دی سالمیت کو نقصان پہنچیا کیاں کہ ایہہ غیر مقامی ایم ایل اے کرناہ دے جغرافیائی مشکلات، سماجی مسائل تہ اقتصادی کمزوری تھیں قطعی بے بہرہ آسے۔ ایہہ اپنے دور اقتدار پنج صرف ہک یا دو دفعہ ہی کرناہ دادورہ کرنا دی تکلیف گوارہ کر دے آسے۔ دوئی گل ایہہ کہ انہاں کو ماسری چوکیل تھیں کہن کارگی پورہ کپواڑہ تکر دے عوام نال پنپنا پنپنا آسا۔ اس دوران کپواڑہ ضلع دی مختص ایم ایل سی دی سیٹ تے کرناہ دے عبدالرحمن بڈھانہ کو نامزد کیتا گیا۔ جیہڑے شیخ محمد عبداللہ دے دور اقتدار تھیں فاروق عبداللہ دے دور اقتدار تکر اسی منصب تے فائز رہے بعد پنج ۱۹۹۶ء دے اسمبلی چناؤ پنج نیشنل کانفرنس تھیں بغاوت کر کا بھارتیہ جنتا دل دے ٹکٹ تے بحیثیت اُمیدوار اپنی نشست کھو بیٹھے۔ سیاسی جاگرتی یا بیداری دا ایہہ واضح ثبوت ہے کہ ۱۹۹۶ء پنج تحصیل کرناہ کو بشمولہ کیرن الگ اسمبلی حلقہ قرار دتا گیا۔ ۱۹۹۶ء دے الیکشن پنج کرناہ تحصیل دے ترے اُمیدوار اپنی اپنی سیاسی پارٹیاں دے ٹکٹ تے میدان پنج اُترے جہاں بچو محکمہ ایجوکیشن دے ماسٹر کفیل الرحمن بحیثیت ایم ایل اے پہاری اکثریت نال منتخب ہو گئے۔ ماسٹر کفیل الرحمن سن لگا تار ۱۹۹۶ء، ۲۰۰۲ء ہور ۲۰۰۸ء پنج ترے واری اپنے مد مقابل اُمیدواراں کو شکست دے کانیشنل کانفرنس دے ٹکٹ تے کرناہ اسمبلی حلقہ دی سیٹ اپنے ناں کیتی۔ زیادہ تر ترقیاتی فلاحی تہ تعمیراتی کم انہی پندرہ سالوں دے دوران ہوئے جہاں دا واضح ثبوت زمینی حقائق تہ انفراسٹرکچر ہے۔ آج کرناہ تحصیل دے مختصر آبادی والے محدود علاقے پنج کروڑاں روپے دے منصوبے زیر تعمیر و زیر تکمیل ہیں۔ تحصیل کرناہ دے بلاکاں تہ پنچائت حلقیاں دی تقسیم بندی، سینکڑے نویں سکولوں دی منظوری، ہائی سکولوں دی ترقی شرکاں دا جال ہور محکمہ سوشل ویلفیئر دے زیر اہتمام سینکڑیاں دی تعداد پنج آنگن واڑی سنڑاں دی منظوری دا قیام موجودہ ایم ایل اے ماسٹر کفیل

الرحمن دی محنت دانتیجہ ہے۔ سیکڑے پڑھے لکھے بے روزگار ڈگری یافتہ اُمیدواراں کو سکولوں دے گھلنا نال بحیثیت رہبر تعلیم اُستادہ روزگار میسر آ گیا۔ اسی طراں دسویں ہور بارہویں پاس خواتین اُمیدواراں کو آنگن واڑی مرکز اں پنج تعینات کیتا گیا۔ اسی طراں سیکڑیاں دی تعداد پنج کنبے آسودہ حال ہو گئے ہین۔

دینی علمی بصیرت: مروجہ تعلیم دے نال نال کرناہ تحصیل دے لوکاں دینی علوم دے حصول دی طرف بھی خصوصی توجہ مرکوز کیتی۔ علاقائی سطح تے کئی درجن دینی مراکز قائم کیتے گئے دے ہین۔ انہاں دینی مراکز تھیں فارغ ہونے والے طلباء و طالبات کو نہ صرف وادی کشمیر بلکہ ہندوستان دے مختلف دینی مراکز پنج داخل کیتا گیا دا ہے تہ ایہہ سلسلہ آج بھی جاری ہے۔ فارغ التحصیل طلباء و طالبات پنج کئی درجن مفتی دی ڈگری حاصل کرکا آئے۔ کئی قاری تہ کئی حافظ قرآن موجود ہین جیہڑے اِس وقت نہ صرف کرناہ دے دینی مراکز پنج درس و تدریس دے فرائض انجام دے رہے ہین بلکہ وادی کشمیر پنج مختلف شہراں دی مقامی و جامع مساجد پنج خطیب اور امام دے منصب تے تعینات ہین۔ کرناہ تحصیل پنج دینی درسگاہواں دے نظم و نسق تہ درس و تدریس داکم چلائے واسطے پہلیاں وادی یا وادی تھیں باہر دے ڈگری یافتہ تجربہ کار مفتیان، قاری یا حافظ قرآن دی خدمات حاصل کیتے گیندیاں آسیاں مگر ہُن اللہ دے فضل و کرم نال کہٹ تھیں کہٹ آبادی والی مقامی مسجد پنج بھی درس و تدریس ہور امامت دے فرائض انجام دتے واسطے کرناہ دے ہی نوجوان علما مہیا ہین۔ دینی علوم دے حصول دا ایہہ سلسلہ بڑے زور و شور نال جاری ہے تہ کرناہ دیاں درسگاہواں پنج کئی درجن حافظ قرآن مفتی تہ قاری فارغ ہو رہے ہین۔ انہاں درسگاہواں کو اعلیٰ پیمانے تے عوام دی حمایت ہمدردی تہ مالی امداد حاصل ہے۔ کرناہ پنج دینی درسگاہواں دا ایہہ سلسلہ باضابطہ حکم دی صورت اختیار کر رہیا ہے۔ مقامی ذی عزت، اہل علم ہور اہل ثروت حضرات دا انہاں دینی درسگاہواں کو پہر

پور تعاون حاصل ہے۔

ادبی منظر نامہ ۱۹۴۷ء بچ ملکی تہ ریاستی سطح تے جیہڑی تقسیم عمل بچ آئی۔ اُس دے تحت جیہڑی بارڈر لائن یا لائن آف کنٹرول مقرر ہوئی، اُس دی وجہ نال سب تھیں زیادہ پہاڑی ہور گوجری زبان بولنے والے افراد متاثر ہوئے۔ سرحد دے اُس پار پاکستانی زیر انتظام کشمیر بچ تے اُس تھیں بھی آگاہ اسلام آباد راولپنڈی تک سو فیصد لوک پہاڑی زبان بولدے ہن۔ سرحد دے اس طرف پہاڑی زبان بولنا والیاں دے تقریباً چار بڑے خطے تے کھنڈی پھٹی دیاں بستیاں ہن۔ کئی سالوں تک انہاں علاقیاں دے پہاڑی زبان بولن والے لوکاں دی زبان تے جندرا لکھا رہیا۔ ڈوگری ہور کشمیری زبان دے نرغے بچ رہ کا پہاڑی زبان دی ہیئت ہور بول چال متاثر ہون لگی۔ اتھا تکر کہ پہاڑی زبان بولن والیاں دی تہذیب، ثقافت ہور شناخت تک مسخ ہون لگی۔ پہاڑی لوکاں دی پہچان سرکاری یا غیر سرکاری حلقیاں بچ معدوم ہو گئی دی آسی۔ پہاڑی لوک اپنے قومی مفاد واسطے کسے بھی حکومت وقت کو کوجھ سہولتاں یا مراعات منگناں دے قابل نہ رہے دے آسے جبکہ انہاں ہی علاقیاں بچ بسن والے گوجر طبقے کو درج فہرست قبائل بچ جگہ دے کا حکومت وقت سن پہاڑی لوکاں دے سینے تے مونگ دل چھوڑے۔ ہر پہاڑی طبقے نال وابستہ شخص ری خواہش آسی کہ پہاڑی زبان بولنا والیاں کو بھی اُن دے حقوق ملنے چاہیدے ہن۔ آخر تحصیل کرناہ دے انہاں طالب علماں سن جیہڑے اُس وقت وادی دے مختلف کالجوں بچ زیر تعلیم آسے، بہ اتفاق رائے ایہہ فیصلہ کیتا کہ ریاست جموں و کشمیر دے تمام پہاڑی زبان بولن والے لوکاں کو اُن دی اصل ماء بولی تھیں آگاہ کرکا، انہاں کو اپنی شناخت بحال کرکا صرف ہور صرف ہکی پلیٹ فارم یا اسٹیج تے جمع کرنا دی سعی کیتی جُلے۔ چنانچہ انہاں طالب علماں سن اپنے آپ کو دوواں جماعتوں بچ تقسیم کیتا۔ ہک دھڑا اوہ آسا جس سن ریاست جموں و کشمیر دے کونے کونے تے ہر سٹے دے پہاڑی کو جگا کا اُس کو اُس دی شناخت ہور

طاقت دے نال نال اُس دی اُس وقت تک دی محرومی تھیں آگاہ کیتا۔ باشعور، باغیرت تہ قومی جذبے تھیں سرشار تہ وقت دیاں ٹھوکر ایں تھیں تنگ آئے دے لوکاں سُن اس تہڑے دا پورا پورا ساتھ دتا۔ دوئے دھڑے یا گروہ سُن ادبی تہ ثقافتی پہلو تھیں پہاڑی لوکاں کو روشناس کرالنا دا بیڑا چایا۔ چنانچہ ۱۹۷۳ء پنج سب تھیں پہلیاں ”پہاڑی کلچرل اینڈ ڈرامیٹک کلب کرناہ“ دا قیام عمل پنج آیا۔ اول الذکر گروہ دی قیادت نور اللہ قریشی، نور احمد قریشی تہ عبد الحمید خان کر رہے آسے جبکہ موخر الذکر کلب دی راہنمائی قاضی محمد عالم قریشی، عبدالرشید قریشی، عبدالرشید لون تہ محمد مقبول خان کر رہے آسے۔ ”پہاڑی کلچرل کلب کرناہ“ دی طرف پہلا پہاڑی ڈرامہ بھی ۱۹۷۳ء پنج کنڈی کرناہ دے مقام تے پیش کیتا گیا۔ اس دو طرفہ محنت سن ہک تحریک دی شکل اختیار کیتی۔ ۱۹۷۵ء پنج ”آل جموں و کشمیر پہاڑی کلچرل اینڈ ویلفیئر فورم“ دی بنیاد رکھی گئی، جس دے اولین چیئرمین بہ اتفاق رائے نور اللہ قریشی مقرر ہوئے۔ اس دے بعد مرحوم نذیر احمد مسعودی دی قیادت پنج ایہہ فورم نہایت کامیابی نال آگاہن لگی۔ وقت دیاں حکومتاں کو پہاڑی قوم دی تعداد، اقتصادی بد حالی تہ پسماندگی دا احساس دیا لے واسطے ہفتے دس دن پنج ہک ریزولوشن پیش کیتا جلد آسا۔ ادھر پہاڑی کلچرل کلب کرناہ دے بیرون کرناہ ادبی تہ ثقافتی پروگراماں کو دیکھے واسطے ہزاراں دی تعداد پنج لوک جوق در جوق حاضر ہوندے آسے، جس دی وجہ نال تمام پہاڑی زبان بولنے والے لوکاں دا ہکی نقطے یعنی مرکز تے اتفاق ہوندا گیا۔ اسی فورم ہور کلچرل کلب کرناہ دی باہمی کوششاں دے نتیجے پنج ریڈیو کشمیر تھیں پہاڑی پروگرام دا آغاز ہو یا ہور سب تھیں پہلاں گیتاں دی ریکارڈنگ بھی اسی پہاڑی کلچرل کلب کرناہ دے فنکاراں دی آواز پنج ہوئی۔ اس تھیں پہلاں ریاستی کلچرل اکیڈمی سرینگر پنج پہاڑی شعبے دا قیام عمل پنج آیا۔ شعبے دے قیام تھیں پہلیاں سرینگر دے ٹیگور ہال پنج فورم دی طرف نوکئی پہاڑی کانفرنسیاں منعقد ہو یاں۔ جہاں پنج پہاڑی موسیقی دے نال پہاڑی ڈرامے، مشاعرے تہ

مقالیاں دی مجلس بھی سجائے گیندی آسی۔ قلمکاراں سُن اپنے فن دامظاہرہ کرکا پہاڑی زبان پنج نظماں تہ غزلاں تہ طبع آزمائی کیتی۔ مختلف موضوعات تہ مقالے پڑھن والے حضراتاں سُن سامعین تھیں بے پناہ داد و وصول کیتی۔ ادب دے میدان پنج ایہہ پہاڑی لوکاں دا پہلا قدم آسا۔ اس واسطے کسے غیر معیاری غزل، نظم یا مقالے دی سامعین دی طرفو داد دینا ہک قلم کار دی حوصلہ افزائی آسی۔

پہاڑی شعبے دے قیام دے بعد جس وقت انہاں تحریراں دی شیرازہ بندی کیتے گئی تہ قلمکاراں دا ادبی ذوق ہور بلند ہو گیا۔ شعراء تہ دوئے پہاڑی مقالے نگار حضرات دی تعداد پنج بے پناہ اضافہ ہو گیا۔ اکیڈمی دے شعبہ سُن حتی الامکان ہر پہاڑی خطے دے ہر پہاڑی زبان بولنا والے افراد واسطے ہکی راہنماد کم کیتا۔ کئی دویاں زبان دیاں کتاباں دے پہاڑی زبان پنج ترجمے ہوئے۔ کئی شعراء تہ ادباء حضرات دے کلام و تحریراں دے مجموعے مرتب کرکا کتابی شکل دتی۔

تحصیل کرناہ پنج ادبی تہ ثقافتی سرگرمیاں ۱۹۷۵ء دے بعد لگاتار جاری رہیاں۔ اس دوران ”پہاڑی کلچرل کلب کرناہ“ دی طرفوں کئی درجن ڈرامے سٹیج کیتے گئے ہور کئی مشاعرے منعقد کیتے گئے۔ موسیقی دے سینکڑے پروگرام نہ صرف کرناہ دے علاقے پنج بلکہ وادی دے پہاڑی زبان بولنا والے اضلاع ہور منتشر پہاڑی بستیاں پنج پیش کرکا اپنی پہاڑی زبان دی افادیت تھیں آگاہ کیتا۔ کئی بلند پایہ لکھاری تہ شعراء پہاڑی شعبے دے تعاون نال اپنے مجموعہ کلام کو کتابی شکل پنج منظر عام تہ آندے پنج کامیاب ہو گئے۔ کرناہ دی تاریخ پنج ادیب تہ شعراء موجود آسے مگر صاحب کتاب کوئی نہ آسا جبکہ آج شعراء دی مقالہ نگار تہ افسانہ نگار حضرات دی ہک اچھی خاصی تعداد درجہ جہاں پنج صاحب کتاب بننا دی گنجائش ہور اہلیت موجود ہے۔ کرناہ دی تاریخ پنج کریم اللہ قریشی دیاں تقریباً اودھ درجن پہاڑی تصانیف دے بعد مرحوم لعل الدین مظلوم پٹھانیہ ساکنہ درنگہ ٹیڈوال دوئے شاعر آسے جہاں دا شعری مجموعہ

کتاب دی شکل پنج چھپ کا پہاڑی قارئین واسطے منظر عام تے آیا۔ مرحوم دی تصنیفات دی فہرست ۲۸/ تک پچ گئی دی ہے جبکہ چار یا پنج زیر طبع ہین۔ اس دے بعد میر حیدر ندیم ہوراں دا مقالیاں دا پہاڑی مجموعہ بھی ہک سال پہلاں چھپ کا سامنے آیا جس کو اکیڈمی دی طرفوں ”بہترین کتاب“ دے ایوارڈ نال نوازا گیا دا ہے۔ مشکور احمد شاد دا شعری مجموعہ بھی چھپ کا سامنے آ گیا دا ہے۔ اس تھیں علاوہ راقم دے مقالیاں دا ہک ضخیم مجموعہ، عبدالرشید لون دے تحریر کردہ ڈرامیاں دا مجموعہ نور احمد قریشی دا شعری مجموعہ تے سید آصف شاہ دا پہاڑی گرائمر، زیر طبع ہین، مولوی شبیر احمد شمس دی کتاب سلوء افسانوی مجموعہ ڈاکٹر جہانگیر دانش دیاں دو کتاباں ”پہاڑی افسانوی ادب، تنقیدی جائزہ“ پہاڑی افسانوی ادب، تنقیدی جائزہ پہاڑی زبان تہ پہاڑی ثقافت (اردو) تہ تعیم کرنا ہی دی ترجمہ کلام شیخ العام بعنوان ”بول انمول“ چھپ کے منظر عام تے آیاں ہین۔ انہاں تھیں علاوہ کئی دوئے شعراء تہ ادیب اپنی اپنی تصنیفات دی تکمیل پنج مشغول ہین۔ غرض ایہہ کہ کرناہ تحصیل اپنے ادبی ذوق ہور ثقافتی پہچان پنج تمام پہاڑی زبان بولنا والے علاقیاں پنج سرفہرست ہے۔ ایہہ ذہین تہ ظریف لوکاں دی سر زمین ہے۔ اکیڈمی دے پہاڑی شعبے دے تعاون نال بہتر تھیں بہتر شاعر ادیب تہ قلمکار میدان ادب پنج اُترنا دے اڈیکوان ہین جنہاں دا ذوق تحریر بلند تہ مطالعہ وسیع ہے۔ ڈرامے ہور موسیقی دے میدان پنج بھی کرناہ تحصیل دے فنکار ہور گایکار درجہ اول پنج شمار کیتے گیندے ہین کیا نکہ پوری ریاست جموں و کشمیر دے پہاڑی زبان بولنا والے علاقیاں بچو کرناہ تحصیل دے فنکاراں ہور گایکاراں کو ایہہ فخر حاصل ہے کہ ریڈیو کشمیر توں سب تھیں پہلاں پہاڑی پروگرام انہاں ہی دی آواز پنج نشر ہويا۔ ادب ہور ثقافت دے میدان پنج تحصیل کرناہ سن مثالی ترقی کیتی۔ پہاڑی زبان دی شناخت واسطے چلائی گئی تحریک دا آغاز بھی کرناہ تھیں ہويا ہور ایہہ خطہ زمین ریاست دے ماندہ پہاڑی علاقیاں واسطے مشعل راہ ثابت ہويا۔

قارئین کرام..... انتہائی اختصار نال کم کہندیاں ہوئیاں بھی مقالہ طویل صورت اختیار کر گیا، جس واسطے میں معذرت خواہ ہاں۔ اتنا طویل ہونا دے باوجود مقالہ پایہ تکمیل تے بیہ نہچیا۔ زندگی دے کئی پہلو ہوندے ہین تہ ہر پہلو تے روشنی باہنی انتہائی مشکل مرحلہ ہوندا ہے۔ کئی ہک پہلو دانستہ تہ کئی ہک پہلو نادانستہ طور تے چھٹ گیندے ہین۔ قارئین اپنی آراء تھیں آگاہ فرماون۔

شکریہ

”جانے والیاں دی یاد“

”گئی دیگر آئیاں نماشاں، لوک مُردے کہراں نوں
اودہ فر کد کد مُردے اللہ لے گئی موت جہاں نوں“

آکھدے ہین جے ”یاداں“ انسان دی زندگی دا بہترین سرمایہ ہین۔ یاداں اپنیاں ہوں یا پرانیاں، پر تعلق انہاں داسینے نال ہوندا ہے۔ کدے کدے ایہہ مٹھا مٹھا دردیندیاں ہین تہ کدے کدے انتیاں تلخ ہوندیاں ہین کہ کلیجہ زخمی ہو گیندا ہے۔ ہور انسان کو اپنا دل دُبا محسوس ہوندا ہے۔ ایسیاں یاداں کو حادثاتی یاداں آکھ سکدے ہاں جیہڑے تیر بن کے جگر دے پار ہو گیندیاں ہین۔ میں بھی گجھ ایسیاں ہی یاداں داشکار ہاں جیہڑیاں پل کہڑی، آرام نیہہ کرن دیندیاں۔

موت یو ہے یو ہے فردی ہے۔ چُن چُن کا آدمیاں کو کھڑدی ہے۔ آدمی، بُڈھے ہوون یا جوان ہوون یا بچے ہوون یا کمزور ہون کہ صحت مند، موت کو ایہہ شرطیں پسند نیہہ۔ اُس کو رُوح نال غرض ہے، رُوح جسد اکوئی بڑھاپا نیہہ، کوئی عمر نیہہ، کوئی صحت نیہہ، بس اُمیر ربی ہے۔ موت بھی اُمیر ربی ہے۔ دوہاں دا تعلق ہے جسم، مٹی دا، مٹی دے حوالے تہ یاداں

انہاں واسطے جیہڑے پچھارہ گئے ۔

آج موت چو فیری ہے، کس کس کو یاد کراں، اکھیاں اگا انہیری ہے۔

پھاڑی زبان دے اُفتی تے چمکنا والے تارے ہک ہک کرکا ڈبدے گئے

۔ پھاڑی ادب دے اُوہ تھم (ستون) ہک ہک کرکا چہڑ دے گئے ۔ اسدیاں پھاڑی

شاعراں ہور ادبیاں بچوں پہلاں موت سُن بسم اللہ پڑھی لقمان راہی تے ۔ ۷ ستمبر ۹۴ء کو

اسدا ایہہ دلیر، نڈر، بے باک اور سچا دوست اساں کو مایوس کرکا اُس دُنیا توں رخصت ہو گیا

مگر اپنی شناخت پھاڑی ادب دے میدان بچ اس طراں چھوڑ گیا کہ کئی موقعیاں تے لگدا

ہے کہ اوہ آج بھی اُسدے درمیان موجود ہے ۔ اپنی نثر اور نظم دیاں تحریراں نال مختلف

مخفلاں کو رونق بخش گیا ۔ اُسدیاں تحریراں دے بہترین گواہ جموں اینڈ کشمیر کلچرل اکیڈمی

دے زیر اہتمام شائع ہون والے پھاڑی شیرازے ہن ۔ جیہڑے اُسدے جذبات دی صحیح

عکاسی بھی کردے ہن ۔ ہکی موقع تے لقمان راہی مرحوم آج دے دور دے انسان دی بے

بسی، لا پرواہی ہور بے اعتنائی دا ہر اشارہ کرکا آکھدے ہن ۔

پہکھیاں پٹیاں عید منانی کوئی جانے کوئی جانے نہ

اُجڑی بستی فر بستی کوئی جانے کوئی جانے نہ

مرحوم دے جنازے بچ شرکت واسطے گیاں تہ تکفین و تدفین بچ ہجاں کوئی دیر آسی

۔ ہزاراں مرد تہ عورتاں جمع آسیاں ۔ دواہاں عورتاں کو روندیاں ہور گلاں کردیاں ڈٹھا، منگو

جس ویلے کُہر اوالے تنگ کردے آسے تہ میں ہک دم دوڑ کا لقمان صاحب کول ایندی

آسیاں ۔ ایہہ ماہڑاپنہر آسیا ۔ ایہہ ماہڑپے (باپ) آسا ۔ دوئی گڑی آکھن لگی ایہہ تہ اسدا

بچ آسا ۔ اسدے سارے فیصلے ایہی کردا آسا ۔ ایہہ لقمان صاحب دا جذبہ ہمدردی آسا کہ

اوہ اپنے آس پاس دے ماحول کو ہر امن رکھنا بچ کتنا کامیاب آسا ۔ لقمان صاحب ہی اوہ

پہلا آدمی ہے جس ہزاراں لوکاں بچ کھل کا آکھیا آسا کہ پہاڑی لوکاں دے مفاد واسطے اگر ماہری قربانی دی لوڑ ہے تاں مٹی داتیل آن کا ماہڑے تے سٹو کو آگ لاویں اسی وقت سڑے واسطے تیار ہاں۔ اتنا بے باک، نڈر اور اعلیٰ ہمت اور جُرت والا آدمی ہو رکھو اپیدا ہو سکدا ہے۔ مرحوم سُن کئی پہاڑی ڈرامیاں بچ نمایاں رول ادا کیتا ہے اور اس سلسلے بچ صوبہ کشمیر دے مختلف پہاڑی دیہاتاں بچ گین تو علاوہ سرینگر دے مشہور ٹیگور ہال بچ بھی بچے۔ اپنی تکلیف داکدے اظہار نہیہ کتیا۔ ہسدے متھے ملن والیا جاتو ہڑے تے رب راضی۔ یاداں داسلسلہ نہ تروڑیو۔ آواتھوا گا جُلاں دکھاں اوہ کبھڑے پاسے لگا۔ اوہ جیہڑا خوش شکل آسا۔ جیہڑا خوب روآسا، جیہڑا خوش پوش آسا۔ چمکتے تے سفید ریشمی کرتے پجامے والا، اوہ جسد امتھا روشن آسا، جسدے ٹھڈاں تے مسکان آسی، جس دی کوئی ذات نہ آسی، جیہڑا چنگیاں نال بھی چنگا تے مندیاں نال بھی چنگا آسا۔ جیہڑا بچہ آسا، جیہڑا جوان بھی آسا، جیہڑا بڈھا بھی آسا، جیہڑا بڈھیاں گولیاں داپیارا پتر آسا، جیہڑا جواناں گولیاں داسکا پترا آسا، اوہ جیہڑا مزدوراں دا آسراتے زمینداراں داسہارا آسا، حاتم طائی آسا، غریباں دامائی باپ آسا، یاراں دایار آسا، ماؤ پودا فرما نیردار آسا، ادیب آسا، فنکار آسا، صحیح انسان آسا اوہ سیف علی خان آسا۔

سیف علی خان سیفی پہاڑی زبان تے پہاڑی لوکاں واسطے ہک چٹان دی حیثیت رکھدے آسے۔ سرکاری ملازمت دے سلسلے بچ اگر چہ اوہ کمر تو دور اپنی ڈیوٹی دیندے آسے مگر جس وقت بھی اوہ مختصر عرصے واسطے کمر ایندے آسے۔ انہاں دا پہلا کم ایہی ہوندا آسا جے تمام پہاڑی دے سرکردہ لوکاں کو اکٹھا کر کے زبان دی پیش رفت دے بارے گل کردے آسے اوہ اگا واسطے پروگرام مرتب کردے آسے۔ اپنے بہترین مشورے دیندے آسے جیہڑے ساریاں لوکاں کو قابل قبول ہوندے آسے۔

ادب دے میدان بچ اوہ اگر چہ دیر نال باقی ادبیاں تہ شاعراں نال داخل ہوئے
 مگر اُن دی شاعری اپنی مثال آپ ہے۔ اُن دے اشعار پڑھ کا ایہہ لگدا ہے کہ ایہہ تھفہ
 اُنہاں کو قدرتی طور ملیدا ہے۔ اُن دے شعراں دا مرکزی خیال ”فانی دنیا“ ہے۔ اُن دی
 شاعری خبردار کردی کہ ایہہ دنیا ناپائیدار ہے ہور ہر انسان کو ایہہ چیز بیہ پہلنی کہ آخر ہک
 دن مٹی تلابیرا کرنا ہے۔ مثلاً اُن دا ہک شعر عرض کرداں۔
 بڑے بڑے سلطان بھی آئے پیر پیغمبر ولی بھی آئے
 اس دُنیا دی مٹی کھا گئی، بڑے بڑے دلدار
 ایہہ دُنیا تھوڑے چر دی یار

اُن دی شاعری تھیں ایہہ عکس بھی ملدا ہے کہ اوہ اپنی موت تھیں پہلیاں ہی
 واقف ہو گئے دے آسے۔ مثلاً ہک شعر بچ آکھدے ہین۔
 سدا نہ مست جوانی رہی سدا نہ مست بہاراں
 سدا نہ سیتی جنگلاں پھر سی سدا نہ محفل یاراں
 اگر اوہ نثر والے پاسے بھی توجہ دیندے تو ماہڑے خیال بچ مچ چنگا لکھدے۔
 افسوس تہ اس گل دا ہے کہ موت دے بے رحم ہتھاں سُن سیتی کو بے دم کر چھوڑیا ہور مزید
 موقع اُنہاں کو نہ ملیا کہ اوہ اپنے کلام کو عام کر سکدے۔ اوہ بہت ہی کہٹ لکھ سکے ہور جیہڑا
 تھوڑا کلام چھوڑ گئے اوہ نہایت ہی سوز و گداز والا ہور ہزاراں غزلاں تہ نظماں تھیں پیارا
 ہے۔ اصل بچ جب تک کسی انسان دے دل بچ دکھ ہور صدمات درد دی صورت بچ نہ پیدا
 ہوون اوہ صحیح شاعر بیہ بن سکدا۔ اُنہاں کو بھی اپنے ہک معصوم بچے دی موت دا اس قدر
 صدمہ ہویا کہ اوہ چپ چپ رہن لگے۔ دوستاں یاراں کو اُنہاں دی خاموشی عجیب لگی۔ جیہڑا

شخص ہر محفل دی رونق ہووے ہو اُس بغیر محفل نہ بچے یا ادھوری رہوے تہ ایہہ گل واقعی عجیب لگدی ہے۔ دوستاں دے اصرار تے اوہ فر اپنے حال بچ واپس آئے مگر نال نال صدمات کو شاعری دی شکل دینی شروع کیتی ہو اپنے بچے دی موت دا ذکر اس طراں کردے ہیں۔

ماہیو کو رب پتر دیندا چار تہاڑے کھیڈ کھڈنیدا
کھس کھندا جد مرضی آوے اوہ ہے آپ غفار
ایہہ دُنیا تھوڑے چر دی یار

اس دنیا تو رخصت ہون تو پہلیاں اُنہاں اپنی شاعری بچ تو بہ استغفار بھی کیتی ہو
اپنے رب کو لو معافی بھی منگی، مثلاً۔

رب دا بندہ سیفنی بھی ہے در رب دے تے معافی بھی ہے
کول قبر دے بچ کے اوہ بھی کردا استغفار
دُنیا تھوڑے چر دی یار

اوہ ۱۸ جنوری ۱۹۹۵ء کو اس فانی دُنیا توں رخصت ہو گئے مگر جہاں کسے پہاڑی کو
ایہہ یقین نیہہ ایندا کہ سیف علی خان سیفنی اُساں بچ نیہہ رہے۔ بقول راقم۔

سیفنی نہیں مرا مگر سچائی مر گئی سیف علی کی آخری ہچکی کمال ہے

زندگی دی ڈور ٹرٹ گیندی مگر یاداں دی دوڑ نیہہ ٹرندی۔ خدا جانے کہ انہاں یاداں
دی دوڑ دا سر کُتھا کچھ کاٹکسی جہاں یاداں دے اس سفر بچ عرفان عارف جیئی شخصیت بھی ہے
جس کو لو کسے صورت بھی اکھیاں بند کر کے اگا لنگھ سکدا۔ مرحوم عرفان عارف نال ادبی موڑ
تے کافی ملاقاتاں ہوئیاں۔ اُنہاں کو دکھ کا ایہہ لگدا آسا کہ اسیں اس فرشتے نال ہم کلام ہاں
۔ انصاف دی گُرسی تے بچ کا بھی انہاں دی سادہ طبیعت بچ کوئی فرق نیہہ آیا۔ پہاڑی زبان

تہ پہاڑی لوکاں دے سچے خیر خواہ آسے۔ جدوں بھی کوئی محفل موسیقی یا محفل افسانہ سجا ئی گئی عارف صاحب کو اُتھا حاضر ڈٹھا۔ ایہہ چیزاں اُن دی رگ رگ بچ سہائی دیاں آسیاں۔ اُن دے ہتھے بچ اعلیٰ ظرفی ہور حلیمی آئی جس دی مثال میہہ ملدی ملنساری اُنہاں دا گہنا آسا۔ شرافت اُنہاں دا ورثہ آسی۔ عام و خاص نال یکساں برتاؤ دے سختی نال پابند آسے۔ ادبی ذوق اُنہاں دا پیشہ آسا۔ اگرچہ اُنہاں کو لکھن دی فرصت کہٹ ہی ملی مگر جتنا کجھ بھی لکھ سکے اوہ اُنہاں دے ادبی ذوق دی ہک مثال ہے۔ مقالہ نگاری بچ بھی ٹیگور ہال بچ حصہ دار بنے۔ اُنہاں دی عام گفتگو شاعرانہ قسم دی ہوندی آسی۔ اسدے ابتدائی پہاڑی شاعراں نال ایہہ صدمہ عام آسا کہ اوہ اپنا کلام کدے سنبھال کے نہ رکھدے آسے۔ اگر کوئی ڈائری مرتب کردے تاں اُنہاں دا قیمتی کلام آج ضائع نہ ہوندا۔ بلکہ شیرازیاں دی زینت ہوندا۔ کجھ لا پرواہی لیکھکھ حضرات دی بھی ہے کہ اوہ قیمتی مہیاری اور پیاری چیزاں دے بارے اپنی مرضی نال ہی قلم چیندے ہن۔ جبکہ اُنہاں کو کسی چیز کو تحریری شکل بچ آن کے محفوظ کرن واسطے فوری قلم سنبھالنا چاہی دا۔ ایہہ ہی واقعہ جناب مرحوم عرفان صاحب ہوراں نال پیش آیا۔ جدوں کوئی نظم یا غزل مرتب کیتی، سامعین تک تہ اوہ پہنچ گئی مگر قارئین اس تھیں محروم رہ گئے۔ سچی ہور نیک نیتی نال اگر کوئی اپنی خدمات طے قومی مفاد واسطے وقف کردا ہے تو اوہی شخص سچا مدگار تصور کیتا گیندا ہے۔ بس عرفان عارف صاحب بھی پہاڑی ادب دے اعلیٰ پائے دے معاونین بچ شمار کیتے گیندے ہن ہور ابتدائی شعراء دی قطار بچ تصور ہوندے ہن۔ پٹھکلہ بازی اُنہاں دا مشغلہ آسا ہور جس محفل یاراں بچ اوہ شمولیت کردے آسے اوہ صرف ہاسیاں (ہسنے والوں) دی محفل بن گیندی آسی۔ عارف صاحب دیاں محفلاں بچ شامل ہون والے حضراتاں دیاں نیندراں غائب ہو گیندیاں آسیاں۔ سادگی دا عالم ایہہ آسا کہ ہک رات اوہ ماہرے نال اس طراں سوتے کہ اساں تلے تلتائی (مٹرس) دے بدلے ننگا

فرش آسا اور رضائی (لحاف) دے بدلے ہک بڑے سائز دا تولیہ آسا۔ اسیں دوٹو ہیں سٹے دے آسیاں۔ مذاق مذاق بچ اُنہاں مگھو تا دی ماری ہو رسارا تولیہ اپنے پاس چھک کھڑیا۔ میں عرض کیتی جناب حج صاحب ایہہ کتھا دا انصاف۔ میں ننگا تہ تولیا اُٹساں چھک کھڑیا۔ آکھن لگے پہیا ہمت ہے تہ توں بھی چھک کھڑ۔ میں آکھیا میں تولیہ تہ چھک کھڑساں مگر لت نہ مار سکدا اُٹساں کو۔ آکھن لگے فراق کٹھا ہو کا پرانیاں یاداں تازہ کرنا دا مطلب کے ہے۔ ایہہ ہی اُوہ محفل دی رات ہوندی ہے جس بچ چھوٹے بڑے دا امتیاز ختم کر کا ہک سطح تار ہنا پیندا ہے۔ کے دساں کہ کیسے کیسے لوک جن دی اسماں کو ہی نہ بلکہ آن والیاں نسلاں کو بھی اُندی ضرورت آسی اسماں کو، زبان و ادب کو اپنا محتاج چھوڑ کا دور گچھ کا اسدا تماشا دکھن بہہ گئے۔ ہک سال دے اندر اندر ترے (تین) اعلیٰ شخصیتاں پہاڑیاں کولوں اللہ تعالیٰ گھس کھڑیاں۔ ایہہ ہک ناقابلِ تلافی نقصان ہے جیہڑا اینے والے لکھیں سالاں تک بھی پورا ایہہ ہو سکدا۔

في هذا اليوم من شهر ربيع الثاني سنة ١٢٨٥ هـ
 حضر في هذا المجلس من اهل المجلس
 ما يلي من اهل المجلس
 حضر في هذا المجلس من اهل المجلس
 ما يلي من اهل المجلس
 حضر في هذا المجلس من اهل المجلس
 ما يلي من اهل المجلس
 حضر في هذا المجلس من اهل المجلس
 ما يلي من اهل المجلس
 حضر في هذا المجلس من اهل المجلس
 ما يلي من اهل المجلس

عبدالرشید قریشی ناں ہے ہک ایسی خاموش طبع شخصیت دا جنہوی جہ
 اپنی خاموشی تروڑدی ہے تہ اُس دے منہہ تھیں موتی کر دے ہیں۔
 اوہ جتھے ہک نامور گلوکار ہیں اُتھے ہی اوہ ہک خوش ناولیس، ڈراما نویس،
 شاعر تہ محقق وی ہیں۔ اُندی ایہہ ہمہ پہلو شخصیت پہاڑی معاشرے
 صرف قابل فخر ہے بلکہ قابل تقلید بھی ہے۔
 اُنڈیاں مقالیاں دا ایہہ مجموعہ ”لکھناں پیار دیاں“ اپنی نو
 واسطے ہک خوبصورت تحفہ ہے۔

اللہ اُندی عمر دراز فرماوے تہ قلم کو مزید طاقت بخشے تاں جے اوہ اپنی ماء
 بولی تہ اپنی ثقافت دی خدمت جاری رکھ سکیں۔

ڈاکٹر مرزا فاروق انوار
 (چیف ایڈیٹر پہاڑی)

سرینگر / ۱۸ مئی ۲۰۱۲ء

